میرایەتی بابان

لە نێوان

بەرداشی ڕۆم و عەجەم دا

نەوشیروان مستەفا ئەمین

١٩٩٨

میرایەتی بابان

لە نێوان

بەرداشی ڕۆم و عەجەمدا

نەوشیروان مستەفا ئەمین

١٩٩٨

چاپی یەکەم/بەرلین/ ئەڵمانیا - ١٩٩٨

ناوی کتێب : میرایەتی بابان لە نێوان بەرداشی ڕۆم و عەجەم دا
نووسینی : نەوشیروان مستەفا ئەمین
تیراژ : ١٥٠٠ دانە
چاپی دووەم : سلێمانی/ حوزەیران/١٩٩٨
چاپەمەنی خاك

ناوەرۆک

پێشەکی

-١-

ساڵی ١٩٨٨، بۆ ئێمەی کورد لە کوردستانی عیراق دا، ساڵێکی پڕ کارەسات و مەینەتی بو. جەیشی ئیحتیلالی بەعسی لە زنجیرەیەک لەشکرکێشیی دڕندانەدا، بە ناوی «عەمەلیاتی ئەنفالی ١ و ٢ و ٣ و ٤ و ...»، هەمو ناوچە ئازادەکانی کوردستانی عیراقی داگیر کرد. مەرگ و وێرانیی بە سەر کوردستان دا باراند. ئێمەش ئیتر هێلانەمان لێ تێکچو. بارەگاکانمان گواستەوە سنورەکان. من لە شوێنێک جێگیر بوم ناوی «قاسمەڕەش» بو. «قاسمەڕەش» لە نێوان گوندی «شێنێ» ی عیراقی و «کانی زەرد» ی ئێرانی دا بو.

چۆن هەمو مەیدان و شەقام و ڕێگا و کۆڵانی شارەکان ناویان لێ نراوە، ئاوەهاش، هەمو شاخ و دۆڵ و شیو و گرد و، زۆری ئەرز و کێڵگە و لەوەڕگاکانی کوردستان، ناوی ناوچەییان هەیە. «قاسمەڕەش» تەختاییەکی تەسک بو کەوت بوە ناوچەیەکی شاخاوی سەختەوە. پشتی دابو بە چیایەکی پڕ دار و دەوەنەوە، چەمێکی خوڕی ڕون بە بەردەمی دا ئەڕۆیی، لە دو زنجیرە چیای سەختی ئەملا و ئەولای دای بڕی بو. چەند کانییەکیشی لێ بو، ناویان «کانی بۆگەنە» و «کانی بۆق» بو. ناوەکانی تریش هەر لەم بابەتە بون. پێم سەیر بو ئەو جۆرە ناوانە لەم شوێنانە نرا بو. چونکە دیمەنی سروشتیی قاسمەڕەش و دەوروبەری لە جوانیی دا وێنەی کەم و، ئاووهەوایشی تا بڵێی ی خۆش و سازگار بو. نالی شاعیر، لە بوارێکی وەهادا، بۆ بیانوهێنانەوە وتویەتی:

شارێکە عەدل و گەرمە، لە جێگێکە خۆش و نەرم،

بۆ دەفعی چاوەزارە دەڵێن: شاری شارەزور

ڕەنگە بۆ «دەفعی چاوەزار» ئەم ناوە ناخۆشانەیان لەم شوێنە خۆشانە نابێ! ئەگینا شایستەی ناوی خۆشتر بون.

چەند ڕۆژێکی کەم نەبێ، کە بۆ ئیشوکار بەملاو ئەولادا ئەچوم، ئەوی تری: چەند مانگی ساڵی ٨٨ و، هەمو مانگەکانی ساڵی ٨٩ و ٩٠م لەوێ بە سەر برد. ناوچەکە شتێکی تێ دا نەبو پیاو خۆی پێوە خەریک بکا، جگە لەوانەی کاریان لەوێ بو. تەنیا ئاوەدانییش بریتی بو لە: هەندێ ڕەبییەی ئێرانی و عێراقی بە شاخەکانی ئەمبەر و ئەوبەرەوە و، ڕێگایەکی کاروانی قاچاخی نێوان عیراق –

ئێران.

ئەو ماوەیە، ئەگەرچی، زۆری کاتی ڕۆژانەی من بە کاری سیاسییەوە ئەڕۆیشت، بەلام لەو ڕۆژگارە سەختەدا، «مستەفا بەگی کوردی» گوتەنی: کە لە «زێد و یار و مەسکەن بێ نسیب» بوم، تەنیا «سەبوری بەخشی عومری ناشەکیبم» خوێندنەوە و نوسین بو. کەرەستەی چەند باسی مێژوی سیاسی و جوگرافیای هەشەرییم کۆکردەوە. ئەو سەرچاوانەی بۆ لێکۆلینەوەی باسەکانم پێویستم بون، هاوڕێکانم لە تاران و کرماشان و ورمێ و شام و بێروت و سلێمانی و بەغداد، بۆیان پەیدا ئەکردم و، بۆیان ئەناردم. کەرەستەی خاوی ئەم کتێبەم لەو ماوەیەدا کۆ کردە.

-٢-

«مێژو بۆچی ئەنوسرێتەوە؟»

ئەم پرسیارە ئەگونجێ بە باسی جۆراوجۆر وەلام بدرێتەوە، بەلام لە هەمویان سادەتر:

«بۆ ئەوەی پەند لە ڕوداوەکانی وەربگیرێ!»

ڕابردوی کورد پڕێتی لە خۆخۆری. ئەم دەردە، بە درێژایی مێژو، مالوێرانیەکی گەورەی بە سەر هێناوە، کەچی لە سەرانسەری کوردستان داو، لە هەمو قۆناغەکان دا، دوبارە و چەند بارە بۆتەوە. ٤ کەس لە بیرکەرەوەکانی کورد: ئەمیر شەرەفخانی بتلیسی، ئەحمەدی خانی، حاجی قادری کۆیی، ئەمین زەکی بەگ، لە ٤ قۆناغی جیاوازی ژیانی سیاسیی کوردا، باسیان کردوە و، بە هۆی تێشکان و کەساسی و دیلی و دەسبەسەرییان داناوە.

شەرەفخان (١٥٤٣ - ١٦٠٤)، بلیمەت و شارەزای مێژوی کورد و، ڕوداوەکانی کوردستان، لە گێڕانەوەی مێژوەکەی دا لە چەندین شوێن دا نیشارەت بە خزخزری و براکوژی و یەکتر کوشتن ئەکا، بەلام هیچ هۆیەکی «منطقی» بۆ نەدۆزراوەتەوە.

شەرەفخان بە چاوێکی ورد سەیری ڕوداوەکانی مێژوی کورد و میرایەتییەکانی کردوە. بە وردی تاووتوێ ی کردون و لێ یان کۆلیوەتەوە. هۆکانی سەرنەکەوتنی کورد و مانەوەی بە ژێردەستەیی ڕون کردۆتەوە. یەکێ لەو دەردانەی لە ناو هەمو بنەمالە دەسەلاتدارەکانی کوردستان دا دوبارە بۆتەوە: دەردی خۆخۆری بوە. شەرەفخان بە داخێکی قولەوە باسی ئەکا. لە پێشەکی کتێبەکەی دا نوسیویێتی: «کورد زاووزێ زۆر ئەکەن و منالیان زۆر لێ ئەکەوێتەوە ئەگەر یەکترییان نەکوشتایە ئەوەندە زۆر ئەبون قاتوقڕییان ئەخستە مەملەکەتی ئێران بەلکو هەمو دنیاوە.

«يفعل الله مايشاء و يحكم ما يريد»

دیارە شەرەفخان خۆی نەیتوانیوە هۆیەکی ژیرانە و بەجێ بۆ ئەم دەردە بدۆزێتەوە، لە بەرئەوە پەنای بردۆتە بەر ئەفسانەی هەڵبەستراو. شەرەفخان لە زمان «خواجا سەعدەدین» ی مێژونوسی تورکەوە ئەگێڕێتەوە: «لە سەرەتای دەعوەتی ئیسلامی دا تاقمێ کورد ئەچن بۆ لای پێغەمەر تا لە سەردەستی ئەودا موسوڵمان بن، سەروسەکوت و قەڵافەتیان ئەوەندە دزێو و سامناک ئەبێ، پێغەمەر سامیان لێ ئەکا. کە ئەڕۆن پێغەمەر ئەپرسێ: ئەمانە چ قەومێ بون؟ ئەڵێن: کورد. پێغەمەریش دوعایان لێ ئەکا هەرگیز یەک نەگرن و هەمیشە لە ناو خۆیان دا ناکۆک بن، چونکە ئەگەر یەک بگرن هەمو دنیا ئەخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە».

هەژاری موکریانی ئەم مێژوە بە نرخەی وەرگێڕاوەتە سەر زمانە تایبەتییەکەی خۆی. دو جاریش چاپی کردوە:

جاری یەکەم، ساڵی ۱۹۷۲ لە کەرمەی هەراوهوریای ۱۱ی ئازاردا لە نەجەف.

جاری دوەم، ساڵی ۱۹۸۱ لە جەنگەی شۆڕشی ئیسلامی ی تەهران دا لە ئاران.

بەڵام ئەم سەرگوروشتەیەی لێ دەرهێناوە، گوایە بە ڕاستی نەزانیوە.

هەژار کوردی ئێرانە. دوای ڕوخانی حکومەتی کوردستان لە مەهاباد ڕوی کردۆتە عێراق. بەشی زۆری ساڵانی ژیانی لە عێراق بە سەر بردوە. هەژار دوای ئەوەی لە ئێرانەوە هاتە عێراق هەمو ژیانی و، شیعرەکانی و، نوسینەکانی و، قسەکانی و، زمان لێدانی... تەرخان کرد بۆ قوڵکردنەوەی برینەکانی ناکۆکی ناوخۆ و، خۆشکردنی ئاگری شەڕی خۆبەخۆی کوردی عێراق. تەنانەت شاکارە نەمرەکەی شەرەفخانیشی، وەکو دیوانەکانی خۆی بە تێ ترنجاندنی جنێو پیس کردوە، «پێشەکی» و «پاشەکی»یەکی خستۆتە سەر، بێ ئەوەی هیچ پێوەندیەکیان بە شەرەفنامەوە هەبێ، پڕە لە سەرگوروشتەی سیاسی هەڵبەستراو و، جنێوی ناشیرین و، درۆی بێ ئامانە.

ئەگەر تەفسیرە ئەفسانەییەکەی شەرەفخان ڕاست نەبێ، ئەبێ بۆچی هەژاری شاعیر و ئەدیب و نوسەر و زمانزان لە باتی بانگەشەی «یەکێتی و تەبایی ئەتەوەی کورد» پڕوپاگاندە بۆ «شەڕی براکوژی» بکا و، هەتا مرد، لە پاش مردن ڕەحمەت چاکە، وازی لە ڕێبازی هاندانی شەڕی براکوژی ئەهێنا؟ ئەوی باوەڕ ناکا با لەم ڕوانگەیەوە سەرلەنوێ بە پێشەکی و پاشەکییەکەی شەرەفنامە و، بە دیوانەکان و نوسینەکانی هەژار دا بچێتەوە.

ئەحمەدی خانی (۱۶۵۰ - ۱۷۰۷) دانەری «مەم و زین» یش سکاڵا لە

دەس هەمسان دەرد نەکا و، ئەڵێ: ئەگەر ئێمە لە ناو خۆمان دا «ئیتیفاق» مان هەبوایە، دین و دەوڵەت مان تەکمیل ئەکرد و، عیلم و مەعریفەت مان تەحصیل ئەکرد و، لە باتی ئەوەی وڵاتەکەی ئێمە ببێتە بەرزەخ لە نێوان لە شکرەکانی رۆم و عەجەم دا لە گۆمی خوێن دا نقوم بێن، هەمو ئەوانە نۆکەریبان بۆ ئێمە ئەکرد. بەڵام ئەویش سەری لە «حیکمەتی خودێ» سور ماوە، لە ناو هەمو گەلانی دنیادا بۆچی کوردی وەها لێ کردوە.

حاجی قادری کۆیی (۱۸۲٥ - ۱۸۹۷) لە خانی ی تێ ئەپەڕێتێ و، ئەڵێ:
تا گەلی کورد لە گەڵ یەک ڕێک نەکەون، وڵاتەکەیان هەروا «خەرابەناباد» ئەبێ و، «هەتا وەک ناگری بێ کساە بێ «لە گەڵ یەک» ئەگەر «تۆفانە لەشکر» یان «بە پوشەکە» و، بە هۆی ئەم دەردەوە لە «ژێری.... بون بە دژشەک».

ئەمین زەکی بەگ (۱۸۸۰ - ۱۹٤۸) پاش تاووتوێ کردنی سەراپای مێژوی کورد، نوسیوێتی: «ئەم قیامانەی کە باسمان کرد... بە صورەتی عومومی ئەڵێین بۆ عەینی مەقصەد و هەدەف بو، بەڵام هیچیان سەری نەگرت و بێجگە لەمەش ضەرەرێکی زۆری بۆ ماڵ و ڕۆحی کورد بو. ئەگەر تۆزێک پاش لەم قیامانە و لە دەوری دەوام و کوژانەوەیان تێ بفکرین، ئەبینین کە ئەسبابی موەفەق ئەبونیان لە خاریجی زیاتر لە داخیلی خۆیان دا بوە و هێشتا بۆ ئەم تەرحە ئیشانە پێ ئەگەیشتون و لە وەضعیەتی سیاسیەی دەور و پشتیان ئەوەندە ئاگەهدار ئەبون...

...خولاصە ئەم حەرەکاتی مونفەریدەیە یەکە یەکە عەقیم مایەوە، وە سەبەبی ئەصڵیشی نیفاق و حەسەد بوا»

ئەمین زەکی، هۆی سەرەکی تێشکانی هەمو ئەو بزوتنەوانە، ئەگێڕێتەوە بۆ «نیفاق» و «تەفرەقە» و «حەسادەت» و «ڕقەبەری» و «غەرەض» ی ناوخۆ. ئەنجامگیری مێژوەکەشی بەم جۆرە ئەکا:

«بە ڕاستی تاریخ ئاوێنەیەکی عیبرەتە، وە ئینسان و ئەقوام ئەبێ دائیمەن ئیستیفادەی لێ بکەن، وە لە سەبەبی سەرنەگرتنی بەعضێ ئیش و قیام پاش ورد ببنەوە و توشی عەینی ئەتیجە و فەلاکەت ئەبن. لە سەرەوە گوتمان کە سەبەبی هەرە ئەساسیی سەرنەگرتنی حەرەکاتی کورد پێ ئەگەیشتنیەتی. دوێنێ وابو و ئیمڕۆش وایە.

بۆ پێکەوەنانی ئیدارەیەکی سەربەخۆ - باخوصوص لەم دەورەدا - لە پێشی هەمودا دو شت زۆر پێویستە: عیلم و ثەروەت. هەر قەومێک کە لەم دو خەزێنەیە مەحروم بێ، سەربەخۆیی چنگ ناکەوێ، وە هەر هەوڵێکی کە بۆی ئەدا بە با ئەچێ و ضەرەری ماڵ و ڕۆحی بۆی ئەبێ. شایەد سیاسەتی عومومیە موساعەدەی بکا و بە مەقصەدیش بگا، لە غایەکەی خێر نابینێ و ناحەسێتەوە و بە ئەوعێکیتر ئەسیر

ئەبێ، بۆ ئیثباتی ڕاستیەتیی ئەم قاعیدەیە میثال زۆرە»
مێژوی پاشایەتی بابان نمونەیەکی دیاری دەردی خۆخۆریی کوردە. سەیر ئەوەیە، ئەوان ئەوسا، کەسیان کەڵکی لە تەجروبەی ئەوی پێش خۆی وەرنەگرتوە و، هەمان بەزمی دوبارە کردۆتەوە. لەوەش سەیرتر ئەوەیە: کورد و حیزبە سیاسیەکانی، هەتا ئێستاش تەجروبەیان لە ڕابردو وەرنەگرتوە. هەمان بەزم و ڕەزم بە جۆرێکی کوشندەتر دوبارە ئەکەنەوە. من ئەم باسەم بە دەستی ئەنقەست هەڵبژاردوە بەشکو ئەوەی تازەپێگەیشتوی کورد پەندی لێ وەربگرن.

-٣-

بۆ نوسینەوەی لێکۆڵینەوەی لەم بابەتە، وەکو ئەزانرێ، پێشڕەوی چەند مەنهەجێک ئەکرێ لەوانە:

- نوسینەوەی بە شێوەی «حولیات» هەر ساڵەو ڕوداوەکانی بنوسرێ.
- نوسینەوەی سەردەمی میرەکان یەک لە دوای یەک.
- لێکۆڵینەوەی هەمو ماوەکە بە سەر یەکەوە، بەڵام لێدوانی لایەنە سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، جەنگی، ئەرهەنگی یەکانی هەریەکەی لە بەشێکی جیاوازدا.

من هیچ کام لەم ڕێگایانەم نەگرتوە. بەڵکو هەوڵم داوە لە هەر ماوەیەک دا ڕوداوێکی سیاسی گرنگ وەربگرم و، قارەمانەکانی ئەو ماوەیە لە گەڵ ڕوداوەکەدا باس بکەم و، هەمو لایەنە جیاوازەکانی ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و جەنگی و ئەرهەنگی بە تێکەڵاوی باس بکەم و، زۆرتر لایەنی سیاسی باسەکان بکرم.
سەرەتای باسەکەم بە هەڵسەنگاندنی یەک بە یەکی ئەو سەرچاوانە دەس پێ کردوە کە باسی ڕوداوەکانی میرایەتی بابانیان کردوە. هەوڵم داوە ئەوانەی جێگەی باوەڕن لەوانە جیا بکەمەوە کەمتر جێگای باوەڕن.
باسەکەش هەموی کراوەتە ١٠ بەش:
٨ بەشی بۆ گێڕانەوەی ڕوداوەکانی بابان و، قارەمانەکانی تەرخان کراوە، بەشی ٩ هەمی هۆکانی ڕوخانی میرایەتی بابان باس ئەکا لە زمانی شایەتەکانی سەردەمەوە و، بەشی ١٠ هەمی باسی سالم و شیعرەکانی ئەکا کە هەلومەرجی ناوچەی بابان باس ئەکا دوای داگیرکرانی لە لایەن تورکەوە.
لێکۆڵینەوەکە ٣ پاشکۆی هەیە:
پاشکۆی یەکەم بریتیە لە ٥ ڕێککەوتننامە کە پەیوەندییان بە باسەکانەوە هەیە.
پاشکۆی دوەم بریتیە لە ٦ چیرۆک و بەیت کە پەیوەندییان بە ڕوداوەکانی بابانەوە هەیە. گێڕانەوەی دەماودەمی مێژو، نرخێکی تایبەتی هەیە، ئوێنی خەڵک

دەرنەخا لە ڕوداوەکان و قارەمانەکانی. بێژەر حەزی نەکرد قارەمانەکان بەو جۆرە بونایە کە باسیان نەکا. بەیت و چیرۆکەکان پێویستییان بە لێکۆڵینەوە و بەراوردکردن و، لێدوان و لێکدانەوەی وشەکانی هەیە. بەڵام ئێرە جێگای ئەوە نیە.

پاشکۆی سێیەم بریتیە لە لیستی هەندێ بەڵگەی ڕەسمیی، کە پێوەندییان بە میرایەتی بابانەوە هەیە. بۆ یەکێ بیەوێ لێکۆڵینەوەی زیاتر بکا، ئەتوانێ لەو سەرچاوانەدا بیان دۆزێتەوە.

-٤-

ساڵەکانی ناو باسەکە زۆری، یان هەموی، بە هیجری قەمەری نوسرا بون. زۆری سەرچاوەکانیش ئەم تەقویمەیان بە کار هێناوە. گۆڕینی بۆ ساڵی میلادی، ئەگەر خۆم بمکردایە، هەندێ هەڵەی لێ پەیدا ئەبو، چونکە ڕوداوەکان هەندێکیان ساڵەکانیان دیار بو، بەڵام زۆریان ڕۆژ و مانگەکانیان دیاری نەکرا بون. لە بەر ئەوە من هەمویانم بە هیجری قەمەری نوسی بو. دۆستی بەڕێزم کەمال ڕەئوف محەمەد ئەرکێکی زۆری کێشا، هەمویانی گۆڕی بۆ میلادی و، زۆر سەرنجی بە کەڵک و تێبینی بە نرخی لە سەر تێکڕای باسەکان دەربڕی و، هەندێ سەرچاوەی بە نرخی پیشان دام. لێرەدا بە پێویستی ئەزانم پڕ بە دڵ سپاسی بکەم.

هیوادارم بەم کارەم توانی بێتم خزمەتێکی بچوکی گەلەکەم بکەم.

لەندەن، ١٩ ی مایسی ١٩٩٦
١ ی موحەڕڕەمی ١٤١٧ نەوشیروان

ئەم کتێبە لە کوردستان لە ژێر چاپ دا بو، کە هێرشی هاوبەشی هێزەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان و حەرەسی جمهوریی عیراق لە بەیانی ی ٣١ ی ئابی ١٩٩٦ دا بۆ سەر هەولێر دەستی پێ کرد. بە هۆی ئەو ڕوداوانەوە ئەمیش، وەکو زۆر شتی تر، چاپ و بڵاوکردنەوەی پەکی کەوت.

لەم ماوەیەدا هیچ سەرچاوەیەکی تازەم بەر چاو نەکەوتوە، کە باسەکان دەوڵەمەندتر بکا، تا پێویست بکا پێیان دا بچمەوە، بۆیە ئەوسا چۆنم نوسی بو، هەروەکو خۆی بێ دەسکاری بڵاوی ئەکەمەوە. حەزم ئەکرد یەکەم جار لە کوردستان بڵاو ببوایەتەوە، بەڵام وەکو ئێرانی ئەڵێن: تەگبیر لە گەڵ تەقدیر هەمو جارێ یەک ناگرێتەوە.

پێداچونەوەیەکی ڕەخنەگرانە بە سەرچاوەکان دا

ریچ لە بیرەوەرییەکانی ڕۆژی ٧ ی تشرینی یەکەمی ١٨٢٠ نوسیویتی:
«ئەمڕۆ لە گەڵ میردا - مەبەستی مەحمود پاشایە - کە باسی مێژوی کوردستانمان کرد، پێم نا بە جەرگی خۆم دا و، سەرسامیی خۆمم بۆ باس کرد، کە بۆچی ئاگاداری تەواوی مێژوی بنەماڵەکەیان نییە! ئەویش بە ئەزاکەت و سەنگینییەوە پێ ی وتم: ئەو مێژوە شایستەی نوسینەوە نییە، چونکە مێژوی بنەماڵەیەکی دەسەڵاتدار نییە، بەڵکو مێژوی خێڵێکی سادەیە. منیش پێم وت: بەڵام بنەماڵەکەیان مێژویەکی دوریان هەیە و شەرەفمەندن. وتی: بنەماڵەکەیان زۆر کۆن نییەو، ئەندامانی بنەماڵەکەشیان تەنیا سەدەیەک ئەبێ بونەتە میر و سەردار..... دوای ئەوەش وتی: جگە لە مێژوی پێغەمبەران و، پیاوچاکان، ئەوەندەی بتوانم لە ڕۆژگار و گوزەرانیان بزانم، نیتر زۆر تامەزرۆی مێژو نیم، لە شانامە زیاتر، شتێکی لێ ناخوێنمەوە»

ئەمە شایەتییەکی گرنگە، لە زمانی پاشایەکی بابانەوە، کە مێژوی میرایەتی بابان تا ئەو سەردەمە ئەنوسراوەتەوە. هۆی ئەنوسینەوەی چی بوە؟ ڕەنگە هەر کەسە بە جۆرێ لێکی بداتەوە.

مێژویەکی سەربەخۆ کە ڕوداوەکانی میرایەتی بابان لە سەرەتای دامەزرانییەوە تا کۆتایی بگێڕێتەوە لە سەردەمی خۆی دا ئەنوسراوە. بەڵام لە زۆر سەرچاوەی ئەو سەردەمە و، لە هی نوێ دا. هەواڵەکانیان و، دەنگوباسیان هەیە:

١. سەرچاوەکانی دەستی یەکەم

١. ١. بە زمانی فارسی

١. ١. ١. شرف خان بدلیسی

«شرفنامە»

ئەمیر شەرەف خانی بتلیسی ساڵی ١٠٠٥ هـ ق لە نوسینی «شەرەفنامە» بۆتەوە.

شەرەفنامە بە فارسی ٣ جار بڵاو کراوەتەوە:

یەکەمین جار ساڵی (١٢٧٦ک / ١٨٦٠ز) لە لایەن «ولادمیر ولیامینوف زرنوف» لە پێتربورگ.

دوەمین جار ساڵی ۱۹۳۰ لە لایەن «فرج الله ذكی الكردی» لە قاهیرە.
جاری سێهەم ساڵی ۱۳٤۳ هـ ش لە لایەن «محمدی عباسی» هەمان چاپی قاهیرە بە ئۆفسێت لە تاران.
«شەرەفنامە» لە ڕیزی میرایەتیەکانی کورددا، بەشێکی تەرخان کردوە بۆ میرایەتی بابان. ئەمە یەکەمین سەرچاوەیە باسی میرایەتی بابان ئەکا تا ساڵی تەواو بونی کتێبەکە.
«شەرەفنامە» لە لایەن دو نوسەری شارەزای مێژوی کوردەوە بە جیا کراوە بە عەرەبی: محمد جمیل بندی الروژبیانی و، محمد علی عونی. هەردوکیان پێشەکی و پەراوێزی بە نرخیان بۆ نوسیوە. هی یەکەمیان ساڵی ۱۹۵۳ لە بەغداد و، هی دوەمیان ساڵی ۱۹۵۸ لە قاهیرە چاپ کراوە.
«شەرەفنامە» کراوە بە تورکی و، بە هەندێ لە زمانە ئەوروپیەکان لەوانە ئەڵمانی و ڕوسی.
مەلا مەحمودی بایەزیدی لە نیوەی دوەمی چەرخی ڕابوردودا کردویەتی بە کوردی و، هەندێ بەشی تری بۆ زیاد کردوە.
حەفتەنامەی «پێشکەوتن» ی سلێمانی لە ژمارەی ۲٤ ی ۷ ی ئۆکتۆبەری ۱۹۲۰ ەوە بە زنجیرە چەند بەشێکی لە «شەرەفنامە» وەرگێڕاوەتە سەر کوردی و لە ژێر ناونیشانی «نەسەبی طەوائیفی کوردان و ڕەوشتیان» دا بڵاوی کردۆتەوە. سەرەتاکەی بەمجۆرە دەس پێ کردوە: «نەسەب و طەوائیفی کوردان و ڕەوشتیان خوا چاکتری دەزانێ بەڵام شەرەف خان کوڕی شەمسەدینی بدلیسی ۳۳۲ ساڵ لەمەوپێش لە شەرەفنامەدا وای فەرموە:...».
هەژار کردویەتی بە موکریانی و، دو کەڕەت: جارێک لە نەجەف و جارێک لە تاران چاپ و بڵاوی کردۆتەوە.
باوکی شەرەفخان و بنەماڵەکەیان و ئێلەکەیان بە هۆی هەلومەرجی ناڵۆزی کوردستانەوە ماوەیەک ئاوارەی ئێران بون. باوکی شەرەفخان میرێکی ناسراوی سەردەمی خۆی و، پایەبەرز و بەڕێز بوە لای شا تەهماسبی صەفەوی. شەرەفخان بە منالی لە گەڵ شازادە و ئەمیرەکانی ئێران بۆ پەروەردەکردن و پێگەیاندن براوەتە دەرباری صەفەوی. دیارە شەرەفخان خۆیشی پیاوێکی لێهاتو و زیرەک و کارامە بوە. کە گەورەش بوە ماوەیەک لە دەرباری صەفەوی دا سەرپەرشتی کاروباری میرایەتیە کوردیەکانیان پێ سپاردوە. شەرەفخان ئاگاداری و زانیاریەکی زۆری لە سەر کورد و نیشتمانەکەی و میر و دەسەڵاتدارەکانی کۆ کردۆتەوە. هەروەها ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەی مێژویی خوێندۆتەوە. شەرەفنامە یەکەمین مێژوی گشتی کوردە.
۱. ۱. ۲. قاضی ملا محمد شریف سنندجی:
«زبدە التواریخ»
ساڵی ۱۲۱٤ هـ ق (۱۷۹۹ز) بە فارسی نوسیویتی.

هێشتا دەستنوسە و چاپ نەکراوە. تەنها دەستنوسی زانراوی لە زانستگای کامبریجی بەریتانیایە. فیلمێکی بە ژمارە/٥٧٦٩ لە «کتابخانەی مرکزی دانشگاه تهران» هەیە.

هەمو مێژونوسەکانی ئەردەڵان کەڵکیان لە «زبدە» وەرگرتوە. هەروەها «لورنس لکهارت» بو نوسینی «انقراض سلسلە صفویە».

١. ١. ٣. خسرو بن محمد بن منوچهر اردلان:

«لب التواریخ»

ساڵی ١٢٤٩ هـ ق (١٨٣٣ز) بە فارسی نوسیویتی.

ساڵی ١٣٥٦ هـ ش لە تاران چاپ کراوە. وێنەی دەسخەتی ئەم کتێبە لە گەڵ لێکۆڵینەوەیەک بە روسی لە یەکێتی سۆڤێتی جاران چاپ کراوە.

١. ١. ٤. ماه شرف خانم (مستورە):

«تاریخ اردلان»

ساڵی ١٢٦٣ هـ ق (١٨٤٧ز) بە فارسی نوسیویتی.

ساڵی ١٣٤٣ هـ ش لە سنە بە اهتمام «ناصر ازادپور» چاپ کراوە.

د. حەسەن جاف و شکور مستەفا «تاریخ اردلان» یان کردوە بە کوردی. لە بەغدا چاپ کراوە.

١. ١. ٥. عبدالقادر ابن رستم بابانی:

«تاریخ و جغرافیای کردستان، موسوم بە: سیر الاکراد»

ساڵی ١٢٦٨ هـ ق (١٨٥١ز) بە فارسی نوسیویتی.

ساڵی ١٣٦٦ هـ ش لە تاران بە اهتمام «محمد رئوف توکلی» چاپ کراوە.

ئەم کتێبە جگە لە مێژوی ئەردەڵان، بەشێکی بۆ مێژوی بابان و سۆران و موکریان تەرخان کردوە.

ئەوەندەی پێوەندی بە مێژوی بابانەوە هەبێ:

١. پێ ئەچێ نوسەر پشتی بە گێڕانەوەی دەماودەمی روداوەکانی مێژوی بابان بەست بێ، نەک بە کتێبی نوسراو و، تۆماری حوکمڕانەکان. بۆیە:

٢. ساڵەکانی تێکەڵاو کردوە. بە دەگمەن ساڵێکی بە دروستی نوسیوە. لەبەرئەوە هیچکام لە ساڵەکانی جێگای باوەڕ نین بۆ دیاریکردنی روداوەکانی مێژوی بابان.

٣. زنجیرەی حوکمڕانەکانی تێکەڵاو کردوە. پاش و پێشی کردون. هەندێ لە حوکمڕانەکانی کردوە بە کوڕی هەندێکی تر و، هەندێکی کردوە بە براو باوکی یەکتری، کە لە راستی دا وانین. لەبەرئەوە بۆ ئەمەش جێگای باوەڕ و پشت پێ بەستن نیە.

٤. هەندێ لە گێڕانەوەکانی بە شێوەی سەرگروشتە و ئەفسانە نوسیوە. نرخی مێژویی و زانستییان نیە.

٥. زانیارییەکانی لە سەر دوا ساڵەکانی تەمەنی میرایەتی بابان هەندێ باسی بە کەڵکیان تێ دایە، بە تایبەتی باش تاوتوێ و بەراورد کردن، دەربارەی ڕوداوەکانی سەردەمی: مەحمود پاشا، ئەحمەد پاشا، سلێمان پاشا، عەبدوڵلا پاشا و عەزیز بەگی بابان.

٦. دەربارەی بنەماڵەی صاحێبقران، کە نوسەر خۆی یەکێ بوە لەوان، هەندێ بابەتی تازەی تێ دایە بە تایبەتی دەربارەی مەحمود بەگ، کە باوکی مستەفا بەگی کوردی بوە. بە پێ ی گێڕانەوەی ڕوداوەکان ئەبێ نوسەر ئامۆزای سالم و کوردی بێ. هەروەها هاوزەمانی ئەوانیش بوە. کەچی سەیر ئەوەیە بە هیچ جۆرێ ناوی ئەم دو شاعیرە نابات. تۆ بڵێی ی ناوی نەبیست بێ، یان لە سەردەمی نوسینەکەی ئەودا هێشتا نەناسراو بوبن؟

بڵاوکردنەوەی ئەم کتێبە لە لایەن کاک «محمد رئوف توکلی» یەوە ڕەنجێکی باش و کارێکی بە کەڵکە بۆ مێژوی سیاسی و کۆمەڵایەتی کورد. جێگەی سوپاس و شایانی ئافەرینە. بەڵام ئەبوایە بایەخێکی زیاتری بدایە بە ساغکردنەوەی زانیارییەکانی و، ڕاستکردنەوەی چەوتییەکانی، بۆ ئەوەی بابەتی دروستکراو و ناڕاست بە سەر خوێنەردا تێ پەڕی نەکردایە، بە تایبەتی سەرچاوەی باوەڕپێکراو لەم بارەیەوە کەم نین.

١. ١. ٦. علی اکبر وقائع نگار کردستانی:

«حدیقەی ناصری در جغرافیا و تاریخ کردستان»

ساڵی ١٣٠٩ هـ ق (١٨٩١ز) بە فارسی نوسیویەتی.

ساڵی ١٣٦٤ هـ ش لە تاران بە اهتمام «محمد رئوف توکلی» چاپ کراوە.

عەلی ئەکبەر لە ناو کتێبەکەی دا چەند جارێ باسی کتێبێکی تری خۆی ئەکات بە ناونیشانی «تاریخ الاکراد». تا ئێستا ئەم کتێبە لە هیچ لایەک دەنگوباسی نیە. ڕەنگە دۆزینەوەی هەندێ لایەنی تاریکی ناوچەکە ڕون بکاتەوە.

عەلی ئەکبەر ئامۆزای مەستورە بوە.

١. ١. ٧. میرزا شکرالله سنندجی (فخر الکتاب):

«تحفەی ناصری در تاریخ و جغرافیای کردستان»

ساڵی ١٣١٩ هـ ق (١٩٠١ز) بە فارسی نوسیویەتی.

ساڵی ١٣٦٦ هـ ش لە تاران بە اهتمام «دکتر حشمت الله طبیبی» لە لایەن «انتشارات امیر کبیر» چاپ کراوە.

١. ١. ٨. شێخ محمد مردوخ کردستانی:

«تاریخ مردوخ»

لە دو بەرگ دا لە چاپخانەی ئەرتەش لە تاران چاپ کراوە. ساڵی چاپ و بڵاوکردنەوەی لە سەر نەنوسراوە. جارێکی تریش لە لایەن «کتابفروشی غریقی» لە سنە بڵاو کراوەتەوە. ئەمە تازەترینی هەمو مێژوەکانە.

ئەم مێژوانەی سەنەندوجی، خەسرەوی ئەردەلان، مەستورە، فەخرولکوتتاب، وەقائیع نیگاری کوردستانی، مەردوخ:

١. هەمویان نوسینەکانی پێش خۆیان دوبارە کردۆتەوە. زۆر کەم باس و بابەتی تازەیان تێ دایە مەگەر ئەوەی لە سەردەمی نوسەر خۆی دا ڕوی دابێ.

٢. لە گێڕانەوەی ڕوداوەکان دا زۆر جار بێلایەنیی لە دەس ئەدەن. لە ناکۆکی ڕۆم و عەجەم دا لایەنی ئێران ئەگرن و، لە ناکۆکی بابان و ئەردەلان دا بە لای ئەردەلان دا دائەشکێن.

٣. هەواڵەکانی بابان لە پەیوەندی لە گەڵ ڕوداوەکانی ئەردەلان دا ئەگێڕنەوە. هەرچەندە کەم و کورتن بەڵام گرنگ و بە نرخن.

١. ١. ٩. ڕەنجوری:

شاعیرێکی گەورەی کورد و، ئەستێرەوانێکی شارەزا بوە. چەندین کتێبی زانستیی نوسیوە و نوسیوەتەوە. لە پەنای یەکێ لە کتێبەکانی دا چەند هەوالنامەیەکی کورتی نوسیوە، یەکێکیان «تاریخ والیهای کوردستان» ە تا ئەورەحمان پاشا گەیشتوە. ڕەنجوری چونکە نزیک بوە لە داوودەزگای بابانەوە، هەواڵەکانی ورد و، جێگەی باوەڕن.

ئەم تەقویمە بە نرخە لە لایەن کاک عەبدولرەقیب یوسف دۆزراوەتەوە و، پاش ساخکردنەوە و لێکۆڵینەوەی لە گۆڤاری «ڕۆشنبیری نوێ - ١٩٨٥» دا بڵاوی کردۆتەوە.

١. ١. ١٠. ابوالحسن بن محمد امین گلستانە:

«مجمل التواریخ»

ئەم کتێبە ساڵی ١١٩٦ نوسراوە و چەند جارێ چاپ کراوە. دوایینیان بە اهتمامی مدرس رضوی لە تاران ساڵی ٢٥٣٦ شاهنشاهی لە لایەن «دانشگاه تهران» ەوە بڵاو کراوەتەوە.

گولستانە هاوزەمانی نادر شا و کەریم خانی زەند بوە. لە سەردەمی نادر شا دا مامی نوسەر قەڵاداری قەڵایەک بوە لە کرماشان کە نادر کردویەتی بە دەبۆی هەڵگرتنی چەکی پێویست بۆ لەشکر کێشی بۆ سەر عیراق. نوسەریش لە کرماشان دانیشتوە. لە کاتی لەشکر کێشی کەریم خانی زەندا بۆ سەر کرماشان و سنە، ئەو لە کرماشان بوە و چۆتە سەردانی کەریم خان. نوسەر و بنەماڵەکەی ناحەزی کەریم خان بون. پاش ماوەیەک چوە بۆ پیرۆزگاکانی نەجەف و کەربەلا و لەوێوە هەڵاتوە بۆ هندستان.

ئەم کتێبە ڕوداوەکانی ئێران بە درێژایی ٣٥ ساڵ لە کوژرانی نادر شاوە ئەگێڕێتەوە و باسی سەردەمی حوکمڕانیی کەریم خان ئەکا. گەلێ هەواڵی بە نرخی لە سەر کورد تێ دایە. لەوانە لە سەر سەلیم پاشای بابان و حەسەنعەلی خانی ئەردەلان.

۱. ۱. ۱۱. میرزا محمد صادق موسوی نامی اصفهانی:
«تاریخ گیتی کشا در تاریخ زند»
نامی هاوزەمانی کەریمخان و حوکمرانەکانی زەند بوە. ڕوداوەکانی بە شێوەی «حولیات» و بە کورتی نوسیوە. لە بەر ئەوەی لە دەزگای حوکمرانیەوە نزیک بوە گێرانەوەکانی جێگای باوەڕن.
سەعید نفیسی، ئەم کتێبەی ساغ کردۆتەوە و، پێشەکی بۆ نوسیوە و، لە تاران چاپ کراوە.
۱. ۱. ۱۲. عبدالرزاق دنبلی:
«ماثر سلطانیه»
ئەم کتێبە: «ماثر سلطانیه» لە لایەن «عبدالرزاق دنبلی» ەوە بە زمانی فارسی، لە سەر داوای عەبباس میرزا نائیبولسەلطەنەی ئێران، نوسراوە. ڕوداوەکانی ئێران لە (۱۲۱٤ ھ ق تا ۱۲٤۱ ھ ق / ۱۷۹۹ - ۱۸۲۵ز) ئەگێڕێتەوە. مەرگ مۆڵەتی نەداوە لەوە زیاتر درێژەی پێ بدا.
عەبدولڕەزاق یەکێ دونبولی (۱۱٦۷-۱۲٤۲ک / ۱۷۵۳ - ۱۸۲٦ز) مێژونوس و، ئەدیب و شاعیر، کوڕی نەجەفقولی کوڕی شاباز خانی دونبولیە. ئێلی دونبولی کوردی یەزیدی بون. بە تێپەڕینی زەمان بون بە شیعە و، لە ناو کۆمەڵی ئازەری دا لە تەورێز و ئازەربایجان دا جێگای خۆیان کردۆتەوە. باوباپیری عەبدولڕەزاق لە زەمانی صەفەوییەکانەوە لە دەزگا حکومەتییەکانی ئێران دا پلەو پایەی بەرزیان هەبوە. باوکی عەبدولڕەزاق سەردەمێ بەگلەربەگی ئازەربایجان بوە. بەڵام عەبدولڕەزاق لە سەردەمی کەریمخانی زەند دا ۱٤ ساڵ بە بارمتە لە شیراز گل دراوەتەوە. ماوەی گلدانەوەی خۆی بە خوێندنەوە خەریک کردوە. کە دەسەڵاتی زەند نەما گەڕایەوە تەورێز لە دیوانی عەبباس میرزادا بو بە «مونشی: سکرتێر». چەندین کتێبی نوسیوە لەوانە «تاریخ دنابله: مێژوی دونبولییەکان» و، بە نازناوی مەفتون شیعری زۆری داناوە.
«ماثر سلطانیه» باسەکانی تەرخان کراوە بۆ ڕوداوەکانی ئێران لە سەردەمی دامەزرێنەری سەڵتەنەتی قاجار: ئاغا محەممەد خان و، دوای ئەو فەتح عەلی شاە دا. شەڕەکانی ئێران و ڕوس و، هاتوچۆ و گفتوگۆ دیپلوماسیەکانی نوێنەرانی ئێران، تورکیا، ڕوسیا، فەرەنسا، بە درێژی ئەگێڕێتەوە. تێکستی فارسی ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزڕۆمی تێ دایە.
بابەتەکانی ئەم کتێبە ساڵ لە دوای ساڵ ڕێک خراوە بە شێوەی «حولیات».
«ماثر سلطانیه» لە چەندین جێگادا هەواڵ و دەنگوباسی کوردی نوسیوە. هەواڵەکانی ئەکونجێ بە دوجۆر دابەش بکرێن:
یەکێکیان هەواڵی پچڕپچڕی ئێلە کوردەکانی بلباس، شکاک، حەیدەرانلو و ئێلەکانی تری ئازەربایجان و، هەکاریە.

ئەوی تریان هەواڵی ڕێکوپێکی ململانێ ی دەسەڵاتە لە نێوان ئەوڕەحمان پاشای بابان لە لایەک و، والییەکانی بەغداد و، شازادە محەمەد عەلی میرزای قاجار لە لایەکی ترەوە. دوای ئەویش ناکۆکی نێوان هەردو پاشای بابان: مەحموود و عەبدوڵڵا و، ململانێ ی مەحموود پاشا لە لایەک و، والییەکانی بەغدا و شازادە محەمەد عەلی میرزا و شازادە عەبباس میرزای قاجار لە لایەکی ترەوە. لەم لایەنەوە بۆ لێکدانەوەی مێژوی بابان سەرچاوەیەکی بە کەڵکە.

نوسەر چونکە لە دەزگای دەسەڵاتدارەوە نزیک بوە، ئاگاداری ڕوداوەکان بوە. بەڵگە گرنگەکانی دیوە. ساڵی ڕوداوەکانی بە وردی دیاری کردوە. بەڵام هەواڵەکانی لە باری سەرنجی ڕەسمیی کاربەدەستانی ئێرانەوە نوسیوە. لە گێڕانەوەدا پارێزگاری بێلایەنیی نەکردوە. بە ئاشکرا هەمیشە بە لای عەجەم دا دانەشکێنێ و، هیچ هاودەردییەک لە گەڵ کورد دەرنابڕێ. بگرە چەند جارێ بە «اکراد بدنژاد: کوردانی بەدڕەسەن» ناویان ئەبا.

ئەم کتێبە ساڵی ۱۲٤۱ هـ ق (۱۸۲۵ز) بۆ جاری یەکەم لە تەورێز چاپی سربی، واتە بە قورقوشم، چاپ کراوە. بە خەتێکی جوان نوسراوەتەوە. بەم پێیە یەکێکە لە کتێبە چاپکراوە کۆنەکان. جاری دوەم ساڵی ۱۳۹۲ ش لە سەر هەمان چاپی یەکەم بە ئۆفسێت بە «اهتمام: غلام حسین صدری افشار» لە تاران چاپ کراوەتەوە.

۱. ۲. بە زمانی تورکی

۱. ۲. ۱. نظمی زادە، مرتضی افندی:

«گلشن خلفا»

«گولشەن» بە کورتی باسی مێژوی مرۆڤ ئەکا و، دێتە سەر خەلیفەکانی ئەمەوی و عەبباسی و، سولتانەکانی عوسمانی. لە دوا لاپەڕەکانی دا باسی میر سلێمان و میر بەکر ئەکات. ئەو هەڕەشەنامەیەی بو میر سلێمان نوسراوە، بە قەڵەمی نوسەری گولشەن نوسراوە و، لەم کتێبەدا تۆمار کراوە.

موسی کاظم نورس، «گولشەنی خولەفا» ی لە تورکیەوە کردوە بە عەرەبی و بلاوی کردۆتەوە.

۱. ۲. ۲. الشیخ رسول حاوی الکرکوکلی:

«دوحه الوزراء فی تاریخ وقائع بغداد الزوراء»

ڕەسول حاوی کەرکوکی، کوڕی مەلا بەعقیبی ماهونی، نوسەر و شاعیر بوە. نوسینەکانی بە تورکین. لە کەرکوک ژیاوە و خوێندویەتی و گەورە بوە. وەکو «عەبباس عەززاوی» لە زمانی «هیجری دەدە» وە ئەگێڕێتەوە، ئەبێ لە گەڵ بنەماڵەی ئەوان خزم بوبێ. بەم پێ یە ئەبێ کورد بێ. حاوی پاشان چۆتە بەغداد و،

لە دەزگای بەڕێوەبەرایەتی دا بۆتە موچەخۆری دەوڵەت.

نوسەر وەکو خۆی ئەڵێ، ئەم مێژوەی بۆ تەواوکردنی مێژوی «گولشەنی خولەفا» نوسیوە. ڕوداوەکانی لە (١١٣٢ک / ١٧١٩ز) ەوە دەس پێ ئەکا و، لە ساڵی (١٢٣٧ک / ١٨٢١ز) دا ئەیبڕێتەوە. حاوی ساڵی ١٢٤٢ک (١٨٢٦ز) مردوە. بێ ئەچێ ئەخۆشیی یا کۆسپی تر ڕێگەیان ئەدابێ مێژوەکەی تا ئەوسا درێژە پێ بدا.

ئەم کتێبە بەڵگەی بە نرخ و، هەواڵ و دەنگوباسی زۆری تێ دایە، بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوی سیاسی و کۆمەڵایەتی ناوچەکە و، بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوی میرایەتی بابان، سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراوی دەوڵەمەندە.

١. نوسەر لە ناکۆکیەکانی ئێران و عوسمانی دا پشتیوانی لە عوسمانی ئەکا و، ڕوداوەکان لە باری سەرنجی ئەوانەوە ئەگێڕێتەوە.

٢. نوسەر لە ناکۆکیەکانی نێوان والیەکانی بەغداد و میرەکانی بابان دا پشتیوانی لە والیەکانی بەغداد ئەکا.

٣. ئەگەرچی نوسەر، لە سەر داوای داود پاشا، ئەم مێژوەی نوسیوە، بەڵام لە گێڕانەوەی ڕوداوەکان دا بێ ویژدانی ناکا.

٤. لە بەرئەوەی توانیوێتی بەڵگەکانی حکومەت ببینێ و، نزیکی کاربەدەستان بوە، بە وردی چۆنە ئەنجوبناوانی ڕوداوەکان و، تا ئەندازەیەکی باش لە دیاریکردنی ساڵەکانی دا ورد بوە.

٥. جگە لە باسی بابان، هەندێ باسی گرنگی تری تێ دایە دەربارەی ئێلی بلباس.

«دوحە» ساڵی ١٢٤٦ک (١٨٣٥ز) بە سەرپەرشتی محمد باقر التفلیسی لە چاپخانەی «دارالسلام» چاپ کراوە.

«دوحە» لە لایەن «موسی کاظم نورس» کراوە بە زمانی عەرەبی و، دوجار بلاو کراوەتەو: جاری یەکەم لە بەیروت - لوبنان و، جاری دوەم ساڵی ١٤١٣ هـ ق هەمان چاپی بەیروت بە ئۆفسێت لە قوم - ئێران لە لایەن «منشورات الشریف الرضی» سەرلەنوێ بلاو کراوەتەوە.

١. ٢. ٣. سلێمان فائق بەگ:

«تاریخ الممالیک الکولەمن فی بغداد»

نوسەر: سلێمان فایەق بەگ کوڕی حاجی طالیب کەهیای داود پاشا بوە. کتێبەکەی بە ناوی نهێنی «ثابت» لە ساڵی ١٨٧٥ز لە ئەستەمۆڵ چاپ کردوە. ڕوداوەکانی ساڵانی ١٧٤٩ - ١٨٣٦ز بە کورتی ئەگێڕێتەوە. هەندێ هەواڵ و دەنگوباسی بابانیشی تێ دایە، بەڵام بە هۆی ڕیشەی بنەماڵەکەیەوە، بە لای عوسمانییەکان دا، دای شکاندوە. لە گەڵ ئەوەش دا باسەکانی بە نرخ و جێگەی باوەڕن. محمد نجیب ارمناوی کردویەتی بە عەرەبی.

١. ٣. بە زمانی عەرەبی

١. ٣. ١. عثمان بن سند الوائلی البصری:

«مطالع السعود»،

تحقیق: الدکتور عماد عبدالسلام رووف و سهیلە عبدالمجید القیسی، (موصل ١٩٩١)

عثمان بن سند، لە یەکێ لە جزیرەکانی خەلیج لە دایک بوە، سەرەدەمێ لە لای مەلا عەبدوڵلای بیتوشی خوێندویەتی. دوایی لە بەصرا نیشتەجێ بوە و، چەند جارێ سەردانی بەغدادی کردوە. نوسەر کتێبەکەی لە سەر داوای داود پاشا نوسیوە. لەبەرئەوە بەڵگە رەسمییەکانی لە بەر دەس دا بوە. مێژوەکەی لە ساڵی لە دایک بونی داود پاشاوە دەس پێ ئەکا، پێش لابردن و گیرانی داود پاشا بە چوار ساڵ کۆتایی بە باسەکانی هێناوە. رەنگە مردن مۆڵەتی درێژەپێدانی نەدابێ.

هەواڵ و دەنگوباسی میرەکانی بابان لە ناو باسەکانی «مطالع السعود» ا زۆرە. نوسەر سوننیەکی توندڕەو بوە، لەم روانگەیەوە لە ناکۆکیەکانی نێوان ئێران و عوسمانی دا بە توندی پشتیوانی لە دەوڵەتی عوسمانی ئەکا و، لە ناکۆکیەکانی نێوان میرەکانی بابان و والیەکانی بەغدادا، بە توندی پشتیوانی لە کاربەدەستانی عوسمانی ئەکا، بەڵام بەرێزەوە ناوی کورد ئەبا. کە ئەوڕەحمان پاشای بابان لە گەڵ والی ی بەغدا بو بە شەڕی، بن سند هێرشی کردۆتە سەری، کەچی شیعرێکی درێژی لە ستایشی دا نوسیوە بە بۆنەی بەربەرچدانەوەی هێرشەکەی محەمەد عەلی میرزاوە لە کۆیە. ئەو شیعرەی ئەخستۆتە ناو ئەم کتێبەوە.

بن سند، مێژوەکەی بە زمانێکی گران و، بە «سەجەع» ێکی سەخت نوسیوە، ژمارەیەکی زۆری شیعرەکانی خۆی تێ هەڵکێش کردوە. زۆری شیعرەکانی پێوەندیەکی ئەوتۆیان لە گەڵ باسەکان نیە.

«امین الحلوانی» ئەم مێژوە کە ناوی: «مطالع السعود بطیب اخبار الوالی داود» ە، کورت کردۆتەوە و شیعرەکانی لێ دەرهێناوە و، هەندێ هەواڵی زیادی خستۆتە سەری بە ناوی «مختصر مطالع السعود» ەوە. «مختصر» لە پێش «مطالع» دا دوجار چاپ کراوە: جارێک لە بەمبەی و جارێک لە قاهیرە.

ئەو کاتەی م. خالیدی ئەقشبەندی کەوتۆتە بەر هێرشی توندوتیژی ناحەزەکانی، عثمان بن سند، بۆ دیفاع لە م. خالید کتێبێکی درێژی لە ژێر ناوی: «اصفی الموارد فی سلسال احوال الامام خالد» دا نوسیوە.

١. ٣. ٢. یاسین العمری:

«غرائب الاثر، فی حوادث ربع القرن الثالث عشر»

نشره: محمد صدیق الجلیلی، الموصل ١٩٤٠.

العمری، وەکو خۆی نوسیویتی، مێژوەکەی رووداوەکانی چارەکە سەدەیەکی

گرتوته خوی. ئەو باسە سەیر و سەمەرانەی بیستویەتی، کە هەندێکی رەنگە خورافیات و هەڵبەستی سەرزار بن، هەموی تۆمار کردوە. بەڵام بایەخێکی تایبەتی داوە بە رووداوە سیاسیەکان. لە دەزگای حوکمرانیی ئال جەلیلی نزیک بوە و، ئاگاداری رووداوەکان بوە.

لە «غرائب» دا دەنگوباسی میرەکانی بابان و بادینان هەیە. بەڵام شتێکی ئەوتوی زیادتر نیە لە گەڵ دەنگوباسەکانی ناو «دوحە» و «مطالع».

«ئەلعومەری» نوسەرێکی بە برشت بوە. گەلێ کتێبی مێژویی تری نوسیوە. لە ناو هەندێکیان دا بە کورتی هەواڵی کورد هەیە، لەوانە:

«زبده الاثار الجلیه»، حققه: عماد عبدالسلام رووف، النجف ١٩٧٤.

١. ٣. ٣. شیخ عبدالرحمن السویدی:

«حدیقه الزوراء»

بەشی یەکەمی لە بەغداد چاپ کراوە. بەڵام بەشەکانی تری هێشتا دەستنوسن. لە بەشی یەکەمی دا شتێکی ئەوتوی دەربارەی بابان تێ دا نیە. بەڵام وەکو لە سەرچاوەکان دا ئیشارەتی پێ کراوە، لەم کتێبەدا، چەندین شیعری سیاسی و مێژویی هەیە سەبارەت بە سەرکەوتنی والیەکانی بەغداد بە سەر میرەکانی بابان دا، لەوانە: شەری قەمچوغە و سرۆچک (١١٦٠ / ١٧٤٧)، شەری ئاوەگرد (١١٦٤ / ١٧٥٠)، شەری هەولێر (١١٦٤ / ١٧٥٠)، شەری کۆشکی زەنگی (١١٧٦ / ١٧٦٢). ئەم شیعرانە نرخی مێژوییان هەیە. من دەستم نەکەوتن.

١. ٤. بە زمانە ئەوروپاییەکان

١. ٤. ١. گەشتی ریچ

RICH, CLAUDIUS JAMES:
NARRATIVE OF A RESIDANCE IN KOORDISTAN,
1836 LONDON

کلۆدیۆس جەیمس ریچ، ساڵی ١٨٢٠ گەشتێکی بۆ کوردستانی بابان و ئەردەڵان کردوە. میر و مەزنەکانی کوردی دیوە و، بە درێژی گفتوگوی لە گەڵ کردون. سەرنجەکانی خوی بە وردی لە سەر هەلومەرجی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، جوگرافی... رۆژانە تۆمار کردوە. هەندێ نیگاری جوانی مەزنێکی سلێمانی و، کابرایەکی خێڵەکی جاف و، دو سەربازی ئەردەڵان و، ژن و پیاوێکی ئەستوری و، ژن و پیاوێکی یەزیدی و، شایی و زەماوەنی سلێمانی، کێشاوە. زنجیرەی حوکمرانەکانی بابانی لە پاشکوی کتێبەکەی دا نوسیوە. سەرچاوەیەکی نایاب و بە نرخە بو لێکۆڵینەوەی ئەو قۆناغەی ژیانی میرایەتی بابان.

بو یەکەمین جار حەفتەنامەی «پێشکەوتن» لە ژمارەی ١٩ی ٢ی سێپتەمبەری ١٩٢٠ەوە بە زنجیرە چەند بەشێکی گرنگی یادداشتەکانی ریچی لە

ژێر ناوی «صەد ساڵ لەمەوپێش» بەم پێشەکییەوە بلاوکردۆتەوە: «صەد ساڵ لەمەوپێش قونسولوسێکی ئینگلیس لە بەغداد ناوی میستەر ریچ بو. لەبەرئەمە کە نەختێک ناخۆشیی بو، سەفەرکردنی کوردستانی بە باش زانی بە قسەی هەندێ لە مەئمورەکانی بەغداد لە بەر ئەوەی هەتا ئەو ڕۆژە هیچ کەس لە مەئموری ئینگلیس بە خزمەت پاشاکانی سلێمانی نەگەیشت بو، سەفەری سلێمانی بە چاک دی. لە پاشا سەفەرنامەیەکی نوسیەوە کە لێرەدا دەینوسینەوە»

ناجی عەبباس پش چەند بەشێکی لێ وەرگێراوە و، لە ژێر ناوی: «گەشتی کلودیۆس ریچ لە کوردستان» لە گۆڤاری «گەلاوێژ» دا لەمانگەکانی ئاب و تشرینی دوەمی ۱۹٤۷ دا، بلاوی کردۆتەوە.

بها ءالدین نوری، ئەم گەشتەی کردۆتە عەرەبی و، لە ژێر ناوی «رحلە ریچ» دا سالی ۱۹٥۱ لە بەغداد چاپی کردوە.

محەمەد حەمە باقی، گەشتەکەی لە عەرەبییەوە کردوە بە کوردی و، لە ژێر ناوی: «گەشتی ریچ بۆ کوردستان ۱۸۲۰» دا، سالی ۱۹۹۲ لە تەوریز چاپی کردوە.

۱. ٤. ۲. گەشتی فرەیزەر

FRASER, J. B:
TRAVELS IN KOORDISTAN, MESOPOTAMIA, etc.
1840 LONDON

جەیمس بیللی فرەیزەر سالی ۱۸۳٥ گەشتێکی کردوە بە کوردستانی موکریان و بابان دا. ماوەیەکی کورت لە سلێمانی ماوەتەوە. پاشای بابانی دیوە. سەرنجەکانی خۆی بە نامە نوسیوە. باس و بابەتی گرنگیان تێ دایە لە سەر میرایەتی سۆران و بابان و، هەلومەرجی ئەو سەردەمە.

ئەمین زەکی لە «تاریخی سلێمانی» دا کەلکی لەم سەرچاوەیە وەرگرتوە.

فلاموورز (رەشید نەجیب) لە سەرەتای چلەکان دا هەندێ بەشی لەم گەشتە کردۆتە کوردی و، لە ژێر ناوی: «گەشتێک لە کوردستان دا» بە زنجیرە لە ژمارەکانی کانونی یەکەمی ۱۹۳۹ تا نیسانی ۱۹٤۱ ی «گەلاوێژ» دا بلاوی کردۆتەوە.

ئەو بەشانەی پێوەندییان بە عیراقەوە هەیە لە ژێر ناوی: «رحلە فریزر الی بغداد ۱۸۳٤» کراوە بە عەرەبی و، لە بەغدا سالی ۱۹٦٤ بلاو کراوەتەوە.

۱. ٥. بە زمانی کوردی

۱. ٥. ۱. دیوانی مەولانا خالیدی نەقشبەندی

۱. ٥. ۲. دیوانی نالی

۱. ٥. ۳. دیوانی سالم

۱. ٥. ٤. دیوانی ڕەنجوری

١. ٥. ٥. دیوانی شێخ ڕەزای تالەبانی
١. ٥. ٦. دیوانی حاجی قادری کۆیی

٢. سەرچاوەکانی دەستی دوەم

٢. ١. بە زمانی کوردی

٢. ١. ١. محەممەد ئەمین زەکی:
«خولاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان»
«تاریخی سلێمانی و وڵاتی»
«ناودارانی کورد»

«خولاصەیەکی تاریخی...» لە سییەکان دا بە ٣ جزم لە بەغداد. هەروەها «تاریخی سلێمانی» چاپ و بلاو کراوەتەوە. سەیدیان، هەر ٣ جزمەکەی «تاریخی کورد و کوردستان» ی بە یەکەوە، بە ئۆفسێت سەرلەنوێ لە ئێران چاپ کردۆتەوە.

محمد علی عونی، هەر ٣ بەرگی «خولاصەیەکی تاریخی...» لە ژێر ناوی «خلاصە تاریخ الکرد و کردستان» و «تاریخ الدول والامارات الکردیە» دا وەرگێڕاوەتە سەر عەرەبی و، لێدوان و پەراوێزی بۆ نوسیوە و، یەکەمیانی سالی ١٩٣٩ لە قاهیرە چاپ کردوە و، سالی ١٩٦١ سەرلەنوێ لە بەغداد چاپ کراوەتەوە. دوەمیشیانی لە ١٩٤٥ دا لە قاهیرە چاپ و بلاو کردۆتەوە.

محمد جمیل بندی الروژبیانی، «تاریخی سلێمانی» لە ژێر ناوی «تاریخ السلیمانیە وانحاءها» کردۆتە عەرەبی و، سالی ١٩٥١ لە بەغداد چاپی کردوە.

سانیحەی کچی ئەمین زەکی یش «ناودارانی کوردی» کردۆتە عەرەبی و سالی ١٩٤٥ لە بەغداد چاپی کردوە.

ئەمین زەکی بەگ زانایەکی گەورە بوە. شارەزاییەکی زۆری لە زانستە جەنگیەکان، هەروەها لە مێژوی کورد و ناوچەکەدا هەبوە. چەندین زمانی ڕۆژهەلات و ئەوروپای زانیوە. زۆر کتێبخانەی گەورەی ئەوروپا گەڕاوە. سیاسیەکی کوردپەروەر و دلسۆز بوە.

دوای «شەرەفخانی بتلیسی» ئەمین زەکی بەگ گەورەترین مێژونوسی کوردە. نوسینەکانی زانستی و هێژان. سەرچاوەیەکی گرنگن بۆ لێکۆلینەوەی مێژوی کورد.

لە هەمو کتێبە مێژوییەکانی دا باسی میرایەتی و میرەکانی بابانی کردوە. لە «تاریخی سلێمانی» دا بە درێژی لە سەری نوسیون. کەلکی لە زۆر سەرچاوەی دەستی یەکەم وەرگرتوە. نوسینەکەی بایەخێکی زۆری هەیە.

٢. ١. ٢. حسێن حوزنی:

حوزنی ڕۆژنامەوان و ئەدیب و نوسەرێکی گەورەی کوردە. زۆر بابەتی مێژویی نوسیوە، لەوانە: «تاریخی حوکمدارانی بابان لە شارەزور و ئەردەلان» کە

سالی ۱۹۳۱ له ڕەواندز چاپی کردوە و، «مێژوی میرانی سۆران» کە بۆ جاری دوەم لە سەرەتای شەستەکان دا لە هەولێر چاپ کراوەتەوە.
حوزنی، نەتەوەکەی خۆی زۆر خۆش ویستوە. حەزی کردوە وەکو نەتەوەیەکی خاوەن ڕابوردوی پرشنگدار و سەروەریی گەورە پیشان بدا. لە ناو نوسینەکانی دا ئاگاداری و دەنگوباسی مێژویی زۆری تێ دایە. بەڵام هەندێ باس و بابەتی تێ دایە بە هیچ سەرچاوەیەک پشت ئەستور نین. لەبەرئەوە ئەبێ بە وریاییەوە پاش تاووتوێ کردن باسەکانی لێ وەربگیرێ.
۲. ۱. ۳. حسێن ناظم:
حسێن ناظم ڕۆژنامەوانێکی سەرەتای بیستەکانە. چەند جارێ نوسەر و سەرنوسەری ڕۆژنامەکانی سەردەمی شێخ مەحمود بوە لەوانە دوا ژمارەکانی حەفتەنامەی «ئومێدی ئیستیقلال». ڕوشنبیرێکی شارەزای مێژوی کورد و، کاروباری سیاسی بوە. تورکی و فارسی باش زانیوە. بە هەر ۳ زمان وتاری نوسیوە.
ئەمین زەکی لە نوسینەکانی دا، دەربارەی بابان، زۆرجار پشت بە دەفتەرەکەی حسێن ناظم ئەبەستێ وەکو سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراو. دەفتەرەکە بە زمانی تورکی نوسراوە. ئەم دەفتەرە کاتی خۆی بڵاو نەکراوەتەوە، دەسنوسەکەشی ئێستا دیار نیە.
جەمیل بەندی ڕۆژبەیانی یەکدولاپەڕەی، پاش ئەوەی وەری گێڕا بو بۆ کوردی، لە ژمارەی ٤ ی سالی یەکەمی گۆڤاری «ڕۆژی نوێ» دا بڵاو کردەوە، بەڵام پێ ئەچێ کەشمەکەشی ڕۆژگار ماوەی نەدابێ تەواوی بکا.
۲. ۱. ٤. تۆفیق قەفتان:
«مێژوی حوکمدارانی بابان»
بەغداد ۱۹٦۹
ئەم نامیلکەیە ساغ نەبۆتەوە لە نوسینی تۆفیق قەفتان خۆیەتی، یان وەرگێڕاوە لە زمانێکی ترەوە. باسی بە نرخ و خۆشی تێ دایە. بەڵام ئیشارەتی بۆ هیچ سەرچاوەیەکی مێژویی تێ دا نیە.
۲. ۱. ٥. د. کاوس قەفتان:
د. قەفتان ئەگەرچی خۆی مامۆستای مێژو بوە، بەڵام لە نوسینەکانی دا زۆرتر خەریکی بابەتی ئەدەبی و، وەرگێڕانی بابەتی مێژوی کورد بوە لە ڕوسییەوە. لەم بوارەدا چەند کتێبێکی بە نرخی جەلیلی جەلیل: «کوردەکانی ئیمپراتورییەتی عوسمانی» و «ڕاپەڕینی ۱۸۸۰» و، هی لازاریێف: «کێشەی کورد» ی بڵاو کردۆتەوە. دەربارەی مێژوی کوردیش خۆی چەند وتارێکی لە ژێر ناوی: «چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژوی بابان، سۆران، بۆتان» سالی ۱۹۸٥ لە بەغداد بڵاو کردۆتەوە. ئەم لێکۆڵینەوانە، بە تایبەتی ئەوانەی لە سەر بابان نوسراون، زۆر کەم ئاگاداریی مێژویی بە دەستەوە ئەدەن و، زیاتر بیروبۆچون و هەڵسەنگاندنەکانی خۆی تێ دا باس کردون.

٢. ١. ٦. علاءالدین سجادی:

عەلائەدین سەجادی، ڕۆژنامەوان، مێژونوس، ئەدیب و نوسەر چەندین کتێبی نوسیوە. لە ناو هەندێکیان دا باس و بابەتی لە سەر بابان تێ دایە لەوانە: «مێژوی ئەدەبی کوردی» و «دو چامەکەی نالی و سالم»، لە ناو «رشتەی مرواری» یش دا هەندێ سەرگروشتەی بابانەکانی گێڕاوەتەوە.

لە «مێژوی ئەدەبی کوردی» دا «دو چامەکەی نالی و سالم» ئەگێڕێتەوە بۆ سییەکانی سەدەی نۆزدە. هەندێ لە مێژوناسەکانی کورد ئەمەیان بە لاوە ڕاست نەبو. چونکە شیعرەکان هی پەنجاکانی سەدەی نۆزدە و، هی دوای ڕوخانی میرایەتی بابانە. سەجادی بۆ سەلماندنی باری سەرنجی خۆی سەرلەنوێ «دو چامەکەی نالی و سالم» ی بلاو کردەوە و، وشە گرانەکانی لێک دایەوە و، لە لێدوانەکەی دا سورە لە سەر بۆچونەکانی خۆی. بەلام فاتیحی مەلا کەریم لە پێشەکی «دیوانی نالی» دا مەسەلەکەی بە جۆرێکی بنەڕەتی و بە بەلگەی مێژویی بە لادا خستوە.

٢. ١. ٧. جەمال بابان:

لەم سالانەی دوایی دا، چەند لێکۆلینەوە و کتێبی بە کوردی و عەرەبی لە سەر مێژوی بابان نوسیوە. لە نوسینەکانی دا پشتی بە ژمارەیەکی زۆر سەرچاوەی مێژویی باوەڕپێکراو بەستوە. هێشتا هەموی بلاو نەکراونەتەوە.

٢. ٢. بە زمانی عەرەبی

٢. ٢. ١. محمد القزلجی:

مەلا محەممەدی قزلجی، ئایینناسێکی شارەزا بوە. سەردەمێ هاوکاری لە گەل سمکۆ کردوە و، ئەم یەکێ بوە لەوانەی خەریکی چاپ و بلاو کردنەوەی جەریدەی فارسی - کوردی: «کورد» بوە لە ورمێ. پاشان ڕوی کردۆتە قاهیرە بۆ خوێندن و، دوای شکانی جولانەوەکەی سمکۆ لە عیراق ماوەتەوە و، لە بەغداد دامەزراوە.

سالی ١٩٣٨ لە بەغداد بە زمانی عەرەبی نامیلکەیەکی لە ژێر ناوی: «التعریف بمساجد السلیمانیە ومدارسها الدینیة» دا بلاو کردۆتەوە. ئەگەرچی نامیلکەکە بە تەواوە بچوکە، بەلام لە زانیاری و هەوالی میرایەتی بابان و میر و مزگەوتەکانی دا دەولەمەند و جێگای باوەڕە. بێ ئەچێ ژمارەیەکی زۆر لە دەستنوسەکانی مزگەوتی گەورەی سلێمانی دی بێ.

٢. ٢. ٢. الشیخ محمد الخال:

شێخ محەممەدی خال، زانایەکی ئایینناس و نوسەرێکی گەورە و پڕ بەرهەمی کوردی و عەرەبییە. جگە لە «فەرهەنگی خال» و «تەفسیری قورئان» و «پەندی پێشینان»، چەندین کتێب و وتاری بە زمانی عەرەبی نوسیوە، لەوانە: «الشیخ معروف النودهی البرزنجی» کە سالی ١٩٥٨ و، «البیتوشی» کە سالی ١٩٦١ لە بەغداد چاپی کردون. لە ناو هەردو کتێب دا باس و بابەتی گرنگیان تێ دایە لە سەر

بابان. نوسینەکانی شێخی خاڵ نرخدار و جێگای باوەڕن و، ئەنجامی لێکۆڵینەوە و تاووتوێ کردنی سەدان کتێبی دەستنوس و نامە و بەڵگەی مێژوییە، کە هەندێکیان ئەگەڕێنەوە بۆ سەردەمی دەسەڵاتی میرەکانی بابان.

٢. ٢. ٣. عبدالکریم محمد المدرس:

مەلا کەریمی موددەڕیس، زانایەکی ناپێناس و نوسەرێکی گەورە و بەرهەمی کوردی و عەرەبییە. چەندین کتێبی لە سەر شەریعەتی ئیسلام و تەفسیری قورئان نوسیوە، دیوانی هەندێ لە شاعیرەکانی ساخ کردۆتەوە، ژیننامەی هەندێ لە زاناکانی کوردی نوسیوەتەوە. لە ناو «دیوانی نالی» و «دیوانی مەولەوی» و «یادی مەردان» دا و، لە کتێبی: «علماؤنا فی خدمة العلم والدین» کە ساڵی ١٩٨٣ لە بەغداد بڵاو کراوەتەوە، هەندێ باس و بابەتی بابانەکانی تێ دایە.

٢. ٢. ٤. المحامی عباس العزاوی:

«تاریخ العراق بین احتلالین»

ئەم کتێبە ٨ بەرگە: ج١/ ١٩٣٥. ج٢/ ١٩٣٦. ج٣ و ٤/ ١٩٤٩. ج٥/ ١٩٥٣. ج٦/ ١٩٥٤. ج٧/ ١٩٥٥. ج٨/ ١٩٥٦ لە بەغداد چاپ کراوە.

عەبباس عەززاوی مێژونوسێکی عەرەبی عیراقیە. زمانی تورکی و فارسی زانیوە. ژمارەیەکی زۆر دەستنوس و بەڵگەی کۆنی لە لا بوە. سەردانی کتێبخانە گرنگەکانی ئەستەمولی کردوە. چەندین کتێبی مێژویی لە سەر لایەنی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، فەرهەنگی، ئەدەبی، دینی... عیراق و دانیشتوانی نوسیوە.

«تاریخ العراق بین احتلالین» ی لە سەر شێوەی «حولیات» نوسیوە. لە داگیرکردنی بەغدادەوە لە لایەن مەغولەوە تا داگیرکردنەوەی بەغداد لە لایەن هێزەکانی بەریتانیاوە. گەنجینەیەکی گرانبەهایە بۆ مێژوی ناوچەکە. زۆری هەواڵ و دەنگوباس و ئاگاداری و زانیاری لە سەر کورد تێ دایە. لە بەرگەکانی ٥ و ٦ و ٧ دا زۆری روداوەکانی بابانی نوسیوە. هەواڵەکانی لە سەرچاوەی دەستی یەکەم و باوەڕپێکراو وەرگرتوە. زۆر کەم لێکۆڵینەوە و شیکردنەوە و باری سەرنجی خۆی تیا دەربڕیوە. بە زۆری روداوەکانی گێڕاوەتەوە. بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوی میرایەتی بابان سەرچاوەیەکی بە نرخە.

عەززاوی جگە لەم کتێبە زلە، چەندین کتێبی تری نوسیوە. لە ناو کتێبەکانی دا، زۆر باسی کوردی کردوە. بە تایبەتی: ٤ بەرگی «عشائر العراق» کە باسی هەمو تیرە و هۆزە کوردەکانی عیراقی تێ دایە. «الکاکائیة فی التاریخ» و، «تاریخ الیزیدیة واصل معتقدهم» چاپ کراون. هەروەها «تاریخ شهرزور - السلیمانیة» و «تاریخ اربیل» ی نوسیوە بەڵام هێشتا بڵاو نەکراونەتەوە.

هەمو بەرگەکانی «تاریخ العراق بین احتلالین» بە ئۆفسێت لە لایەن «انتشارات الشریف الرضی - قم» لە ئێران پێکەوە ساڵی ١٤١٠ هـ ق چاپ

کراوەتەوە.

٢. ٢. ٥. الدکتور سلیمان عبدالعزیز نوار:

د. نەووار، ماموستایەکی میصریە، چەند کتێبێکی نوسیوە دەربارەی مێژوی عیراق لە وانە: «داود باشا والی بغداد» و «تاریخ العراق الحدیث». هەردو کتێبی لە قاهیرە چاپ و بڵاو کردۆتەوە، یەکەمیان لە ١٩٦٧ و دوەمیان لە ١٩٦٨ دا.

د. نەووار کتێبی یەکەمی ساڵی ١٩٥٨ وەکو نامەی ماجستێر و، کتێبی دوەمی ساڵی ١٩٦٣ وەکو نامەی دکتۆرا لە زانستی مێژودا بۆ «زانکۆی عەین شەمس» لە قاهیرە ئامادە کردوە. دوای ئەوەی ماوەی ٣ ساڵ لە «زانکۆی بەغداد» دەرسی مێژوی وتۆتەوە، ئینجا نامەکانی، بێگومان پاش دەسکاری، بەو جۆرەی لەم دو کتێبەدا دارێژراونەتەوە لە قاهیرە بڵاوی کردۆتەوە.

لە هەردو کتێب دا چەند بەشێکی بۆ میرایەتی بابان تەرخان کردوە. لە گێرانەوەی باسەکانی دا جگە لە سەرچاوە زانراوەکان، بۆ یەکەمین جار ئەم کەڵکی لە راپۆرتی دیپلوماتەکانی ئەو سەردەمەی ناو ئارشیفی بەریتانی وەرگرتوە، بە تایبەتی هی دوا ساڵەکانی ژیانی میرایەتی بابان.

ئەم لێکۆڵینەوەیە لە جەنگەی هەراوهوریای «وەحدەی عەرەبی» نەتەوەپەرستەکانی سەردەمی عەبدولناصردا نوسراوە. شوێنەواری ئەو کەشە سیاسییەی پێوەیە:

١. لێکۆڵینەوەکە زیاتر لەوەی بۆ مەبەستی زانستی کرابێ، بۆ مەبەستی سیاسی بوە. ماموستای سەرپەرشتیاری هەردو نامەی ماجستێر و دکتۆرای نەووار، د. احمد عزت عبدالکریم لەو پێشەکییەدا کە بۆ کتێبی «داود پاشا» ی نوسیوە بە راشکاوی ئەڵێ: «والحق ان اتجاه الدکتور نوار الی دراسة تاریخ العراق الحدیث انما یمثل الاتجاه العام الذی اتجهت الیه مدرسة التاریخ الحدیث بجامعة عین شمس منذ سنوات، کما یتضح فی الوسائل العلمیة التی انتجها وینتجها تلامیذ هذه المدرسة، والدکتور نوار احد طلائعها الممتازین وبفضل جهودهم اصبحت بین ایدینا - لاول مرة فی تاریخ الجامعات العربیة - دراسات علمیة رصینة لجوانب هامة من التاریخ العربی الحدیث فی العراق، والخلیج العربی، وسوریة والسودان، والمغرب والیمن، والجزیرة العربیة، وغیرها من اقطار العرب شرقا وغربا. ونرجو بذلك ان نکون حققنا هدفنا الذی هدفنا الیه وهو «دعم الاتجاه القومی العربی بالدراسة التاریخیة الرصینة» ، ولیس اقوی من التاریخ عاملا فعالا فی فهم الحاضر وبناء المستقبل.»

نوسینەوەی سەرلەنوێ ی مێژوی ناوچەکە، بە مەبەستی سەلماندنی بۆچونە سیاسیە پێشەکی ئامادە کراوەکانی جوڵانەوە و حیزب و حکومەتە نەتەوەییەکانی عەرەب، دەمێکە بۆتە بەشێ لە بەرنامەی نەتەوەپەرستەکانی عەرەب.

ئەم کتێبەش لەم چوارچێوەیەدا نوسراوە.

٢. نوسەر وەکو زۆر لە نوسەرانی ئیسلام پێڕەوی رێبازی «لێکدانەوەی مێژو لە سەربنچینەی تیۆری پیلانگێران» ی کردوە. بۆیە سەرانسەری لێکۆڵینەوەکانی پڕە لە باسی «مونامەرە». هۆی زۆر لە رووداوەکان، بێ خزماندوکردنێکی زۆر،

ئەگێڕێتەوە بۆ مونامەرە: مونامەرەی ناوخۆی مەمالیک، مونامەرەی ئێران لە عێراق، مونامەرەی ئینگلیز لە والی ی بەغدا، مونامەرەی کورد لە یەکتری. ئەم جۆرە پرۆگرامی لێکۆڵینەوەیە لە زانستی مێژوودا باوی نەماوە.

٣. ئەووار وەکو زۆر لە نوسەرە نەتەوەپەرستەکانی نەتەوە دەسەلاتدارەکان: گەشانەوەی هۆشی نەتەوەیی کورد و، هەوڵدانی بۆ سەربەخۆیی ئەگێڕێتەوە بۆ هاندانی بێگانە بە تایبەتی بۆ ئینگلیز و ئێران. تەنانەت گەشتەکەی ریچیش بە یەکێ لەم هەولانەش لە قەڵەم ئەدا.

... ئەوی بیەوێ کەڵک لەم سەرچاوەیە وەربگرێ، پێویستە زۆر بە وریایی لە جۆری گێڕانەوە و، شیکردنەوەی رووداوەکان و، ئەنجامگیری و بۆچونەکانی ورد بێتەوە و، تاووتوێی بکا ئینجا بەکاری بهێنێ، چونکە بۆ مەبەستێکی سیاسی دیاریکراو نوسراوە، نەک بۆ گێڕانەوەی مێژوی راستەقینەی ناوچەکە.

٢. ٢. ٦. لە عێراق صەدام حسێن فەرمانی دا بە مامۆستاکانی زانستگاکانی عێراق سەرلەنوێ مێژوی عێراق بنوسنەوە. چەندین کتێب بە پێ ی ئەم فەرمانە و لەو چوارچێوەیەدا کە صەدام دیاری کرد بو، چاپ و بڵاو کراوەتەوە. لەوانە:

«الحدود الشرقیه للوطن العربی»
بغداد ١٩٨١
«العراق فی التاریخ»
بغداد ١٩٨٣
«الصراع العراقی - الفارسی»
بغداد ١٩٨٣

هەروەها چەند کتێبێکی تر.

لەمانەو لە چەند جێگایەک دا باسی بابان دێ، بەلام ئەم کتێبانە ئەگەرچی سەرچاوەی زۆریان ریز کردوە و، ناوی قەبەی مامۆستاکانی زانکۆکانی عێراقیان لە سەر دانراوە، بەلام بۆ ئەوە ناشێن بکرێنە سەرچاوەی لێکۆڵینەوەی زانستی، چونکە لە گێڕانەوە و ئەنجامگیری رووداوەکانی ناوچەکەدا بێلایەنییان لە دەس داوە.

٢. ٢. ٧. د. جابر الراوی:
«مشکلە الحدود العراقیە - الایرانیە»
بغداد ١٩٧٣

نوسەر بەشێکی کتێبەکەی تەرخان کردوە بۆ باسێکی تیۆریی سنور و، جۆری دیاری کردن و کێشانی. لە بەشێکی تری دا، باسی کێشەی سنور ئەکا لە نێوان عێراق و ئێران دا. پێشینەی مێژویی کێشەکە رون ئەکاتەوە و، لە روانگەی قانونی ناوەدەوڵەتانەوە لە رێککەوتنەکانی: ئاماسیە، زەهاو، ئەرزەرۆم و، رێککەوتنەکانی نێوان حکومەتەکانی عێراق و ئێران، ئەکۆڵێتەوە.

کتێبەکە لە بنەڕەت دا دکتۆرانامەی نوسەرە و، پێشکەشی کردوە بە زانستگای قاهیرە، ئەگەرچی زانیاری زۆر و بە نرخی تێ دایە دەربارەی ڕێککەوتنەکان و کێشەکانی سنور، بەڵام هەموی بۆ دیفاعە لە باری سەرنجی ڕەسمیی حکومەتی عیراق.

٢. ٣. بە زمانە ئەوروپیەکان

هەندێ لە ئەوروپییەکان بایەخیان بە مێژوی کورد داوە. تەنانەت سەرچاوەی زۆر لە نوسینی کوردەکان سەرچاوە ئەوروپییەکانە. لەم ڕووەوە ئێدمۆندز، کە دێتە سەر باسی بابان، ئەڵێ: «سەرچاوە کوردیەکان کە لەم بارەیەوە لە بەر دەس دان بایەخ و نرخێکی ئەوتۆیان نیە. چونکە مێژونوسانی خوجێیی و هاوچەرخ زۆرتر پشت بە نوسینەکانی ڕیچ و نوسەرانی تری ئەوروپایی ئەبەستن نەک بە ئاگاداری و هەواڵی پێشینەی خۆیان...»

قسەکەشی تا ئەندازەیەکی زۆر ڕاستە. لەم باسەدا من هەوڵم داوە، ئەو ترانجەی ئێدمۆندز لە نوسەرانی کوردی گرتوە، بە پێ ی توانا چارەسەر بکەم.

لە ناو مێژونوسانی هاوچەرخ دا کە بە زمانە ئەوروپییەکان بابەتیان لە سەر بابان نوسیوە گرنگترینیان ئەمانەن:

٢. ٣. ١. لۆنگریک، ستیڤن هیمسلی:
«چوار سەدە لە مێژوی نوێ ی عیراق»
وەرگێڕانی عەرەبی:
«اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث»
ترجمە: جعفر الخياط
بغداد ١٩٦٨

لۆنگریک پشتی بە سەرچاوە کۆنەکانی دەستی یەکەم بە تورکی، عەرەبی، فارسی هەروەها بە نوسینی ئەوروپییەکان بەستوە. باسی بابانی تێکەڵاوی ڕوداوەکانی عیراق کردوە. بەڵام لە زۆر گۆشەو کەنار دا بە درێژی باسیان ئەکا.

پێش یەکەمین جەنگی جیهانیی، عیراق ٣ ولایەت بو: بەغدا، بەصرا، موصڵ. ئەم ولایەتانە، وەکو هەمو ولایەتەکانی تر، ڕاستەوخۆ بەسترا بون بە بابی عالیەوە. عیراق بەو تێکەیشتنەی بەریتانیا مەبەستی بو بە درێژایی مێژو نەبوە. بەریتانیا دروستکەری دەوڵەتی عیراق بو. عیراق وڵاتێکی فرەنەتەوەی فرە مەزهەب و دین بو. ئەیویست لە عیراق دەوڵەت و دەوڵەت نەتەوە دروست بکا. لۆنگریک پشکنەری بەڕێوەبەرایەتی حکومەتی عیراق بوە. ئەم کتێبە لە چوارچێوەی ئەو سیاسەتەدا نوسراوە. هەوڵ ئەدا مێژوی عیراق بە یەککرتویی بکێڕێتەوە.

نوسەر ڕەنجێکی زۆری داوە. کتێبەکەی سەرچاوەیەکی بەنرخە بۆ لێکۆڵینەوەی ڕوداوەکانی ناوچەکە، لە ناو ئەوەدا، ڕوداوەکانی میرایەتی بابان.

٢ . ٣ . ٢ . ئیدمۆندز:

EDMONDS, C. J.:
KURDS, TURKS AND ARABS,
1957 LONDON

ئیدمۆندز ماوەیەکی درێژ لە دەزگاکانی حکومەتی عیراق دا کاری کردوە. ئەویش لە سەر هەمان بۆچونی لۆنگریک بوە سەبارەت بە دروستکردنی عیراق. لە سەرکوتکردنی بزوتنەوەی کوردا بەشدار بوە. شارەزاییەکی زۆری لە کاروباری کوردا هەبوە. زمان وئەدەب و مێژوی کورد شارەزا بوە. زۆر وتاری لە سەر زمان و ئەدەبی کوردی و، شوێنەوارە کۆنەکانی بە ئینگلیزی نوسیوە. بە هاوکاری لە گەڵ تۆفیق وەهبی «فەرهەنگی کوردی - ئینگلیزی» یان داناوە. ئەم فەرهەنگە یەکێکە لە باشترین فەرهەنگەکانی زمانی کوردی.

ئیدمۆندز، بەشێکی کتێبەکەی: «کورد، تورک و، عەرەب» ی بۆ باسی بابان تەرخان کردوە. بەڵام باسەکەی دەربارەی بابان، هیچ بابەتێکی گرنگ و تازەی تێ دا نیە.

لە کۆتایی پەنجاکان دا «عەبدوللا شالی» هەندێ بەشی لەم کتێبە کردوە بە کوردی لە ڕۆژنامەی «ژین» و گۆڤاری «هەتاو» دا بلاوی کردۆتەوە. بەڵام بە کتێبێکی سەربەخۆ بلاو نەکراوەتەوە.

جرجیس فتح الله، ئەم کتێبەی لە ژێر ناوی: «کرد وترک وعرب» کردوە بە عەرەبی و، لە بەغداد چاپی کردوە.

ابراهیم یونسی، وەری گێڕاوە بۆ فارسی و لە ژێر ناوی: «کردها، ترکها، عربها» لە تاران چاپی کردوە.

٢ . ٣ . ٣ . جەلیلی جەلیل:

«کوردەکانی ئیمپراتوریەتی عوسمانی»

جەلیل لە کوردەکانی یەکێتی سۆڤێتی جارانە. زۆر کتێب و وتاری بە نرخی سەبارەت بە مێژوی کورد بە زمانی روسی نوسیوە. ئەمەش یەکێکیانە. بەشێکی ئەم کتێبە لە سەر بابانە.

نوسینەکانی جەلیل بە گشتی لێکۆڵینەوەی زانستی و بە نرخن.

د. کاوس قەفتان لە ڕوسیەوە کردویەتی بە کوردی، ساڵی ١٩٧٨ لە بەغدا چاپی کردوە.

٢ . ٤ . بە زمانی فارسی

٢ . ٤ . ١ . سعید نفیسی:

«تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر»

٢ جلد، انتشارات بنیاد، چاپ ششم، تهران ١٣٦٦

نەفیسی یەکێکە لە نوسەرە بە ناوبانگەکانی ئێران. لەم کتێبەدا، دامەزرانی زنجیرەی شاهەکانی قاجار و، پێوەندییە سیاسی و بازرگانییەکانی ئێران لە گەڵ دەوڵەتانی عوسمانی، بەریتانی، روسی و فەرەنسی باس ئەکا. لە قۆناغە جیاجیاکانی جەنگی ئێران - روسیا و، ئێران - عوسمانی ئەدوێ. چەندین بەڵگەی مێژویی بە نرخی تێ دایە، لەوانە: مەتنی رێککەوتنەکانی ئێران لە گەڵ بەریتانیا، روسیا، فەرەنسا و تورکیا. هەروەها دو نامەی عەبباس میرزا سەبارەت بە کاروباری ئەمارەتی بابان و، نامەکانی جەنەراڵ گاردان بۆ وەزیری کاروباری دەرەوەی فەرەنسا سەبارەت بە هەلومەرجی ئێران. گاردان لە دو نامەی دا باسی ئەورەحمان پاشا ئەکا.

٢. ٤. ٢. دکتر غلامرضا ورهرام:

«تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند»

انتشارات معین، تهران ١٣٦٦

ئەمە لێکۆڵینەوەیەکی ئاکادیمی کورتی سەردەمی زەندە. لە باسی ناکۆکی عوسمانی - ئێرانی و، کێشەی بابان دا پشتی بە کتێبەکەی نامی: «تاریخ گیتی گشا» بەستوە و، شتێکی زیادتری نەخستۆتە سەر.

٢. ٤. ٣. دکتر محمد رضا نصیری:

«اسناد ومکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه)»

جلد اول از ١٢٠٩ تا ١٢٢٨ هـ ق، انتشارات کیهان، تهران، ١٣٦٦هـ ش. جلد دوم از ١٢٢٩ تا ١٢٦٣ هـ ق، انتشارات کیهان، تهران، ١٣٦٨ هـ ش

ئەم کتێبە چەند بەرگێکە. بەرگی یەکەم و دوهەمی پێوەندییان بەم باسەوە هەیە.

هەر بەرگێکی پێک هاتوە لە دو بەش: پێشەکی و، بەڵگەنامەکان.

پێشەکی بەرگی یەکەمی تەرخان کردوە بۆ لێکۆڵینەوەی «پێوەندییەکانی ئێران و عوسمانی لە سەرەتای سەردەمی قاجارەوە تا پەیماننامەی یەکەمی ئەرزڕۆم» لێرەدا بە درێژی باسی دەوری ئەورەحمان پاشا ئەکات لەم رووداوانەدا. بەشی دوەمی بریتیە لە بەڵگەی مێژویی کە لە ئارشیفەکانی تورکیا دەری هێناون. بەڵگەکانی ساغ کردۆتەوە و، بە رێنوسی فارسی تازە نوسیونیتییەوە و، پەراوێزی ورد و بە کەڵکی بۆ نوسیون. وێنەی بەڵگەکانیشی بڵاو کردۆتەوە.

لە ناو ئەم بەڵگانەدا نامەیەکی ئەورەحمان پاشا و چەند نامەیەکی مەحمود پاشا و، چەندین نامەی شا و وەلیعەهد و صەدری ئەعظەم و کاربەدەستانی گەورەی ئێران و عوسمانییان، سەبارەت بە کاروباری کوردستان، تێ دایە. ئەمانە کەرەستەی هێژان بۆ لێکۆڵینەوەی رووداوەکانی ئەو زەمانە، بە تایبەتی هی بابان.

بەرگی دوەمیشی لە سەر هەمان شێوە رێکخراوە. پێشەکییەکەی تەرخان کردوە بۆ «پێوەندییەکانی ئێران و عوسمانی لە ١٢٢٩، واتە دوای بەستنی پەیمانی یەکەمی ئەرزڕۆم، تا ١٢٦٣، واتە تا بەستنی پەیمانی دوەمی ئەرزڕۆم». لێرەش دا

دەیان بەڵگەی مێژوویی گرنگی سەبارەت بە کورد تێ دایە.

٢. ٤. ٤. دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وابسته به وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران:

«گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی: دوره قاجاریه»

واحد نشر اسناد، ٦ جلد، (تهران ١٣٦٩)

وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران بەشێکی دامەزراندوە بۆ هەڵبژاردن و ساخکردنەوە و بڵاوکردنەوەی بەڵگەکانی لە سەردەمی قاجارەوە تا ئێستا ٦ بەرگی لێ بڵاو کراوەتەوە.

هەرچەندە لە بەر هۆی سیاسی ڕەنگە هەمو بەڵگەیەکیان بڵاو نەکردبێتەوە و، وەکو خۆیان ناویان لێ ناوە هەڵبژاردەیە، بەڵام کارێکی گەورە و بەنرخە. هەمو بەرگێکی پێشەکییەکی مێژوویی چڕ و پڕی بۆ نوسراوە. بەڵگەکان زانیاری گرنگ و بە نرخیان تێ دایە. چەندین بەڵگەی تێ دایە دەربارەی کورد. بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوی تازەی کورد سەرچاوەیەکی هێژایە. سەبارەت بە مسبرایەتی بابان چەند بەڵگەی تێ دایە کە گرنگەکانیان لێرەدا باس کراون. سەرەڕای ئەوەش بە درێژی هەواڵی گفتوگۆی یەکەم و دوەمی نوێنەرانی ئێران و تورکی تێ دایە کە ڕێککەوتنی یەکەم و دوەمی ئەرزڕۆمی تیا ئیمزا کرا.

بەڵگە تورکییەکان وێنەکانیان بڵاو کراوەتەوە. بەڵام تەرجومە نەکراون بۆ فارسی و، بە چاپ نەنوسراونەتەوە، لە بەر ئەوە کەڵکێکی ئەوتۆیان لێ وەرناگیرێ.

*

تاریخ والیهای کردستان و غیره

شکست سلیمان پاشا ١١١١ — شکست بکر بگ ١١٢٠ — فتح همدان ١١٣٦ — قتل نادر در حوالی مشهد و کلات ١١٦٠ — تخریب شهرزور ١١٥٤

شهید شدن علی پاشا [illegible] — آمدن [illegible] برادرزاده نادر ١١٤٢ — آمدن شیخ [illegible] ١١٤٥ — ١١٥١

تسلط و کیل الدوله کریم خان زند ١١٦٩ — ساختن قلعه [illegible] ١١٥٥ — دعوای [illegible] ١١٦٠ — سوختن شهر بانه [illegible] ١١٦٦

قلعه [illegible] و قتل [illegible] پاشا از کوی ١١٦٤ — قتل خانه پاشا ١١٤٣ — فتح سنجار ١١٩٦ — قتل [illegible] پاشا ١١٧٥ — قتل [illegible] بابا ١١٦٨

شکست [illegible] ١١٦٣ — آمدن قلعه چوالان و آمدن بابا [illegible] ١١٧١ — وفات [illegible] ١١٦٥ — قتل سلیم [illegible] ١١٢٠

آمدن [illegible] ١١٨٩ — شکست علی مردان خان و تیمور پاشا ١١٨٨ — شکست خسرو خان در [illegible] — [illegible] ١١٨١ — [illegible] بغداد [illegible]

قتل تیمور پاشا از کوی ٢٥ ١١٩٢ — وفات احمد پاشا [illegible] ٢٢ ١١٩٢ — قتل [illegible] پاشا ١١٨٧ ١١٩٢ — قتل محمد پاشا [illegible] ١١٨٦ ١١٩٤ — [illegible] ١١٨٦

قتل [illegible] پاشا [illegible] ١١٩٨ — وفات [illegible] پاشا از کوی — [illegible]

وفات سلیمان پاشا در بغداد ١٢٠٤ — [illegible] ١٢٠٢ — فتح [illegible] پاشا ١٢٠٢ — ١١٩٩ — ١٢٠٦ [illegible]

رفتن عبدالرحمن پاشا [illegible] بغداد [illegible] احمد کهیا [illegible] ١٢١٢ — نصب ابراهیم پاشا [illegible] ١٢١٢ — [illegible] ١٢١٥

١. قۆناغی یەکەمی میرایەتی بابان

-١-

سەرەتای دامەزرانی ئەمارەتی بابان ڕون نیە.

بابان، وەکو یەکێتیی ئێلگەل (کونفیدراسیۆنی عەشایەر) و، وەکو ئەمارەت و، وەکو بنەماڵەیەکی ناسراو، لە پێش سەدەی دەیەمی هیجری دا باسی لە ناو سەرچاوە مێژووییەکانی ناوچەکەدا نیە. لە سەردەمی دەسەڵاتی قەرە قویونلو و ئاق قویونلودا ناوی نەهاتوە. ئەگەرچی هەمو شوێنەکانی ژیانی ئەمان لە ناو سنوری دەسەڵاتی ئەم دو بنەماڵەیەدا بوە، تەنانەت ئەسکەندەر میرزای کوڕی قەرا یوسف کاتێ لە ترسی سزادانی باوکی هەڵهات بو، لە ناوچەکانی کەرکوک - دوز واتە لە ناوچەی ژیانی ئەم ئێلانەدا تەراتێنی ئەکرد، کەچی ناوی ئەم ئەمارەتە لە ڕوداوەکانی ئەو سەردەمەدا باسی نیە. ڕەنگە هۆی ئەوەش بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە لەو سەردەمەدا ناوایییەکانی ئەم ناوچەیە هەموی گوند و لادێ و، زۆرایەتی خەڵکەکەی هۆزی ڕەوەند بوبن. نە شارێکی گەورەی دەوڵەمەن و نە هیچ قەڵا و بنکەیەکی ستراتیجی لێ نەبوبێ، تا ببێتە جێگای چاوتێبڕینی ئەمیرەکانی ئاق قویونلو و قەرە قویونلو. بەڵام لە گەڵ سەرهەڵدانی دەوڵەتی صەفەوی دا (٩٠٧ک / ١٥٠١ز) و، وەرچەرخانی دەوڵەتی عوسمانی بە لای فراوانخوازی دا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دا دوای جەنگی چالدێران (٩١٤ک/ ١٥٢٠ز) ئیتر ئەم ناوچەیەش وەکو هەمو شوێنەکانی تری کوردستان لە ستراتیجی گشتی هەردو هێزی گەورەدا بایەخی پەیدا کرد. ناوی بابانیش تێکەڵاوی ڕوداوەکانی ناوچەکە بو.

وشەی بابان لە سەدەی دەیەمی کۆچییەوە هەم وەکو ناوی ئێل بۆ هەندێ لەو تیرە و هۆزانەی لە ناوچەکانی نێوان زێ ی بچوک و ڕوباری سیروان دا ئەژیان و، هەم وەکو ناوی شوێن بۆ هەندێ لەو شوێنانەی کەوت بوە ئەم ناوچەیەوە وەکو: پشدەر، مەرگە، سورداش، سەرچنار، شارباژێڕ، شارەزور، قەرەداغ، بەکار هێنراوە.

-٢-

یەکەمین سەرچاوە کە باسی میرایەتی بابان ئەکات شەرەفنامەیە. شەرەفخان لە سەردەمی پەیدابونی شا ئیسماعیلەوە (٩٠٧ - ٩٣٠ک / ١٥٠١ - ١٥٢٣ز) ئەگەڕێتە گێڕانەوەی سەرگروشتەی بابان و ئەڵێ: «... حاکمانی بابان لە ناوحاکمەکانی کوردستان دا بە زۆریی خێڵ و هۆزو فرەیی لایەنگرو نۆکەر ناوبانگی

تەواویان هەبو. بەلام کە حکومەتی ئەو زنجیرەیە، وەکو باسی ئەکرێ، بە پیر بوداقی بەهەیی، کە بابان ئەگرێتەوە، وە بە براکەی گەیشت و ئەوانیش بە وەجاخ کوێری مردن. ئیتر حکومەتی ئەو بنەماڵەیە کەوتە دەس نوکەرەکانیان. کەسێک کە بۆ کاروباری حکومەت و سەرۆکایەتی لێوەشاوە بێ لە ناو ئەو بنەماڵەیەدا نەما. (١)

بنەماڵەی دەسەلاتداری بابان بە هۆی وەجاخ کوێری و کوژران و لێخران، یاخود لە سۆنگەی هۆی ئەزانراوی ترەوە، چەن جار گۆڕاوە و نوێ بۆتەوە.

-٣-

لە کاتی سەرهەلدانی دەسەلاتی صەفەوی دا مەزنی بابان میر بوداقی کوڕی میر ئەبدال بو. قەلەمڕەوەکەی لە کەرکوکەوە تا شارباژێڕی ئەگرتەوە. لاجانی لە ئیلی زەرزا و، سیتویی لە ئەمارەتی سۆران و، شارباژێڕی لە ئەمارەتی ئەردەلان و، سندوسیی لە قزلباش سەندەوە. چەن کەسی لە دەوروبەری خۆی بە میر سنجاغ داناوە. (٢)

بنکەی سەرەکی ئەمارەتی ئەردەلان لەو سەردەمەدا لە قەلای زەلم بو کە ئەڕوانێ بە سەر دەشتی شارەزوردا، لەو کاتەدا شارەزور، شارباژێر، سرۆچک، قەرەداغ، ئالان، شەمیران، هەورامان لە ژێر دەسەلاتی کورەکانی حاکمی ئەردەلان مەئمون بەگی یەکەم: بیکە بەگ، سورخاب بەگ، محەمەد بەگ (٩٠١ - ٩٤٢ک / ١٤٩٦ - ١٥٣٥ز) دابو. (٣)

ڕۆستەم بەگ لە گەڵ میر بوداقی برای لە سەر دەسەلاتدارێتی تێک چو. بوداق، ڕۆستەمی برای خۆی کوشت. خۆیشی لە تێکهەلچونێک دا لە گەڵ میرەکانی سۆران بە وەجاخ کوێری کوژرا. (٤) بوداقی کوڕی ڕۆستەم جێگەی گرتەوە، بەلام ئەمیش کە مرد ئەوەی لێ نەکەوتەوە. لەبەر ئەوە ئەم بنەماڵەیە کوێر بووەوە.

-٤-

لە جێگەی ئەوان پیرنەظەری کوڕی بەیرام دەسەلاتی گرتە دەست. پیرنەظەر بە زۆر مەلبەندی کفری ی لە «دارولسەلام» ی بەغداد دابڕی و خستیە سەر ویلایەتی بابان. لە پاش ئەو ناوچەکە بو بە دو بەشەوە، دو کەس بە ناوی سلێمان و ئیبراهیم هەریەکەیان دەستی بە سەر بەشێکی دا گرت، بەلام ئەمانیش لە سەر دەسەلاتدارێتی لە ناو خۆیان دا تێکچون. سلێمان، ئیبراهیمی کوشت. (٥)

سلێمان لە دوای کوشتنی ئیبراهیم ١٥ ساڵ مەزنایەتی کرد.

سلێمان لە پاش مردنی ٤ کوڕی لێ بە جێ ما: حسێن، ڕۆستەم، محەمەد، سلێمان.

ئیبراهیمیش لە پاش کوژرانی ٣ کوڕی لێ بە جێ ما بو: حاجی شێخ، میرە، میرسلێمان. (٦)

حاجی شێخ لە دوای کوشتنی باوکی پەنای بۆ دەرباری شا طەهماسبی سەفەوی برد بو. لەبەرئەوەی لەوێ گوێ ی پێ نەدرا بو بە نائومێدی گەڕابوەوە وڵاتی خۆی(٧) و چاوەڕوانی هەلی نەکرد. کە سلێمان مرد ئەم توانی دەس بە سەر ناوچەکەدا بگرێ. ئەمجارەیان کوڕەکانی سلێمان پەنایان بۆ شا طەهماسب برد، ئەو کاتە گەرمەی جەنگی ٢٠ ساڵەی ڕۆم و عەجەم (٩٤٠ - ٩٦٢ک / ١٥٢٣ - ١٥٥٤ز) بو. طەهماسب ویستی کەڵک لەم دەرفەتە وەربگرێ بۆ داگیرکردنی ناوچەکە. بە ڕێبەری و چاوساغی حسێن و ڕۆستەم و محەمەد کوڕانی سلێمان ٣ جار هێزی نارده سەر موڵکی باوان:

جاری یەکەم، بە سەرکردایەتی چراغ سوڵتان ئیستاجلوی والی دینەوەر، بەڵام هیچ سەرکەوتنێکی بە دەس نەهێنا.

جاری دوەم، بە سەرکردایەتی گۆکجە سوڵتانی قاجار والی ی هەمەدان، ئەویش لە هێرشەکەی دا سەرنەکەوت.

جاری سێیەم، لەشکرێکی گەورەی بە سەرکردایەتی عەبدوڵلاخانی ئیستاجلو نارد. لەم هێرشەدا میر شەمسەدینی بتلیسی، باوکی نوسەری شەرەفنامە و، هەندێ لە جەنگاوەرانی هۆزی ڕۆژکی کە ئەوسا لە خزمەتی شا طەهماسب دا بون، بەشدار بون. میر حسێن ڕێبەری ئەم لەشکرەی ئەکرد. بەڵام لە شاخی گەڵاڵە کەوتنە بۆسەی لەشکری بەبەوە ٢ تا ٣ هەزار کەسیان لێ کوژرا. بە تێشکاوی گەڕانەوە. شا طەهماسب لە سەر ئەم ڕێبەرییە خراپە حسێن و براکانی تری: محەمەد و ڕۆستەمی هاویشتە زیندانەوە(٨). لە دوای بەربونیان هەڵهاتن بۆ لای سوڵتان سلێمان. ئەویش دوری خستنەوە، لە ڕۆم ئێلی کارێکی پێ سپاردن.(٩)

لە کاتێک دا سوڵتان سلێمان دوای گرتنی تەوریز بۆ بەسەربردنی زستانی سەختی ئەو ساڵە لە هەمەدانەوە بە ناو کوردستان دا چو بۆ بەغداد، لەوێ خەریکی ڕێکخستنی کاروباری شوێنە گیراوەکان بو (٩٤١ک / ١٥٢٤ز) حاجی شێخ لە گەڵ براکانی بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی و دڵسۆزی بۆ سوڵتان لە مەرگەوە بەرەو بەغدا بەڕێ کەوت. بەڵام لە مەرکە پەلامار دران و هەمویان کوژران.(١٠). ئەم ڕوداوە لە لایەن کەسێکی نەناسراوەوە کراوەتە بەیتی «کاکە شێخ و کاکە میر» لەم بەیتەدا هۆی کوژرانی حاجی شێخ و کاکە میرو براکانی تری کە بە پێ ی چیرۆکەکە ئەبێ ١٢ برا بو بن، ئەدرێتە پاڵ ئەو زوڵم و زۆرە بێ ئەندازەیەی لە خەڵکی ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی خۆیان کردوە.(١١)

سوڵتان سلێمان لە ڕێکخستنەوەی کاروباری کوردستان دا ناوچە کوردنشینەکانی بە سەر چەند «سنجەق» دا دابەش کرد بو. هەندێکی بە وڵایەتی شارەزور، کە ناوەندەکەی کەرکوک و، هەندێکیشی بە وڵایەتی بەغدا و، هەندێکیشی بە وڵایەتی موسڵەوە بەست. بەڵام بە پێی ئەرێتی پێشوی سوڵتان سەلیم لە دوای جەنگی چالدێران (٩٢٠ک / ١٥١٤ز) لە ناوچە گیراوەکان دا

دەسەلاتی سپاردەوە بە دەسەلاتدارە خۆجێییەکان، کە مەزنایەتی ناوچەکانی خۆیان لە باووباپیریانەوە بە میرات بۆ مابووەوە. لەبەرئەوە کە بیستی حاجی شێخ کوژراوە پاشایەتی ئیالەتی بابانی دایەوە بە بورداقی کوڕی.(١٢)

سولتان سلێمان هێزێکی لە شارەزوورەوە نارده سەر قەلای زەلم، بنکەی ئەمارەتی ئەردەلان، کە مەئموون بەگی دووەم (٩٤٢-٩٤٤ک / ١٥٣٥ - ١٥٣٧ز) فەرمانڕەوای بوو. لەشکری ڕۆم و ئەردەلان لە دەشتی شارەزووردا لە ڕۆژی ٨ ی زیلقەعیدەی ٩٤٤ دا بە گژ یەک دا چوون. مەئموون بەگ بە تێشکاوی بۆ خۆقایمکردن کشایەوە ناو قەلای زەلم، لە پاش ئابلۆقەدانێکی درێژ بە ناچاری خۆی بە دەستەوە دا.(١٣) بە گیراوی ڕەوانەی بەغداد کرا.

سورخاب بەگی مامی (٩٤٥ - ٩٧٥ک/ ١٥٣٨ - ١٥٦٧ز) بنکەی ئەمارەتی لە قەلای زەلمەوە گوێزایەوە بۆ قەلای مەریوان. هەوڵی دا ناوچەکانی کە پێشوتر لە ژێردەستی مەئموون بەگی برازای بە دیل گیراوی دا بوون بهێنێتەوە ژێر دەسەلاتی خۆی. بەلام ئیتر ناوچەکانی هەولێر، کۆیە، ڕەواندز، قەرەداغ، شارباژێر، سروچک لە ژێر دەسەلاتی ئەردەلان دەرهات. نفوز و دەسەلاتی مەزنەکانی ئەردەلان کشایەوە پشتی زنجیرە چیاکانی سورێن و هەورامان و لێواری ڕۆژهەلاتی ڕوباری سیروان. زۆری ئەو شوێنانەی پێشتر لە بەر فەرمانی ئەوان دابو، ئیتر کەوتە ناو موڵکی بابان و ژێر دەسەلاتی عوسمانییەوە.

سورخاب بەگ هەوڵێکی بێ سودی تری دا بۆ سەندنەوەی شارەزور. ڕۆستەم پاشا بە ئوردوی ڕۆمەوە چوە سەری. پاش تێکهەلچونێکی خوێناوی لە ڕەجەبی ٩٤٧ ک (١٥٤٧ز) دا سورخاب بە تێشکاوی کشایەوە قەلای زەلم و لەوێ دا ئابلۆقە درا. سورخاب داوای یارمەتی لە شا طەهماسب کرد. ئەویش پاش دوساڵ ئینجا هێزێکی بۆ شکاندنی ئابلۆقەکە بۆ نارد. بنکەی ئەمارەتی ئەردەلان ئیتر بە یەکجاری لە قەلای زەلم هەڵکەنرا و بۆ ئەوەی لە مەترسی هێرشی ڕۆم دور بکەوێتەوە برایە قەلای مەریوان.(١٤) لەو کاتەوە ئەمارەتی ئەردەلان ئیتر بە یەکجاری کەوتە ژێر فەرمانی دەوڵەتی صەفەوییەوە.

سولتان سلێمانی قانونی پاش ماوەیەک ڕێگەی دا بە حسێنی کوڕی سلێمان لە ڕۆم ئیلیەوە بگەڕێتەوە بۆ موڵکی بابان و، فەرمانی دا بە سولتان حسێنی میری بادینان کە لەشکری مەزنەکانی کورد کۆ بکاتەوە، بچن بۆ لابردنی بورداقی کوڕی حاجی شێخ و جێگیرکردنی حسێن. بورداق بە خۆی دا ڕانەپەرمو بەرەنگاریی ئەم هێزە بکا. لە بەری هەلات بۆ ئێران. حسێنی کوڕی سلێمان بو بە مەزنی بابان. بورداق و حسێن ماوەیەک ململانێیان بو لە سەر میرایەتی بابان. سەرەنجام حسێن بە تەواوی دەستی بە سەر ناوچەکەدا گرت.

بورداق لە سەر تکای سولتان حسێنی میری بادینان لە لایەن سلێمانی قانونیەوە سنجاقی «عەینتاب» ی لە باتی ئیالەتی بابان درایە.(١٥) لە کاتێک دا

ناکۆکی نێوان کوڕەکانی سوڵتان سلێمان: سەلیم و بایەزید لە تۆزنیە تەقیەوە، بوداق بۆ لایەنگرتنی بایەزید چو بۆ کوتاهیە. سلێمانی قانونی ڕقی هەستا بو لەوانەی لوتیان ژەند بوە ئەم ناکۆکییەی ناوخێزانەکەیانەوە. بایەزید بۆ ئەوەی دڵی باوکی بهێنێتەوە جێ، لە سەر خواستی ئەو، سەری بوداقی بڕی و بۆی نارد.(١٦)

-٥-

جەنگی ٢٠ ساڵەی ڕۆم و عەجەم بێ ئەوەی بە ئەنجامێکی کاریگەر بگا دوایی هات. قوڵ بونەوەی گیروگرفتی ناوخۆی ناو هەردو دەوڵەت و، هەڕەشەی دەرەکیی لە هەردوکیان: هەڕەشەی ئوزبەک لە ڕۆژهەلاتی ئێران و هەڕەشەی ئەوروپی لە عوسمانی، سەرەنجام شا طەهماسب و سوڵتان سلێمانی ناچار کرد پێک بێن. لە ئەنجامی ئاڵوگۆڕی چەن نامەیەک دا لە نێوان طەهماسب و سلێمان دا پاش ناکۆکیەکی ٥٠ ساڵە کە لە سەردەمی سوڵتان سەلیمی یەکەم (٩١٨- ٩٢٦ک / ١٥١٢ - ١٥١٩ز) و شا ئیسماعیلی یەکەم (٩٠٧- ٩٣٠ک / ١٥٠١ - ١٥٢٣ز) ەوە بەردەوام بو، بۆ یەکەمین جار گەیشتنە «ڕێککەوتنی ئاشتی ئاماسیە ٩٦٢ک / ١٥٥٥ز».(١٧)

ڕێککەوتنی ئاماسیە لە بەڵگەیەکی سەربەخۆدا نەنوسراوەتەوە، بەڵکو لە چەند نامەیەکی ئاڵوگۆڕکراوی نێوان شا طەهماسب و سوڵتان سلێمان و، گەورەکاربەدەستەکانیان دا باس کراوە.

بە گوێرەی ئەم ڕێککەوتنە: دەوڵەتی عوسمانی دانی بە هەبونی دەوڵەتی ئێرانی صەفەوی دا نا و، هەردولا ڕێک کەوتن لە سەر لابەلا کردنی هەندێ لەو کێشە قوڵانەی مایەی ناکۆکی هەردولایان بو، وەکو کێشەکانی سنور و دین و دالدەدانی ڕاکردوانی یەکتری.

گورجستان، ئەرمەنستان، کوردستان، بەشێکی عەرەبستان کە بوبونە «ناوچەی لەمپەر» ی نێوان ئەم دو هێزە گەورەیەی ئەو سەردەمە، دابەش کران. لە ئەنجامی ئەمەش دا شارەزور و شارباژێر و قەرەداغ کە مەڵبەندی دامەزرانی ئەمارەتی بابان بو، کەوتە ژێردەستی ڕۆم و، هەورامان و مەریوان و بانە و سەقز و سنەیش کە مەڵبەندی دامەزرانی ئەمارەتی ئەردەڵان بو کەوتە ژێردەستی عەجەم.

«ڕێککەوتنی صوڵحی ئاماسیە» سنوری نێوان هەردو دەوڵەتی لە سەر بنچینەی کێشانی هێڵی دیار و ئاشکرا دیاری نەکرد بو، تا بزانرێ سنوری دەسەلاتی هەر دەوڵەتە لە کوێ دا تەواو ئەبێ، بەڵکو ناوچەی فراوان بە سنور دانرا بو، کە ئەبون بە هۆی دروست بونی کێشە و ناکۆکی.

بۆ جیا کردنەوەی سنوری دەسەلاتی ئەم دو دەوڵەتە گوێ نەدرابوە هێڵی نەتەوەیی، ڕەگەز، زمان، دین و مەزهەب، تەنانەت گوێ نە درابوە هێڵی عەشیرەتی.

هەروەها گوێ نەدرابوە دیاریکردنی کۆسپی سروشتی بۆ جیاکردنەوەی سنوری هەردو دەوڵەت لە یەکتری، بەڵکو ماندوبونی هەردو لا لە جەنگ و گیروگرفتی

ناوخـۆ و هەرەشـەی دەرەکی ناچاری پێکهـاتنی کـردبون و، تەرازوی هێـزەکـانی هەردولاش بەو جۆرە سنورەکانی دارشت بو. لەبەرئەوە هەمو هۆ راپستە تینەکانی تەقینەوەی ناکۆکیەکان و هەڵگیرسانەوەی شەڕ مابون. سەرەڕای ئەوەش گیروگرفتی دابەشکردنی ئەرزی ئەتەوە ژێردەستەکان و، مانەوەی کێشەی جیاوازیی سونی و شیعی و دابەشبونیان بە سەر هەردو دەوڵەت دا، هەمیشە ئەیان توانی ئاگری ناکۆکی شەڕ لە نێوان هەردو دەوڵەت دا خۆشتر بکەن.

ڕێکەوتنی ئاماسیە ٤ ئەمارەتی کوردی: ئەردەلان، موکریان، بابان، سۆرانی لە یەک دابری بو، کـە لە رەگـەز و زمـان و دین و مـەزهەب دا لە یەک ئەچون و، دەسکەوتنی ئابوری هەمویانی پێکەوە ئەبەست و، لە ناوچەیەکی جوگرافی پێکەوە بەستراودا بون، کە ئەیانتوانی لە سەردەمی ململانێ ی رۆم و عەجەم دا خۆیان بینە ناوکی پێکهێنانی دەوڵەتێکی سەربەخۆی بەهێز. هەروەها سەروی کوردستانیشی لەت کرد و، بە دەردی ئەمانی برد.

-٦-

بۆ راگرتنی ئەم پەیمانە کاتێک شا طەهماسب لە ژێر گوشاری سولتان سلێمان دا، بەرامبـەر ٤ سەد هەزار سکەی زێڕ، بایەزید و کـورەکـانی کە لە نێـران دالدە درابون، دایەوە دەس نێـردراوەکـانی سـولتـان بۆ کـوشتن (٩٦٩ک / ١٥٦١ز). کورەکانی بوداقی بەبەیش کە لە خزمەتی ئەودا بون لەو کەینوبەینەدا کوژران. (١٨)

حسێن مەزنی بابان لە شەری ناوخۆدا کوژرا. (١٩) خضر بەگی کوریشی کە ناوچەی مەرگەی بە دەستەوە بو لە لایەن رۆمەوە لێنخرا، ناوچەکەی درا بە میرەبەگی موکری. دوای ئەم رودوانە ماوەیەک مولکی بابان بێ سەرگەورە بو.

• شەرەفخان لەم بارەیەوە نوسیویتی: «ئێستە ئێلی بابان بێ حاکمە. بەلام بەرامبەر ٤ هەزار پیاوی ئەسپ سواری پڕ چەک لە ناو ئەو قەومەدا هەیە و سەر بۆ کەس دانانەوێنن ... هەر ئاغایەک لە ئاغایانی هۆزەکان، ناوچەیەکی ئەو ولاتەی گرتۆتە دەس. هەمو سالێک ٤ خەروار زێڕ لە ناوخۆیان دا کۆ ئەکەنەوە ئەی دەن بە خەزانەی شارەزور، ولایەتی بابان لە خەواصی هومایون - واتە ملکی تایبەتی سولتانە - زۆرایەتی ئەمین و عامیلەکان - کاربەدەستانی عوسمانی - بە ئەرمی و دلدانەوە رەفتاریان لە گەڵ ئەکەن. هەمو سالێک چەردەیەک ئەختینە و شتومەکیان بێ ئەبری، ئەگینا بە زۆر و دەسدرێژی فلسێکی سور بە میری میران و دەفتەرداران و ئەمین و عـامیلەکانی تر نادەن. تا ئێمرۆ کە سالی ١٠٠٥ ی کۆچییە (١٥٩٦ز) هەلومەرجی ئەو ولایەتە بەم جۆرەیە» (٢٠)

هەلومـەرجی بابان بەم جـۆرە مـایەوە تا لە سـەرەتای سـەدەی دوانزەهەمی هیجری دا فـەقێ ئەحمەدی دارەشمانە هەڵکەوت و، زنجیرەیەکی نوێ ی میرەکانی بابانی دامەزراندەوە.

-٧-

ڕێککەوتنی ئاماسیە تا مەرگی سلێمان (٩٧٤ک / ١٥٦٦ز) و، تا مەرگی تەهماسب (٩٨٤ک / ١٥٧٦ز) لە لایەن هەردولاوە پارێزگاری کرا، بەلام لە ناوچەکانی سنوردا شەڕی ناوچەیی هەر نەتەوما، دەسەلاتدارانی سنور هەولیان ئەدا قەلەمڕەوەکانی خۆیان فراوانتر بکەن. ئەمیرە خۆجێییەکان بۆ چەسپاندنی دەسەلاتی خۆیان و بۆ دابینکردنی بەرژەوەندیەکانی خۆیان ئەمبەر و ئەوبەریان ئەکرد و، بە ئاسانی دلسۆزی خۆیان لەمەوە بۆ ئەو ئەگۆڕی و بەگژ یەکتری دا ئەچون. کاربەدەستانی هەردو دەولەت دەستیان وەرنەدایە کاروباری ناوخۆی بنەمالە گەورەکانی کوردەوە، برایان ئەکرد بە گژ برادا و، کوڕیان لە باوک هەلئەگێڕایەوە و، تۆوی دوبەرەکییان تێ دا ئەچاندن.

-٨-

هەلکەوتی جیۆپۆلیتیکی مولکی بابان بو بە هۆی ئەوەی بەشی ئەمارەتی بابان لە ململانێ ی ڕۆم - عەجەم دا لە چاو هەندێ ئەمارەتی کوردی تردا زیاتر بێ، بە تایبەتی چونکە کەوت بوە سەر ڕێگەی شارە گەورە و پیرۆزگەکانی عیراق: بەغداد، موسل، ئەجەف، کەربەلا، سامەڕا، کاظمیە. لە هەمان کات دا ناوچەکە خۆی دەولەتێکی بەهێز و یەککرتو، بەلکو بنەمالەیەکی دەسەلاتداری تەبا و یەککرتوی تێ دا ئەبو تا بتوانێ خۆی لە بەر ئەو هێرشانەدا ڕابگرێ کە لە ڕۆژهەلات و ڕۆژئاواوە ئەهات، یاخود بۆ سودی خۆی کەلک لە ناکۆکی ئەم دو هێزە وەربگرێ.

میرەکانی ئەردەلان، کەلکیان لە بۆشایی دەسەلات وەرئەگرت، بە تایبەتی لە سەردەمی هەلۆخان (٩٩٦ - ١٠١٤ک / ١٥٨٨ - ١٦٠٥ز) و خان ئەحمەد خانی کوڕی دا (١٠٢٦ - ١٠٤٨ک / ١٦١٧ - ١٦٣١ز) هەندێ لە ناوچەکانی خواروی کوردستانیان خستە سەر قەلەمڕەوی دەسەلاتی خۆیان. بەلام ئەمارەتی ئەردەلانیش کە هەلکەوتێکی جیۆپۆلیتیکی هاوتای ئەمارەتی بابانی هەبو ئەیتوانی دەولەتی سەربەخۆ دابمەزرێنێ. هەر لە ئەنجامی ئەوەدا کە ولاتەکەیان بو بو بە مەیدانی زۆرانبازی خوێناوی ناچار بون لە ماوەی سەدە و نیوێک دا ٤ جار پایتەختی خۆیان بگوێزنەوە، بنکەی ئەمارەتەکەیان لە قەلای زەلمەوە گوێزایەوە بۆ قەلای مەریوان، ئینجا بۆ قەلای پلنگان، دوای ئەویش بۆ حەسەن ئاوا، سەرەنجام بۆ سنە (١٠٤٦ک / ١٦٣٦ز) تاوەکو لە مەترسی ڕۆم دوری بخەنەوە.

-٩-

جیاوازیی مەزهەبیی شیعە - سوننە هەمیشە یەکێک لە هۆ، یاخود لە بەهانە، گرنگەکانی هەلگیرسانی جەنگ بو. چەوساندنەوەی مەزهەبیی

دانیشتوانی ولایەتەکانی بەغداد و شارەزور یەکێتیک بو لە هاندەرەکانی لەشکرکێشیەکانی سەردەمی سولتان موورادی چوارەم بە ناو کوردستان دا بۆ سەندنەوەی بەغداد لە عەجەم. تا لە دوایین لەشکرکێشی دا (١٠٤٨ک / ١٦٣٨ز) سولتان موراد خۆی بەغدادی بە یەکجاری لە دەس عەجەم دەرهێنا و، ئەمەش بو بە هۆی بەستنی پەیمانی ئاشتی زەهاو (١٠٤٩ک / ١٦٣٩ز).

ڕێککەوتنی زەهاو سنوری نێوان هەردو دەولەتی لە قافقاسەوە تا سەروی خەلیج: لە ئاخسقە، قارس، وان، شارەزور، بەغدا، بەصرا، دیاری کرد.

مەریوان و قەلای هەورامان و دەرەتەنگ لە گەل هۆزەکانی پیرە و زەردویی بەر ئێران کەوت.

بەدرە، جەسسان، مەندەلی، سەرمیل، درنە، قەلای زەلم، قزلجە، سەرچاوەی چەمی چەقان لە گەل هۆزەکانی ضیائەدین و هارونی لە ئێلی جاف بەر عوسمانی کەوتن. (٢١)

ڕێککەوتنی زەهاو دەسەلاتی عەجەمی لە ڕۆژئاوای چیاکانی زاگرۆزدا ئەهێشت و لە دیوی ڕۆژهەلاتی دا ڕای گرت و ئەم سنورە لەم ناوچەیەدا بە کردەوە بو بە سنوری نێوان ئەمارەتی ئەردەلان و ئەمارەتی بابان کە تازە خەریکی بوژانەوە و گەشە کردن بون. هەروەها قەلەمڕەوی دەسەلاتی حاکمانی بەبەش کە دواییتر لە ئەدەبی کوردی دا بە «مولکی بابان» و «دارلمولکی بابان» ناوبراوە، بە پێ ی خورتیی و لاوازیی مەزنەکانی بابان و، گۆڕانی تەرازوی هێزی نێوان ئەمان و ئەمارەتە دراوسێکانی: ئەردەلان و سۆران و موکریان و، گۆڕانی تەرازوی هێزی نێوان دەولەتەکانی عوسمانی و ئێرانی، تەنگ یا فراوان بوە. هەندێ جار لە لای سەرویەوە گەیشتۆتە موکریان و، لە لای خوارویەوە گەیشتۆتە زەنگاباد، زەهاو، جەبەل حەمرین، جەسسان، بەدرە و مەندەلی و، لە لای ڕۆژهەلاتیەوە مەریوان، بانە، سەقز و سنە و، لە لای ڕۆژئاوایەوە گەیشتۆتە کۆیە، ڕانیە، هەریر، ئالتون کۆپری و هەولێر.

پەراوێزەکان

١. بدلیسی: ٣٦٢.
٢. بدلیسی: ٣٦٣.
٣. فخرالکتاب: ٩٥ - ٩٤.
٤. بدلیسی: ٣٦٤.
٥. بدلیسی: ٣٦٥.
٦. بدلیسی: ٣٦٦.
٧. بدلیسی: ٣٦٦.

٨. بدلیسی: ٣٧٠.
٩. بدلیسی: ٣٧١.
١٠. بدلیسی: ٣٦٧.
١١. نوسکارمان: ٦٨٥ - ٦٨٩.
١٢. بدلیسی: ٣٦٧.
١٣. فخرالکتاب: ٩٦.
١٤. فخرالکتاب: ٩٨.
١٥. بدلیسی ٣٦٩.
١٦. بدلیسی: ٣٦٩.
١٧. دەربارەی ڕێککەوتنی ناماسیه بروانه: پورگشتال: ١٢٢٢، پارسادوست: ٢٦-٢٧.
١٨. بدلیسی: ٣٦٩.
١٩. بدلیسی: ٣٧١.
٢٠. بدلیسی: ٣٧٠ -٣٧١.
٢١. الراوی: ٢١١-٢١٦، پارسادوست: ٤٥.

نامەیەکی دەستخەتی شێخ مارفی نۆدێ دەربارەی هێرشی عەجەم

[illegible] الى [illegible] الاسلام [illegible]

اما بعد فلله على احسن نظام ما دام لنا ايام حيينا ندعو لنا [illegible]

بدوام دين الاسلام وبان نكون ونموت على الايمان عند حلول الحمام

وبان يعصمنا من هول المطلع وعذاب البرزخ وعذاب دار الانتقام

وبان يحشرنا في زمرة الابرار مخلدين في دار السلام وكل واحد من

هذه الدعوات احب من طلاع الارض ذهبا الى من كان له ذوي الاحلام

ولعل [illegible] سادة برزنجة لهم في مملكة بابان منذ قرون اكثر من

خمسمائة عام قرى كثيرة متوطنين بها في ارغد عيش واحسن حال متمكنين

من اقامة امورهم على ما امر به الشرع ومنذ استولى علينا والينا وعساكر

الارفاض وجنود الشيعة الشنيعة على هذه الممالك اختلت امور الرشاد

الديني فلم يبق في القرى اقامة الجماعات والجمع وكانت القرى كلها عامرة واليوم اكثرها

غامرة وتعطلت مدارس هذه البلدان عن التدريس ولم يبق فيها من المدرسين الا

شرذمة قليلون وكان بمدرستنا اكثر من سبعين طالبا واليوم بها اقل من عشرة

وخربت حجرات مدرستنا وحجر اكثر المدارس ومن ثمة عزمنا معاشر سادة [illegible]

عزمنا على الرحيل باهلنا وجميع من يتعلق بنا من الخدام والاحباء الى [illegible]

وقد اعلمنا [illegible] الزمان داود باشا بشير ولم تهدد لنا الا [illegible]

فوائت الرجاء من جناب حضرة افندينا ان يعطينا [illegible] والزرع [illegible]

او غيرها من القرى التي تناسب احوالنا وتكفينا [illegible]

دارا واحدة نسكنها ومدرسة ندرس بها ووظيفة للمدرسة [illegible]

ووظيفة لنا تكفينا لعقبنا [illegible] حوائجنا بالدعاء [illegible]

ضيوفنا واكلة طعامنا فنحن وكتبنا واولادنا

بالدعاء الايام والدعاء [illegible]

[illegible]

٢. میر سلێمان:
یەکەمین تەقەللای سەربەخۆیی لە بەینی بەرداش دا

- ١ -

قۆناغی نوێ ی بوژانەوەی ئەمارەتی بابان لە نیوەی دووەمی سەدەی یانزەهەمی کۆچییەوە دەس پێ ئەکاتەوە، کاتێک فەقێ ئەحمەدی خەڵکی دارەشمانە لە نێلی نوورەدیس لە ناوچەی پشدەر - ناوچەی قەڵادزەی ئێستا - بنەماڵەی دەسەڵاتداری بابانی دامەزراند.

سەرگوروشتەی فەقێ ئەحمەد و هاوسەرە ئەوروپاییەکەی، کە ئەبێ لە غەزایەکی ئەوروپادا بە دیلی گرت بێ، ئەگەرچی لە چیرۆکێکی خەیاڵی ئەچێ، بەڵام لە هەمان کات دا دەری ئەخا کە فەقێ ئەحمەد ئەبێ لە ئۆردووی عوسمانی دا سپایی بووبێ و لە هێرشێکی عوسمانییەکان دا بۆ سەر وڵاتانی مەسیحی ئەوروپا بەشداری کردبێ.

ریچ لە سەردانەکەی دا بۆ شاری سلێمانی (١٢٣٥ک/ ١٨٢٠ز) لە زمانی مەحمود پاشای بابانەوە مێژووی ئەم بنەماڵەیە وەها ئەگێڕێتەوە: «ناوی هۆزەکەی لە نەژادا «کرمانج»ە، بەڵام وشەی بەبە نازناوی بنەماڵەکەیانە و ئەندامانی ئەم بنەماڵەیە سەرداری پشتاوپشتی ئەو خێڵەن. لەبەر ئەوە ئێستا هەموو ئەو ناوچانەی تیایدا دانیشتوون و دانیشتوانی ناوچەکەش پێکەوە، بە حکومەتی «بەبە» یان «بابان» ناو ئەبرێ، هۆزەکەش لە بنەچەدا لە پشدەر، لە شاخەکانی بەکوری نزیک «سێ کەنە» ی سەر سنووری ئێران دروست بوە. مەحمود پاشا لە سەری ئەڕوا و ئەڵێ: «لە کاتی شەڕی نێوان عوسمانی و ئێرانییەکان دا، یەکێک لە باپیرەکانی، خزمەتێکی باشی سوڵتانێکی عوسمانی کردوە. لە بەرامبەر ئەم چاکەیەدا بەوە خەڵات کراوە کە فەرمانداریتی هەموو ئەو ناوچانە بکات کە بە شەڕ لە ئێرانی داگیر کرد بوو، بەم جۆرە وردە وردە خۆی و ئەوانەی دوای خۆی هاتن، توانیویانە دەس بە سەر ئەو ناوچانە دا بگرن کە ئێستا بە دەستیانەوەیە. ئەو ناوچانەش کە لەوساوە لە ئێرانییەکانی سەندۆتەوە، ئیتر هەموو ئەو ناوچانەش کەوتنە ژێر دەسەڵاتی بابانەکان، یان بەبە و، بە فەرمانداریتی شارەزووریان سپارد، کە پایتەختەکەی کەرکوک بوە. بەڵام میر لەم گێڕانەوەیەی دا نەیتوانی مێژووی هیچ ڕوداوێکیانم بۆ دەستنیشان بکا، هەرئەوەندە ئەبێ وتی باپیرانی ئەم، ماوەیەکی دوورودرێژ سەرداری وڵات بوون و، نزیک سەد ساڵێک لەمەوبەر فەرمانداریتی ئەو ناوچەیان درایە.»(١)

سلێمان بەبە، یان بابا سلێمان لە دوا چارەکی سەدەی ۱۱هەمی کۆچی دا کەوتە چەسپاندنی دەسەڵاتی خۆی و دەسگرتنەوە بە سەر موڵکی باهان دا. نیتر لەو کاتەوە کوڕ و نەوەکانی میرایەتی باهانیان گرتە دەست. بنکەی قەڵەمڕەوی باهان لە سەرەتادا «دلرمشمانە» بو کە نەکەوێتە نێوان شارەکانی قەڵادزە - سەردەشتی نیستەوە. وەکو نەڵێن نەبێ ماوەیەکیش لە «ماوەت» و نینجا لە «قەڵاچوالان» بوبێ.

-٢-

ساڵی (١٠٩٩ک/ ١٦٨٧ز) وشکەساڵ بو. کارەساتێکی سروشتی گەورەی بە دودا هات. گرانی و قاتوقڕی و برسێتی بڵاو بوەوە. ژمارەیەکی زۆری کورد و عەرەب ڕژانە ناو کۆڵانەکانی بەغدادەوە داوای خواردنیان نەکرد. بەدوی نەوەدا نەخوشیی تاعون بڵاو بوەوە. لە ماوەی ٣ مانگ دا تەنیا لە بەغداد ١٠٠ هەزار کەس زیاتری کوشت. ساڵی دوای نەوەش دیسان تاعون بڵاو بوەوە لە جاری یەکەم کوشندەتر بو. هەمو ڕۆژێ زیاتر لە هەزار کەسی نەکوشت. تاعون شیرازەی کاروباری وڵاتی تێک دا. خەڵک نەیانتەتوانی باج و سەرانە بدەن.

لەم هەلومەرجە ناڵوزەدا میر سلێمان و میر حەسەن بە لەشکری باهانەوە چونە سەر کەرکوکی ناوەندی نیالەتی شارەزور. دەستیان بە سەر کەرکوک دا گرت و لەم شەڕەدا دلاوەر پاشای «موتەصەڕریف»ی کەرکوک کوژرا (١١٠١ک / ١٦٨٩ز).

حەسەن پاشا وەزیری بەغداد، لە جێگەی دلاوەر، حسێن پاشای دانا بە موتەصەڕریفی کەرکوک و، هێز و دەسەڵاتی دایە بۆ لە ناوبردنی میرسلێمان. هەروەها نەم هەڕەشەنامەیەشی بۆ نارد:

«نێوە کە لە دانیشتوانی ناوچەکانی سەر بە شارەزورن و، لە ڕەعیەتەکانی دەوڵەتی بەرزی سەرکەوتون، واتان لێ چاوەڕوان نەکرا گوێڕایەڵی فەرمانەکانی بن، بەڵام نەوە چەند ساڵێکە دوژمنایەتی والی کەرکوک نەکەن و، لە ڕێگای گوێڕایەڵی دەرچون و، دەستتان درێژ کردوە بۆ شوێنانی تر کە موڵکی سوڵتانن لەوانە شارەزور و دەوروبەری.

کە موتەصەڕریفی کەرکوک هەوڵی دا بتانهێنێتەوە هۆش خۆتان و بتانگێڕێتەوە سەر ڕێگای ڕاست، چونەوە بەگژی دا و پرکێشیتان کرد کوشتتان و، کەلوپەل و شتومەک و سەربازەکانیتان تالان کرد. شەیتان چوە بن کلێشەتانەوە شاروچکەی شارەزور و دەوروپشتیتان داگیر کرد، لە کاتێک دا کە نەتانزانی لە کۆنەوە و تا نێستا نەوانە موڵکی دەوڵەتی بەرزن. نەمانزانی هۆکانی نەم کارانە چی بون و، بە درێژی ناگادارمان بکەن چی پاڵی پێوەنان نەم جوڵانەوانە بکەن. نەبێ بە پەلە شاروچکەی شارەزور چۆڵ بکەن و کاروباری نەوێ بدەنە دەس نەو «موتەسەللیمە»ی فەرمانی دانانی دەرچوە. هەروەها نەبێ هەمو کەلوپەل و

شتومەک و چەکی کە لە پاشای خوالێخۆشبوتان گرتوە بدەنەوە بە موتەسەللیمی نوێ.

ئەوەش بزانن ئەگەر گوێ لەم ئامۆژگارییانە نەگرن و نەگەڕێنەوە ژێر باری فەرمانبەریی نەکەونە بەر تووڕەبونی کاربەدەستانی بەرز، ئەوسا هەزاران لەشکرتان ئەنێرنە سەر، بێگومان ئێوەش توانای بەرامبەرێتان نیە و ناتوانن لە ڕوی سەربازە سەرکەوتوەکان دا ڕابوەستن و، چارەنوستان ئەبێ بە پەند بۆ هەمو ئەوانەی ڕێ ئەدەن بە خۆیان ئەم جۆرە کارانە بکەن. بۆیە پێش ئەوەی دەنگوباستان بگاتە دەولەتی سەرکەوتو ئەبێ چارەسەر بکرێ، ئەگینا بەڵا بە سەر خۆتان و دانیشتوانی بەسزمانی بێتاوان دا ئەهێنن، لەبەرئەوە پێویستە بگەڕێنەوە بۆ ناو ریزی موسوڵمانانی یەکتاپەرست و ملکەچی شەریعەتی ئیسلامی بن بە پێ ی ئایەتی کەریمەی: «یا ایها الذین امنوا اطیعوا الله واطیعوا الرسول واولی الامر منکم» ئەگینا لە ریزی «باغی»یان دا دائەنرێن کە بە پێ ی شەرع ئەبێ شەڕتان لە گەڵ بکرێ.

وەرنەوە هۆش خۆتان و داوای لێبووردنی گوناهەکانتان بکەن و، شار و دەوروپشتەکەی بدەنە دەس حاکمی نوێ و، ئەوەی لە پاشای خوالێخۆشبو تاڵان کراوە بگێڕنەوە و، لەوە ئاگادارمان بکەن بۆ ئەوەی لاپەڕەی ڕابردو هەڵ بدەینەوە و لاپەڕەیەکی تازە بکەینەوە.

منیش لە لای خۆمەوە بەڵێنتان ئەدەمێ داوا لە دەولەتی بەرز بکەم لێتان خۆش ببێ. ئەگینا واوەیلا لەو چارەنوسەی چاوەڕێتان ئەکا.

ئەوەش بزانن کە شیری دەولەت بڕندەیە و، حسابی شەوکەتی ڕۆشنە، ئەگەر گومانتان لەوە هەیە لەوانە بپرسن کە لە ئێوە بە ساڵاچوترن و، لە خاوەن تەجروبەکان بپرسن. ئەگەر عەقڵتان هەبێ گوێ لە ئامۆژگارییەکانم ئەگرن و ئەیسرخێنن. «وان کل مغرور مغلوب والسلام»(٢)

لەشکرەکەی والی ی بەغداد و، حسێن پاشای تازە موتەصەڕیفی کەرکوک دو مانگ لەو دەوروبەرەدا سوڕایەوە هیچی پێ نەکرا. بە سەرنەکەوتویی گەڕایەوە (١١٠٢ک / ١٥٩٢ز).(٣)

هەلومەرجی بەغداد تێک چوبو. بەصرا لە لایەن ئێلەکانی عەرەبەوە پەلامار ئەدرا. والییەکان یەک لە دوای یەک ئەگۆڕان. بەڵام ئەیان ئەتوانی کاروباری وڵات ڕێک بخەنەوە و، باجی حکومەتی کۆ بکەنەوە.

- ٣ -

دەسەڵاتی سەربەخۆی سلێمان بەبە تا ئەهات زیادی ئەکرد. بە قسەی مەستورە: «لە سەردەمی جلوسی شا سولتان حسێن دا کاروباری ئەمارەتی کوردستان (ئەردەڵان) لە ئەستۆی محەمەد خانی کوڕی خەسرەو خانی ئەردەڵان دا بو، لە کاتی ئیالەتی ئەودا، سلێمان پاشای بابان لە بەر زۆریی سپا و لەشکر و، فرەیی زێر و

زێتر بایی بو. لەشکرێکی لە ژمارەی ئەستێرەی زۆرتری سازدا. لە هەردو مەملەکەتی رۆم و ئێران دا کەوتە تالان و راوورووت و، بانگی سەربەخۆیی و یاخیبونی بە گوێ ی دانیشتوانی هەردو وڵات دا دا.

سەرەتا بە سپایەکی ژمارە زۆرەوە بەرەنگاری وەزیری بەغداد بو، دوای ئەوەی لە بەکرژا چونی وەزیردا بە تێشکاوی هەڵات. ئەو سپا گەورەیەی بە نیازی گرتنی کوردستانی ئەردەڵان جوڵاند و، دەستی کرتنی بۆ ناوچە سنورییەکانی ئەوێ درێژ کرد و دەرگاکانی فیتنە و فەسادی کردەوە. لە یەکەم تەکان دا هەورامان و مەریوان و سەقزیان گرت و، ئەمرخان بەگی کوڕی زۆراب سوڵتانی کوڕی کەلب عەلی خانی والی کە لە سەقز و سیاکو بو، هەروەها ئیبراهیم بەگی میر ئەسکەندەریی دەسەلاتداری مەریوانیان کوشت.

سەرەنجام کە هەواڵی هەڵگەڕانەوە و راپەڕینی سلێمان پاشا گەیشتە شا سوڵتان حسێن، پەژارەی ئەو رووداوە دای گرت. عەبباس قولی خانی قاجاری بە سەرداریی سپایەکی گەورەی زۆری لە ژمارە بە دەر دانا و، ناردی بۆ بەربەستی فیتنەی سلێمان پاشا و، پارمەتیدانی سپای ئەردەڵان«(٤)

شاسوڵتان حسێن (١١٠٥ - ١١٣٥ک / ١٦٩٣ - ١٧٢٢ز) بۆ رێگا بڕین لە تەتەڵا فراوانخوازییەکانی سلێمان پاشا هەم رێگەی دیپلۆماسی و هەم رێگەی جەنگیی گرت.

- ٤ -

سنوری دەسەڵاتی سلێمان فراوان بو بو لە کەرکوکەوە تا ئەردەڵانی هێنا بوە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. ئەم ناوچەیە لە ڕوی جوگرافیای بەشەریی و سروشتییەوە پێکەوە بەستراو بو. لە ڕوی ڕەگەز و زمان و فەرهەنگەوە لە یەک ئەچو. لە ڕوی دین و مەزهەبەوە هەمویان سوننی شافیعی بون. لە گەڵ مەزهەبی رەسمیی دەوڵەتی صەفەوی و، مەزهەبی والیەکانی ئەردەڵان جیاواز بو. هێزی یەککرتن و یەککەوتنیان زۆرتر تێ دا بو لەوەی بەشێ لە دەوڵەتی صەفەوی یا عوسمانی بن.

- ٥ -

لە سەردەمی شا سوڵتان حسێن دا دو ڕوداو قەومان ئەیانتوانی سەرلەنوێ ببن بە هێزی هەڵوەشانەوەی پەیمانی زەهاو و، هەڵگیرسانەوەی شەڕ لە بەینی هەردو دەوڵەت دا.

یەکەمیان، لەشکرکێشیی بەبە سلێمان بۆ سەر ناوچەکانی ئەردەڵان کە بە پێ ی پەیمانی زەهاو (١٠٤٩ک / ١٦٣٩ز) بەشێک بون لە تەڵەمرەوی صەفەوی.

دوەمیان، داگیرکردنی بەصرا لە لایەن ئەمیری حوێزەوە کە بە پێ ی هەمان پەیمان بەشێ بو لە دەوڵەتی عوسمانی.

بەڵام لاوازیی هەردو دەوڵەت و گیرخواردنیان بە گیروگرفتی گەورەترەوە:

عوسمانی به شەڕی دەوڵەتانی ئەورووپاوە و، صەفەوی بە گیروگرفتی ناوخۆوە، هەردولای وا لێ کرد بیر لە شەڕ نەکەنەوە. ڕێگای گفتوگۆی سیاسییان گرت.
شای ئێران دو جار نامە و نوێنەری بۆ لای سوڵتانی عوسمانی نارد:
- نامەی یەکەمیانی ساڵی (١١٠٩ک / ١٦٩٧ز) لە گەڵ کلیلی شاری بەصرا و دیاریی هێنرا و بە نرخ دا بە ڕۆستەم خان دا نارد بۆ لای بابی عالی. ڕۆستەم خان لە پێش دا صەدری ئەعظەم و شێخولئیسلامی بینی، ئینجا سوڵتان. بە گەرمی پێشوازییان لێ کرد.
شا لەم نامەیەدا، پاش پێشەکییەکی درێژی پڕ لە چاپلوسی و، بیرهێنانەوەی پێویستی ڕاگرتنی مەرجەکانی ئاشتی، باسی گیروگرفتەکانی سنوری هەردو دەوڵەت ئەکا. بەصرا بە موڵکی سوڵتان ئەزانێ. هەر لەبەرئەوە کلیلی شارەکەی بۆ ناردۆتەوە. لە هەمان کات دا سکاڵا لە دەس بەبەسلێمان دەر ئەبڕێ کە «... ماوەیەکی درێژە هەمو ڕۆژێ شەڕ ئەفرۆشێ بە حاکمەکانی سەر سنور و ئێل و هۆزەکانی کوردی ئەم لایەنە... دەستی گرتوە بە سەر هەندێ لە ناوچەکانی حاکمەکانی ئەم سنورە و، ڕەفتاری ناپەجێ ئەکا لە گەڵ پارێزەرانێ کە لەو سەر سنورە مەئموری موراعاتی شەرایطی صولح و میثاقن...»
هەروەها گازندە لە پاشاکانی بەغداد ئەکا چونکە «...چەندین جار کردەوەی ناشایستەی ئەو کابرایە» یان پێ ڕاگەیەنراوە بەلام «...هەمو جارێک ئەوان بەڵێنی تەمێ کردنی ئەو و چارەسەرکردنی ئەم کارەیان داوە... بەڵێنەکانیان نەهێناوەتە دی، کەرکوک و ئەو شوێنانەی لە پاشا و سنجەق بەگەکانی گرت بو لە دەستی ئەودا هێڵراونەتەوە...»
لە کۆتایی نامەکەی دا داوا لە سوڵتان ئەکا فەرمان دەربکا بۆ لە ناو بردنی سلێمان بەبە و، ئەمە دائەنێ بە هۆی پتەوبونی بناغەی پێوەندی دۆستانەی هەردو لا.
هەر بۆ ئەو مەبەستە هەندێ ڕاسپاردەی بە ڕۆستەم خان وتوە کە بە زار بۆ سوڵتانی ڕون بکاتەوە. (٥)
- نامەی دوەمیانی ساڵی (١١١٢ک / ١٧٠٠ز) لە گەڵ کلیلی شاری بەصرا بە هەمان ناوەرۆک بە ئەبولەعصوم خان دا ناردەوە بۆ سوڵتان. ئەمجارەیان سوڵتان فەرمانی گرتنەوەی بەصرای دا.
ئەتوانرێ لە ناوەرۆکی ئەم نامانە چەند ئەنجامگیرییەک بکرێ:
(١) هەوڵدانی دەرباری صەفەوی بۆ پاراستنی پەیوەندی دۆستانەی نێوان هەردو دەوڵەت لە سەر بنچینەی پەیمانەکانی ڕابردو. ئەوەش لە لایەکەوە ئەگەڕایەوە بۆ لاوازی و داڕزانی دەوڵەتی ئێران کە ئیتر وزەی جەنگینی تێ دا نەمابو، وەکو دواییتر، هێرشی ئەفغانییەکان دەریان خست، وە لە لایەکی ترەوە خەریکیی شا و دەربارییانی صەفەوی بە ڕابواردنی ڕۆژانەوە.

(٢) ...ی دەرباری صەفەوی بۆ یەکخستنی تەقەلای هەردو دەوڵەت لە
بواری دامرکاندنەوە و سەرکوت کردنی بزوتنەوەی سەربەخۆیی خوازی میری بابان و
ئاڵۆزانی ناوچە سنورییەکان.

(٣) ڕقی ئەستور و قینی قوڵی دەرباری ئێرانی لە کورد و مەزنەکانی.

- ٦ -

شا سولتان حسێن لە پاڵ تەقەلای دیپلۆماسی دا بۆ ئەوەی بابیعالی بۆ
هاوکاری و تەقەلای یەکگرتو ڕابکێشێ دژی میر سلێمان، لەشکرێکی گەورەی
قزلباشی بە سەرکردایەتی یەکێ لە سەرانی ناسراوی قزلباش نارده سەر کوردستان.
بۆ ئەوەی بەری پێشڕەوی لەشکری کورد بگرێ و بیان گێڕێتەوە دواوە. لە هەمان
کات دا ئەو کوردانەش تەمێ بکا کە هاوکاریان لە گەڵ لەشکری بابان کردوە، یا
نەرمییان لە گەڵ نواند بو. مەستورە، لەم بارەیەوە نوسیویەتی: «کە مەوکیبی سپای
قزلباش و قشونی ئەردەڵان گەیشتە مەڵبەندی مەریوان، سلێمان پاشا پێ ی
نازایەتی و مەردایەتی بردە پێش و بو بە شەڕ، لە بەیانی ٩ ی موحەڕڕەمەلحەرامی
١١١٠ تا ئێوارێ هەنگامەی جەنگ لە بریسکەی تیغ و زرمەی ڕم گەرم بو. لە
بەیانییەوە تا ئێوارێ نێزەی دلێران لە یەکتری کاریگەر و شمشێری دلاوەران گیانی
ئەکوشت و سەری ئەبڕی، هیچ لایەکیان کارێکیان بۆ پێشەوە ئەبرد.

بەیانی ڕۆژی داهاتو کە ١٠ هەمی مانگی ناوبراو بو، دوبارە تەپڵی شەڕ لە
هەردو لاوە لێ درا و، هەردولا بۆ شەڕ ڕیزیان بەست. وەکو ئەرەشێر هەڵیان
ئەکوتایە سەر لەشکری یەکتری. سلێمان پاشا بزیان داپەزییە ناو مەیدان و مەردانە
و دلێرانە ڕوی لە شەڕگە کرد و نازایەتی نواند، سەری چەندین سواری ناوداری بە
زەبری بازو بەردایەوە سەر ئەرز.

لە دوایی دا، لەبەرئەوەی فەتح وظەفەر بەندە بە تەقدیرەوە نەک بە زەبری
بازوی دلێرانی ڕۆستەم ئاسا و هێزی شمشێری شێرانی پڕ هونەر، شەماڵی
سەرکەوتن بە سەر ئاڵای دەوڵەتی عەبباس قولی خان دا هەڵی کرد و، سلێمان پاشا
و لەشکرەکەی ژێر کەوتن و تێشکان، زۆری سەرکردەکانیان کوژران و گیران و
بەشێکیشیان بریندار و بە دیل گیران. ئەوەی لە شمشێر ڕزگاری بو بە هەزار
دەردەسەر و کێشە گیانی خۆی قوتار کرد. خێوەت و بارەگا و کەلوپەلی خۆیان بە جێ
هێشت. بەرەو لای ڕۆم و قوستەنتین هەلاتن» (٦)

- ٧ -

قاسم سولتانی هەورامی لای سەرکردەی لەشکری عەجەم زمانی لە
مەزنەکانی ئەردەڵان دا بو. تاوانباری کرد بون بەوەی ئەوان بە «هۆی دراوسێیەتی و
هاومەزهەبی و هاوسێیەتی و دور بیرکردنەوە» دەستکێشیی لەشکری بابانیان کردوە

بۆ داگیرکردنی ناوچەکە. لە سەرنەوە عەبباس قولی خانی قاجار ۱۲۰۰ کەسی لە کوردەکانی ئەردەڵان سەربڕی. بۆ چاو ترساندن و تەمێ کردنیشیان گردێکی لە کەللەی سەریان دروست کرد، کە بە «کولێن کوە» ناسراوە. قاسم سوڵتان کە دوژمانی کرد بو، ئەویش لە سزا ڕزگاری نەبو. سەری ئەویشی بە براوی لە سەر لوتکەی گردەکە دانا. (۷)

شێخ ئەحمەد، شاعیرێکی ئەو سەردەمە، شیعرێکی فارسی بەم بۆنەیەوە داناوە. شیعرەکەی پڕ مەعنایە و تواجێکی کوشندە لە کورد خۆی ئەگرێ. ساڵی ڕوداوەکەشی باس کردوە. لە شیعرەکەدا ئەڵێ:

اگر چه او منارکلەها ساخت
ولی باوی سلیمان نردها باخت
بسال سیزده خان قزلباش
نحوست های مخفی کرد او فاش
نحوست ها زکس نبود، که از ماست
از ان گفتند کز ماست انچه برماست

- ۸ -

چیرۆکی دوانزە سوارەی مەریوان، کە لە ناو کوردا وەکو ئەفسانەیەکی ئەتەوەیی لێ هاتوە و، پیرەمێرد بە شێوەیەکی ئەدەبیی دایڕشتوتەوە، ئەبێ لە سەردەمی میر سلێمان دا ڕوی دابێ. گوایە ۱۲ سواری بابان لە شەبەیخونێکی کتوپڕدا ئەدەن بە سەر چەند هەزار سەربازێکی ئێرانی دا کە لە کەناری گۆمی زرێبار لە مەریوان بارگەیان خستبو. هێزی ئێرانییەکان ئەشکێنن و پێش ئەوەی هێرشەکەیان بۆ بکرێ پاشەکشێ ئەکەن. (۸)

- ۹ -

تاعون بەصرای بە جۆرێ پەرێشان کرد بو خەڵک نەیانئەتوانی تەرمی مردوەکانیان ببەن بۆ گۆڕستان بیانێژن. هەرکەس ئەمرد لاشەکەی یا لە ماڵەکەی خۆی دا ئەشاردرایەوە یان بە جێ ئەما.

خەڵک باج و سەرانەیان پێ نەئەدرا. لە سەر وەرگرتنی باج و سەرانە بو بە شەڕ لە بەینی والی و خەڵک دا. ئێلەکانی عەرەب یاخی بوبون. سەرپێچییان لە فەرمانەکانی دەوڵەت و دانی باج و سەرانە ئەکرد. والی لە شەڕدا لە گەڵ ئێلی مونتەفیک کوژرا (۱۱۰۲ک / ۱۶۹۰ز). بەصرا و دەوروپشتی پشێوی تێ کەوت بو. شێخی مونتەفیک «مانیع» دەستی بە سەر بەصرادا گرت بو. والیەکانی بەغداد دەسەڵاتیان بە سەری دا ئەما بو. چەند جارێ هێز لە بەغدادەوە کۆ کرایەوە و لەشکرکێشیان کرد بۆ گێڕانەوەی دەسەڵات بە سەر بەصرادا بەڵام هیچکام لە

هێرشەکان سەرکەوتو نەبو. بابی عالی خەریکی شەڕ بو لە مەیدانەکانی ئەوروپا نەیتەپەرژایە سەر بەصرا. والیەکانی بەغداد نائومێد بون لەوەی خۆیان بتوانن دەس بگرنەوە بە سەر بەصرادا. ئەمیری حوێزە بە ڕەزامەندی والی ی بەغداد بە فێڵ بەصرای لە دەس مانیع شێخی ئێلەکانی مونتەفیک دەرهێنا. مانیعی دەرکرد. بەصرا کەوتە دەس ئەمیری حوێزە. ئەمیری حوێزە شای ئێرانی، شا سوڵتان حسێن، لە گرتنی بەصرا ئاگادار کرد. شا ئەیئەویست شەڕ و دوژمنایەتی لە گەڵ دەوڵەتی عوسمانی تازە بپێتەوە. ڕازی ئەبو بە گرتنی بەصرا. یەکێکی نارد بەصرا وەربگرێ تا تەسلیمی عوسمانیەکان ئەکرێتەوە.

سالی (١١١٢ک / ١٧٠٠ز) ئیتر بابی عالی دەستی بەتاڵ بو فەرمانی دەرکرد بۆ والیەکانی دیاربەکر، سیواس، قەرەمان، پیرەجیک، ئاماسیە، عەینتاب، مەرعەش، حەلەب، شارەزور و میرەکانی بەدرە، باجەلان، بەیات و سوارەی کورد بۆ ڕزگارکردنی بەصرا. هەروەها ژمارەیەکی زۆریش کەشتییان ئامادە کرد.

هێزی عوسمانی بەرێ کەوت بەرەو بەصرا. داودخان، حاکمی ئێرانیی بەصرا، شاری بە بێ شەڕ بەدەستەوە دان (١١١٢ک / ١٧٠٠ز). بە درێژایی سالانی ١١٠٢ک (١٦٩٠ز) تا ١١١٢ک (١٧٠٠ز) بەصرا لە ژێر دەسەلاتی عوسمانی دا ئەمابو.

- ١٠ -

ناردنی دوجار سەفیر و نامە لە لایەن شاوە بۆ سوڵتان و، ناردنی نامەی والی ی بەغدا، بەڵگەی ئەوەن جولانەوەکەی سلێمان بەبە مەترسییەکی زلی بۆ سەر دەسەلاتی صەفەوی و بۆ سەر هی عوسمانی دروست کردوە لە ناوچەکەدا.

هەردو دەوڵەت کەوتنە هاوکاری بۆ لە ناوبردنی. دوای ئەم ڕوداوە لە لایەنی عوسمانیەوە حەسەن باشای وەزیری بەغدا: کەوتە سەرکوتکردنی کوردەکانی سنجار و، سۆران و، عەرەبەکانی لای بەصرا. لە لایەنی عەجەمیشەوە حسێن خانی لوڕ نێردرایە سەر شارەزور و کەوتە تالان و کوشتنی خەلک. ئێلی بلباسی ڕاونا بۆ ناوچەی ئاکۆ و قەندیل.(٩)

سەبارەت بە چارەنوسی بەبە سلێمان قسەی جیاواز هەیە: «لۆنگریک» ئەلێ: «دوای ئێشکانی لە هێزی ئێرانی پەنای بۆ ئەستەمۆڵ برد. بە خۆشییەکی زۆرەوە پێشوازی لێ کرا. سنجەقی باپانی درایە کە بە ڕەسمی خرایە سەر پاشایەتی کەرکوک». ئەمین زەکی بەگیش هەواڵەکانی لۆنگریکی دوبارە کردۆتەوە و، لە سەرچاوەیەکی تورکیەوە ئەگێڕێتەوە کە سنجەقی ئەدرنەی دراوەتێ. لابەلا باسی هاوکاری هێزەکانی ڕۆم و عەجەم ئەکەن دژی سلێمان. بەلام هامەر پورگشتال، مێژونوسی ڕەسمیی تورک، چارەنوسی میرسلێمانی ڕون کردۆتەوە و، نوسیوێتی: «لە ئاسیا، بەبە سلێمان سەرۆکی یاخیانی کوردی شارەزور لە زەمانی حکومەتی

حەسەن پاشادا، کە بەر لە دالتاپان حوکمرانی بەغداد بو، بە یارمەتی پاشاکانی حەلەب و دیاربەکر شکێنرا و، لە گەڵ حەفدە بەگی کوردا، کە لە یاران و یاوەرانی ئەو بون، کوژرا...»(١٠)

ڕەنگە هەواڵەکەی هامەر لە هەمویان زیاتر جێگای باوەڕ بێ.

بەمجۆرە یەکەم هەوڵدانی بەبە سلێمان بۆ یەکخستنی کوردستانی بابان و کوردستانی ئەردەڵان و، دامەزراندنی دەسەڵاتی سەربەخۆی کورد لە نێوان بەرداشی هێزی ڕۆم و هێزی عەجەم دا وردوخاش بو.

دوای سلێمان پاشا موڵکی بابان لە نێوان کوڕەکانی و ئێلەکانی تردا بە تایبەتی زەنگنە دابەش بوە.

پەراوێزەکان

١. ڕیچ: ١٠٢.

٢. نظمی زادە: ٢٩٦ - ٢٩٧.

٣. العزاوی: ٥/ ١١٩.

٤. مستورە: ٥٩ - ٦١.

بۆ ئاگاداری زۆرتر لە سەر هێرشی میر سلێمان بۆ سەر ئەردەڵان و، شکاندنی میرسلێمان لە لایەن لەشکری ئێرانەوە بڕوانە: لونگریک: ١٠٥؛ امین زکی، «تاریخ السلیمانیە»: ٦٢؛ فخر الکتاب: ١٢٧؛ وقائع نگار کردستانی: ١٤١؛ ئەم دو سەرچاوەیە ڕوداوەکە ئەبەنەوە بۆ سەردەمی خان ئەحمەد خانی کوڕی کەلبعەلیخان (١٠٩٩ - ١١٠٧ک / ١٦٨٧ - ١٦٩٥ز) لە سەردەمی شاە سلێمانی صەفەوی دا، بەڵام ڕاستیەکەی ئەوەیە کە مەستورە نوسیویەتی، نامەکانیش شا سوڵتان حسێن نوسیونی.

٥. نوائی، «اسناد...»: ١٢٩ - ١٣٠.

٦. مستورە: ٦١-٦٢.

٧. مستورە: ٦٢؛ فخرالکتاب: ١٧٢ و ٤٨٣؛ امین زکی، «کورد...»: ٤٠٦.

مێژونوسەکانی ئەردەڵان ئەگەرچی هەمویان هاوبیرن لە گێڕانەوەی شەڕەکەدا و لە کوشتنی بە کۆمەڵی مەزنەکانی ئەردەڵان دا، بەڵام لە دیاریکردنی مێژوی ڕوداوەکەدا هاوبیر نین.

شیعرەکەی شێخ ئەحمەد ئەڵێ: ١١١٣ ک بوە.

لۆنگریک ئەڵێ: ساڵی ١١٠٧ک بوە.

مەستورە ئەڵێ: ساڵی ١١١٠ک (١٦٩٨ز) بوە. تۆمارە کۆنەکانیش لەوانە تۆمارەکەی ڕەنجوری: «شکستی میر سلێمان ساڵی ١١١٠» ئەم ساڵەیان بە ساڵی

تێشکان و کۆتایی حوکمرانی سلێمان پاشا داناوە.

٨. لۆنگریک: ص ١٠٦؛ پیرەمێرد لە: «چیرۆکی دوانزە سوارەی مەریوان» دا ڕووداوەکە ئەگێڕێتەوە بۆ سەردەمی ئەحمەد پاشا.

٩. پورگشتال: ٣٠١٠؛ مستورە: ٦٢.

١٠. لۆنگریک: ١٠٦؛ امین زکی. «تاریخ السلیمانیە»: ٦٣ - ٦٤؛ پورگشتال: ٤/ ٢٨٨٣.

٣. خانە پاشا:
کورد لە شەڕی ئەفغان و تورک دا

- ١ -

بڵاوبونەوەی قاتوقڕی و تاعون و، گۆڕینی یەک لە دوای یەکی والیەکانی بەغداد هەلومەرجی بەغداد و ناوچەکەی پەرێشان و شیرزە کرد بو. لە ماوەی ١٦ ساڵ دا زیاتر لە ١٠ والی بۆ وەزارەتی بەغداد دانران و لێخران. بابی عالی لە شەڕدا بو لە گەڵ هەندێ لە دەوڵەتانی ئەوروپی ئەیتەپەرژایە سەر ناوڕدانەوە لە بەغداد و بەصرا. دەسەڵاتی بەغداد بە سەر ناوچەکانی دەوروپشتی دا کز بوبو لە هەندێ جێگادا هەر نەمابو.(١)

ساڵی ١١١٦ک (١٧٠٤ز) جەدید حەسەن پاشا بو بە والی ی بەغداد. ماوەی ٢٠ ساڵ کاروباری بەغداد و ولایەتەکانی شارەزور و بەصرای لە دەس دا مایەوە. وەزارەتی حەسەن پاشا سەرەتای قوناغێکی نوێ بو لە ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی عێراق دا. حوکمی مەمالیک (کۆلەمەن) لە عێراق دا لە سەر دەستی ئەم دا دامەزرا و، لە سەر دەستی ئەحمەد پاشای کوڕی دا چەسپی. تا ئێستاش گەڕەکێکی بەغداد و یەکێ لە مزگەوتەکانی بە ناوی ئەمەوەیە.

حەسەن پاشا لە ماوەی وەزارەتەکەی دا، لەشکرکێشی ی بۆ سەر ئێلەکانی عەرەب و کورد، کرد بو بە بەرنامەی کاری. سوارەی کوردی لە دژی ئێلەکانی عەرەب و سوارەی عەرەبی لە دژی ئێلەکانی کورد بە کار ئەهێنا. بەمەش دەسەڵات و شکۆی هێزە خۆجێییەکانی ئەشکاند، سامان و دارایی‌شی بە تاڵان ئەبردن. چەندین لەشکرکێشیی کرد بۆ سەر ئێلە عەرەبەکانی بەنی لام، شەممەر، زوبێدات، عوبێد، خەزاعیل، مونتەفیک، غزیە... و، چەندین جار پەلاماری ئێلە کوردەکانی شوان، بلباس، یەزیدی، جاف و بابان... ی دا.

پردی ئاڵتون کۆپری چاک کردەوە و، پردی لە سەر چەمی نارین و چیمەن دروست کرد. ئەمەش هاتوچۆی بازرگانی و لەشکرکێشی ئاسان ئەکرد.

- ٢ -

دوای تێشکانی میر سلێمان سەرچاوەکان ئاگادارییەکی ڕون لە سەر موڵکی بابان و میرەکانی و ڕوداوەکانی بە دەستەوە نادەن.

تۆمارەکەی ریچ دوای میر سلێمان باسی کەسێ ئەکا کە ناوی تەمەر بان

تەیمورخان بەگە کە ئەبێ ساڵی ١١١٠ک (١٦٩٨ز) تا ١١١٥ک (١٧٠٣ز) و، دوای ئەویش بەکر بەگ تا ساڵی ١١٢٨ک (١٧١٥ز) میری بابان بوبن.
دەربارەی تەیمورخان بەگ ئاگادارییەک بە دەستەوە نیە. تەیمورخان بەگ ئەوەی فەقێ ئەحمەد یا لە بنەماڵەی میرەکانی سۆران بوە لە کوێیە، دیار نیە.
میر بەکر کەڵکی لە لاوازیی دەسەڵاتی بەغداد و پشێوی هەلومەرجی عێراق وەرگرت. بە سەربەخۆیی کاروباری بەڕێوە ئەبرد. چاوی بڕی بوە کەرکوک بیگرێ. میر بەکر وەکو ئەڵێن کردی بەکراوای شارەزوری کردوە بە مەڵبەندی حوکمرانی و، جۆگای بەکرەجۆش ئەو ڕێکی خستوە.
نێوانی بەکر و پاشای کەرکوک تێکچو. والی بە بیانوی سەرپێچییەوە ساڵی ١١٢٦ک (١٧١٤ز) لەشکری بردە سەر میربەکر. میر بەکری شکاند. یەکێکی تری لە جێگا دانا. بەڵام ئەیتوانی خۆی دەسگیر بکا. دوای ٢ ساڵ میر بەکر بە خۆگۆڕین و لە بەرگێکی کەدا چو بو بۆ بەغداد. پیاوەکانی وەزیر ناسییانەوە، گرتیان و بە فەرمانی وەزیر کوشتیان (١١٢٨ک / ١٧١٥ز). سەرچاوەکان هەندێکیان ئەڵێن: شێت بوە بۆیە چۆتە بەغداد و، هەندێکی تر ئەڵێن: بۆ «دەخالەت» و دوای لێبوردن چوە، بەڵام پێش ئەوەی «دەخالەت» بکا گرتویانە و کوشتویانە.
دوای کوشتنی بەکر چەند ساڵێ «موتەسەللیم» ی تورک راستەوخۆ موڵکی بابانیان بەڕێوە بردوە.(٢)

- ٣ -

ساڵی ١١٢٨ک (١٧١٥ز) حەسەن پاشا ٥٠٠ سوارەی کوردی لە گەڵ عەبدورەحمان پاشای کەهیای خۆی دا نارد بۆ بەشداری لە جەنگی نەمسادا. بەرامبەر بەوە دەرامەتی شارەزوریان پێ بەخشی.(٣)

- ٤ -

ئەفغانییەکان لە قەندەهار شۆڕشیان دژی زوڵم و زۆری دەسەڵاتی صەفەوی بەرپا کرد. حوکمی شاهەکانی صەفەوی گەیشت بوە دوا قۆناغی گەندەڵی و، لە ڕوخان نزیک کەوت بوەوە. ئەفغان قەندەهاریان گرت (١١٣١ک / ١٧١٨ز). لێشاوی ئێلە راپەڕیوەکانی ئەفغان بەرەو ئێران کشا. کرمان و مەشهەد و گوناهادی گرت و، گەمارۆی ئەصفەهانی دا. پاش ئابلۆقەدانێکی درێژ شا سولتان حسێنی صەفەوی خۆی و پایتەختی بە دەستەوە دا (١١٣٥ک / ١٧٢٢ز).
والی ی بەغداد حەسەن پاشا، یەکێ لە باوەڕپێکراوە ژیرەکانی خۆی بە نامەیەکی پیرۆزبایییەوە نارد بۆ لای مەحمودی میرەوەیس، گەورەی ئەفغانییەکان. حەسەن پاشا لەمە نیازی کۆکردنەوەی زانیاری و هەڵسەنگاندنی هەلومەرجی ئێران بو دوای هێرشی ئەفغان. نێردراوەکەی حەسەن پاشا، دوای بەجێهێنانی ئەرکەکەی

گەرایەوە. لای وابو ئێران وەکو پارویەکی نەرم بە ئاسانی قوت ئەدرێ. والی بابی عالی ئاگادار کردەوە لە هەلومەرجی ئێران و دەولەتەکەی خۆی هان دا بۆ گرتنی. پێشتریش والی ی ئەرزڕۆم بابی عالی لە شێوانی هەلومەرجی ئێران ئاگادار کرد بو.

لە نێوان ئێران و دەولەتی عوسمانی دا پەیمانی زەهاو هەبو. بەلام پشێوی ئارودۆخی ئێران هەلێکی باشی بۆ تورکیا و ڕوسیا هەلخست تا پەیمانە کۆنەکان پشت گوێ بخەن و تەگبیری دابەشکردنی کەلاکی کەوتو بکەن.

بابی عالی بڕیاری دا ئەو شوێنانە بگرێ کە هێشتا دەستی ئەفغان ئەیان گەیشتبوە. بۆ ئەمەش پێویستی بەوە بو زەمینەی سیاسی داگیرکردنی ئێران و، بیروڕای خەلک بۆ لەشکرکێشی ئامادە بکا. لە لایەکەوە کەوتە بەکارهێنانی ئایینی ئیسلام بۆ پاساودانی لەشکرکێشییەکەی و، لە لایەکی ترەوە کەوتە گفتوگۆ لە گەل ڕوسیا بۆ دلنیا کردنی.

شێخولئیسلامی دەولەتی عوسمانی فتوای دا: عەجەم ددان ئانێن بە «خەلافەت»ی ئەبوبەکر و عوسمان و عومەر دا. بەلکو زۆری صەحابەکانی پێغەمەر، جگە لە ئیمامی عەلی، بە «کافر» و «مورتەدد» و «مونافیق» دائەنێن. سوکایەتی بە عائیشە ئەکەن. زۆری ئایەتەکانی قورئان بە پێ ی ویستی خۆیان لێک ئەدەنەوە. کوشتنی «ئەهلی سوننە» بە «جائیز» ئەزانن و «ئیباحە» ی سامان و داراییان ئەکەن و ژنەکانیان کە ئەگرن دەس لە گەل تێکەل کردنیان بە پێ «عەقد» بە حەلال دائەنێن و وەکو «سەبایا» ی ئاموسولمان ڕەفتاریان لە گەل ئەکەن... موفتی ئێرانییەکانی بە «مورتەدد» دانا کە ئەبێ ئەحکامی «ئەهلی ڕەددە» یان بە سەرا بسەپێنرێ و، ولاتەکەیان بە «دارولحەرب» دابنرێ.

بابی عالی لە گەل ڕوسیا ڕێککەوتننامەیەکیان ئیمزا کرد بۆ دابەشکردنی سەرزەمینی ئێران (١٧٢١).

بە پێ ی مادەی سێهەمی ئەم ڕێککەوتنە: ئەبو سنوری عوسمانی و ئێران لە شوێنی تەواو بونی سنوری ڕوسیا و تورکیاوە لە دواوانی کور و ئاراسەوە بە لای ڕۆژئاوای شاری ئەردەبیل دا دەس پێ بکا بە هێلێکی ڕاست بکشێ بۆ هەمەدان و کرماشان. ئەگەر ئەمە سەری بگرتایە ئەو دابەشبونەی کوردستان کە بە کردەوە دوای شەڕی چالدێران بو بو، وە لە پەیماننامەکانی ئاماسیە و زەهاودا شێوەی قانونی بە خۆیەوە گرت بو هەلئەوەشایەوە. هەمو ناوچە کوردنشینەکانی ژێردەستی ئێران ئەکەوتە ژێردەستی عوسمانییەوە. (٤)

فەرمانی سولتان، کە پشت ئەستور بو بە فتوای شێخولئیسلام و، تێکگەیشتنی ڕوسی، دەرچو بۆ والییەکانی سنور بۆ «فەتح»ی ئەو ناوچانەی کە هێشتا دەستی ئەفغانییان ئەگەیشت بویە. حەسەن پاشای والی ی بەغداد و، عەبدوللا پاشای کوپرپلی والی ی وان و، ئیبراهیم پاشای سیلاحدار والی ی

ئەرزڕۆم هەریەکەیان کرانە فەرماندەی قزلی خۆی بۆ بە جێبەجێنانی فەرمانی سوڵتان و فتواکەی شێخولئیسلام (١١٣٥ک / ١٧٢٢ز). (٥)

- ٥ -

حەسەن پاشا، وەزیری بەغداد بۆ بەجێبەجێنانی فەرمانی سوڵتان دەربارەی گرتنی ئەو شوێنانەی هێشتا دەستی ئەفغانیان نەگەیشتبویە سپایەکی گەورەی سازدا. ژمارەیەکی زۆر لە ئێلەکانی عەرەب و کورد بەشدار بون. لەو کاتەدا گەورەی بابان خانە محەمەد بەگ بو.

سپای ڕۆم بە سەرکردایەتی حەسەن پاشا بەرەو کرماشان بە ڕێ کەوت. گەورە پیاوەکانی کرماشان پێشوازییان کردن و بە بێ شەڕ شاریان بە دەستەوە دا. لە هەمان کات دا وەزیر هێزی ناردە سەر لوڕستان و نزیک هەمەدان. لوڕستان هاتە بەر فەرمان و جافی جوانڕۆ هاتنە ژێر ئاڵای عوسمانییەوە.

خانە محەمەد بەگی بابان لە چوارچێوەی ئەم ستراتیجە گشتییەی عوسمانی دا بەرەو ناوچەی ئەردەڵان کشا. گەورەکانی مەریوان و هەورامان بەرەوپیری هاتن. بە بێ شەڕ بونە هاوکاری. خانە پاشا بەرەو سنە چو. سنە پایتەختی میرایەتی ئەردەڵان بو. والی ی ئەردەڵان بە بێ شەڕ سنەی چۆڵ کرد. گەورە پیاوانی سنە پێشوازییان لە حاکمی نوێ کرد. ئەو ناواتەی میر سلێمان لە گەڵ خۆی برد بویە ژێر گڵ ئەم هێنایە دی. دانیشتوانی شاری سنە و قەڵەمڕەوی ئەردەڵان سوننە بون، بەڵام بنەماڵەی والیەکانی ئەردەڵان بۆ مەبەستی سیاسی بوبون بە شیعە. لە بەر ئەوە شتێکی ناسایی بو بە خۆشیەوە پێشوازی دەسەڵاتی عوسمانی و خانە بکەن. هەمو موڵکی ئەردەڵان کەوتە ژێر دەستی خانە بەگ (١١٣٦ک / ١٧٢٣ز). خانە پلەی پاشایەتی درایە و بویە میری میران و، خالید بەگی براشی لە قەڵاچوالان بو بو بە پاشای بابان. سنوری دەسەڵاتی بابان لە هەمو کات فراوانتر بوبو. لە کەرکوکەوە تا نزیک هەمەدانی ئەگرتەوە. (٦)

مێژونوسانی ئەردەڵان بە ستایشەوە لە خانە پاشا ئەدوێن. بە پیاوێکی ژیر و شارەزا و دادپەروەر و بە ویژدانی دائەنێن کە هەوڵێکی زۆری داوە بۆ ڕازی کردنی دڵی خەڵک و، جێگیرکردنی ئارام و ئاسایش و ئاوەدانی. مزگەوت و مەدرەسەیەکی گەورەی لە سنە بە تەنیشت «دارولحکومە»وە بنیات نا (١١٣٨ک / ١٧٢٥ز). دو منارەی بەرز لە مزگەوتەکەدا بوە. تا سەدەیەک ئاوەدان بو. ئەمانوڵڵا خان بۆ ئەوەی شوێنەواری بابان لە سنە بسڕێتەوە. تێکی دان و شوێنەکەی کرد بە «باخی فیردەوس».

- ٦ -

حەسەن پاشا لە کاتێک دا چاوەڕوانی گەیشتنی وەرزی بەهار بو، بێ ئەوەی لەشکر بباتە سەر هەمەدان، لە کرماشان مرد (١١٣٦ک / ١٧٢٣ز). تەرمەکەیان

بردەوە بەغداد. ئەحمەد پاشای کوری، لەو کاتەدا، والی ی بەصرا بو. فەرماندەکانی حەسەن پاشا داوایان لە دەولەت کرد ئەحمەد پاشا لە جێگای باوکی بکەن بە والی ی بەغداد و سەرکردەی سپا. داواکەیان زو وەلام درایەوە. ئەحمەد پاشا بۆ پرسەی باوکی چەند رۆژێکی کەم لە بەغدا مایەوە یەکسەر بە رێ کەوت بەرەو کرماشان. خانە پاشای میری ئەردەلان و حسێن پاشای جەلیلی والی ی موسڵ و ژمارەیەکی زۆر سەرانی ئێلی عەرەب و کوردی لە گەڵ بو.

حەسەن پاشا داوای لە خەڵکی هەمەدان کرد بە بێ شەر خۆیان بە دەستەوە بدەن. بەلام ئەوان خۆیان قایم کرد و بەرەنگاریان کرد. سپای رۆم گەمارۆی دان. پاش ماوەیەک گەمارۆدان و شەری خوێناوی دیواری دەوری شارەکەیان هەڵتەکاند و رژانە ناو هەمەدانەوە. کوشتن و تالان و دیلکردن ٣ رۆژ بەردەوام بو. خەڵکەکە داوای «ئەمان» یان کرد و وەزیریش «ئەمان» ی دان. میری ئەردەلان خانە پاشا و میری درنە ئەحمەد بەگ لەم شەرەدا بەشدار بون. (٧)

ئەم شەرانە ٣ساڵ درێژەیان کێشا بو. وەزیر گەرانەوە بەغداد (١١٣٧ک / ١٧٢٤ز) هەندێ لە ئێلەکانی عەرەب یاخی بوبون، جەردەیی و رێگریان ئەکرد. ئەوەی کرد بە بیانوی پەلاماردان و تالانکردنیان.

- ٧ -

ئەو دەمەی ئەشرەف خانی ئەفغانی تاجی شاهێتی ئێرانی لە سەر نا بەشێکی فراوانی ئەرزی ئێران لە لایەن سپای عوسمانی و روسەوە داگیر کرا بو. ئەشرەف گومانی ئەکرد سپای عوسمانی بەرەو رۆژهەلاتی ئێران بکشێ و ئەصفەهانیش بگرێ. کەوتە هەوڵی بەلاداخستنی کێشەکە بە ئاشتی.

دوای جلوس (دانیشتن لە سەر تەختی شاهێتی) بە ماوەیەکی کورت عەبدولعەزیز خانی بە سەفیری خۆی نارد بو لای بابی عالی لە ئەستەمول.

عەبدولعەزیز خان ٣ نامەی پێ بو:

- نامەیەک لە ئەشرەفەوە بۆ سولتانی عوسمانی.
- نامەیەک لە ئیعتیمادولدەولەی ئەشرەفەوە بۆ صەدری ئەعظەم.
- نامەیەک بە ئیمزای ١٩ مەلای ئەفغانی بۆ مفتی و زانا ئاینناسەکانی تری مەملەکەتی عوسمانی.

عەبدولعەزیزخان گەیشتە ئەستەمول. صەدری ئەعظەم پێشوازی لێ کرد. لە کۆرێکی گەورەدا کە بەم بۆنەیەوە کۆ بوبونەوە عەبدولعەزیز نامەی ئیعتیمادولدەولەی دا بە صەدری ئەعظەم و بە دەنگی بەرز خوێندرایەوە. هەروەها نامەی مەلاکانی ئەفغانی دانێ و ئەویش خوێندرایەوە. بەلام ویستی نامەکەی ئەشرەف کە بۆ سولتانی نوسی بو لای خۆی هەڵبگرێ بۆ ئەوەی خۆی بیدا بە سولتان. ئەوان نامەکەیان بە زۆر لێ سەند.

مەلاکانی ئەفغان لە نامەکەیان دا ئەوەیان ڕون کرد بوەوە کە چۆن سولتان مافی هەیە لە لایەن «ئومەت»ی خۆیەوە بە «ئیمام» دابنرێ، هەروەها ئەشرەفیش مافی ئەوەی هەیە لە قەڵەمڕەوەکەی خۆی دا لە لایەن میللەتەکەی خۆیەوە بە «ئیمام» بناسرێ. لە بەرنەوەی ئەشرەف لە لایەن خەڵکی ئێرانەوە بە «فاتیح» دانراوە ئەو هەقە بە خۆی ئەدا وەکو شاهی قانونیی ئێران هەمو ئەو شارانە داوا بکاتەوە کە تورک و ڕوس گرتویانە.

کاربەدەستانی عوسمانی و موفتی و قازی و زانا ناینناسە ناسراوەکانی عوسمانی زنجیرەیەک کۆبونەوەیان کرد بۆ لێدوان لە داواکانی ئەشرەف. ئەحمەد پاشای وەزیری بەغدادیش ئاگاداری کرد بون کە ئەفغان جەنگی پڕوپاگاندەیان لە ناو هێزەکانی دا دەس پێ کردوە دەربارەی «ناشەرعی» بونی شەڕ لە گەڵ هاومەزهەبە سوننییەکانیان دا.

لە کۆبونەکی گەورەدا بۆ دیاری کردنی هەڵوێست لە ئەشرەف دو پرسیار لە موفتی کرا.

- یەکەمیان، ئاخۆ باوەڕدارانی ڕاستەقینە ئەتوانن لە یەک کات دا پێڕەوی لە دو ئیمام بکەن؟

- دوەمیان، موسوڵمانان سوڵتانیان بە ئیمامی خۆیان داناوە، بەرامبەر کەسێکی کە بە زۆر و بە ناڕەوا ئەصفەهان و دەوروبەری گرتوە زات ئەکا داوای سەرزەمینێ بکا کە لە دەسەڵاتی ئێرانییانی «رافضی» ڕزگار کراوە و، خۆی بە ئیمام دائەنێ ئەبێ چی لە گەڵ بکرێ؟

موفتی هەردو کێشەی بە لادا خست.

دەربارەی پرسیاری یەکەم وتی: دو ئیمام لە یەک کات دا ناتوانن سەڵتەنەت بکەن مەگەر کۆتسپێکی گەورەی وەکو ئوقیانوسی هیندیان لە بەین دا بێ. بۆ ئەمەش «حەدیث» ێکیان ئەکرد بە بەڵگە: «اذا بویع لخلیفتین فاقتلوا الثانی منهما».

لە وەڵامی پرسیاری دوەم دا وتی: ئەو کابرایە یاخییە ئەبێ داوای گوێڕایەڵی لێ بکرێ. ئەگەر سەری بۆ سێبەری خوا لە سەر ئەرز دانەواند ئەوا کێشە نامێنێ. ئەگەر نافەرمانی کرد بە پێ ی قورئان حوکمی بریتییە لە: «فان بغت احدهما علی الاخری فقاتلوا التی تبغی حتی تفئ الی امر الله».

وەڵام بۆ ئەشرەف نوسرایەوە. فتواکانی موفتی پشی لە گەڵ نێردرا.(٨)

دانانی ئەشرەف بە «یاخی» وەکو ڕاگەیاندنی ڕەسمیی جەنگ بو دژی. عەبدولعەزیز خان گەڕایەوە لای ئەشرەف (١١٣٨ک / ١٧٢٦ز).

لە پایزی (١١٣٨ک / ١٧٢٦ز) دا ئەحمەد پاشای والی ی بەغداد بە هێزێکی گەورەوە لە خوڕڕەمشابادەوە بەرەو هەمەدان بە ڕێ کەوت. ئەشرەف کە بەمەی زانی ئەویش خۆی ساز دا و بە هێزێکەوە بە ڕێ کەوت.

سپاکەی ئەشرەف لە ١٧ هەزار ئەفغانی و دەرگەزینی و ئێرانی تێ

ئەنەپەری. ژمارەیەکی کەم «زەمبورەک» یان هەبو.

سپاکەی ئەحمەد پاشا ۷۰ تا ۸۰ هەزار کەس ئەبو. تێکەڵاو بو لە تورک و عەرەب و کورد... توپخانەیەکی گەورەشی لە گەڵ بو. (۹)

هێزی کورد لە ناو سپاکەی ئەحمەد پاشادا نزیکەی ۲۰ هەزار کەس ئەبو. لە لایەن ۲۰ میری کوردەوە سەرکردایەتی ئەکران لەوانە: حاکمی ئامێدی، میری درنە و دەرەتەنگ ئەحمەد بەگ، میری باجەلان عەلی بەگ، میری کۆیە عەلی بەگ، میری جاف صەفی قولی بەگ، میری گەروس حەسەن بەگ، میری حەریر مصطفا بەگ، میری سەعداباد سوبحان ویردی بەگ، میری کەلهور رەضا قولی بەگ، میری زەنگنە محەممەد بەگ، میری سەرتاس حەسەن بەگ، میری ئالتون کۆپری ئەحمەد بەگ، میری قزلجە فەرهاد بەگ زادە، میری شارباژێر فەرهاد بەگ، میری سرچک حەسەن بەگ... ئەمانیش هەمویان لە لایەن خانە محەممەد پاشای باپانەوە سەرکردایەتی ئەکران. (۱۰)

ئەحمەد پاشا دوای ئەوەی هەمەدانی بە جێ هێشت پەیامێکی پڕ لە سوکایەتی بۆ ئەشرەف نارد: ئەفغانی بە گەلێکی بێ سەروبەر دانا بو، کە بە ناڕەوا شای قانونییان لە سەڵتەنەت لابردوە. گوایە ئەم هاتوە شای قانونیی بخاتەوە سەر تەختی سەڵتەنەت. ئەشرەف لەم پەیامە ئەوەندە توڕە بو ناردی شا سولتان حسێنی صەفەوییان سەربڕی و کەللەسەرەکەی بە هەڕەشەوە نارد بۆ ئەحمەد پاشا.

سپای تورک ۸۰ میل لە هەمەدان دور کەوتبوەوە. لە نێوان ئەوان و سپاکەی ئەشرەف دا ۱۲ میلیان بەین بو. هەردولا بار و بارگەیان خست.

هەردو سپا چەند ڕۆژێ لە بارەگاکانی خۆیان دا مانەوە. ئەشرەف کەڵکی لەم چەند ڕۆژ ئارامییە وەرگرت. چەند کەسێکی لە باوەڕپێکراوەکانی خۆی ناردە ناو ئۆردوی عوسمانییەوە بە تایبەتی بۆ ناو کوردەکان. مێژونوسە ڕەسمییەکان ئەڵێن گوایە ئەمانە بەرتیلێکی زۆریان داوە بە میرەکانی کورد و بەڵێنی پلە و پایەی «خان» یتیان پێ داون.

لە کاتێک دا نۆکەرەکانی ئەفغان خەریکی تێکدانی ڕیزەکانی سپای تورک بون لە ناوەوە. ئەحمەد پاشا ٦ هەزار کەسی نارد تا ئاگاداریی لە سەر شوێن و بار و دۆخی دوژمن کۆ بکەنەوە. چاوساغەکانیان لە کوێرەڕێیەکی وەهادا عاسییان کردن. ئەفغانییەکان تێیان بەربون، تەفروتونایان کردن.

کتوپڕ چوار مەلای ئەفغانی بە سیمایەکی نورانییەوە بەرامبەر ئەحمەد پاشا لە ناوجەرگەی ئۆردوگاکەی دا دەرکەوتن. ئەوی لە هەمویان پیرتر بو ئاگاداری ئەحمەد پاشای کرد کە ئەوان لە لایەن گەورەی خۆیانەوە نێردراون تکا لە تورک بکەن دەس لە شەڕی هاومەزهەبەکانی خۆیان هەڵبگرن و، لە گەڵ ئەوان «جیهاد» ی ئێرانییە رافضییەکان بکەن. ئەشرەف سەری سوڕماوە لەوەی تورک لە گەڵ دەوڵەتێکی عیسایی ڕێک کەوتوە بۆ زەوتکردنی سەڵتەنەتی ئەو. کابرای مەلا

قسەکانی بەوە تەواو کرد کە ئەگەر ئەحمەد پاشا هەر سور بێ لە سەر پەلاماردانی ئەشرەف، ئەوا ئەشرەف بە داخە بۆ ڕشتنی خوێنی هاومەزهەبە سونییەکانی.

ئەم قسانە کاری لە هەمو ئەوانە کرد کە گوێیان لێ بو. لە کاتێک دا ئەحمەد پاشا خەریکی گفتوگۆ بو لە گەڵ مەلاکانی ئەفغانی، دەنگی بانگ بەرز بووەوە. مەلاکانی ئەفغان هەستان لە ڕیزی تورکەکان دا بۆ نوێژکردن ڕیزیان بەست. بەم جۆرە دیسان هاومەزهەبیی خۆیان سەلماند. دوای تەواو بونی نوێژ سەر لەنوێ مەلاکان داوایان لێ کردەوە کە خوێنی موسوڵمانان نەڕێژن و، گەڕانەوە بارەگاکەی خۆیان.

بە کارهێنانی ئایین بۆ مەبەستی سیاسی تیغێکی دودەمە. سوڵتان بە کاری ئەهێنا بۆ یەکخستنی ڕیزەکانی سپاکەی و ئەشرەفیش بۆ هەڵوەشاندنی.

ئەم بزوپاگاندە زیرەکانەیەی ئەشرەف کاری خۆی ئەکرد. ئەحمەد پاشا بۆ ئەوەی زیاتر ڕیزی سپاکەی هەڵنەوەشێ دەسبەجێ فەرمانی هێرشی دا. بەڵام زۆری سپاکەی ئەک هەر بە قسەیان نەکرد. بەڵکو باڵی ڕاستی سپاکەی کە هێزی میرەکانی کورد بو بە سەرکردایەتی خانە پاشا بەجێیان هێشت. هەرچەند هەوڵی دا باڵی ڕاستی سپاکەی ڕێک بخاتەوە و، دو جار هێرشی پێ کردن بێ سود بو. ئەحمەد پاشا کە زانی هێرشەکەی سەرکەوتو نەبو بە ناڕێکوپێکی کشایەوە. ١٢ هەزار کوژراوی لە مەیدانی شەڕدا بە جێ هێشت و بارگە و بنە و تۆپخانەکەی بە دەستی ئەفغانی و کورد بە تالان چو. (١١)

وەزیر بە شکاوی کشایەوە بۆ کرماشان (١١٣٩ک / ١٧٢٦ز).

زۆر لە مێژونوسەکان هۆی دەسهەڵگرتنی کوردەکان لەو شەڕەدا ئەگێڕنەوە بۆ فروفێڵی ئەشرەف کە گوایە پەیمانی پلەو پایەی بەرزی پێ داون و، بەرتیلی زۆری بۆ ناردون، ڕەسوڵ حاوی کەرکوکلی لەمەش تێ ئەپەڕێ: ئەیگێڕێتەوە بۆ کاری جادوگەرانی ئەفغانی. (١٢)

ئەمە ئەگەر وابێ یا وانەبێ ئەبێ دو مەسەلەی گرنگ بهێنرێتە بەر لێکدانەوە:

یەکەمیان، کورد وەکو گەلێکی دیندار تا ڕادەیەکی زۆر گوێڕایەڵی قسەی مەلاکان بوە. تەنانەت وا باوە بە فتوایەکی مەلای خەتێ کە وتویەتی: «هەرکەس شەڕ لە گەڵ لەشکری خەلیفە بکا تەلاقی ئەکەوێ» لەشکرە گەورەکەی میر محەمەدی سۆران بلاوەی کرد و هەڵوەشا. لێرەش دا قسەی مەلاکانی ئەفغان ئەبێ کاریگەر بوبێ.

دوەمیان، چەند ساڵێ پێش ئەو ڕوداوە بو والیەکانی بەغداد میر سلێمانی بابان و ١٧ میری کوردیان کوشت بو و، میر بەکریشیان لە بەغداد هەڵواسی بو. ڕەنگە ئەمەش تۆڵەی ئەوە بوبێ.

کاربەدەستانی دەوڵەتی عوسمانی هۆی ئەم تێشکانەیان گێڕایەوە بۆ ئەوەی وەزیر ڕاوێژی بە وەزیرەکان و سەرکردەکانی نەکردوە و بە هەڵەدا چوە. فەرمانی بۆ

دەرچو جارێکی تریش خۆی ئامادە بکاتەوە بۆ شەڕ. وەزیر جارێکی تر لەشکری لە کرماشانەوە بەرەو ئەصفەهان جولان. ئەفغان داوای ئاشتییان کرد. عوسمانی موافەقەتی کرد. گفتوگۆی ئەفغانی - عوسمانی بە پەیماننامەیەکی ئاشتی ١٢ مادەیی تەواو بو کە لوڕستان، حوێزە، کرماشان، کوردستان، ئازەربایجان، شیروان، ئەرمەنستان، گورجستان لە ژێر دەسەڵاتی عوسمانی دا بمێنێتەوە. سوڵتان ئەشرەفی بە شای ئێران ناسی، ئەویش سوڵتانی بە پێشەوای جیهانی ئیسلام ناسی (١١٤٠ک / ١٧٢٦ز).(١٣)

بەڵام نە شاهێتی ئەشرەف تا سەر بڕی کرد و نە ئەم ڕێککەوتنەش سەری گرت، چونکە ئەستێرەی کابرایەکی ئەناسراوی ئێلی تورکمانی ئەفشار هەڵهات، کۆتایی بە دەسەڵاتی ئەفغان هێنا و. بە شەڕ هەمو ئەو ئەرزانەی وەرگرتەوە کە تورک بە شەڕ لە ئێرانی گرت بو.

لەم ماوەیەدا شای تازەی صەفەوی و، ناوونا و بانگی سەردارە شەڕکەرەکەی بە هەمو ئێران دا بڵاو بوبوەوە.

خانە پاشا، دوای ٤ ساڵ حوکمرانی، سنەی پایتەختی ئەردەڵانی بە بێ شەڕ بە جێ هێشت (١١٤٠ک / ١٧٢٦ز) و گەڕایەوە موڵکی بابان. والی پێشوی سنە بە فەرمانی نادر گەڕایەوە سنە.

- ٨ -

کاتی گەمارۆدانی ئەصفەهان، طەهماسبی کوڕی شا حسێنی صەفەوی دەرباز بوبو. لە خوراسان خەریکی کۆکردنەوەی هێز بو. کابرایەکی ئەناسراوی ئێلی ئەفشار بە ناوی نادرخان پەیدا بو. لە ماوەیەکی کورت دا بە هۆی ئازایەتی و لێوەشاوەییەوە ناوی دەرکرد و بو بە سەرداری هێزەکانی طەهماسب.

نادر کۆتایی بە دەسەڵاتی ئەفغان هێنا لە ئەصفەهان (١١٤٢ک / ١٧٢٩ز). هێزی ئێرانیی کتوپڕ هێرشی هێنایە سەر هەمەدان و کرماشان. هێزەکانی عوسمانی تەفروتونا کرد. وڵاتی لێ سەندنەوە (١١٤٣). ئەحمەد پاشا دیسانەوە خۆی ئامادە کردەوە بۆ شەڕ. هێزێکی گەورەی کۆکردەوە ٣ مانگ لە شارەزور مایەوە ئینجا ڕوی کردە کرماشان بە بێ شەڕ کەوتەوە ژێر دەستی. طەهماسب لە نزیک هەمەدان خۆی بۆ شەڕ ساز کرد بو. لە زنجیرە پێکدادانێکی یەک لە دوای یەک دا هێزی ئێران شکا و بەرەو تەوریز هەڵات (١١٤٤ک / ١٧٣١ز). لەم شەڕانەدا والیەکانی دیاربەکر، سیواس و میرەکانی مەرعەش و ئاماسیە و موسڵ بەشدار بون. بەڵام پێشەنگی هێزەکانی عوسمانی ئێلاتی کورد بون.(١٤) هەمەدان کەوتەوە دەس عوسمانی. طەهماسب دوای ئەم شکانە تورسە داوای لە عوسمانییەکان کرد ئاشتی بکەن و نوێنەری دەسەڵاتداری خۆی بۆ ئەم مەبەستە نارد. هەردولا پەیمانێکیان مۆر کرد. ئەو شوێنانەی عوسمانی بە شەڕ گرتبونی ئەبوایە بە

دەس عوسمانییەوە بینیتەوە.

نادرخان خۆی لە بیانو بو لە طەهماسب. ئەم ڕێککەوتنەی ڕەت کردەوە. هێزێکی گەورەی ئامادە کرد بۆ پەلاماردانی بەغداد.

هێزەکانی نادر بە ناو کوردستان دا هێرشیان دەس پێ کرد. خۆی لە تۆزلی کرماشانەوە بۆ درنە و خانەقین و، هێزێکی تریشی بە لای قەلاچوالان و سورداش دا بۆ لای کەرکوک. گەمارۆی بەغدادیان دا (١١٤٥ک / ١٧٣٢ز). لەم ساڵەدا خانە پاشا کوژراوە. بەڵام کێ کوشتویەتی و، لە سەرچی و لە کوێ کوژراوە؟ سەرچاوەکان هیچ ئاگاداریەکی ڕون بە دەستەوە نادەن. (١٥)

پەراوێزەکان

١. العزاوی: ٥/ ١٣٣ - ١٦٠.

٢. العزاوی: ٥/ ١٩١؛ امین زکی، «کورد و...»: ٤٠٧؛ هەروەها: «تاریخ السلیمانیه...»: ٦٤ - ٦٦؛ ڕیچ: ٤٢٧؛ لۆنگریک: ١٥٧.

بە کورتەی گێڕانەوەی نوسەری «سیر الاکراد»: «بەکر بەگ کوڕی فەرهاد بەگ و ساڵی ١٠١٧ لە جێگای باوکی دانیشتوە. لە هەڵسوکەوت دا لاسایی شاهەکانی کردۆتەوە. «دارولحکومە»ی لە «دارەشمانە»وە گوێزاوەتەوە «ماوەت». ئینجا بۆ گردی «بەکراوا» لە دەشتی شارەزور. هێزێکی لە خەڵکی دەرەوەی ناوچەکە پێک هێناوە پێیان وتون «چەکمەزەرد». ئێلەکانی ڕەواندز و کۆیە و هەریر و بلباس شۆڕشیان لێ کردوە، پەلاماریان داوە و شکاندویانە. بەگر بەک ڕای کردوە بۆ شاخەکان. جارێکی تر هێزێکی لە خەڵکی بابان ڕێک خستوتەوە چۆتە سەریان لە سەر زێ ی کۆیە شکاندونی». بابانی: ١١٢-١١٤.

ئەم گێڕانەوەیە جێگای باوەڕ نیە. ناوی باوکی و ساڵی حوکمرانی بە هەڵە تۆمار کردوە. لە هیچ سەرچاوەیەکی تریش دا پشتیوانی لەم ئاگاداریانە نەکراوە.

٣. نظمی زادە: ١٩٣.

٤. لکهارت: ٢٦٩.

٥. العزاوی: ٥/ ٢٠٥ - ٢٠٦.

٦. العزاوی: ٥/ ٢٠٦ - ٢٠٧؛ فخر الکتاب: ١٣٦ - ١٣٧.

٧. العزاوی: ٥/ ٢١٣.

٨. لکهارت: ٣٢٨.

٩. پورگشتال: ٤/ ٣١٢٢.

١٠. العزاوی: ٥/ ٢١٩.

١١. الكركوكلي: ٢٢؛ لكهارت: ٣٣٣ - ٣٣٤. بورگشتال: ٤/ ٣١٢٣؛ لۆنگریک: ١٦٦؛ امین زکی، «کورد...»: ٢٠٠.

١٢. الكركـوكلي: ٢٣: لكهـارت: ٣٣٢؛ بورگـشـتـال: ٤/ ٣١٢٢؛ لۆنگریک: ١٦٦.

١٣. العزاوی: ٥/ ٢٢٢؛ لكهارت: ٣٣٥ - ٣٣٦.

١٤. العزاوی: ٥/ ٢٢٦.

١٥. حوزنی موکریانی لەم بارەیەوە نوسیویتی: «هەروەکو بیژرا کە نادر هەلات سەلیم بێگی بابان کەڕایەوە کوردستان ئەحمەد پاشای والی ی بەغدا لەمێژ بو داخ لە دلی خانک پاشا بو ئەویش دەترسا چونکە پیاوێکی ناودار و حوکمدارێکی پالەوان بو، لە شەڕی طەهماسبی صەفەوی و گرتنی هەمەدان و مامڵەت کردنی لە گەڵ نادر شا و گەلێک بزوتنەوەی دیکەشی لێ ی لە دڵ گرت بو، هاتنی عوثمان پاشا توپالی بە گەلێن ژمارد و شکستەی نادری بە غەنیمەت زانی بە فێڵ خانک پاشای خواستە بەغدا کە هێندێک مەسایل هەن لێ ی دەدوێن. خانک پاشا لەوە دوڕدۆنگ بو وای بە چاک زانی کە خالید پاشا بنێرێتە لای توپاڵ پاشا بەخێرهاتنی بکات و بنالەی مەوەددەت دابمەزرێنێتەوە.

کە خالید پاشای خستە ڕێ و گەیشتە کەرکوک توپاڵ پاشا گەلێکی حورمەت گرت و نەوازش و ئیکرامێکی بێ ژماری نیشان داو بۆ حوکمداری بابان نامزەدی کرد بەلام پێ ی نەگوت لە دلی دا ڕایگرت ناردیە دوی خانک پاشاش کە بۆ شەڕی نادر شا و مەسئەلەی تخوب مەشورەتێک بکەن بە هەزار درۆ و فێڵ خانک پاشا خەڵەتاندرا و لە ڕێ دەرخرا. خانک پاشا بۆ بەخێر هاتن کردنی توپاڵ پاشا بە هەزار سوار کوردەوە چوە کەرکوک و سەلیم بێگی کردە وەکیلی خۆی و لە قەلاچوالانی دانا کە خانک پاشا گەیشتە کەرکوک عوثمان پاشا لە پاش میوانداری و ئیحتیرام گرتنی بە خۆشی خۆی ناردیە بەغدا، ئەحمەد پاشا چتێکی لە خەودا چاوی بێ نەدەکەوت بە ئاشکەرا دیتی. شەوێ لە خەودا خنکاندی سبەینە پازدەی ڕەبیع جەنازەکەی ناردەوە کوردستانە». حوزنی موکریانی: ١٠٤ - ١٠٥.

حوزنی لە گێڕانەوەی ئەم هەواڵەدا ئیشارەت بە هیچ سەرچاوەیەک ناکا.

ڕەنجوری نوسیویتی: «کوشتنی خانە پاشا ١١٤٣». سەرچاوەکانی تر سالی (١١٤٥ک / ١٧٣٢ز) یان نوسیوە.

ادعو لجناب الباشا بالعافية وسلامة الايمان
ولتسما اعظم مهمات الانسان وادعو له
بالرجوع الى هنا المكان سالكا مسالك العدل
والاحسان قد ذكر عندنا ان الروم والعجم تصالحوا
على رد هذه البلاد الى الروم لكن هذا الامر
مجهول عندنا غير معلوم فان صح هذا
القول فبشرنا حتى تطمئن القلوب وتنفرج
الكروب ولك الثواب الجزيل والاجر الجميل
وان كان هذا القول كاذبا فاخبرنا حتى نتدبر
الخروج الى بلاد الاسلام والدعاء المبارك ختام

ا سلم على الولد العزيز واخ عزام ولا والده
بطول البقاء وانما ذيرة ذ الدنيا والايام
كلمت على بك بباب داره في رفع الذخيرة
عنا كرارا فلم يسمع كلامي وبعثت الى والى
ارجوان يرفع الذخيرة عنا فلم يسمع
رجائي ويطلب منا عشرين حقة
من الخبز وليس عندنا من الدقيق ما يكفي
حقتين واخاف ان ياتي علي من
من يطلبنا من ذلك ولا اقدره فيؤذيني
لعياله وعياله وانا ضعيف
فعليك ان تدعو لي ولنفسك واهل بيتك
بالحفظ من شر العجم

٤. سەلیم پاشا:
تێکچونی هاوسەنگیی سیاسی

-١-

شا طەهماسبی دوەم لە بەردەمی ئەشرەف خانی ئەفغانی دا شکا. بە تێشکاوی ڕوی کردە مازندەران و، بە سەرگەردانی لەوێ ئەسوڕایەوە. ئێران بوبو بە مەیدانی تەراتێنی هێزەکانی ئەفغان، عوسمانی و ڕوس. نادرقولی بەگ، یەکێ لە سەرانی هۆزی قرخلوی ئێلی ئەفشار، بە پێنج هەزار شەڕکەری تورکمانی ئەفشار و کوردی قوچانەوە چوە لای طەهماسب. سەرۆکی ئێلی قاجاریش بە ٣ هەزار کەسەوە دایە پاڵی. کۆبونەوەی ئەم هێزانە جوڵانەوەیەکی تازەی دروست کرد.

نادر، طەهماسبی قانیع کرد، لە پێش دا پەلاماری خوراسان و، دوای ئەوە پەلاماری ئەصفەهان بدەن. نادر بە پیلانێک لە کاتی شەڕدا خانی قاجاری کوشت و، خۆی بو بە سەرکردەی گشتی هێزەکانی شا.

هێرش بۆ سەر خوراسان تەواو بو. پاش چەندین ساڵ لەشکری ئێران سەرکەوتنێکی جەنگیی بە دەس هێنا. مەشهەد و هیرات گیران (١١٤٠ک / ١٧٢٦ز). سەرەتای کۆتایی دەسەڵاتی ئەفغان دەستی پێ کرد. (١)

لە زنجیرەیەک شەڕدا نادر لەشکری ئەفغانی شکان. ئەصفەهان، پاش ئەوەی ٧ ساڵ بو بە دەس ئەفغانەوە بو، گیرایەوە. ئەشرەف بەرەو قەندەهار هەڵات بەڵام لە ڕێگا کوژرا. بەمجۆرە دەسەڵاتی ئەفغان بڕایەوە. (٢)

نادر لە مەراسیمی تاجگوزاری شا طەهماسب دا بەشدار بو. لە پاداشی خزمەتەکانی دا بو بە سپاسالاری ئێران و، حاکمی خوراسان و سیستان و مازندەران. بەڵام نادر خۆی لەوە بە زلتر دائەنا بەم پایەیە ڕازی بێ.

شای ئێران، بەرخوردار خانی ناردە لای سوڵتانی عوسمانی و، داوای گێڕانەوەی ولایەتەکانی ئێرانی لێ کرد. بابی عالی گوێ ی ئەدایە داواکەی. نادر ئەم هەوڵە دیپلۆماسیەی شای پێ خۆش نەبو. لای وابو عوسمانی تەنیا لە زمانی زۆر تێ ئەگەن.

نادر هێزێکی گەورەی سازدا. لە ماوەیەکی کورت دا هەمەدان، لوڕستان، کوردستان، کرماشان و، بەشێکی ئازەربایجانی لە تورک پاک کردەوە. چوە سەر قەڵای ئێرەوان و گەمارۆی دا. نادر نەیتوانی درێژە بە شەڕ بدا دژی عوسمانی چونکە ئەبدالەکان لە هیرات شۆڕشیان کرد. نادر بەرەو هیرات بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕشەکەیان بە ڕێ کەوت.

شکانی هێزەکانی تورک لە ئەستەموڵ دەنگێکی خراپی دایەوە. یەنیچەری سوڵتان ئەحمەدی سێیەمیان لابرد و، سوڵتان مەحمودی یەکەمیان لە جێ دانا.
هێزی عوسمانی پەلاماری ئێرانی دایەوە. بێ شەڕ کرماشانی گرتەوە. کەوتە پێشڕەوی بەرەو هەمەدان. هاوزەمان لە گەڵ ئەم لەشکرکێشیەدا خالید پاشای بابان هەڵی کوتایە سەر سنە و گرتی (١١٤٤ک / ١٧٣١ز). والی ی ئەردەڵان هەڵات.
بەڵام پاش ساڵێک کە نادر کەوتە هێرش بۆ سەر هێزی عوسمانی، خالید پاشا سنەی بەجێ هێشت و، والی ی لە ئەردەڵان دانایەوە (١١٤٥ک / ١٧٣٢ز).
شا ویستی خۆی سەرکردایەتی شەڕی بەرەنگاریی تورک بکا. بەڵام بە سەختی شکا و، هەموو ئەو شوێنانەی نادر ئازادی کردبوون لە ماوەیەکی کەم دا کەوتنەوە دەس تورک. شا هەڵات بۆ ئەصفەهان. صەفی قولی خانی شاملوی بە نوێنەرایەتی خۆی نارد بۆ گفتوگۆ لە گەڵ ئەحمەد پاشای والی ی بەغداد. صەفی و ئەحمەد ڕێککەوتنێکیان ئیمزا کرد. نوێنەری شا دەستی لەو ناوچانە هەڵگرت بو کە تورک بە شەڕ گرتبونی.
نادر بەم ڕێککەوتنە ڕازی نەبو. خۆی لە شا بە بەهانە بو. کەوتە قسە دژی. تێشکانی جەنگیی و، ڕێککەوتنی زەلیلانەی کرد بە بیانوی لێخستنی. نامەی بۆ والی و حاکمەکانی ئێران نارد کە ڕێککەوتنەکەی بەغداد هیچ نرخێکی نیەو بە ئەبوی دابنێن. صەفی قولی خانی نارد بۆ ئەستەموڵ کە ئاگاداری سوڵتان مەحمود بکا ڕێککەوتنەکەی بەغداد هەڵوەشێنراوەتەوە. دەوڵەتی عوسمانی ئەگەر بە ئاشتی ولایەتەکانی ئێران چۆڵ ناکا، با خۆی بۆ جەنگ ئامادە بکا. (٣)
نادر هێزێکی گەورەی لە گەڵ خۆی برد بۆ ئەصفەهان. طەهماسبی لە شاهێتی خست. کوڕیەیەکی چەند مانگەی لە جێگای ئەو دانا و، خۆی کرد بە «وەکیلولدەولە».
هاوزەمان لە گەڵ خۆ سازدان بۆ پەلاماردانی تورک، هەوڵی ڕێککەوتن و ئاشتی ئەدا لە گەڵ ڕوسیا. دوای مردنی پیتەری گەورە، لە ماوەی ٥ ساڵ دا ٣ قەیسەر گۆڕا بو. ڕوسیا بە وردی چاودێری گۆڕانەکانی ناو ئێرانی ئەکرد و، سەرکەوتنەکانی نادر وای لێ کرد بون چاو بە هەڵوێستی خۆیان دا بکێشنەوە، بە تایبەتی بەو پەیمانەدا کە لە گەڵ عوسمانی بۆ دابەشکردنی ئێران ئیمزایان کرد بو.
نادر و نوێنەرەکانی دوای زنجیرەیەک گفتوگۆ و هاتوچۆ لە گەڵ ڕوسیا، چەند ڕێککەوتنێکیان ئیمزا کرد و، زۆری ئەو ناوچانەی کاتی خۆی پیتەر گرت بونی، بە ئاشتی چۆڵیان کرد. نادر پەژارەی هێرشی ڕوسی نەما بو. (٤)

- ٢ -

نادر لەشکرێکی گەورەی ساز داو بەرەو هەمەدان کەوتە ڕێ (١١٤٥ک / ١٧٣٢ز) ئەحمەد پاشا کە هەواڵی جوڵانی لەشکری عەجەمی بیست، کەوتە

قایمکردنی ناوچە سنوورییەکانی درنە، مەندەلی، بەدرە، جەسسان، بە هێزی کورد، بە تایبەتی هێزی ئەمارەتی بابان، بەڵام نادر کتوپڕ هەڵیکوتایە سەریان، ئەفرەتونای کردن و، لە بەهرز لە ناوی سیروان پەڕییەوە.(٥)

نادر هێزەکەی کردە دوبەش، بەشێکیانی بە سەرکردایەتی نێرگز خان ناردە سەر کەرکوک، وەکو ئەمین زەکی ئەڵێ: «ئەم قوڵە بە سەر طوزخورماتودا ڕۆیی و، هەر وڵاتێکی هاتە پێش ویران و تاڵانی کردو زوڵم و شەناعەتی ئەم نێرگز خانە لە حەد بە دەر بو، ژن و منداڵیشی لە دەست ئەجات نەدەبو، ئەترانی کەرکوکیشی بەم دەردە بردو لە دواییدا ڕوی کردە موسڵ لە دوای موحاصەرە و تەضییقاتێکی کەم هیچی پێ نەکرا و گەڕایەوە». لە شەڕی بەرەنگاریی هێرشی عەجەم دا دو کەس لە سەرکردەکانی کورد کوژران: ئەحمەد بەگی میری درنە و باجەلان و، ئەحمەد پاشای کۆیە و حەریر.(٦)

بەشی سەرەکی هێزەکەی، لە ژێر فەرمانی خۆی دا لە بەهرز لە ناوی سیروان پەڕییەوە بۆ سەر بەغداد. نادر گەمارۆی ناو شاری بەغدادی دا.

سوڵتان، تۆپاڵ عوسمان پاشای بۆ سەرکردایەتی نۆردوی ڕۆم بۆ بەرەنگاری نارد. هێزی یارمەتی کورد گەیشتە تۆپاڵ عوسمان پاشا. بەرەو بارەگای نادر کەوتە ڕێگا. نادر کە بە هاتنی ئەو هێرەی زانی ١٢ هەزار کەسی بۆ درێژەپێدانی گەمارۆی بەغداد گل دایەوە، پاشماوەی هێزەکەی لە گەڵ خۆی برد بۆ بەرەنگاری لەشکری ڕۆم. هەردو لەشکر لە کەناری ڕوباری دیجلە لە «دوجەیل» ڕوبەڕوی یەکتری بون. عەجەم شکا، ١٠ هەزاری لێ کوژرا، نادر خۆی بە تێشکاوی هەڵات (١١٤٦ک / ١٧٣٣ز) بەڵام نادر لە ماوەی ٣ مانگ دا سەرلەنوێ لەشکری ئێرانی ڕێکخستەوە و ڕوی کردەوە عیراق، لەو کاتەدا تۆپاڵ عوسمان پاشا لە گەڵ هێزەکەی دا لە نزیک کەرکوک بو، ئەم دو هێزە دیسانەوە لە «لەیلان» نزیک کەرکوک بەرەنگاری یەک بون و، لە گەرمەی جەنگ دا تۆپاڵ عوسمان کوژرا و هێزەکەی شکا، نادر سەرکەوت (١٧٣٣ز).(٧)

نادر هەوڵی دا کەڵک لەم سەرکەوتنە وەربگرێ بۆ پێکهاتن لە گەڵ دەوڵەتی عوسمانی، بە تایبەتی بۆ بە دەسهێنانی دانپیانانی ڕەسمیی بە مەزهەبی شیعەدا، بەڵام هەڵگیرسانی شۆڕشێکی ناوخۆ لە فارس دیسانەوە نادری ناچار کرد، کە بێ ئەوەی بگاتە ئەنجام، بە خۆی و هێزەکەیەوە بکشێتەوە بۆ سەرکوتکردنی یاخیبونەکەی فارس.

لە ئەنجامی هێرشەکانی نادردا ناوچەی ئەردەڵان لە دەس پاشاکانی بابان دەرچو. ناوچەی بابان توشی زەرەری ماددی و گیانیی قورس بو.

-٣-

نادر هەمو گەورە پیاوەکانی ئێرانی بانگ کرد بۆ کۆبونەوە لە دەشتی موغان.

سەفیرەکانی ڕوس و عوسمانی پێش بانگ کرا بون. نادر پەیامێکی بۆ ئەم کۆڕە نارد. تێی دا نوسی بوی دوای ئەوەی هەمو خاکی ئێران لە دوژمن ئازاد کراوە، ئیتر ئەو کەرەکێتی بگەڕێتەوە قەڵای کەلات. پاشماوەی ژیانی بە هێمنی بە سەر ببات. داوای لێ کرد بون کە یەکێکی شایستە بە «شاەی ئێران هەڵبژێرن. بەشداراتی کۆڕەکە نادریان هەڵبژارد (١١٤٨ک / ١٧٣٥ز). بەڵام نادر بۆ ئەوەی ئەم هەڵبژاردنە قوبوڵ بکا ٣ مەرجی بۆ دانان:

١. نابێ هیچ کەس پشتیوانی لە هێنانەوەی بنەماڵەی صەفەوی بکات.

٢. نابێ ئیتر لەعنەتی ٣ خەلیفەکەی ئیسلام و، عایشەی هاوسەری محەمەد و ئەو کەسانە بکرێ کە لای سونە بەڕێزن.

٣. هەمو سوێند بخۆن کە دڵسۆزی نادر و ئەوەکانی و بنەماڵەی ئەفشار ئەبن.

کۆڕەکە مەرجەکانی پەسند کرد. بەڵگەنامەیەکیان ئیمزا کرد. نادر تاجگوزاری کرد. بو بە شای ئێران (١١٤٨ک / ١٧٣٥ز).

بۆ گەیاندنی ئەم هەواڵە بە بابی عالی و، بۆ کۆتایی هێنان بە ناکۆکی شیعە و سونە و، دانانی بناغەی ئاشتی لە نێوان ئێران و عوسمانی دا نادر دەستەیەکی سەفارەتی بە سەرۆکایەتی عەبدولباقی خانی زەنگنە بە دیاری و پێشکەشی هێژا و زۆرەوە بۆ ئەستەمۆڵ نارد.

سەفیری ئێرانی ٥ پێشنیاری پێ بو:

١. لەبەرئەوەی خەڵکی ئێران وازیان هێناوە لە لەعنەت کردنی سونە، دەوڵەتی عوسمانی مەزهەبی جەعفەری بە مەزهەبی پێنجەمی ئیسلام بناسێ.

٢. لە کەعبە گۆشەیەک بۆ ئەم مەزهەبە تەرخان بکرێ، وەکو چۆن مەزهەبەکانی تر هەریەکەیان گۆشەی تایبەتی خۆی هەیە.

٣. ئێران میرحەجی خۆی دابنێ و، دەسەڵاتدارانی تورک وەکو میرحەجەکانی شام و میصر ڕەفتاریان لە گەڵ بکەن.

٤. پەیمان لە بەینی هەردو دەوڵەت دا ببەسترێ و، دیلەکانی هەردولا بەر بدرێن.

٥. هەردولا لە پایتەختی یەکتری دا سەفیریان هەبێ.

عوسمانیەکان ئامادە بون بۆ بەستنی پەیمان و، ڕێککەوتن لە سەر مەسەلە سیاسیەکان. بەڵام بە هیچ جۆرێ ئامادە نەبون ئەو پێشنیارانەی لایەنی دینیان هەبو بسەلمێنن.

پەیمانێکی سەرەتاییان ئیمزا کرد دەربارەی سنوری هەندێ لە ناوچەکان و، ڕەفتار لە گەڵ زائیرەکانی ئێران و، کاروباری بازرگانی و گومرگ (١١٤٩ک / ١٧٣٦ز). بەڵام کێشەی سەرەکی کە ناسینی ڕەسمیی مەزهەبی شیعە بو بە چارەسەر نەکراوی مایەوە. (٨)

ئەوەش وەکو گرێکوێرەی ناکۆکیەکانی نێوان هەردو دەوڵەت مایەوە.

لە پاش لەشکرکێشی بۆ سەر هیند، نادر سەفیرێکی بۆ ڕاگەیاندنی ئەم سەرکەوتنە ناردە ڕوسیا، هەروەها سەفارەتێکی سەرلەنوێ بە سەرۆکایەتی محەممەد ڕەضا خان ناردە لای بابی عالی (١١٥٣ک / ١٧٤٠ز) ئەم سەفارەتەش نەیتوانی پێکهاتنی شیعە و سوننە ئەنجام بدا.(٩)

- ٤ -

هێزی عەجەم هێرشێکیان هێنایە سەر مەندەلی و شارەزور (١١٥٤ک / ١٧٤١ز)، بەڵام هێرشی گەورەی عەجەم بۆ دەسگرتن بە سەر عێراق دا سالی (١١٥٦ک / ١٧٤٣ز) دەستی پێ کرد، کە دیسان نادر خۆی سەرکردایەتی ئەکرد.

هێزی عەجەم بە ١٧٠ هەزار کەس تەقدیر ئەکرا لە شارەزور و مەندەلیەوە کەوتە هێرش بردن. لە دوای تالانکردنی شارەزور گەیشتە کەرکوک و پاش هەفتەیەک کەمارۆدان گرتی و، لە زێ ی کویە پەڕیەوە بۆ سەر هەولێر، ئەویشی داگیر کرد و، بارەگای خۆی لە یارمجە دامەزراند و کەوتە ئابلۆقەدانی شاری موسڵ (١١٥٦ک / ١٧٤٣ز).

ئەحمەد پاشا لە نامەیەک دا بۆ بابی عالی لە باسی ئەم هێرشەدا نوسیوێتی: «.. عوسمان ئاغا لە کرماشانەوە ئاگاداری کردین کە دوژمن بە تەمای پەلاماردانی بەغدایە... خۆمان و هێزەکانی سنورمان ئامادە کرد... بەڵام کتوپڕ بەیانی ٢٦ ی جیمادی دوەم پەلاماری درنەی دا و بۆ ئێوارە گەیشتە خانەقین... هێزەکانی ئازەربایجان بە سەرکردایەتی خانی تەورێز لە لای ئەڵاچوالانەوە ڕویان کردۆتە کەرکوک... هیوام بە هێزەکانی کورد بو، بەڵام ئەوانیش خەریکی خۆیان و خێزانەکانیان بون، ناتوانن بگەنە لامان و، هیوامان لێ بڕیون ...»

ئینجا باسی کەمیی هێزەکانی خۆی و داوای یارمەتی ئەکا و، بۆ ئەوەی بابی عالی بترسێنێ ئەڵێ: «ئەگەر ئێرە بشکێ تا ئەنەدۆڵ ڕێگا کراوە ئەبێ». لە سەر ڕەفتاری لەشکرەکەی نادر نوسیوێتی: «دوژمنەکەمان ڕەفتارێکی نواندوە لاسایی هۆلاکۆ و تەیموری کردۆتەوە، خۆی بە یەکێ لەوان دائەنێ»(١٠)

هاوزەمان لە گەڵ کەمارۆدانی موسڵ دا هێزێکی ٤٠ هەزار کەسیی تر کەمارۆی شاری بەغدادی دابو. ئەحمەد پاشای والی ی بەغداد، بۆ تەفرەدانی نادر شا وەکو ئەڵێن: «ئاگرە سورێ لە من دورێ!» بەڵێنی دابویە کە ئەگەر موسڵ بگرێ، ئەویش بەغدادی بە دەستەوە بدا، بەڵام خەڵکی موسڵ بە سەرکردایەتی حسێن پاشای جەلیلی بەرەنگاریەکی قارەمانانەیان کرد و، شارەکەیان بە دەست نادرەوە نەدا.

-٥-

نوسەری «جهانگشای نادری» لە ڕوداوەکانی سالی ١١٥٦ک (١٧٤٣ز) دا

که هێرشی فراوانی نادر شارەزووری لە گەڵ خۆی راماڵی بوو ئەڵێ: «... خالید پاشای حاکمی بابان و شارەزوور و سەلیم بەگی ئامۆزای لە گەڵ مەزن و سەرۆکەکانی کورد واریدی دەرباری خەلافەت مەدار» بوون و «بە نازناوی خانی و نیالەت سەربلند و، کشتی ئەو مەرزوبومەی کوردستانی ڕزم» کەوتە ناو «حەوزەی نیطاعەتەوە» (١١)

ئەم هەواڵە هەمووی ڕاست نیە. کوردەکانی ناوچەی بابان بە دەگمەن هاوکاریان لە گەڵ نادر کردوە. لە کاتی هێرشەکەی نادردا خالید پاشا میری بابان بوو، کە نزردوی نادر گەیشتە کوردستان خالید پاشا لە سەردەشت ڕێگای پێ گرت. (١٢) بەلام هێرشی عەجەم ئەوەندە گەورە و خێرا بو لە توانای هێزێکی بچوکی وەکو لەشکری بابان دا نەبو بەری بگرێ. لە ماوەیەکی کورت دا ناوچەکەی گرت و، کەرکوک و هەولێری داگیر کرد و، گەمارۆی موسڵ و بەغدادی دا.

خالید پاشا بە خاووخێزان و دەسوپێوەندەکانیەوە ڕوی کردۆتە موسڵ. دانەری «ئورجوزە» ی «ملحمە الموصل» ئوسیوێتی:

اذ جاء فرج زمر الاکراد
بالمال والعیال والاولاد
فقیل: من هذا؟ لقالوا: «خالد»
حامی قرتچوالان ذا المعاند
وسار یبغی امد والعسکرا
وانە منذعر کما جری
من بعد ان ضر قری التالکر
وسار یطوی سبها مع قفر
من بعده جاءنا «فرج» وقد
ادخل للموصل فی الدور رقد
من بعد ان ادی شروط الخدمە
فی نادی والهنا کثیر النعمە(١٣)

ئەم سەفەرەدا خالید پاشا نەخۆشییەکی گرانی گرت. شێخ صادق، یەکێ لە هاوسەفەرەکانی، «موناجات»ێکی درێژی پڕ سۆزی بە کوردی هۆنیوەتەوە داوا لە خوا ئەکا شیفای خالید پاشا بدات. ئەوەی زانراوە تا ئێستە ئەمە یەکەمین شیعرە بە زاراوی بابان هۆنرابێتەوە. خالید پاشا بەم نەخۆشیە لە تورفا مرد (١١٥٦ک / ١٧٤٣ز).

وەکو دانەری «ئورجوزە» کە ئەڵێ: تۆزج پاشا و هێزەکەی هاوبەشی بەرگریی موسڵ بون و، بەشێ لە هێزەکانی بابانیش لە ناو شاری بەغداد بون هاوبەشی بەربەرچدانەوەی هێرشەکانی نزردوی نادر بون. کاتێ تۆپاڵ عوسمانی سەرکردەی نزردوی ڕۆمیش گەیشتە ناوچەکە، وەکو هامەر ئوسیوێتی، هێزەکانی کورد دایانە پاڵی. لە ناو میرەکانی بابان دا تەنیا سەلیم بەگی کوڕی بەکر بەگ خۆی لە گەڵ

نادر شا سازاندوە و، ئەویش دوای ئەوەی نائومێد بو لە بەرهەڵستی ئۆردوەکەی نادر شا.

لەو سەردەمەدا یەکێ لە پیاوە بە ناوبانگەکانی ناوچەکە شێخ حەسەنی گڵەزەردە (١٦٧٧ - ١٧٦٢ز) بوە. شێخ حەسەن مەلایەکی ناسراو و شێخی تەریقەتی قادری بوە. ئەستێرەوانێکی شارەزاش بوە. لە مەدرەسەکەی دا روانگەیەکی بۆ حسابی بورجەکانی ساڵ دروست کردوە. تا ئێستاش حسابی گڵەزەردە لە ناو خەڵک دا ماوە.

نادر شا، وەکو هەندێ سەرچاوە ئەگێڕنەوە، نامەیەکی بۆ شێخ حەسەن ناردوە داوای لێ ئەکا بچێ بۆ لای و، هەڕەشەی لێ ئەکا کە ئەگەر نەچێ ڕق و توڕەبونی خۆی بە سەردا ئەبارێنێ. بەڵام شێخ حەسەن پیری و کەنەفتی خۆی کردوە بە بیانو. وەڵامێکی نازایانەی داوەتەوە و نەچۆتە سەردانی. (١٤)

کوردەکانی ناوچەی بابان بە گشتی هاوکاریان لە گەڵ نادر شا نەکردوە. بۆ ئەمەش دو هۆی سەرەکی هەبوە: یەکەمیان، هۆی مەزهەبیی. ئەوان شیعە بون و کوردی بابان سونە بون. دوەمیان، ڕەفتاری خراپی لەشکرەکەی نادر لە گەڵ دانیشتوانی ناوچەکە. ئەمین زەکی ئەڵێ: «موعامەلەی نادر دەرحەق بە کورد زۆر خراپ بو و کوردەکان ئەیان بوغزاند. حەتتا دائیر بە شەڕی لە گەڵ تۆپاڵ عوثمان پاشادا، بە لەهجەی گۆران هەجویەکیان بۆ هەڵبەست بو. سەبەبی ئەم ئەفرەتەش زوڵم و خراپەی نادر شاه بو...» (١٥)

- ٦ -

مەزهەبی سونە بنچینەی ئایدیۆلۆجی دامەزران و چەسپین و مانی دەوڵەتی عوسمانی و، مەزهەبی شیعە هی صەفەوی بو. جیاوازیی مەزهەب ماوەیەکی درێژ هۆی ناکۆکی خوێناوی ئەم دو دەوڵەتە و، هۆی دابەشبونی دانیشتوانسان بو. دانیشتوانی ئەم دو وڵاتەی توشی کارەساتی گەورە کرد بو.

نادر شا، لە سەردەمی حوکمڕانی خۆی دا، هەوڵێکی زۆری دا بۆ نزیکخستنەوەی شیعە و سونە لە یەکتری و، تەنانەت لە کاتی تاجگوزاری دا لە دەشتی موغان، یەکێ لە مەرجەکانی بۆ قبوڵکردنی تاجی شاهێتی ئێران ئەوە بو کە ئیتر زاناکانی شیعە دەس هەڵبگرن لە جنێودان بە سونە و خەلیفەکانیان. لە هەمو ئەو گفتوگۆیانەدا کە لە نێوان نوێنەرانی ئێران و تورک دا ئەکرا بۆ ئاشتی، یەکێ لە داواکانی نوێنەرەکانی نادر ئەوەبو: دەوڵەتی عوسمانی شیعە وەکو مەزهەبی پێنجەمی ئیسلام بسەلمێنێ و، لە کەعبە گۆشەیەک بۆ ئەمان، وەکو مەزهەبەکانی تر، تەرخان بکرێ. بابی عالی هەرگیز ئەم داوایەی بۆ نەسەلماندن.

پاش ئەوەی نادر نائومێد بو لە گرتنی موسڵ و بەغداد، سەرلەنوێ هەوڵێکی تری دا بۆ نزیککردنەوەی هەردو مەزهەب لە یەکتری. داوای لە والی ی

بەغداد کرد یەکێ لە زانا هەڵکەوتووەکانی سوننە بنێرێ بۆ پیلەبازی لە گەڵ زاناکانی شیعە. ئەحمەد پاشا، شێخ عەبدوڵڵای ئال سویدی نارد. سویدی لەو زەمانەدا یەکێ لە زانا گەورەکانی سوننە بو.

سویدی کە ئەگاتە لای نادر شا لە حیللە. شا لێ ی ئەپرسێ: ئەزانی تۆیان بۆچی ناردوە و، من بە تایبەتی بۆچی تۆم ویستوە! شێخ ئەڵێ: نازانم.

شا ئەڵێ: مەملەکەتەکەم دو فیرقەی تێ دایە: ئەفغان و تورکستان لە لایەک و، ئێرانییەکان لە لایەکی تر، هەر لایە «تەکفیرە»ی ئەوی تر ئەکا. لە گەڵ ئەوەی کە «تەکفیر» شتێکی ناشیرینە، ویستم ئەوەیان لە بەین دا ئەهێڵم تۆم کردوە بە وەکیلی خۆم و بە شایەت بە سەر ئەوانەوە. (١٦)

شا فەرمانی دا بە ڕێکخستنی کۆڕەکە. کۆڕێکی گەورە لە ژێر گومەزی ئارامگای ئیمام دا بە ئامادە بونی ٧٠ مەلا لە زاناکانی شیعەو سوننەی ئێران و ئەفغانستان و ئەودیو ڕوبار بەسترا. بۆ تێگەیشتن لە جۆری بیرکردنەوەی مەزهەبی و، تێگەیشتن لە بنچینەکانی ناکۆکییەکە لێرەدا لە زمانی شێخ عەبدوڵڵای سویدیەوە، هەندێ لە وتووێژەکان ئەگێڕمەوە:

«مەلاباشی ڕوی کردە بەحرلعیلم وتی: ئەزانن ئەمە کێ یە، دەستی بۆ من ڕاکێشا، ئەمە لە گەورەزاناکانی سوننەیە، شا داوای لە ئەحمەد پاشا کردوە بینێرێ بۆ ئەوەی لە بەینی ئێمەدا حەکەم بێ و، وەکیلی شا بێ و، شایەتی ئەوەش بێ کە لە سەری ڕێک ئەکەوین.

یەکەم پرسیاری کردی: ئەو هۆیانەمان بۆ ڕون بکەنەوە کە وای لێ کردون ئێمە بە کافر دابنێن بۆ ئەوەی بە بەرچاوی ئەمەوە بەربەرچی بدەینەوە، بێگومان ئێمە کافر نین، لە کتێبی «جامع الاصول» دا هاتوە کە ئیسلام پێنج مەزهەبە و، مەزهەبی پێنجەم ئیمامیە، هەروەکو لە کتێبی «الفقه الاکبر» ی ئەبو حەنیفەدا وتراوە: ئەهلی قیبلە تەکفیر مەکەن. وە لە کتێبی «شرح‌الهدایة» دا وتراوە: ڕاستە ئیمامیە لە فیرقەکانی ئیسلامە. زاناکانی ئێمەش وەها باسی ئێوەیان کردوە، بەڵام توندڕەوە ئەزانەکانی ئێوە ئێمەیان بە کافر داناوە، ئەوەش ئەزانەکانی ئێمەیان وا لێ کردوە بە هەمان شێوە ڕوبەڕوتان ببنەوە و بە کافرتان دابنێن. ڕاستیەکەشی نە ئێمە کافرین و، نە ئێوەش کافرن، با باسی ئەمە بکەین بۆ ئەوەی خراپ لە یەک گەیشتن لە ئارا نەمێنێ.

خواجا هادی وتی: ئەوەی لە سەر ئێوەمان هەیە ئێوە صەحابەکان بە گومڕا دائەنێن و تەکفیریان ئەکەن.

مەلاباشی وتی: صەحابەکان (خ. ر) هەموویان عدولن.

خواجا هادی وتی: ئێوە ئەڵێن «میتعە» حەڵاڵە.

مەلاباشی وەڵامی دایەوە: «میتعە» لای ئێمە حەرامە. تەنیا سەفیهەکانی ئێمە باسی ئەکەن.

بەحرولعیلم هادی خواجە وتی: ئێوە فەضلی عەلی نادەن بە سەر ئەبوبەکردا و، ناڵێن دوای پێغەمبەر ئەو خەلیفەی بە حەق بوە.
مەلاباشی وەڵامی دایەوە: باشترین خەڵق لە دوای پێغەمبەر ئەبوبەکری کوڕی ئەبو قەحافەیە، ئینجا عومەر، ئینجا عوسمان، ئینجا عەلی خوایان لێ ڕازی بێ و، خەلافەتیشیان بەوجۆرە بە ڕیز بوە.
بەحرولعیلم لێ ی پرسی: ئایا ئەمانە لە بنچینەکانی باوەڕتانە؟
مەلاباشی وەڵامی دایەوە: بنچینەکانی باوەڕی ئێمە پێڕەوی بنچینەکانی باوەڕی ئەبولحەسەن ئەلئەشعەری ئەکا.
بەحرولعیلم وتی: مەرجێکم هەیە، ضەروریاتی دینیی کە ئیجماعی لە سەرە نابێ حەڵاڵەکانی بگۆڕن بە حەرام و، حەرامەکانی بکەن بە حەڵاڵ.
مەلاباشی وتی: ئەم مەرجەمان قبوڵە.
بەحرولعیلم وتی: مەرجێکی تر، ئەبێ خۆتان لابدەن لەو شتانەی کە چوار ئیمامەکە ڕێکن لە سەر حورمەت گرتنی.
مەلاباشی ئەمەشی قوبوڵ کرد. ئینجا مەلاباشی ڕوی کردە بەحرولعیلم وتی: ئێمە هەمو ئەوانەمان قوبوڵ کرد کە باستان کرد، ئاخز لیرە بە دواوە لە فیرقەکانی ئیسلام دامان ئەنێن؟
بەحرولعیلم ماوەیەک مات بو ئینجا وتی: جنێودان بە دو شێخەکە کفرە.
مەلاباشی وەڵامی دایەوە: جنێودانمان بە هەردو شێخ هەڵگرتوە، مەرجەکانی پێشەوەی ئێوەمان قوبوڵ کردوە، ئایا لە ڕیزی فیرقەکانی ئیسلام دا دامان ئەنێن یان هێشتا بە باوەڕی ئێوە ئێمە کافرین؟
بەحرولعیلم دیسان مات بو ئەوەی دوبارە کردوە کە جنێودان بە هەردو شێخ کفرە.
مەلاباشی وتی: ئەی جنێودانمان هەڵنەگرت؟
موفتی ئەفغان مەلا حەمزە کەوتە دوان: ئەی بەحرولعیلم ئایا ئەوانە پێش ئەم کۆڕە جنێویان بە هەردو شێخ داوە؟
بەحرلعیلم وەڵامی دایەوە: نەخێر.
مەلا حەمزە وتی: کەواتە بۆچی لە ڕیزی فیرقەکانی ئیسلام دا دایان نانێن دوای دەربڕینی ئیلتیزام بە جنێونەدان بە هەردوشێخ لە پاشەڕۆژدا، «وعفا الله عما سلف؟»
ئەوسا بەحرولعیلم وتی: بەڵێ ئەوانە موسوڵمانن «لهم ما لنا وعليهم ما علينا».
هەمویان هەڵسان و دەستی یەکتریان گوشی و هەرکەسەیان بە وی تریانی ئەوت برا مەرحەبا.» (١٧)
ئەم ڕێککەوتنە لە لایەن هەمو بەشدارەکانەوە ئیمزا ئەکرێ. نادر شا ئەمە بە

سەرکەوتنێکی گەورە دانەنێن بۆ خۆی نوێژی هەینی لە مزگەوتی کوفەدا نەکەن و، ئەم پەیمانەش نەخوێننەوە. دوای ئەوە نادر شا گەڕایەوە ئێران و، هێزەکانی لە عیراق کێشایەوە و، کەوتە هەوڵدانی ڕێککەوتنی ئاشتی لە گەڵ دەوڵەتی عوسمانی.

-٧-

نادر چەند جارێ پەیامی بۆ بابی عالی ئەنارد بۆ پێکهاتنی ئاشتی. بابی عالی ئامادە ئەبو داخوازیە دینیەکانی نادر بسەلمێنێ و، شیعەی جەعفەری بە مەزەبی پێنجەم بناسێ. نادریش دەستی لەم داوایانە هەڵگرت. سەرەنجام حەسەنعەلی خان بە نوێنەرایەتی نادرشا و ئەحمەد پاشا بە نوێنەرایەتی سوڵتان مەحموود خانی یەکەم «عەهدنامە» یەکیان مۆر کرد (١١٥٩ک / ١٧٤٦ز). پەیماننامەی زەهاو (١٠٤٩ک / ١٦٣٩ز) کرایەوە بە بنچینە بۆ دیاریکردنی سنوری هەردو دەوڵەت. هەردولا ئەو سنورەیان سەلماندەوە، بەم پێیە هەمان سنوری پەیماننامەی زەهاو بوەوە سنوری ئێران ئەمارەتەکانی بابان و ئەردەڵان.

- ٨ -

ڕێککەوتنەکە لە هەردو لا پەسند کرا. بەڵام نادر شا لەو ماوەیەدا کوژرا (١١٦٠ک / ١٧٤٧ز).

سەلیم بە درێژایی خەریکبونی هێزەکانی عیراق بە پەلاماری نادرەوە، بە سەربەخۆیی کاری ئەکرد و، گوێ ی نەئەدایە فەرمانەکانی والی ی بەغدا. ئەم بەشەی کوردستان بە کردەوە لە دەسەڵاتی تورک دابڕا بو. ئەحمەد پاشا دەرفەتی ڕێککەوتنی ئاشتبونەوەی هەردو دەوڵەت و، کوژرانی نادرشای بە هەل زانی حساب لە گەڵ سەلیم پاشا تەواو بکا و، ناوچەی بابان بهێنێتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی.

والی بە بیانوی ئەوەی سەلیم دەستی لەگەڵ ئێران تێکەڵاو کردوە لەشکری بردە سەری. لەشکری عوسمانی بە سەرکردایەتی وەزیر ئەحمەد پاشا و بە هاوکاری مورتەضا پاشای والی ی کەرکوک بەڕێ کەوت. سەلیم خۆی لە قەڵای سرچک و شێربەگی برای لە قەمچوغە دا قایم کرد بو. ئەحمەد پاشا بە ڕێگای حەسەن تەپە ئینجا تاپێن دا گەیشتە سەر قەمچوغە و پەلاماریان دا و گرتیان.

ئەحمەد پاشاو هێزەکەی بەڕێ کەوتن بۆ گێنجینە، سوسێ، تەبەرەش، سەرچنار، تەپەکەل، بێستانسور لەوێوە بە ناو دەشتی شارەزوردا بەرەو سرچک. لە سرچک سەلیم پاشایان گەمارۆ دا. ئاووهەوای شارەزوور لە هاوین دا ناسازە، نەخۆشی ی مەلاریای تێ دا بڵاوە. زۆری لەشکر توشی لەرزوتا بون. ئەحمەد پاشاش نەخۆش کەوت.

سەرچاوە ڕەسمییەکانی ئەحمەد پاشا ئەڵێن: سەلیم پاشا بۆ دەربڕینی گوێڕایەڵی کورەکەی بە بارمتە نارد و، هەندێکی تریش ئەڵێن دایکی لای پاشا

کـردۆتە تـکاکـار. بەلام پێ ناچێ ئەو هەواڵانە ڕاست بن. ئەم قـسـانەیان کـردۆتە بەهانەی گەڕانەوەی هێزەکەی والی بە سەرنەکەوتویی.

ئەخۆشی هێزەکە و ئەحمەد پاشای شپرزە کرد. لەوێوە بە پەلە گەڕانەوە سەرای سەید صادق، کە پاشاکانی بابان بۆ ڕاو و شکار دروستیان کرد بو. ئەحمەد پاشا لە سەید صادقەوە بۆ پێستانسور و ئینجا گوێژ قەلا. والی کەوتە لابردن و دانانی حاکمەکانی ناوچەکە: سلێمانی کوڕی خالید پاشای بۆ بابان و، عوسمان پاشای بۆ کۆیە و، قۆچ پاشای بۆ هەولێر و، محەممەد بەگی بۆ قەرەداغ و، عەبدوللا بەگی بۆ درنە دانا. سلێمان لە بنەماڵەی بابان و عوسمان و قۆچ لە بنەماڵەی میرەکانی سۆران و عەبدوللا لە بنەماڵەی میرەکانی باجەلان، واتە لە ٣ بنەماڵەی جیاواز بون.

والی بە نەخۆشی گەڕایەوە بۆ زادەشت و عەبباسان. بە ڕێگای زەنگاباد و قەرە تەپە و نارین دا گەیشتە دەلی عەبباس. والی، پاش نزیکەی ٣٠ ساڵ حوکمڕانی ٤ ساڵی لە بەصرا و، ٢٤ ساڵی لە بەغداد، لە دەلی عەبباس مرد و جەنازەکەیان بردەوە بۆ بەغداد (١١٦٠ک / ١٧٤٧ز).(١٨)

- ٩ -

دوای مردنی ئەحمەد پاشا بابی عالی ئەیویست دەسەلاتی ناوەندی لە بەغداد دامەزرێنێتەوە. دو والییان لە دوای یەک دانا توشی شەڕ و بەربەرەکانی بون لە گەڵ یەنیچەرن. کوێخاکانی ئەحمەد پاشا، لە ناو ئەوانەدا سلێمان پاشا، خۆی بە شایستەی وەزارەت دائەنا. خەریکی پیلانگێڕان بون دژی والییەکانی لە ئەستەمولەوە دائەنران. سلێمان پاشا کۆیلەیەکی ئازادکراوی ئەحمەد پاشا بو. هەروەها مێردی عادلە خانمی کچی بو. لەو کاتەدا ولایەتی بەصرای پێ سپێردرا بو.

کێشەی ململانێ ی دەسەلات دو ساڵ زیاتری خایاند تا سەرەنجام بە قازانجی سلێمان پاشا بە لادا کەوت. بابی عالی فەرمانی وەزارەتی بەغدادی بۆ دەرکرد.

ئەگەرچی ئەحمەد پاشا، پێش ئەوەی بمرێ، سەلیم پاشای لە میرایەتی بابان خست بو، سلێمان پاشای کوڕی خالید پاشای لە جێگا دانا بو. بەلام سەلیم کەڵکی لە بۆشایی دەسەلاتی بەغداد وەرگرتبو، هەر لە کوردستان مابوەوە لە ململانێ دا بو لە گەڵ سلێمان. وەزیری تازەی بەغداد سەرلەنوێ سەلیمی دانایەوە بە میری بابان (١١٦٣ک / ١٧٤٩ز). سلێمان پاشا بە خۆشی ملی نەدا بەرەنگاریی کرد. بەلام شکا و کشایەوە بۆ ئێران. بە یارمەتی والی ی ئەردەلان جارێکی تر هێرشی هێنایەوە سەر سەلیم، دیسان سەرکەوتو نەبو.(١٩)

- ١٠ -

نوسەری «دوحە» نوسیویێتی: «هەڵسوکەوتی سەلیم پاشا لە زەمانی نادر شاوە جێگەی گومان بو. لە ئێرانیەکان نزیک ئەکەوتەوە و، لە گەڵیان ڕێک

نەکەوت. لە وەزیر باخی نەبو و هەڵنەگەڕابوەوە و، گوێڕایەڵیی فەرمانەکانی نەنەکرد. لەو ماوەیەی دواییش دا لە گەڵ حاکمی کۆیە عوسمان پاشا پێک هات بو و، جیابونەوە و سەربەخۆیی ڕاگەیاند بو، هەردوکیان کەوتبونە گەڕان و سوڕان بە ناوچەی کوردەکان دا و، بەرەبەرە دەستیان بە سەردا نەگرت. ئیتر وەزیر نەیئەتوانی لێیان بێدەنگ بێ، لەشکری کردە سەریان و، خۆی سەرکردایەتی لەشکرەکەی کرد.» (٢٠)

والی لە مانگی شەعبانی ١١٦٤ک (١٧٥٠ز) دا لەشکری کێشایە سەر سەلیم پاشا. والی گەیشتە دەلی عەبباس، نارین، قەرەتەپە، گۆکتەپە، چیمەن، ئەسکی کفری، توز خورماتو. کوردەکان بەرگەیان نەگرت و شکان.

سەلیم پاشا بە تێشکاوی هەلات بۆ ئێران. پاشای درنەو باجەلانیش ڕایکرد بۆ ئێران. عوسمان پاشا و قۆج پاشا لە بەربەرچدانەوەی هێرشی لەشکری ئێران دا، شەڕی زۆریان لە گەڵ ئێران کرد بو، نەیانوێرا پەنا بۆ ئێران ببەن. عوسمان پاشا لە کۆیە نەینەتوانی بەرەنگاریی بکا، هێزەکانی خۆی ساز داو کشایەوە شاخی ناوەگرد لەوێ دامەزرا. قۆج پاشای برایشی لە قەلای هەولێر دامەزرا.

وەزیر لە نزیک کەرکوک چاودێری نەکردن. هێزێکی ناردە سەر ناوەگرد. قەلاو سەنگەرەکانی گەمارۆ دان. ڕێگاکانی لێ گرتن و، ناوی خواردنەوەی لێ بڕین. ئینجا هێرشێکی قورسیان کردنە سەر. قەلا و سەنگەرەکانیان هەڵتەکاندن و گرتیان. «ئەگەرچی ئازایەتی و بەرەنگارییەکی بێ وێنەیان نواند» بەلام وەکو نوسەری «دوحە» ئەڵێ: سەرەنجام شکان و، خەلکێکی زۆریان لێ کوژرا و، پاشماوەکەشیان ڕاو نان. عوسمان پاشا و براکانی: ئیبراهیم بەگ و سلێمان بەگ و، کوڕەکەی: حەسەن بەگ بە دیل گیران. کەلوپەل و ئازوقە و تفاقەکانیان کەوتە دەس تورک.

وەزیر خۆیشی لە کەرکوکەوە بە ڕێگای گۆک تەپە، ئاڵتون کۆپری، بوستان (بێستانە)، دەربەند (ی گۆمەسپان) دا چوە سەر هەولێر. نامەیەکی بۆ مەلاو گەورە پیاوەکانی هەولێر نوسی قۆج پاشای حاکمی هەولێری تەسلیم بکەن. بە قسەیان نەکرد. لە ١٦ ی شەوال دا تورک هێرشیان کردە سەری. لە هەمو لاوە گەمارۆیان دا. پاش ٩ ڕۆژ قەلای هەولێریان گرت. قۆج پاشا و لایەنگرەکانی و عوسمان پاشاو ئیبراهیم و سلێمانی برای و حەسەن بەگی کوڕی لە ڕۆژی جەژنی قوربان دا بە فەرمانی وەزیر لە گەردنیان درا و، کەللەسەرەکانیان ناردن بۆ ئەستەموڵ.

سلێمان پاشای ئامۆزای سەلیم پاشا جێگیر بو. (٢١)

- ١١ -

ململانێ ی دەسەلات لە سەر تاج و تەختی ئێران هێشتا بە لادا نەکەوت بو. کەریمخانی زەند، عەلیمرادخانی بەختیاری، محەمەد حەسەنخانی قاجار، ئازادخانی ئەفغانی... هەریەکەیان لە لایەک و بە جۆرێک خەریکی چەسپاندنی دەسەلاتی

خۆی بو و، هەوڵی شاهێتییان نەدا. ئازادخان یەکێ بو لە سەرکردەکانی نادر شا. لە گەڵ میرەکانی بابان دا تێکەڵاو بو. یەکێ لە ژنەکانی کچی خالید پاشای بابان بو. هەر بەو بۆنەیەوە ماوەیەک ئازادخان کە شکا و، خۆی لە کەریمخانی زەند شاردەوە، لە شارەزور خۆی حەشار دابو.(٢٢)

سەلیم پاشا دوای تێشکانی لە بەردەم ئۆردوی بەغدادا ماوەیەک لە سنورەکانی ئێران دا مایەوە. حەسەنعەلی خانی والی ی ئەردەڵان لەو کاتەدا بە لەشکرکێشییەوە خەریک بو. ماوەیەک خەریکی شەڕ بو لە گەڵ ئیمامقولی خانی زەنگنە کە کرماشانی گرت بو. دوای شکاندنی ئیمامقولی چو بۆ یارمەتیدانی میهر عەلی خانی تکەلوی حاکمی هەمەدان کە لە لایەن کەریم خانی زەندەوە گەمارۆ درا بو. کەریم خان و هێزەکەی دەسیان لە گەمارۆ هەڵگرت و گەڕانەوە ناوچەکەی خۆیان لە پەری و کەمازان لە مەلایەر. بەڵام حەسەنعەلی خان لە کۆڵیان نەبوەوە لەشکری کوردستانی بردە سەریان. کەریم خان ڕوبەڕویان نەبوەوە. خێزانەکانی ناردە پەنایەکی ئەمین و خۆی کەوتە شەڕی پارتیزانی لە گەڵیان. حەسەنعەلی ٤٥ ڕۆژ مایەوە هیچی بە هیچ نەکرد، بەڵکو چەندین جار هێرشی ناکاوی نەکرابە سەر و خەڵکی لێ نەکوژرا و وڵاخ و کەلوپەلی لێ بە تاڵان نەبرا. لەم ماوەیەدا حەسەنعەلی بیستی، کە سەلیم پاشای بابان بە هێزێکی گەورەوە بە هاوکاری هەندێ لە گەورە و ڕیش سپییەکانی ناوچەی ئەردەڵان، بە تایبەتی محەممەد عەلی سوڵتانی حاکمی بانە و هەورامان، کە ماوەیەک لەوەوبەر، حەسەنعەلی چاوی دەرهێنا بو، کەوتۆتە ڕێ بۆ گرتنی سنە. حەسەنعەلی خان وازی لە ڕاونانی کەریم خان هێنا و بە پەلە گەڕایەوە کوردستان. لە نزیک سنە لەشکرەکانی حەسەنعەلی خان و سەلیم پاشا دایان بە یەک دا. حەسەنعەلی شکا و بە تێشکاوی هەڵات. سەلیم پاشا چوە ناو سنەوە.(٢٣)

وەکو سەرچاوەکانی ئەردەڵان ئەگێڕنەوە. حەسەنعەلی پەنای بۆ ئازاد خانی ئەفغانی بردوە. بەڵام ئازاد خان بەرامبەر چەردەیەک پارەی زۆر کە لە سەلیم پاشای وەرگرتوە، حەسەنعەلی خانی بە گیراوی تەسلیم پاشای بابان کردوە. ئەویش دوای ٦ مانگ گیراوی کوشتویەتی (١١٦٤ک / ١٧٥٠ز). بنەماڵەی والی ی ئەردەڵان لە سەرەتاوە لە گەڵ کەریمخان ناکۆک بون. محەممەد حەسەن خانی قاجار، یەکێ بو لەوانەی داوای تاج و تەختی ئێرانی ئەکرد و، گەورەترین مینملی کەریمخان بو. خەسرەوخانی ئەردەڵان، بە یارمەتی محەممەد خانی قاجار، سەلیم پاشای، پاش ئەوەی چەند ساڵێ حوکمڕانی کرد، لە ئەردەڵان دەرکرد (١١٧٠ک / ١٧٥٦ز).(٢٤)

- ١٢ -

سەلیم پاشا لە ناوچەی بابان هەڵکەنرا بو. سلێمان پاشای بابان لە قەلاچوالان دا جێگیر بوبو. لە ئەردەڵانیش دا هەڵکەنرا بو. خەسرەو خان حوکمی

گرتبوە دەست. سەلیم جێبەکی بە دەستەوە نەما بو. والی ی بەغداد، سلێمان پاشا، بە قسەی خۆش سەلیمی هەڵفریواند بچێ بۆ بەغداد. بۆ زیاتر دڵنیا کردنی عادلە خانمیش دەسمە کی ئاوریشمی بە دیاری بۆ نارد. عادلە خانمی کچی ئەحمەد پاشا، کە هاوسەری والی بو، رقی لە سەلیم بو. رەنگە هەر هی ئەوە بوبێ کە باوکی لە لەشکرکێشی دا بۆ سەر سەلیم نەخۆش کەوت و لە رێگا مرد. عادلە خانم دەستی بە سەر مێردەکەی دا ئەرژێشت. والی هان دا بۆ کوشتنی. والی سەلیم پاشای کوشت (١١٧١ک / ١٧٥٧ز).(٢٥)

سەلیم پاشا کە ماوەیەکی درێژ هەوڵی دا هاوسەنگیی لە نێوان رۆم و عەجەم دا راپگرێ و، کەڵک لە ناکۆکی هەردولا وەربگرێ بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتێکی سەربەخۆ، سەرەنجام چارەنوسی ئەمیش، وەکو هی باوکی، لە زیندانێکی بەغداد بە هەڵواسین تەواو بو.

پەراوێزەکان

١. مهدوی: ١٥٢.
٢. مهدوی: ١٥٣.
٣. مهدوی: ١٥٥.
٤. مهدوی: ١٥٢ - ١٥٥؛ پورگشتال: ٤/ ٣١٧٧ و ٣١٨٧؛ امین زکی، «کورد...»: ٢٠٣.
٥. پورگشتال: ٤/ ٣١٨٧.
٦. العزاوی:٥/ ٢٣٥؛ امین زکی، «کورد»: ٢٠٤.
٧. پورگشتال: ١٣٩١؛ امین زکی، «کورد»: ٢٠٥.
٨. مهدوی: ١٦٢-١٦٤؛ پورگشتال: ٤/ ٣٢١٨.
٩. مهدوی: ١٦٩.
١٠. العزاوی: ٥/ ٢٣٥.
١١. مهدی خان: ٢٨٤.
١٢. امین زکی، «تاریخ السلیمانیه ...»: ٧٣.
١٣. الموصلی: ١٠.
١٤. چەند سەرچاوەیەکی نوێ باسی ئەم نامەیە ئەکەن لەوانە: ئەمین زەکی بەگ ئیشارەت بۆ «دەفتەرەکەی حسێن ناظم» ئەکا. هەروەها شێخ محەممەدی خاڵ لە کتێبەکەی دا: «الشیخ معروف النودهی البرزنجی» و، مەلا کەریمی موددەریس لە «علماونا فی خدمە العلم والدین». بەڵام لە سەرچاوە کۆنەکان دا باسی بەرچاو ناکەوێ. ئەمەش هەردو نامەکەیە کە لە «خاڵ» وەرگیراوە:

نامەکەی نادر شا:
بسم الله الرحمن الرحیم
منی الی الحبر النبیل، والشریف الغطریف الاصیل. ذی المآثر والمناقب والمنن، السید حسن، نسمات التسلیمات، ونفحات التحیات،
وبعد: فان اجل مطالبی واول مآربی ترویج مذهب جدکم جعفر الصادق رضی الله عنه الامام الهمام، منبع العلوم والحقائق، وان حبی لاجدادکم الاماجد لمعلوم، وان مجیئکم الینا لزم اشد اللزوم، فبوصول امری الیکم اننا لنتبرك بکم ویمن لدیکم، والا فستذکر نار غضبی علیکم والسلام،

وەڵامەکەی شێخ حەسەن:
والحمد لله رب العالمین، والعاقبة للمتقین، ولاعدوان الا علی الضالمین، والصلاة والسلام علی سیدنا محمد وعلی اله وصحبه اجمعین،
وبعد فقد اخذت کتابکم، اما دعوی حب اجدادی، فلا اعلم اهذا الحب مشوب ببغض الاصحاب ام لا؟ فان کان مشوبا ببغضهم فلا ینفعك یوم الحساب، بل یکون سببا للحساب والعذاب!
واما قولکم: ان قصدی ترویج مذهب جعفر الصادق رضی الله عنه فهو، وان کان من اجل التابعین، واکمل المجتهدین، لکن لانقراض اصحابه ماصار مذهبه مدونا، ولو علمنا تدوینه لاتبعناه لکوننا من ذریته، واما انا فکاسف الحال علیل البال. لا اقدر علی المجیء. لکن اوصیك بوصایا ان علمت بها فنجوت. منها: ان لا تحارب مع السلاطین العثمانیة، اذ قد اطلع اهل الکشف علی بقائهم الی اقرب قیام الساعة ممتازین بخصائص لا توجد فی غیرهم. ومنها ان ما اضمرت من تخریب الموصل والحرب مع اهلها، فلا تفعله، لان ذلك سببا لهلاك جندك. ومنها ان تجعل فی التوبه والاستغفار قبل ان یفاجئك الحمام والبوار، فان بعضا من اقاربك اراد قتلك، والسلام علی من اتبع الهدی.». الخال، «الشیخ معروف...»: ٧٥ - ٧٦.
١٥. امین زکی، «کورد...»: ٢٠٧.
بەشێ لە لەشکرەکەی نادر شا کورد بون، بە تایبەتی لە کوردەکانی خوراسان بون. هەندێ لە سەرکردەکانی لەشکرەکەشی کورد بوە. شەڕی نادر لە گەڵ عوسمان توپاڵ کراوە بە داستانێکی هۆنراوەیی بە زاراوی هەورامی لە ژێر ناوی «نادر و توپاڵ» دا. ئەم داستانە لایەنگری عوسمانی و دژی نادرە. بەڵام لە هەمان کات دا «میرزا ئەلماس خانی کەنولەیی» کە سەرهەنگ بوە لە هێزەکەی نادر شادا شەڕەکانی نادری بە ستایشەوە بە هەڵبەست لە «نادرنامە» دا بە زاراوی گوران هۆنیوەتەوە.
١٦. الکرکوکلی: ٥٤.
١٧. الکرکوکلی: ٥٥ - ٥٧.
١٨. الکرکوکلی: ٩٣ - ٩٤. العزاوی: ٥/ ٢٧٩ - ٢٨١؛ امین زکی، «تاریخی سلیمانی...»: ٧٣ - ٧٤.
عبدالله الشاوی هەواڵنامەی ئەم سەرکەوتنەی بۆ خەڵکی بەغداد نوسی. عبدالرحمن السویدی بەم بۆنەیەوە قەصیدەیەکی داناوە لە «حدیقه الزوراء» دا نوسراوە.
١٩. العزاوی: ٦/ ١٩ و ٢٢.

٢٠. الكركوكلي: ١١٧.

٢١. الكركوكلي: ١١٦ - ١١٨. العزاوي: ٦/ ٢٤ - ٢٧: امين زكي، «تاريخي سليماني...»: ٧٤ - ٧٥.

بەم بۆنەیەوە عبدالرحمن السويدي و عبدالله السويدي سەرو قەصیدەیان داناوە، لە «حديقه الزوراء» دا نوسراون.

٢٢. ورهرام: ٥٠.

٢٣. گلستانه: ١٦٥ - ١٦٧.

٢٤. مستوره: ١٠٣.

٢٥. لۆنگریک: ٢٠٣ و ٢١٥.

٥. پێنج براو ٣٧ ساڵ براکوژی!

- ١ -

پەیمانی ئاشتی ڕۆم و عەجەم لە هەردولاوە پەسند کرا (١١٥٩ک / ١٧٤٦ز). بەڵام نادر شا بێ ڕانەگەیشت کەڵکی لێ وەربگرێ کوژرا (١١٦٠ک / ١٧٤٧ز). ئەحمەد پاشای وەزیر ئەمەی بە هەل زانی سەلیم پاشا لێ بخات و، موڵکی بابان بهێنێتەوە ژێر ڕکێفی دەسەڵاتی بەغداد. لەشکرێکی گەورەی کۆکردەوە. میرەکانی بابان و کۆیەو باجەڵان و هێزەکانیان بەشداری ئەم لەشکرکێشییە بون. وەزیر ئەیویست سلێمان پاشای کوڕی خالید پاشا لە جێگای سەلیم دابنێ. لە سالانی شەڕی ڕۆم و عەجەم دا خالید پاشا بە دڵسۆزی مابوەوە بۆ عوسمانی، بەڵام سەلیم لە گەڵ ئێرانییەکان دەستی تێکەڵاو کرد بو. خالید پاشا لە ئورفا مرد بو. چەند کوڕێکی لە دوا بە جێ مابون لە وانە: سلێمان، ئەحمەد، محەممەد، مەحمود، عومەر.

لەشکرکێشییەکە بە هۆی ئەخۆش کەوتنی زۆری سپاو سەرکردەکەیانەوە بە تەواوی بە ئامانج نەگەیشت. ئەگەرچی ئەحمەد پاشا سلێمانی بە پلەی پاشا بە میری بابان دانا (١١٦٠ک / ١٧٤٧ز) بەڵام سەلیمی بۆ نەگیرا. سەلیم لە ناوچەکەدا مایەوە.(١).

مردنی ئەحمەد پاشا و پەشێوانی هەلومەرجی بەغداد تا وەزارەت بە سلێمان پاشای (ئەبولەیلە) گەیشت وای کرد بو سلێمان بە تەواوی جێگیر نەبێ. سەلیم لە ناوچەکەدا مابوەوە. بێ ئەچێ دەسەڵاتیشی بوبێ. ئەبولەیلە سەلیمی دانایەوە بە میری بابان و، سلێمان هەڵات بۆ ئەردەڵان (١١٦٤). سلێمان گیروگرفتی گەورەی بۆ سەلیم و بۆ وەزیر دروست کرد بو. وەزیر سەلیمی لابردەوە و، لەشکرکێشییەکی گەورەی کردە سەری. سلێمانی دانایەوە.

سلێمان یەکێ لە میرە لێهاتوەکانی بابان بو. لە ماوەیەکی کورت دا خۆی جێگیر کرد. سنوری دەسەڵاتی گەیشتبوە کۆیە، هەریر، هەولێر، بەدرە، جەسان، مەندەلی، زەنگاباد، قەرەحەسەن، ئاڵتون کۆپری، هەروەها سنە.

-٢-

سلێمان پاشای بابان بایەخێکی زۆری دا بو بە مزگەوت و مەدرەسە و کتێبخانە. لە سەردەمی ئەم دا مەدرەسەکانی قەڵاچوالان پڕ بون لە مەلای گەورە و

قوتابی و فەقێ. لەو وەقفنامەیەدا کە ساڵی ١١٧٤ک (١٧٦٠ز) نوسیویەتی ئەڵێ: «وبعد فقد وقفت فرقفت جمیع عقاراتی من البساتین والرحی والخانات والاراضی والقنوات والدکاکین والتیمارات التی تملکت بالشراء والاحیاء والاحداث فی شهرزور وتوابعه وفی کویسنجق ولواحقه وفی اربیل ومضافاته وفی کرکوك ومایلیه وفی مریوان وقراه، علی مدارس قلعه چوالان ومدرسیه وطلابه وجوامعه والجسر فیه وفی شهرزور، وعلی الایتام المتعلمین بقلعه چوالان وعلی المعتکفین فی عشر اخر رمضان والایام المعدودات وعلی دارالضیافه والوعاظ والمترجمین والمصنفین فیها؛ وعلی مدرسه گلعنبر ومدرسیه وطلابه وجامعه، وعلی مدارس وطلاب ومدرسی قصبه کوی؛ وعلی مدرسه اربیل ومدرسیه؛ وعلی المدرستین اللتین بنیناهما بکرکوك؛ وعلی الطلاب والمدرسین بتفضیل کتب فی المجمع علی حده»

وەکو شێخ محەمەدی خاڵ نوسیویەتی ژمارەیەکی زۆر لە زانا دینییە ناسراوەکانی ئەو سەردەمە. ئەم «وەقفنامە» یەیان مۆر کردوە. (٢)

ئەم وەقفنامەیە جگە لەوەی سنوری دەسەلات و نوفوزی سلێمان پیشان ئەدا نیشانەی بایەخدانێکی گەورەیە بە خوێندن و خوێندەواری.

وەکو تۆمارەکەی ڕیچ باس ئەکا: سلێمان پاشا لە زەنگابادیش دا مزگەوت و حەمام و خانی دروست کردوە. کاتی خۆی دروستکردنی حەمامیش بە «کاری خێر» دانراوە.

-٣-

سلێمان پاشا بایەخێکی زۆری بە پیشە و پیشەسازی داوە. مێژونوسەکانی تورک ئەڵێن: کە لە قەلاچوالان کشاوەتەوە لە گەڵ خۆی پیشەکارەکانی بردوە بۆ ناوچەی سنە، کە ماوەیەک مەڵبەندی حوکمڕانی ئەم بوە. مێژونوسەکانی ئەردەلانیش ئەڵێن: کە سنەی بەجێ هێشتوە هەندێ لە پیشەکار و بازرگانەکانی ئەوێ ی لە گەڵ خۆی بردوە بۆ شارەزور.

یەکێ لەو پیشەسازییانەی سلێمان پاشا خەریکی دامەزراندنی بوە، دروستکردنی باروت بوە. بێگومان باروت کەرەستەیەکی گرنگی شەڕ بوە. پێ ئەچێ لەو سەردەمەدا لە ناو مەلاکان دا مشتومڕ هەبوبێ سەبارەت بە «پاکیی» و «گلاویی» ماددەکانی دروستکردنی باروت. بۆ بەلاداخستنی ئەم کێشەیە سلێمان پاشا مەسەلەکەی بەرەو ڕوی یەکێ لە زاناکانی ئەو سەردەمە کردۆتەوە. سەید عەبدوللەطیفی بەرزنجی، زانای دینیی و شاعیر و نوسەر، بەمجۆرە کێشەکەی یەکالا کردۆتەوە:

«کثر التردد والتشاجر فی حجر البارود اهو طاهر او نجس؟

وغالب ما یشاهد فیه انه یتکون فی المزابل ونحو مرج الاغنام بعد کنسها، فاشار لنا الوالی ای سلیمان پاشا الکردی، بتحقیق الجواب ولم نراه فی کتاب فبادرت للامتثال والله اعلم بحقیقه الحال...»

بەمجۆرە کۆتایی بە فتواکەی دێنێ:
«ولنا وجه ان الاستحالة تطهر الاعيان النجسة فعلى هذا يكون طاهر العين وان تحقق تولده من عين النجاسة تطهير النوشادر... على اننا قلنا بالوجه القائل بطهارة الدخان من النجاسة او بان الاستحالة تطهر الاعيان النجسة»(٣)

- ٤ -

سلێمان پاشای وەزیر مرد (١١٧٥ک / ١٧٦١ز). کوێخاکانی هەریەکەیان خۆی بە شایستەی وەزارەت ئەزانی و، هەموویان داوایان کرد کە دەوڵەت یەکێکیان دابنێ. لە ناو ئەوانەدا عەلی پاشا دانرا بە وەزیر. عەلی پاشا گێچەڵی بە سلێمان پاشای بابان ئەکرد.

سلێمان پاشای ئەبولەیلە کاتێ خۆی سلێمان پاشای بابانی لە هەندێ باج بەخشی بو، بۆ ئەوەی ئەو دەرامەتە تەرخان بکا بۆ سازدانی لەشکر و ژیاندن و چەکدارکردنیان. عەلی پاشای تازە وەزیر، سلێمان پاشای هەڵبێنجا بو بۆ بژاردنی باجی کەڵەکە بوی دوانزە ساڵی رابوردو. چەندی هەوڵی دا لە وەزیری تازەی بگەیەنێ کە وەزیری کۆچکردو، کاتێ خۆی، لەم باجە بەخشیویێتی، کەڵکی نەبو. (٤)

عەلی پاشا لەشکرێکی گەورەی بۆ سەر سلێمان سازدا. سلێمان کە بەمەی زانی ئەویش لە قەڵاچوالانەوە بە رێ کەوت و، هێزەکانی خۆی کۆ کردەوە. پێنج شەش هەزار سوارەو، حەوت تا هەشت هەزار پیادەی کۆکردەوە. تۆپ و کەرەستەی تەواوی جەنگیی ئامادە کرد. لە جەبەل حەمرین دامەزرا و لە دامێنی هەردەکانی «صقال توتان» سەنگەری لێ دا. رێگای هاتوچۆی بری.

لەشکری وەزیر گەیشتە دەلی عەبباس. لەشکری بابان خۆی پێ نەگیرا بە چەمی نارین دا بەرەو دواوە کشایەوە. وەزیر کەوتە دویان. هێزی بابان چوە کفری لە نێوان کفری و دوانزە ئیمام دا لە شوێنێک دا بە ناوی «کۆشکی زەنگی» هەردو لەشکر لێکیان دا. لەشکری بابان شکا. زۆری گیرا و کوژرا. سلێمان بە زەحمەت خۆی دەرباز کرد. بارگە و بنە و خێوەت و تۆپەکانی کەوتە دەست لەشکری مەمالیک - رۆم.

لەم لەشکرکێشییەدا ئەحمەد بەگی برای سلێمان پاشا هاورێ ی سەفەری وەزیر و میرانداری هێزەکەی بو. وەزیر «خەلعەت»ی میرایەتی کردە بەر ئەحمەد و بە پلەی پاشا لە جێگای سلێمانی برای دانا (١١٧٦ک / ١٧٦٢ز)(٥)

- ٥ -

وەکو نوسەری «تاریخ زندیه» لە روداوەکانی ساڵی ١١٧٣دا نوسیویێتی ئەڵێ: «سلێمان پاشا، پاشای کوردستانی بابانیش بەندایەتی راگەیاند و،

دڵسوزیی و نۆکەرایەتی و فەرمانبەریی خۆی دەربڕی.»(٦)
سلێمان هەڵات بۆ ئێران. نێوانی لە گەڵ کەریمخان باش بو. کەریمخان ئەردەڵانی پێ سپارد. والی ی ئەردەڵان کاتی خۆی بە یارمەتی حەسەنعەلیخانی قاجار گەڕا بوەوە سنە. حەسەنعەلیخان یەکێ بو لە دوژمنە سەرسەختەکانی کەریمخان.
وەزیری بەغدا لەشکری سازدابو بۆ شەڕی ئێلی کەعب. هێزی بابانی بە سەرکردایەتی ئەحمەد پاشا لە گەڵ خۆی برد بو. محەممەدپاشای بە هێزێکی کەمەوە لە قەڵاچوالان دانا بو. سلێمان ئەمەی بە هەل زانی بەلامـاری قەڵاچوالانی دا گرتیەوە. بەڵام وەزیر کە شەڕی کەعبی تەواو کرد ڕێگای بە ئەحمەد پاشا دا بگەڕێتەوە بۆ قەڵاچوالان. هێزێکی گەورەشی بۆ یارمەتیدانی لە گەڵ نارد. سلێمان خۆی پێ نەگیرا. زستانێکی سەخت بو. قەڵاچوالانی بە جێ هێشت بەڵام لە گەڵ خۆی هەمو وەستاو سنعەتکارەکانی برد بو سنە.(٧)

- ٦ -

مێملەکانی عەلی پاشا خەریکی پیلانگێران بون بو لە ناوبردنی. عەلی پاشا کوژرا. عومەر پاشا، کە یەکێکی تر بو لە کوێخاکانی سلێمان پاشای ئەبولەیلە، لە جێگای ئەو بو بە وەزیر. عومەر پاشا حەزی لە چارەی ئەحمەد پاشا نەئەکرد. دۆستایەتی کۆنی لە گەڵ سلێمان پاشا هەبو. ئەحمەد پاشای لێ خست، «خەلعەت» ی بۆ سلێمان نارد بۆ سنە.
ئەحمەد بەرەنگاریی نەکرد بەڵام دەستوپێوەندەکانی بردە ئامێدی و خۆی چوە موسڵ لەوێ دانیشت. عومەر پاشا ئەحمەدی بردە بەغداد لەوێ دایناـ(٨)

-٧-

هەندێ لە نوسەرانی ئەو سەردەمە بە ستایشێکی زۆرەوە باسی سلێمان پاشایان کردوە.
نوسەری «دوحە» نوسیویەتی: «... لەو پیاوە صالحانە بو کە تەقوای یەزدانیان کرد بو بە شیعاری خۆیان و، لەو گوێڕایەڵانە بو کە ئەم ئایەتە کەریمەیان جێبەجێ کرد بو «واطیعوا الله والرسول واولی الامر منکم». حاکمی ناوچەکانی بابان و کۆیە و هەریر و هەولێر و کۆیری و قەرەحەسەن و زەنگاباد و جەسان بو. ماوەی دوانزە ساڵ کاروبارەکانی بە جۆرێ بەڕێوە ئەبرد کە خوا و پێغەمبەر و دەوڵەتی بەرزی لێ ڕازی بێن. لەو ماوەیەدا کەسێ نەبو شکاتی لێ بکا یا بەربەرەکانی بکا یا لێ ی یاخی بێ...
بەڵام لە ماوەی دوایی دا کەوتە کۆکردنەوەی ڕەسم و باج لەو ناوچانەدا و، وا ڕەفتاری ئەکرد کە وەکو موڵکی خۆی بێ. بەمجۆرە سامان و داراییەکی زۆری کۆ

کردەوە. ئەوسا کەوتە بیری هەڵگەڕانەوە لە دەوڵەت و هەندێ کەسیشی لێ کۆ بووەوە...»(٩)

نوسەرێکی تریش نوسیویتی:

«خۆی موتەدەیین و، بە مەزەب شافیعی بو، خۆی لە کەموکوڕی لا ئەدا و زاهید و خاوەن صەلاح بو»(١٠)

ڕاستییەکەی ئەوەبو، وەکو پێشتر باس کرا، گێچەڵی پارەیان پێ ئەکرد.

-٨-

سلێمان پاشا لە سنەوە تا کەرکوکی لە بەردەست دا بو. بەڵام تەنیا یەک ساڵ وەها مایەوە. لە کاتێک دا لە ماڵەکەی خۆی دا لە قەڵاچوالان لە ناو جێگادا نوست بو فەقێ ئیبراهیم بە خەنجەر کوشتی.

مەلا عەبدوڵڵای بیتوشی، ئەم ڕوداوەی بە چەند دێڕێ لە پەراوێزی یەکێ لە کتێبەکانی دا بەمجۆرە تۆمار کردوە:

«مێژوی مردنی سلێمان پاشای کوڕی خالید پاشا.

شەوی هەینی مانگی زیلحیججەی ١١٧٨ لە ماڵەکەی خۆی دا کوژرا. کابرایەکی خەڵکی شارۆچکەی کۆیە ناوی فەقێ ئیبراهیم بو بە شەو چوە ناو حەرەمەکەیەوە خەنجەرێکی لێ دا لە کاتێک دا لە سەر جێگاکەی نوست بو. بەو خەنجەرە پاش چەند ڕۆژێکی کەم مرد. خوای گەورە ڕەحمی پێ بکا»(١١)

سلێمان پاشا لە قەڵاچوالان بە خاک سپێردرا و، لە سەر کێلی گۆڕەکەیان نوسی بو:

مفسدی نیمە شبی با خنجر

جوهر جسم گرامش بسمید(١٢)

ئێستا شوێنەواری گۆڕ و کێلەکەی نەماوە.

لە سەر هۆی کوژرانی سلێمان پاشا قسەی جۆراوجۆر هەیە:

- نیبور، کە ساڵانی (١٧٦٥ - ١٧٦٦) هاتۆتە عیراق، هەواڵی کوژرانی سلێمان پاشا و باسی قەڵاچوالان بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

«ژمارەیەکی زۆری ئەم بنەماڵەیە بۆ بە دەستهێنانی پلەی پاشایەتی لە ناو خۆیان دا ڕقەبەری لە گەڵ یەکتری ئەکەن، لەبەرئەوە پاشای بەغداد هەمیشە پاشایەک لەم بنەماڵەیە دائەنێ، بەڵام ئەوەیان دائەنێ کە لەوانی تر پارە زۆرتر بدا. پیاو ئەتوانێ پەی بەوە ببات کە ئەم ڕەعیەتە بەسزمانانە چۆن بە دەس چەوساندنەوەی دولایەنەوە گیریان خواردوە: لە لایەک حوکمی زۆرداری تورکە زاڵمەکان و. لە لایەکی ترەوە حوکمی توقێنەری کە ئەم بنەماڵەیە سەپاندویانە بە سەر کوردەکانی قەڵاچوالان و ناوچەکەدا. بۆیە لەم ناوچەیەدا شار و شارۆچکەی تێ دا نیە. قەڵاچوالانیش گوندێکی بچوکی هەژارە.

ئەگەر بمانەوێ نمونە لە سەر ڕەوشتی گەلێک بهێنینەوە، کە سیفەتێکی لە

یەکچوی دیاریان هەبێ، ئەوە بە سەر کوردا جێبەجێ نەبێ: کەلێکن حەز لە تۆڵە ئەکەن و خۆیان لە پێناوی سەندنەوەی تۆڵەدا بە کوشت ئەدەن. پێش ئەوەی بگەمە موسڵ بە ماوەیەکی کەم، مەلایەک شەو لە قەلاچوالان هەڵی کوتاوەتە سەر پاشا لە ناو جێگاکەی دا کوشتویەتی، چونکە براکەی ئیعدام کردوە» (١٣)

- نوسەری «سیر الاکراد» ئەڵێ: «لە نێوان بنەماڵەی فەقێ برایم و ماڵێکی تردا لە سەر ئاشێ یا کێڵگەیەک ناکۆکی هەبوە. سلێمان پاشا داوەری کردون. ئاشەکەی داوە بە ئاحەزەکانی ماڵی فەقێ برایم. فەقێ برایم بەم داوەرییە رازی نەبوە. لە تۆڵەی ئەوەدا کوشتویەتی». (١٤)

- نوسەرانی مێژوی ئەردەلان رقیان لە سلێمان پاشا بوە. هۆی کوشتنی ئەگێرنەوە بۆ هەندێ هۆی تر. (١٥)

- ٩ -

کە هەواڵی کوژرانی سلێمان پاشا بە عومەر پاشای وەزیری بەغداد گەیشت، لەو کاتەدا ئەحمەد پاشا لە بەغداد بو. محەممەدی برایان کە لە سلێمان پچوکتر و لە ئەحمەد گەورەتر بو لە کوردستان بو. ئەوەکو یاخی بێ و کێشە ساز بکا «خەلعەت»ی پاشایەتی بابانی بۆ محەممەد پاشا نارد.

عومەر پاشا هێرشی بە دەستەوە بو بۆ سەر ئێلەکانی عەرەب. داوای لە محەممەد پاشا کرد بەشدار بێ. ٢ هەزار کەسی لە گەڵ خۆی هێنا. ئەرکی خۆی بە باشی بە جێ هێنا. لەم سەفەرەدا عومەر پاشا هەندێ تەکلیفی قورسی لە محەممەد کرد بو، دڵی رەنجاند بو، لە دڵی خۆی دا بڕیاری دابو کە گەڕایەوە وڵاتی خۆی جارێکی تر نەیەتەوە بۆ لای ئەم وەزیرە.

ئەحمەد پاشای برای لە بەغداد فەرامۆش کرابو. بەزەیی بێ دا هاتەوە. ناردی بە دوی دا ئاشتی کردەوە و، ناوچەکانی کۆیە و قەرەداغی بێ سپارد. عومەر پاشا ویستی هەڵی بگێرێتەوە لە براکەی، پایەیەکی بەرزتری بێ ببەخشێ. ئەم قوبوڵی نەکرد.

چەند ساڵێ هەردو برا رێک بون. بەلام دوایی تێکچون. ئەحمەد بە خۆی و دەسوپێوەندەکانیەوە گواستیەوە بۆ زەنگاباد. وەزیری بەغداد بۆ ئەوەی ناکۆکییەکەیان گەرمتر بکا بەدرە و جەسسان و مەندەلی بێ بەخشی.

لەم ماوەیەدا تاعون بڵاو بوبوەوە. شیرازەی کاروباری وڵات تێک چوبو. محەممەد پاشا بۆ رێکخستنی هەندێ کار چو بو بۆ لای کۆیە. ئەحمەد پاشا بە هەڵی زانی کە ژمارەیەکی کەم هێزی لە گەڵە بە نیازی لە ناوبردنی ئەمیش چو بۆ ناوچەی کۆیە. لە سەر ئاوی زێ لای ئاڵتون کۆپری هەر یەکەیان لە بەرێکی زێ دا بون، خەریک بو ببێ بە شەرێکی قورس. ناوبژیکەر بە «قورئان»ەوە کەوتنە بەینیانەوە رێکیان خستنەوە. ئەمجارەش کۆیە و قەرەداغ درایەوە بە ئەحمەد پاشا و محەممەد

پاشا کەڕایەوە بۆ قەڵاچوالان.(١٦)
دوای ساڵێ دیسان تێکچونەوە. ئەحمەد پاشای بانگ کرد بۆ قزلجەو گرتی. هێزێکیشی ناردە سەر مەحمودی برای لە قەرەداغ ئەویش بگرێ. بەڵام مەحمود زو پێ ی زانی هەڵات بۆ بەغداد. وەزیر بە گەرمی پێشوازی لێ کرد و ناوچەی قزرابات (سەعدییە) ی بۆ تەرخان کرد.

- ١٠ -

محەممەد پاشا بە هۆی بڵاوبونەوەی تاعونەوە نەیتەتوانی داواکانی وەزیر جێبەجێ بکا. لە هەمان کات دا دۆستایەتی لە گەڵ کەریمخانی زەند دامەزارند بو.
وەزیر لەشکرێکی سازدا لە ٥٠ بەیرەق لەوەند و سپایی و لەوەندەکانی کەرکوک و هەندی لە (ئوجاقلو) ەکانی خۆی بە سەرکردایەتی حاجی سلێمان ناغا بۆ سەر محەممەد پاشا. وەزیر محەممەد پاشای لێ خست بو. مەحمودی برای لە جێگا دانا بو. هێشتا هێزەکە بە رێگاوە بو مەحمود پاشا گەیشتە لایان. «خەلعەت»ی میرایەتییان لە بەر کرد.
محەممەد پاشا بەرەنگاریی پێ نەنەکرا بە بێ شەڕ کشایەوە بۆ ئێران. هێزی رۆم و مەحمود پاشا بە بێ بەرهەڵستی چونە قەڵاچوالانەوە. ئەحمەد پاشایان لە زیندان دەر هێنا. مەحمود پاشا بە نارەزوی خۆی دەستی لە میرایەتی هەڵگرت بۆ ئەحمەد پاشای کاکی.
ئەحمەد پاشا بو بە میری بابان.(١٧)
رەنگە ئەمە یەکەمین جار و دوایین جار بوبێ میرێکی بابان بە نارەزوی خۆی دەستی لە پاشایەتی هەڵگرتبێ بۆ براکەی.

- ١١ -

عومەر پاشا والی ی بەغداد بە هۆی رەفتاری خراپەوە لە گەڵ ئێرانییەکان نێوانی لە گەڵ کەریمخان تێکچو.
نوسەری رەسمیی «تاریخ گیتی گشا» هۆکانی تێکچونی نێوان هەردو دەوڵەت و، لەشکرکێشیی ئێران بۆ سەر بەصرا بەمجۆرە رون ئەکاتەوە:
تاعون لە عیراق بڵاو بووەوە. هەندێ لەو ئێرانییانەی لە نزیک پیرۆزگەکانی شیعە نیشتەجێ بون یا بۆ زیارەت و کار و بازرگانی لەوێ بون، بەم نەخۆشییە مردن. عومەر پاشا کەلەپوری مردوەکانی زەوت کرد بو نەیئەدایەوە بە میراتگرەکان. کەسوکاری مردوەکان پەنایان بۆ کەریمخان برد. کەریمخان نوێنەرێکی خۆی ناردە بەغداد بۆ لای عومەر پاشا. داوای دانەوەی میراتی مردوەکانی لێ کرد. عومەر پاشا داواکەی کەریمخانی پشت گوێ خست.
عومەر پاشا کۆسپی ئەهێنایە رێگای حاجییانی ئێرانەوە. بە پێچەوانەی

ڕێوشوێنی والیەکانی پێش خۆی هەندێ باج و سەرانەی تازەی داهێنا بو لەو
حاجیانەی ئەسەند کە لە ئێرانەوە بە ناو عیراق دا ئەچون بۆ حەج. بۆ ئەمەش،
کەریمخان، داوای لە عومەر پاشا کرد کە دەس لەم کارە هەڵبگرێ. عومەر پاشا گوێ
ی نەدایە.

لە کاتی لەشکرکێشیی زەکی خان دا بۆ سەر عەرەبەکانی عومان، کە
ئێرانییەکان بە خەواریجیان دائەنا، داوایان لێ کرد ڕێگا بە لەشکری ئێران بدا لە
بەصراوە تێ بپەڕن. عومەر پاشا ڕێگای نەدان. بە پێچەوانەوە کارناسانی بۆ
"خەواریج" کرد حواردەمەنی لە بەصراوە ببەن.

عومەر پاشا، محەممەد پاشای بابانی لابرد و، ئەحمەد پاشای لە جێگە دانا.
محەممەد پاشا پەنای بۆ کەریمخان برد. کەریمخان وا تێ کەیەرا بو محەممەد پاشا بزیە
لابراوە چونکە سەر بە دەسەلاتی زەندە. کەریمخان تکای لە عومەر پاشا کرد بیکاتەوە
بە میری بابان. عومەر پاشا گوێ ی نەدایە داواکەی کەریمخان.

کەریم خان چەند جارێ داوای لە عومەر پاشا کرد ڕەفتاری دۆستانە لە گەڵ
ئێران بنوێنێ کەڵکی نەبو. هەروەها داوای گۆڕینی کرد گوێیان نەدایە. بۆ تەمێ
کردنی عومەر پاشا کەوتە سازدانی هێزێکی گەورە بۆ پەلاماردانی عیراق لە لای
سەروی و ناوەراست و خوارویەوە. بۆ گرتنی «ئومولبیلادی بەصرا و دارولسەلامی
بەغداد و ولایەتەکانی تری تابیعی». (١٨)

- ١٢ -

کەریمخان هێزێکی ١٠ هەزار کەسیی بە سەرکردایەتی عەلیمورادخان ئامادە
کرد لە گەڵ محەممەد پاشا پەلاماری ناوچەی بابان بدا و، محەممەد پاشا لە جێگەی
خۆی دابنێتەوە. لەشکری زەند لە پێش دا هێزی ڕۆمیان شکاند. بەلام سلێمان ئاغا
و ئەحمەد پاشا خۆیان ڕێکخستەوە لە چیای سەرسیر بۆ دوژمن دامەزران. هێزی
ئێرانییان شکاند چوار تا پێنج سەد کەسیان لێ کوشتن و عەلیمورادخان بە دیل گیرا
(١١٨٨). سەرچاوە ئێرانییەکان ئەڵێن عەلیموراد بە سەرخۆشی و تاکەسوارە خۆی
کردوە بە ئوردوگای دوژمن دا. عەلیموراديان نارد بۆ بەغداد. پاش ماوەیەک عومەر
پاشا بەڕێزەوە ئازاد و ڕەوانەی لای کەریمخانی کردەوە. (١٩)

عومەر پاشا بۆ ئەوەی دوژمنایەتی لە گەڵ ئێران بخەوێنێ، ئەحمەد پاشای لە
میرایەتی خست و محەممەد پاشای دانایەوە بە میری بابان و هەولێر و ئالتون
کۆپری. مەحمود پاشای برای و تەیمور پاشای کوڕیە بە خۆیان و پیاوەکانیانەوە چون بۆ
کەرکوک لەوێ دانیشتن. ئەمە ئێرانییەکانی شێتگیرتر کرد. (٢٠)

کەریمخان ئەمجارە لەشکرێکی بە سەرکردایەتی نەظەرعەلیخان لە
کرماشانەوە بۆ سەر درنە و لەوێوە بۆ دەشتی کەرکوک و، لەشکرێکی تری بە
سەرکردایەتی شەفیع خان لە سنەوە بۆ سەر شارەزور و سلێمانی نارد. (٢١)

هەروەها لەشکرێکی گەورەی بە سەرکردایەتی صادق خانی برای بۆ سەر بەصرا بە ڕێ خست(١١٨٩). صادق خان پاش گەمارۆدانێکی درێژ بەصرای گرت.

-١٣-

لەم سەردەمەدا لەهجەی بابان وەکو زمانی نوسینی شیعر، لە لایەن دو لە زاناکانی کوردەوە، بە کار هێنراوە: مەلا محەممەدی ئیبنولحاج و مەلا محەممەدی سێوجی.

ئیبنولحاج ناوی محەممەدی کوڕی حاجی حەسەنی نالانی بوە. زانایەکی پایەبەرز بوە لە زانستەکانی دین و ڕێزمانی عەرەبی دا. چەندین کتێب و شەرح و پەراوێزی نوسیوە کە تا ئێستاش لە ناو مەلاکان دا برەوی هەیە و، وەکو سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراو کەڵکی لێ وەرئەگرن. ئیبنولحاج بە شانازییەوە باسی کوردایەتی خۆی ئەکا. لە کۆتایی یەکێ لە مەنظومەکانی دا ئەڵێ:

ایهانه تضئ کعضب بارق
وهو بهذا العصر من خوارق
لاسیما من عهد سوء آبق
کردی طبع نشأه من شاهق
وربنا لما یشا فعال
ومن له فی فعله مقال
مرهبه لحاضر وبادی
یلحق بالعربا من الاکراد

مزگەوت و مەدرەسەکەی لە گوندی هەزارمێردی خوارووی سلێمانی بو. ئەوسا سلێمانی هێشتا بنیات نەنرا بو. چەندین مەلای پایەبەرز لە لای ئەو خوێندویانە. لەوانە: مەلا عەبدوڵلای بێتوشی و شێخ مارفی نودێ.

ئیبنولحاج بە هۆی «شۆڕشی عەجەم»ەوە لە ناوچەی بابانەوە کۆچی کردوە بۆ ناوچەی بادینان و، لە گوندی «زەنتە»ی نزیک گەلی زەنتە لە مەڵبەندی ئاکرێ کۆچی دوایی کردوە (١١٨٩).(٢٢)

ئیبنولحاج هەڵبەستێکی دینیی درێژی بە زمانی کوردی بە ناوی «مەهدی نامە»وە داناوە. پێکهاتوە لە ١٥٧ چوارینە. قافیەکانی نیوە بەیتی یەکەم و دوەم و سێهەمی هەمو هەڵبەستەکە وەکو یەکە و قافیەکانی نیوە بەیتی چوارەمیشی وەکو یەکە. هەڵبەستەکە باسی هەندێ بیروباوەڕی دینیی ئیسلام ئەکا و، ئەیەوێ بە زمانی سادەی نزیک بە زمانی خەڵک، بۆیان ڕون بکاتەوە.(٢٣)

زانایەکی تری ئەم سەردەمە «مەلا محەممەدی سێوجی»،، کە خەڵکی هەمان ناوچەیە. سێوجی ساڵی ١١٩٢ کۆچی دوایی کردوە.

سێوجی هەڵبەستێکی دینیی درێژی بە زمانی کوردی بە ناوی «تذکرە العوام»ەوە داناوە. پێکهاتوە لە ١٢٧ بەند. هەر بەندێکی ٣ بەیتە. نیوەی یەکەم و سێهەم

و پێنجەمی بەندەکان یەک قافیەیان هەیە و، نیوەی دوەم و چوارەم و شەشەمیشیان یەک قافیە.

هەرچەندە سێوجی ناوی ناوە «تذکرە العوام» گوایە بە زمانێکی سادەی وەها هەڵی بەستوە کە عەوام بە ئاسانیی تێ ی بگەن، بەڵام ڕاستییەکەی پارچەیەکی ئەدەبیی بەرز و پاراوە. پڕە لە زاراوی دینیی. (٢٤)

«موناجات»ەکەی شێخ صادق (کە ئەبێ ساڵی ١١٥٦ هەڵی بەست بێ). لە گەڵ «مەهدی نامە»کەی مەلا محەمەدی ئیبنولحاج (١١٨٩) و، «تذکرە العوام»ەکەی مەلا محەمەدی سێوجی (١١٩٢) سەرەتای هۆنینەوەی شیعرن بە لەهجەی بابان. کە دوایی‌تر لە لایەن نالی، سالم و کوردی ەوە گەشەی پێ درا.

زانایەکی تری هەڵکەوتوی ئەم سەردەمە مەلا عەبدوللای بێتوشیە (١١٣٥ - ١٢١٠ک). گوندی بێتوش لە ناوچەی ئالانە. نزیک بوە لە قەڵاچوالان. بێتوشی لای ئیبنولحاج، ئینجا لە ماوەران لای حەیدەرییەکان و، دوایی‌تر لە بەغداد خوێندویەتی. مەلا عەبدوللا و مەلا مەحمودی برای هەردوکیان ڕویان کردۆتە بەصرا، ئینجا کوەیت و، لە ئەحسا نیشتەجێ بون. بێتوشی ٢ جار سەردانی کوردستانی کردۆتەوە. کەچی لە کوردستان نەماوەتەوە و لە ئەحسا گیرساوەتەوە. بەشی زۆری ژیانی لەوێ بەسەر بردوە. لە بەصرا مردوە. بێتوشی دەیان کتێبی بەنرخی لە زانستەکانی دین و ڕێزمانی عەرەبی دا داناوە. ڕەنگە ئەویش هەر بە هۆی نائارامی و ناڕەزاییەوە کوردستانی بە جێ هێشت بێ، ئەگینا بۆ مەلایەکی پایەبەرزی کورد ئەبێ ئەحسای ئەوسا بۆچی لە کوردستان خۆشتر بوبێ.

بێتوشی لە یەکێ لە مەنظومەکانی دا ئەڵێ:

وان تجد شبنا خلاف الادب
فالطبع کردی و هنا عربی

لە کاتی گەمارۆدانی بەصرادا لە لایەن هێزەکانی صادق خانی زەندەوە بێتوشی لەوێ بوە. لە ماوەی گەمارۆکەدا یەکێ لە مەنظومە بەناوبانگەکانی داناوە. هەروەها لە کاتی گیرانی دا لەوێ بوە. بەم بۆنەیەوە نامەیەکی بەسۆزی بۆ سلێمان شاوی نوسیوە، هانی ئەدا بە هاواری خەڵکی بەصراوە بچن و ڕزگاری بکەن. (٢٥)

لە بەر ئەوەی عومەر پاشا بە مایەی تێکچونی پێوەندی ئێران و عوسمانی ئەزانرا، پاش ١٣ ساڵ وەزارەت، لە وەزیری خرا (١١٩٠). بەغداد دیسان پشێوی تێکەوتەوە. عومەر پاشا کوژرا. بابی عالی ئەیویست دەستی مەمالیک لە بەغداد ببڕێ بەڵام ئەیتوانی. سەرەنجام عەبدوللا کەهیە کرا بە وەزیری بەغداد و کەرکوک درا بە حەسەن پاشا، کەهیەیەکی تری سلێمان پاشا. داوای لێ کردن خەریکی ڕزگار کردنی بەصرا بن. حەسەن پاشا کەوتە هەوڵدان بۆ سازدانی هێز بۆ پەلاماردانی

ئێران. محەممەد پاشای میری بابان و ئەحمەد پاشای میری کۆیە و هەریری سازدا. ئەبوایە محەممەد لە قەڵاچوالانەوە بەرەو سنە و ئەحمەد لە زەهاوەوە بەرەو کرماشان بکشێن. بۆ هەر یەکەیان چەردەیەک پارە و هەندێ سەربازی ڕۆمی بۆ ئامادە کردن.

ئەحمەد، لە حەسەن پاشا بێزار بو ماوەیەک لای دەسکەرەی زەهاو هەڵی دا و چوە پاڵ لەشکری ئێران. بەڵام محەممەد پاشا هەڵی کوتایە سەر خاکی ئەردەڵان. خەسرەو خان ١٢ هەزار کەسی لە گەڵ بو. هێزی بابان و ئەردەڵان لە مەریوان لە یەکیان دا خەسرەو خان شکا. محەممەد دیلەکانی ئەردەڵانی بە ڕێزەوە ئازاد کرد.(٢٦)

کەریمخان هێزێکی تری بە سەرکردایەتی کەلبعەلی خان ڕێکخست بۆ پەلاماردانی دوبارەی کوردستان. ئەحمەد پاشای بابان چو بوە پاڵ ئەم هێزە. میرەکانی بابان دڵسوزیی و جێگەیان گۆڕی بوەوە. ئەمجارەیان محەممەد لە گەڵ عەجەم و ئەحمەد لە گەڵ ڕۆم بو.

محەممەد پاشا بە خۆی دا ڕانەپەڕمو بەرەنگاری بکا کشایەوە کۆیە بۆ لای تەیمور پاشا. داوای یارمەتییان لە والی کرد کەسی ـ نەناردن. هێزی عەجەم هیچ هێزێکی لە بەر دەم دا ئەبو بەرهەڵستی بکا ناوچەکەی ڕاسالی (١١٩١ک / ١٧٧٧ز). ئەحمەد پاشا قەڵاچوالانی گرت و لێ ی دانیشت. هێزی عەجەم بە هۆی بەفر و سەرمای زستانەوە کشایەوە.(٢٧)

عەبدوڵلا پاشای وەزیر بە نەخۆشی ی پسیل مرد (١١٩٢ک / ١٧٧٨ز). کەهیەکانی لە ناو خۆیان دا کەوتنە شەڕ و پیلانگێران بۆ ئەوەی یەکێکیان ببێ بە وەزیر. محەممەد پاشا ئاڵۆزانی هەلومەرجی بەغداد و کشانەوەی هێزی عەجەمی بە دەرفەت زانی قەڵاچوالان بگرێتەوە. هێزی خۆی کۆکردەوە بۆ سەر قەڵاچوالان. ئەحمەد بەمەی زانی. ئەویش هێزی خۆی سازدا. لە جێنشانە هەردو لەشکر بە یەک گەیشتن. هێزی ئەحمەد چواریەکی هێزی محەممەد بو. ژمارەیەکی زۆر لە پیاوە ناسراوەکانی هێزەکەی محەممەد کوژرا لەوانە تەیمور پاشای میری کۆیە. محەممەدیش گیرا و، بە دیلی ڕەوانەی قەڵای سرۆچک کرا (١١٩٢ک / ١٧٧٨ز).(٢٨)

ئەحمەد مەسەلەکەی بۆ حەسەن پاشای وەزیر نوسی. لە باتی ئەوەی لۆمەی بکا، جگە لە موڵکی بابان، کۆیە و هەریری لە گەڵ «خەلعەت»ێکی نایاب دا پێ بەخشی.(٢٩)

چەند کەسێ لە کەهیەکانی وەزیری پێشو یاخی بون. هێزێکی گەورەیان لێ کۆبوەوە. وەزیر و بەغدادیان خستبوە مەترسییەوە. وەزیر محەممەد بەگی شاوی نارد بۆ قەڵاچوالان هێزی بابان بهێنێ بۆ کوژاندنەوەی یاخی بونەکە. ئەحمەد پاشا خۆی ئامادەکرد بۆ ئەوەی لە گەڵ شاوی بەرەو بەغداد بە ڕێ بکەوێ. محەممەدی برای هێشتا لە زیندان دا بو لە ترسی ئەوەی ئەوەکو کێشەیەکی بۆ دروست بکا، ناردی چاویان دەرهێنا.

ئەحمەد کەوتە ڕێ بەرەو بەغداد. لە ئەزمڕ نەخۆش کەوت. کە گەیشتە

تەرەداخ، بە هۆی توند بونی نەخۆشییەوە دوا کەوت و، لە سەگرمە مرد (١١٩٢ك / ١٧٧٨ز).

تەرمەکەیان بردەوە بۆ قەلاچوالان لەوێ ناشتیان. لە سەر کێلی گۆڕەکەی نوسی بویان:

شاه غازی احمدی لشکرشکن
انکه تیغش قلب اعدا میبرید(٣٠)
ئێستا شوێنەواری کێل و گۆڕەکەی نەماوە.

- ١٥ -

کە هەواڵی مەرگی ئەحمەد پاشایان دا بە وەزیر لە جێگەی ئەو مەحمود پاشای برای دانا بە حاکمی بابان و کۆیە و هەریر. نامە و خەلعەتی بۆ نارد و، داوای لێ کرد بە پەلە بگاتە لای.

مەحمود پاشا هێزی بابانی سازدا. لە گەڵ سوارەی عوبێد بە سەرکردایەتی حاجی سلێمان بەگی شاوی و، هێزەکانی وەزیر بە سەرکردایەتی عوسمان کەهیە لە (ام تل) یەکیان گرتەوە. لە پێکادانێک دا لای خالص و لە پێکادانێکی ترا لە (سبع رحی) لای مەندەلی هێزی یاخییەکانیان تەفروتونا کرد. وەزیر جێگیر بو.(٣١)

بەڵام دەسەڵاتی وەزیر نزیکەی ١٨ مانگ درێژەی کێشا. خەڵکی بەغداد لێ ی هەڵگەڕانەوە و دەریان کرد. بابی عالی سلێمان پاشای کرد بە وەزیری بەغدا. سلێمان پاشا لە پێش گرتنی بەصرادا موتەسەللیمی بەصرا بو. دوای داگیرکردنی بەصرا ئەویش بە دیلی نێردرا بو بۆ شیراز. دوای مردنی کەریمخان و چۆڵکردنی بەصرا ئەویش ئازاد کرابو. بە یارمەتی شێخی مونتەفیک گەڕابوەوە بەصرا. لە مێژوی مەمالیک دا بە سلێمان پاشای گەورە «بیوک سلێمان» ناوی ئەبەن. کە گەیشتە بەغدا تەنیا یەک شەوی تێ دا مایەوە. هێزەکانی کۆکردەوە بۆ پەلاماردانی یاخییەکانی کە دیالەیان کرد بو بە مەڵبەندی خۆیان.

لە سەر داوای وەزیر مەحمود پاشا، عوثمانی کوڕی لە گەڵ پێنج سەد سوار نارد بۆ بەشداری لەم لەشکرکێشییەدا (١١٩٤ك / ١٧٨٠ز).(٣٢)

عوسمان بەگی بابان لەم شەڕانەدا ئەرکی خۆی وەکو پێویست بە جێ هێنا. سەبارەت بەو ئازایەتییەی نواند بوی بە قسەی نوسەری «مطالع السعود» والی پێ ی وتبوە: «انما انت یا عثمان، من سلیمان کالعین او الانسان». بە قسەی نوسەری «دوحە»ش پلەی پاشایەتی دراوەتێ.(٣٣)

-١٦-

چەند گەورەپیاوێکی ئەردەڵان لەوانە: محەممەد ڕەشید بەگی وەکیل و، کەهزادخانی کوڕی سوبحانوێردیخانی والی ی پێشوی ئەردەڵان، لە خەسرەوخانی

والی ئەرەلجیێن پەنا ئەبەنە بەر مەحمود پاشای بابان. لە هەمان کات دا محەمەد پاشا و عومەربەگی برای مەحمود پاشا هەڵدێن و پەنا ئەبەنە بەر والی ی ئەردەڵان. خەسرەو خان و مەحمود پاشا سەودایەک ئەکەن. رێک ئەکەون لە سەر گۆڕینەوەیان. مەحمود پاشا کەهزاد و محەمەد رەشید ئەنێرێتەوە بۆ سنە. خەسرەویش محەمەد و عومەر ئەنێرێتەوە بۆ قەڵاچوالان.

مەحمود پاشا هەردوکیانی لە ژێر دارەگەورەکەی قەڵاچوالان دا کوشت (١١٩٤ک / ١٧٨٠ز).(٣٤)

-١٧-

سلێمان پاشا، عوسمان کەهیەی وەزیری پێشو، کە کەهیەی بەغداد بو ویستی لە خۆی نزیک بخاتەوە موتەسەللیمی ی کەرکوکی پێ بەخشی. بەمە رازی نەبو ئەیویست بیێتەوە بە کەهیای بەغدا. دڵی رەنجا بو ویستی لە گەڵ عوسمان پاشای کۆیە و مەحمودپاشای بابان دا قسە یەک بخەن و، کارێک لە دژی وەزیر بکەن. وەزیر دەمێ بو لە بەهانە بو لە مەحمود پاشا ئەیویست بچێتە سەری.

وەزیر بە لەشکرەوە ڕوی کردە کەرکوک. لە کەناری شار خێوەتگای دامەزران. مەحمود پاشا و عوسمان پاشا و، عوسمان کەهیە پێنج تا شەش هەزار سوار و پیادەیان کۆکردەوە لە «دەربەندی بازیان» دامەزران. وەزیریش بارەگاکەی گوێزایەوە بۆ «خان کێشە» ی نزیک دەربەند

وەزیر بۆ ئەوەی ڕیزەکانیان تێک بدا و، بنەماڵەی بابان بکا بە گژ یەک دا، بۆ یەکێ ئەگەڕا لە باتی مەحمود پاشای دابنێ. حەسەن بەگی کوڕی خالید پاشای کوڕی سلێمان پاشا ڕیزی لەشکری بابانی بە جێ هێشت و چوە ناوڕیزی هێزەکانی وەزیرەوە.(٣٥) هەروەها مەحمود پاشای کوڕی تەیمور پاشای چوە لا. حەسەنی لە باتی مەحمود و، مەحمودی لە باتی عوسمان دانا. مەحمود پاشا بەمە زۆر تێک چو. مەلا و پیاوچاکانی کرد بە تکاکار و ئەگەر لە جێگەی خۆی بمێنێتەوە هەمو مەرجەکانی والی قوبوڵ بکا. حاجی سلێمان بەگی شاوی بە نوێنەرایەتی وەزیر چو بۆ لای بۆ ڕێککەوتن. داوایان لێ کرد: عوسمان کەهیە دور بخاتەوە. دەس لە کۆیەو هەریر هەڵبگرێ. سێ سەد کیسە دراو بدا. یەکێ لە کوڕەکانی بە بارمتە دابنێ لای وەزیر.

والی گەڕایەوە بەغداد. مەحمود پاشا مەرجەکانی پێ جێبەجێ نەکرا. هێزێکی نارده سەر مەحمودپاشای تەیمور پاشا لە کۆیە. بەڵام والی یش هێزێکی نارده سەر ئەم. سەرەنجام وا ڕێک کەوتن کۆیە نە بۆ مەحمودی تەیمور پاشا بێ و نە بۆ عوسمانی مەحمود پاشا، بەڵکو بدرێ بە ئیبراهیم بەگی کوڕی ئەحمەد پاشا (١١٩٦ک / ١٧٨١ز).

والی لە ژێرەوە لە گەڵ ئیبراهیم بەگ ڕێک کەوت بو، ئەو واز لە مەحمود

پاشا بهێنێ، ئەمیش لە جێگەی ئەو بیکا بە میری بابان.
والی سەرلەنوێ لەشکرێکی گەورەی سازدا بەرەو کەرکوک. مەحمود پاشا و عوسمان بەگی کوڕی لە دەربەندی بازیان دامەزران.
وەزیر ناردی بە دوی ئیبراهیم بەگ دا. ئیبراهیم لە گەڵ هەمو براکانی گەیشتنە والی. هەروەها حەسەن بەگی کوڕی شێربەگ و، هەندێ لە میر و گەورەکانی تر. والی خۆی چوە سەر دەربەند، پلەی پاشایەتی بە ئیبراهیم بەخشی و، لە جێگەی مەحمود پاشا کردی بە میری بابان و کۆیەو هەریر.
ڕیزی هێزەکانی مەحمود پاشا تێکچو. هێزێکی ئەوتۆی بە دەورەوە نەما بەرەنگاری بکا. خۆی و دەسوپێوەندەکانی ڕۆیشتن بۆ ئێران. ئیبراهیم پاشا چوە قەلاچوالان. (٣٦)

- ١٨ -

دوای مردنی کەریمخان (١١٩٣ک / ١٧٧٩ز) ئێران شێوا بو. میراتگرەکانی کەریمخان لە ناو خۆیان دا لە سەر تاج و تەخت خەریکی شەڕی یەکتری بون. دەسەلاتی بنەماڵەی زەند کز بوبو.
مەحمود پاشا لە ناوایی باخچەی نزیک سنە جێگیر بو. عوسمانی کوڕی بە دیارییەوە نارد بۆ لای عەلیمورادخانی زەند، کە لەو کاتەدا ئیدیعای شایەتی ئێرانی نەکرد. عەلیموراد خان دەستی بە سەر هەمو ئێران دا نەنەڕۆیشت بە تایبەتی ئازەربایجان. لەو کاتەدا ئەحمەدخانی مرتەددەم قەتلوعامی ئێلی بلباسی کرد بو. هەزار پیاوی بۆ میوانداری دەعوەت کرد بو بۆ مەراغە و شەو لە خەودا هەمویانی کوشت بو. ئێلی بلباس هاواریان بۆ مەحمود پاشا هێنا بو. وا گومان ئەکرا بوداقخانی موکری لەم پیلانەدا دەستی هەبوبێ.
هەندێ سەرچاوە ئەڵێن: عەلی موراد خان پەشیمان بۆتەوە لە دانانی مەحمود پاشا بە حاکمی موکریان، نامەیەکی نهێنیی بۆ فەرماندەکەی خۆی و، حاکمەکانی ناوچەکە نوسیوە، کە مەحمود پاشا بکوژن، بەڵام نامەکە پێش ئەوەی بگاتە دەستی خاوەنەکانی، دەست ئەوڕەحمان پاشا کەوتوە.
مەحمود پاشا لە «ئێلتیمور» کەوتە بوسەی هێزی عەجەمەوە گوللەیەک پێکای و کوژرا (١١٩٨ک / ١٧٨٣ز). کوڕەکانی مەحمود: عوسمان بەگ و ئەوڕەحمان بەگ بە ناڕەحەتی کشانەوە بۆ سەقز. حاکمی سەقز، عەبباسقولیخان، لەم پیلانەدا دەستی هەبو. عەبباسقولییان کوشت و سەقزیان تالان کرد. بە یارمەتی ئێلی بلباس کشانەوە ڕەواندز. (٣٧)
بەمجۆرە ڕۆژگاری پڕ شەڕوشۆڕ و براکوژی و خۆخۆری ئەم ٥ برایە کۆتایی هات.

پەراوێزەکان

١. الکرکوکلی: ٩٤.
٢. الخال، «الشیخ معروف...»: ١٨؛ القزلجی: ٢٦ - ٢٧.
٣. محمد، «شاعر بابانی»، کاروان، ژ ٥٠، ل ١٥٩.
٤. امین زکی، «تاریخی سلێمانی...»: ٧٢.
٥. الکرکوکلی: ١٣٧. العزاوی: ٦/ ٣٤ - ٣٥.
عبدالرحمن السویدی ئەم ڕوداوەی بە شیعر هۆنیوەتەوە لە «حدیقە الزوراء»دا نوسراوە.
٦. نامی اصفهانی: ٩٥.
٧. الکرکوکلی: ١٤٦. العزاوی: ٦/ ٤٤ - ٤٥.
٨. الکرکوکلی: ١٤٦.
٩. الکرکوکلی: ١٣٥ - ١٣٦.
١٠. العزاوی: ٦/ ٣٤.
١١. نوسینەکەی بێتوشی بە عەرەبی بەمجۆرەیە:
«تاریخ وفات سلیمان پاشا ابن خالد پاشا: لیلة الجمعة من ذی الحجة سنة ١١٧٨ قتل فی بیته داخل الحرم دخل علیه لیلا رجلا من قصبه کوی اسمه نقه ابراهیم فضربه خنجرا وهو نایم علی فراشه فمات من تلک الضربه بایام قلایل. رحمه الله تعالی»
کتێبەکەیش ناوی: «البهجة المرضیة فی شرح الالفیة»، لە مەکتەبەی ئەوقافی سلێمانیە بە ژمارە (٢٣١٥).
ڕەنجوری یش نوسیویتی: «کوشتنی سلێمان پاشای بابان ساڵی ١١٧٨»
گۆڕەکەی لە قەڵاچوالان بوە و، لە سەر کێلەکەی چەند شیعرێکی فارسی نوسراوە. عەبدولعەزیز یاملکی ساڵی ١٩١٦ چۆتە قەڵاچوالان و سەردانی گۆڕی سلێمان پاشای کردوە. دوایی‌تر لە وتارێک دا بە زمانی تورکی لە سەری نوسیوە و، بەشێ لە شیعر و نوسینەکانی سەر کێلەکەی نوسیوەتەوە و لە: «ژین»، ع ١٨، ئەستەموڵ، بڵاوی کردۆتەوە.
١٢. امین زکی، «تاریخی سلێمانی»: ٥٧. ئەمیش لە دەفتەرەکەی حسێن ناظمی وەرگرتوە.
١٣. نیبور: ٧٤.
١٤. البابانی: ١٢١.
١٥. بۆ نمونە بڕوانە: مردوخ کردستانی: ٢/ ١٣٢.
هەندێ سەرچاوەی کوردی ڕوداوەکە بە جۆرێکی تر ئەگێڕنەوە:
حوزنی نوسیوێتی: «ساڵی ١١٧٦ محەمەد پاشای کوڕی خالید پاشا کە سوپەهدار بو بە نارەزوی حوکمداریی لە ژێر حوکمی سلێمان دەرچو و بە لەشکرەوە

چووە سەر قەلاچوالان. سلێمان پاشا چووە بەرابەری لە «تارن» دەست بە شەڕ کرا سلێمان پاشا شکا و هەلات، محەممەد پاشا گەلێکی تالان و دیل دەس خست.

سالی ١١٧٧ محەممەد پاشا هێزی زیاد بو لنگی دا سەر سلێمان پاشا لە مەیدانی شەڕدا سلێمان گیرا و کوژرا و لەشکرەکەی بلاو کراوە». حوزنی موکریانی: ١٢٨.

هیچ سەرچاوەیەک پشتیوانی لەم گێڕانەوەیەی حوزنی ناکات و، خۆیشی نیشارەتی بۆ هیچ سەرچاوەیەک نەکردوە.

مەحمود ئەحمەد محەممەدیش «بەلگەنامەیەکی کۆن!» ی بلاو کردۆتەوە تیی دا نوسراوە:

«باباسلێمان دوای کوشتنی دلاوەری موتەصەڕڕیفی کەرکوک ئیتر ناتوانێ لە دارەشمانە دانیشێ ئەچێتە قەلاچوالان. داوا لە سەید عومەر ئاغا ئەکا مالەکەی خۆی بۆ چۆل بکا. ئەویش خانوەکەی خۆی ناداتێ. شەو سلێمان ئەدا بە سەریان دا. سەید عومەر و زۆری مالەکانی و هەندێ لە دانیشتوانی گوند ئەکوژێ و مالەکەی لێ زەوت ئەکا. یەکێ لە کوڕەکانی سەید عومەر بە ناوی سەید عەلی هەلدێ بۆ گوندی قاینەجە لە شارەزور. سەید عەلی کوڕێکی ئەبێ بە ناوی سەید ئیبراهیم. سەید ئیبراهیم بۆ تۆلە کردنەوەی باپیری لە قەلاچوالان ئەبێ بە فەقێ. شەوێک هەلی بۆ هەلئەکەوێ لە کاتی نوستن دا سلێمان پاشا ئەکوژێ لە تۆلەی نەوەی باپیری سلێمان پاشا باپیری برایمی کوشت بو.» محمد: «کاروان»، ژ ٣٦، ل ١٣٨ - ١٥٠.

ئەم بەلگەیە، ئەگەرچی هەندێ لە ئاگادارییەکانی بە وردی ڕێکخراوە، بەلام بەلگەکە هەمووی لە هەلبەستراو ئەچێ و، پێ ئەچێ لەم سالانەی دوایی دا بۆ مەبەستێکی تایبەتی نوسرابێ، لەبەرئەوە پشتی پێ نابەسترێ. «شەجەرە» و «بەلگە» ی دروستکراو زۆرە.

١٦. الكركوكلي: ١٤٨.

١٧. الكركوكلي: ١٤٨ - ١٤٩؛ العزاوي: ٦/ ٤٧ - ٤٩.

١٨. نامي اصفهاني: ١٨٠ - ١٨٣؛ ورهرام: ٧١ - ٧٢.

١٩. الكركوكلي: ١٤٩؛ نامي اصفهاني: ١٧٨ - ١٧٩؛ ڕەنجووری: «شکستی عەلی مەردان خان و محەممەد پاشا سالی ١١٨٨»

٢٠. الكركوكلي: ١٥١؛ العزاوي: ٦/ ٥٠.

٢١. ڕەنجووری: «هاتنی شەفی خان سالی ١١٨٩»

٢٢. السلفي: «کاروان»، ژ ١٩، ص ١٥٠ - ١٥١.

٢٣. ابن الحاج: «مەهدی نامە» ١٩٧٥.

٢٤. مەلا محەممەدی سێوجی: «تذكرة العوام یا بەیتی ئەوەل و ئاخر»، ١٩٧٩!.

٢٥. شێخ محەمەدی خاڵ بە زمانی عەرەبی لە سەر ژیان و بەرهەمەکانی کتێبێکی بە ناوی «البهتوشی» نوسیوە و ساڵی ١٩٥٨ لە بەغداد چاپ کراوە.
٢٦. الكركوكلي: ١٥٨. ڕەنجوری: «شکستی خەسرەوخان لە زرێبار ساڵی ١١٩١».
٢٧. الكركوكلي: ١٥٨؛ فخرالكتاب: ١٥٢؛ العزاوي: ٦/ ٦٦ - ٦٧.
٢٨. ڕەنجوری: «کوشتنی تەیمور پاشای کۆیە ٢٥ ی صەفەری ساڵی ١١٩٢». بنەماڵەی پاشاکانی کۆیە ئەچنەوە سەر میرەکانی سۆران.
٢٩. الكركوكلي: ١٦٤؛ العزاوي: ٦/ ٧٥.
٣٠. الكركوكلي: ١٦٥ - ١٦٦؛ العزاوي: ٦/ ٧٨؛ ڕەنجوری: «وەفاتی ئەحمەد پاشای بابان ٢٧ ی جیمادی دوەمی ساڵی ١١٩٢».
٣١. الكركوكلي: ١٦٦؛ العزاوي: ٦/ ٧٨.
٣٢. الكركوكلي: ١٧٢؛ العزاوي: ٦/ ٨٥.
٣٣. البصري: ١٧٢.
٣٤. ڕیچ: ٤٣٢؛ فخرالكتاب: ١٥٥ - ١٥٧؛ ڕەنجوری: «کوشتنی محەمەد پاشا و عومەر پاشا ڕەمەزانی ساڵی ١١٩٤».
٣٥. حەسەن بەگ کوڕی خالید پاشای سلێمان پاشا بو. خالید لە لایەن ئێرانەوە بە حاکمی مەندەلی دانرا بو. خەڵکی مەندەلی لێ ی هەڵگەڕانەوە و کوشتیان. سەریان بری و کەللەسەریان بە دیاری برد بۆ والی ی بەغداد (١١٩٠). العزاوي: ٦/ ٦٨.
٣٦. الكركوكلي: ١٧٧؛ البصري: ١٥٦ - ١٥٧.
٣٧. الكركوكلي: ١٧٨؛ العزاوي: ٦/ ٩٠ - ٩٣؛ اديب الشعرا: ١٨٩ - ١٩١؛ ڕەنجوری: «کوژرانی مەحمود پاشای بابان لە مەحاڵی سابلاخ و یەلتیمور ڕۆژی یەکشەممە ٦ ی جیمادی یەکەمی ١١٩٨».

بلعه من اصله لانه تعذيب وكراهته في كلام الشافعي المراد بها التحريم وقد يحمل على ما لا
تعذيب فيه ان مقصوده ما لا روح له كقناة ودار لا يجب عمارتهما على مالكهما الرشيد
لانهما تنمية للمال وهي لا تجب نعم يكره تركهما الى ان تخرب لغير عذر وكتركه سقي زرع
وشجر دون ترك زراعة الارض وغرسها ولا ينافي ما عمنا من عدم تحريم اضاعة المال
تصريحهم فيه واضح بحرمته لان محل الحرمة حيث كان سببها فعلا كالقاء مال في بحر
والكراهة حيث كان سببها تركا كهذه الصور ولمشقة العمل اما غير رشيد فيلزم وليه
عمارة داره وارضه وحفظ ثمره وزرعه وكذا وكيل وناظر وقف واما ذو الروح المحترمة
فيلزم مالكه رعاية مصالحه ومنها ابقاء عسل للنحل في الكوارة ان تعين لغذائها وعلف
دود القز من ورق التوت ويباع فيه ماله كالبهيمة فاذا استكمل جاز تجفيفه بالشمس
وان اهلكه لحصول فائدته كذبح الماكول ولا تكره عمارة لحاجة وان طالت والاخبار
الدالة على منع ما زاد على سبعة اذرع وان فيه الوعيد الشديد محمولة على من فعل
ذلك للخيلاء والتفاخر على الناس وتكره الزيادة عليها اي لغير حاجة وصح ان الرجل
ليوجر في نفقته كلها الا في هذا التراب اي ما لم يقصد بالانفاق في البناء به مقصدا صالحا

كما هو معلوم والله اعلم

تم وكان في يوم الجمعة من شهر ربيع الاول سنة الف ومائتين واثنين واربعين بعد
الهجرة النبوية على مهاجرها افضل الصلاة وازكى السلام بقلم الفقير الى الله المقر
بالذنب والتقصير البائس غفر الله له ولوالديه وللمسلمين بامر من هو مطاع
امره وحكمه ومروج الشريعة المرضية والطريقة المستقيمة اعني به اميرنا
وكيل بابان وكوي وحرير سليمان بيك ادام الله عمره ودولته
الى آخر الزمان ابن المرحوم المغفور المبرور عبد الرحمن
باشا غفر الله لهما ولسائر المسلمين آمين

برحمتك يا ارحم الراحمين سبحان ربك رب
العزة عما يصفون وسلام على

المرسلين والحمد لله رب
العالمين

١٢٤٢

٦. ئیبراهیم پاشا:
بنیاتنانی شاری سلێمانی

-١-

سلێمان پاشای گەورە، وەکو وەزیرەکانی پێش خۆی، نەیدەهێشت هیچ کام لە گەورەپیاوەکانی عەرەب یان کورد ماوەی درێژ لە شوێنەکانی خۆیان دا بمێننەوە. زو زو ئەیگۆڕین بۆ ئەوەی دەسەلاتیان جێگیر نەبێ و، لە ناو خێزانەکانی خۆیان دا ملمڵانێی بۆ ئەدۆزینەوە. ویستی مەحمود پاشا لا بدات. چەند جارێ گێچەڵی بۆ کرد. دواجار تەنیا بابانی لە دەس دا هێشتەوە. کۆیەو هەریری سپارد بە ئیبراهیم بەگ.

ئیبراهیم بەگ کوڕی ئەحمەد پاشای براگەورەی مەحمود پاشا بو. ئەحمەد پاشا دوای مردنی: ئیبراهیم بەگ، عەبدولعەزیز بەگ و، خالید بەگی لە پاش بە جێ ما بو. ئەمانە هەریەکەیان بە جۆرێ لە ڕوداوەکانی ناچەکەدا دەوریان بینی.

سلێمان پاشا لەشکری کۆکردەوە بۆ سەر مەحمود پاشا. مەحمود پاشا لە دەربەندی بازیان دامەزرا. سلێمان پاشا ژێربەژێر لە گەڵ ئیبراهیم پێکهات بو، لە جێگەی مەحمود پاشا، بیکا بە میری بابان. ئیبراهیم و براکانی و چەند کەسی تر لە بەگزادەکانی بابان گەیشتنە ئۆردوی وەزیر. بە یارمەتی ئەمان مەحمود پاشای شکان. مەحمود هەلات بۆ ئێران. ئیبراهیم بە پلەی پاشا بو بە میری بابان و کۆیە و هەریر (١١٩٧ک / ١٧٨٢ز).

-٢-

کە مەحمود پاشا لە ئێلتیمور کوژرا (١١٩٨ک / ١٧٨٣ز) کوڕەکانی ماوەیەک سەرگەردان بون. مەحمود پاشا لە دوای خۆی چەند کوڕێکی بەجێ هێشت بو: عوسمان بەگ، ئەوڕەحمان بەگ، سەلیم بەگ، عەبدوڵلا بەگ، خالید بەگ... عوسمان بەگی کوڕە گەورەی مەحمود پاشا بار و بنەی لە سەقز پێچایەوە، لە گەڵ خێزان و دەسوپێوەندەکانی بە یارمەتی ئێلی بلباس ڕۆیشتە ڕەواندز. کەسوکار و خزمەکانی لەوێ دانا و خۆی چوە ناو ئێلی بلباس، دوایێتر چوە ئامێدی، لە ناوکر دانیشت. (١) لەوێوە پێوەندی لە گەڵ وەزیری بەغداد، سلێمان پاشای گەورە، کرد. وەزیر بە هۆی مستەفا ئاغای سیلاحدارەوە «ئەمان»ی بۆ نارد. عوسمان پاشا ڕوی کردە بەغداد. وەزیر دڵنەوایی کرد. دوای ماوەیەک ناوچەکانی قزلرەبات،

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي جعل الكلمة [illegible] شعارا ومنارا، وخص هذه الأمة بأن منها أئمة وعلماء
وقلدهم العمل بآثارهم، بما نصبوا من قواعد الأصول والفروع [illegible] الحروف والشروح
ليستخرج منها الفروع [illegible] استنباطا، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له شهادة
أن محمدا عبده ورسوله الذي ميزه الله على سائر المخلوقين [illegible] صلى الله وسلم
عليه وعلى آله وصحبه الذين نظموا عقد الدين القويم عن أن يجيء الباغي من مقاصده أو مبانيه
شبهة أو اعوجاجا، صلاة وسلاما دائمين بدوام جوده الذي لا يزال قريبا لا يحجبه حجاب. وبعد
فلما طالما [illegible] أن أتبرك [illegible] بشيء من كتب [illegible] القطب الرباني والعالم الصمداني ولي الله
بلا نزاع ومحرر المذهب بلا دفاع أبي زكريا يحيى النووي [illegible] الى [illegible]
ثاني عشر محرم سنة ثمان [illegible] [illegible] وذخائره
[illegible] الكلام على الدليل وما فيه
من الخلاف والتعليل [illegible]
ومشيرا الى المعتمد [illegible] أصله [illegible] بالله
عليه [illegible] أن يسبغ علي واسع جوده وكرمه، وأن لا يجعلني فيما قصدت
[illegible] الكريم الرؤوف الرحيم [illegible] المحتاج [illegible] المنهاج
قال المصنف المؤلف رحمه الله تعالى [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

خانەقین و عەلیاوای پێ بەخشی.(٢)

ئەمین زەکی لە بارەی ڕەنجاندن و دڵنەوای میرەکانی بابانەوە نوسیویتی: «ئەم تەوجیهە و دڵنەواییەی سلێمان پاشا، کە خیلافی طەبعی بو جارجاری ڕوی نەکردە بەعضێ ئومەرای بەبە، لە حسێکی ئینسانی زیاتر بە مەقصەدێکی سیاسی بوو، ئەیویست دائیمەن بەرامبەر بە حاکمێکی بەبە ئەمیرێکی بەبەی بە دەستەوە بێ. لە لایەکەوە حاکمێکی بەبەی بێ ئەترسێنێ و لە لایەکی تریشەوە ئەگەر بێ ئەمریی کرد دەسبەجێ ئەم ڕەقیبە بنێرێتە جێگەی. خولاصە مەقصەد ئیبقای فیتنە و نیفاق لە بەینی ئومەرای بەبەدا بوو»(٣)

-٣-

ماوەیەک بو میرەکانی بابان بیریان لەوە کرد بووەوە لە قەڵاچوالان بگوێزنەوە. سەرانسەری قەڵەمڕەوی بابان شارێکی تێ دا نەبو. قەڵاچوالان، سورداش، بازیان، قەرەداغ... کە ناوەندی بەڕێوەبەرایەتیی هەندێ لە ناوچەکان بون، ئەمانە گوندی گەورە بون.

مەحمود پاشا لە نزیک گوندی مەڵکەندی سەرایەکی دروست کرد بو بە تەما بو بیکاتە مەڵبەندی حوکمڕانی. بەڵام فریا نەکەوت تەواوی بکا لایان برد. ئیبراهیم پاشا درێژەی بەم برژەیە دا. بازاڕ و خان و مزگەوت و چەند خانویەکی لێ دروست کرد و بنکەی حوکمڕانی لە قەڵاچوالانەوە گوێزایەوە بۆ شوێنێ تازە کە ناویان نا: سلێمانی (١١٩٩). بۆ دروستکردنی شاری نوێ، خانوەکانی قەڵاچوالانیان ڕوخاند و، داروپەردوەکەیان لە دروستکردنی خانوەکانی سلێمانی دا بە کار هێناوە.(٤)

لە سەر ناونانی شارەکە بۆچونی جیاواز هەیە. هەندێک ئەڵێن: ئیبراهیم پاشا بە ناوی سلێمان پاشای والی ی ئەوسای بەغدادەوە ناوی ناوە. هەندێکی تر ئەڵێن: بە ناوی باباسلێمانی دامەزرێنەری بنەماڵەی بابانەوە بوە. تا سەردەمی ئیبراهیم دو لە میرە گەورە و لێهاتوەکانی بابان ناویان سلێمان بوە. سلێمانی یەکەم باپیرە گەورەی ئیبراهیم و، سلێمانی دوەم مامی ئیبراهیم. جگە لەوان، یەکێ لە کوڕەکانیشی ناوی سلێمان بو.

هەرچەندە بۆ لێکدانەوەی هۆی دروستکردنی سلێمانی زۆر باس و بابەت ئەگێڕنەوە، بەڵام ڕەنگە هۆی سیاسی و جەنگی گرنگترین هۆی دروستکردنی بوبێ.(٥)

سلێمانی بو بە ناوەندێکی گرنگی جوڵانەوەی سیاسی و فەرهەنگی و ئەدەبی لە مێژوی نوێ ی کوردا.

-٤-

یەکێ لەو بینایانەی لە گەڵ دروستکردنی سلێمانی دا بنیات نراوە

مزگەوتێک بوە کە ناونراوە «مزگەوتی گەورە». ئەمە تەنیا مزگەوتی سلێمانی بوە نوێژی هەینیانی تیا کراوە. ئەگەر مزگەوتەکانی کوردستان لە گەڵ مزگەوتەکانی بەغداد و کەربەلا و نەجەف یا ئەسفەهان و شیراز و تاران بەراورد بکرێن، زۆر هەژارانە دروست کراون. هیچ هونەرێکی ئەندازە و بەناسازییان تێ دا بەدی ناکرێ. بە خشتی کاڵ و قوڕ و دار دروست کراون. مزگەوتی گەورەش هەروا بوە. بەڵام ئەم مزگەوتە کتێبخانەیەکی دەوڵەمەن و گەورەی تێ دا بوە. مامۆستای زانا و پێگەیشتو دەرسیان تێ دا وتۆتەوە. سەدان مەلای زانا و لێوەشاوەی تێ دا پێگەیشتوە.

یەکێ لەو مەلایانەی لە سەرەتای بنیاتنانی سلێمانیەوە لە مزگەوتی گەورە دامەزراوە شێخ مارفی نۆدێ (۱۱۷٥ - ۱۲٥٤) بوە. شێخ مارف لە گوندی نۆدێ لە شارباژێڕ لە دایک بوە. لە ساداتی بەرزنجەیە. بە منداڵی لە لای باوکی چۆتە بەر خوێندن. ئینجا براوەتە مەدرەسەکەی قەڵاچوالان لەوێ ماوەتەوە تا کوژرانی سلێمان پاشا. بە هۆی ئەم ڕوداوە ماوەیەک فەقێکان پەرەوازە بون ئەویش چۆتە لای مەلا محەممەدی ئیبن ئەلحاج لە هەزارمێرد. ٤ ساڵیش لەوێ خوێندویەتی. هەر ئەو کاتە مەلا عەبدوڵلای بێتوشی بە سەردان لە کوردستان ئەبێ و ماوەیەک لە هەزارمێرد لای ئیبنولحاج ئەبێ. مەلا مارف لە لای ئەویش ئەخوێنێ، ئینجا ئەگەڕێتەوە بۆ قەڵاچوالان و لەوێ ئیجازە وەرئەگرێ.

لە مەزەب دا سوننی شافیعی و، لە تەریقەت دا قادری بوە. بە هۆی بیروڕای ئاینیەوە لە ناکۆکی ئێران و عوسمانی دا هەمیشە لە گەڵ عوسمانی بوە و، لە ناکۆکی نێوان پاشاکانی بابان و والی دا، هەمیشە لە گەڵ والی بەغداد بوە.

ژمارەیەکی زۆر کتێبی بە پەخشان و بە هۆنراوە لە زانستەکانی دینی ئیسلام دا، هەروەها لە ڕێزمانی عەرەبی و، بەلاغەت دا بە عەرەبی نوسیوە.

دوای ئەحمەدی خانی، شێخ مارف یەکەمین کەسە فەرهەنگی «ئەحمەدی» عەرەبی - کوردی، بە ناوی «کاک ئەحمەد» ی کوڕیەوە، بە هۆنراوەی کوردی داناوە. ۱٤۷٥ وشەی عەرەبی گرتۆتەوە.

لە گەڵ دروستکردنی سلێمانی ئەویش بانگ کراوەتە سلێمانی. لە مزگەوتی گەورە دامەزراوە. خەریکی دەرس وتنەوە و، نوسین بوە و، سەرپەرشتی کتێبخانەکەی کردوە. (٦)

-٥-

سلێمان پاشا هەوڵێکی زۆری ئەدا بۆ دامەزراندنی کۆلەمەن (مەمالیک) و دورخستنەوەی گەورە پیاوانی خۆجێیی عەرەب و کورد لە کاروباری حکومەت. سلێمان بەگی شاوی، یەکێ لە سەرۆکەکانی ئێلی عەرەبی عوبێد، دژی ئەم سیاسەتەی والی بو. لە دانیشتن و کۆڕەکانی دا توانجی لە وەزیر ئەگرت و گاڵتەی

به ئەسڵ و فەسڵی نەکرد. لە هەمان کات دا دژی ئەحمەد ئاغای موهردار بو، ئەحمەد ئاغا یەکە پیاوی وەزیر و خاوەن نوفوزێکی زۆر بو لە دەزگای بەڕێوەبەرایەتی دا، دوایی بو بە کەهیەی وەزیر. بەڵام لەبەر ئەوەی پیاوێکی دەسەڵاتدار بو و، زۆری خزمەتی دەوڵەت کرد بو، والی نەیئەتوانی بە ئاسانی سزای بدا. والی، شاوی لە بەغداد دور خستەوە. شاوی لە شوێنێکی نزیک بەغداد هەڵی دا. پیاوەکانی ئیلەکەی خۆی لێ کۆبونەوە.

وەزیر هێزی کۆکردەوە بینێرێتە سەری. ئەحمەد ئاغا و لەشکری بەغدادی ساز دا. ناردی ئیبراهیم پاشا و لەشکری بابانیش بێن. هێزەکە خرایە ژێر سەرکردایەتی ئیبراهیم پاشا. سلێمان بەگ بە خۆی دا ڕانەپەڕمو بەرەنگاریی بکا. هەڵات بۆ تکریت. لەوێش چونە سەری، باروبنەی بەجێ هێشت و خۆی کشایەوە بۆ دەوروبەری خابور. کەلوپەلەکەی تالان کراو لەشکر گەڕایەوە بەغدا (۱۲۰۰ک / ۱۷۸۵ز).(۷)

-٦-

ساڵی ۱۲۰۰ک (۱۷۸۵ز)وشکە ساڵ بو. گرانی و قاتوقڕی بڵاو بوەوە. خەڵکی برسی لە بەغداد وروژان و هێرشیان کردە سەر سەرای حکومەت. لێیان دان هەندێکیان کوشتن و، هەندێکیان گرتن و هەڵیان واسین.(۸)

-۷-

سلێمان بەگی شاوی هێزی لە خۆی کوکردەوە و، لە عانە دانیشت. والی دیسان هێزێکی ناردە سەری. بەشێکی ئەم هێزە دیسان کورد بو. لە نزیک فەللوجە هەردو هێز پێکا هەڵپڕان. هێزی شاوی لەشکری والی شکاند. لەم شەڕەدا بەکر پاشای کۆیی کوژرا و، سەرکردەی لەشکرەکە و، مەحمود پاشای تەیمور پاشای کۆیە بە دیل گیران. بەڵام سلێمان بەگ مەحمودی بەردا و ئەسپ و کەلوپەلەکانیشی دایەوە.

دوای ئەم شەڕە بە مانگێ سلێمان بەگ هەڵی کوتایە سەر بەغداد. گەیشتە ناو کەرخ. بەڵام هێزەکانی والی هێزەکانی شاوییان شکاند. شاوی دیسان کشایەوە. شاوی لە گەڵ ثووەینی شێخی مونتەفیک و حەمەد ئال حەمود شێخی خەزاعیل پەیمانی بەست و بون بە هاوەدەنگ. یەکگرتنی ئەم ۳ هێزە مەترسییەکی گەورەی بۆ سەر والی دروست کرد. دەسەڵاتی مەمالیکی خستبوە مەترسییەوە.

وەزیر ناردی بە دوای ئیبراهیم پاشای بابان و عەبدولفەتاح پاشای درنە و باجەلان، کە بە خۆیان و هێزەکانیانەوە ئامادە بن بۆ شەڕ. هەردوکیان بە هێزەکانیانەوە هاتن بەڵام وەزیر بیانوی ئەوەی پێ گرتن، کە هێزەکانیان وەکو پێویست پۆشتە و تەیار نین. هەردوکیانی لێ خست. عوسمانی مەحمود پاشای لە

جێگەی ئیبراهیم و، عەبدولقادری لە جێگەی عەبدولفەتاح دانا (١٢٠١ک / ١٧٨٦ز). بەڵام هێزەکانی هەموویانی برد بۆ شەڕەکە.

عوسمان، ئەوڕەحمانی برای بە پەلە ناردەوە بۆ کوردستان بۆ سازدان و کۆکردنەوەی هێز. زۆری پێ نەچو بە ٢ هەزار کەسەوە گەڕایەوە بۆ بەغداد. وەزیر دەستی خست بوە ناو شێخەکانی مونتەفیک و خەزاعیلەوە. حەمود بن ثامیر لە مونتەفیک و موحسین ئال حەمەدی لە خەزاعیل هەڵ کێرا بوەوە.

لەشکری وەزیر چوە سەر ئێلەکانی عەرەب. سلێمان بەگ و ثووەینی و حەمەد نزیکەی ٢٠ هەزار سوار و پیادەیان کۆکردبوەوە و خۆیان بۆ شەڕێکی گەورە ئامادە کرد بو. لە شوێنێک دا بە ناوی (ام الحنطە) هەردو هێز لێکیان دا. عوسمان پاشای بابان سەرکردایەتی باڵی چەپ و ئیبراهیم پاشای بابان سەرکردایەتی باڵی راستی ئەکرد و، وەزیر خۆیشی لە ناوەڕاست دا بو. شەڕێکی قورس قەوما. ئێلەکانی عەرەب ٣ هەزار سوار و پیادەیەکی زۆریان لێ کوژرا. ٣ منارەیان لە کەللەسەری کوژراوەکانیان دروست کرد. شۆڕشەکەیان شکا و سەرکردەکانیان بڵاوەیان لێ کرد (سەرەتای موحەڕڕەمی ١٢٠٢ک / ١٧٨٧ز).(٩)

عوسمان پاشا چوە سلێمانی و، ئیبراهیم پاشا لە بەغداد دانیشت.

-٨-

مستەفا ئاغای کوردی «موتەسەللیم»ی بەصرا رقی لە وەزیر بو. بە نهێنی کەوتە پێوەندی لە گەڵ عوسمان پاشا. دۆستایەتی کۆنیان لە بەین دا هەبو. پێوەندی لە گەڵ ثووەینی شێخی مونتەفیک کرد. هەروەها زۆر گەورەپیاوی تری کرد بو بە هاودەنگی خۆی. وەزیر ویستی لەشکرکێشییی بکا بۆ سەر مستەفا ئاغا لە بەصرا. عوسمان پاشای ئاگادار کرد هێزەکانی کۆ بکاتەوە بۆ بەشداری لەم لەشکرکێشییەدا. سلێمان بەگی شاوی ویستی تۆڵەی کۆنیان لێ بکاتەوە و دڵی وەزیر لە خۆی پاک بکاتەوە. ئاگاداری وەزیری کرد کە ئەوانە شتێکیان لە بەین دا هەیە. داوای لە وەزیر کرد باوەڕپێکراوێکی خۆی بنێرێ نهێنییەکانی پێ بڵێ. وەزیر باوەڕپێکراوێکی ناردە لای. سلێمان بەگی شاوی کابرای باوەڕپێکراوی لە کەینوبەینی مستەفا ئاغای موتەسەللیمی بەصرا و عوسمان پاشا ئاگادار کرد. نامەکانی عوسمان پاشای دایە. وەزیر بۆ ئەوەی عوسمان پاشا فریو بدا بانگی کرد بۆ بەغدا. خوازبێنی خوشکەکەی لێ کرد بۆ عەبدوللا بەگی برای ئەحمەد کەهیە و، رێگەی دا بگەڕێتەوە بۆ کوردستان، بەو مەرجەی لە بەهاردا بە خۆی و لەشکری بابانەوە بێت بۆ بەغداد بۆ هاوبەشی لە لەشکرکێشی دا بۆ سەر بەصرا.

بەهار عوسمان پاشا ئامادە بو. لەشکرکێشی بۆ سەر بەصرا دەستی پێ کرد. مستەفا ئاغا و ثووەینی هەڵاتن. بێ شەڕ بەصرا گیرا. والی گەڕایەوە بەغداد. لە نزیک بەغداد خێوەتی هەڵ دا. والی عوسمان پاشای لە گەڵ خۆی سواری کەشتی

کرد و بردیە بەغداد.

لە کۆڕێکی گشتی دا وەزیر بەرەو ڕوی عوسمان پاشا بووەوە. تاوانباری کرد بە «خیانەت». وەکو بەڵگەی ئەم خیانەتە نامەکانی عوسمان پاشا بۆ سلێمان بەگی شاوی نارد بو ئاشکرا کرد. عوسمان پاشا گیرا و خرایە زیندانەوە. لە هەمان کۆڕدا قاوەیەکی ژەهراوییان دەرخوارد دا. عوسمان پاشا لە زیندان دا نەخۆش کەوت. نەخۆشییەکەی سەختتر بو. لە زیندانەوە گوێزایانەوە ماڵی یەکێ لە گەورەپیاوەکانی بەغداد: محەممەد سەعیدی دەفتەردار. پزیشک تەرخان کرا بۆ چارەسەرکردنی. سودی نەبو. ئینجا گوێزایانەوە بۆ ماڵی دایکی محەممەد سەعید. دوای چەند ڕۆژێ لەوێ دا مرد (١٢٠٣ک / ١٧٨٧ز). گەورەپیاوەکانی بەغداد، ئەوانە ئەحمەد کەهیە، لە پشت تەرمەکەیەوە ڕۆیشتن، وا باو بو ئەم «ئەحمەد» ە دەرمانخواردی کردوە. تەرمەکەی لە گۆڕستانی ئیمام ئەعزەم بە خاک سپێردرا. (١٠)

ئیبراهیم پاشا لە بەغداد دانیشت بو. والی لە جێگەی عوسمان پاشا کردییەوە بە حاکمی بابان (١٢٠٣ک / ١٧٨٧) و کۆیەو هەریری سپاردەوە بە مەحمود پاشای کوڕی تەیمور پاشا. بەلام لەم ماوەیەدا مەحمود پاشاش مرد. کۆیە و هەریریشی سپارد بە ئیبراهیم پاشا.

-٩-

عوسمان پاشا کە بانگ کرا بو بۆ بەغداد، ئەوڕەحمان بەگی برای لە جێگەی خۆی لە سلێمانی دانا بو. ئەوڕەحمان بەگ کە بە گیران و مردنی عوسمان پاشای برای و، دانانی ئیبراهیم پاشای زانی، خۆی و کەسوکار و دەسوپێوەندەکانی کۆ کردەوە سلێمانی بە جێ هێشت و ڕوی کردە ئێران. نامەیەکیشی بۆ والی نوسی ئاگاداری کرد بو کە بڕیاری داوە ئەم وڵاتە بە جێ بهێڵێ و سەری خۆی هەڵبگرێ بۆ ئێران.

سلێمان پاشای وەزیر بۆ سەیران و ڕاو چو بو بۆ نزیک مەندەلی. ئەوڕەحمان بەگ ئەمەی بە هەل زانی نامەیەکی تری بۆ نوسی داوای لێبوردنی لێ کرد. والی لە پەنابردنی گەورەکانی کورد بۆ ئێران ئەسڵەمییەوە. هەوڵی ئەدا زو چارەی بکا. ناردی بە دوی ئەوڕەحمان بەگ دا و «ئەمساننامە»ی بۆ نارد کە بە دڵنیایی بگەڕێتەوە.

ئەوڕەحمان بەگ خۆی و دەسوپێوەندەکانی چونە بەغداد و لەوێ نیشتەجێ بون.

والیەکانی بەغداد هەرگیز نەیانئەهێشت پاشاکانی بابان ماوەی درێژ لە شوێنەکانی خۆیان دا بە ئاسودەیی بمێننەوە. زوزو ئەیانگۆڕین و، مێمل و ملۆزمیان لە ناو بنەماڵەکانی خۆیان دا بۆ ئەدۆزینەوە. والی بێ ئەوەی هیچ بیانویەکی بە جێ ی بە دەستەوە بێ دیسانەوە ئیبراهیم پاشای لێ خست و، ئەوڕەحمان بەگی بە پلەی

پاشا لە جێگە دانا، ناوچەکانی بابان و کۆیە و هەریری پێ سپارد (١٢٠٤ک / ١٧٨٩ز).

میرەکانی بابان لە ناو خۆیان دا، لە گەڵ یەکتری، زۆر خراپ بون. کە یەکێکیان لا نەبرا و یەکێکی کە لە جێگەی دانەنرا، دەسوپێوەندەکانی پاشای پێشویان ئازار نەدا و نەیان ڕوتاندنەوە، تەنانەت هەندێ جار خێزانەکانیشیان، کە بە زۆری خزمی خۆیان بون، لەم تەنگ پێ هەڵچنینە دەرباز نەنەبون. لەبەر ئەوە ئیبراهیم پاشا کە بیستی لابراوە و، ئەوڕەحمان پاشا لە جێگەی دانراوە، خێزان و بار و بنەی پێنجایەوە لە سلێمانیەوە ڕەوانەی بەغدایان بکا. عەبدولعەزیز بەگی برای لە گەڵ ناردن.

ئەوڕەحمان پاشا لە پێش خۆی دا سەلیم بەگی برای نارد کاروباری سلێمانی بگرێتە دەست. سەلیم بەگ لە گلەزەردە توشی کاروانەکەی عەزیز بەگ بو. بو بە شەڕیان. عەزیز بەگ لە کاتی شەڕدا لە وڵاخەکەی گلا و بە بریندارى بە دیل گیرا. ئیبراهیم پاشا کە زانی ڕێگەی بەغدادی لێ گیراوە ڕوی کردە ئێران. ئەوڕەحمان پاشا عەزیز بەگی بە گیراوی نارد بۆ بەغداد.

والی زانی ئیبراهیم پاشا بە ناچاری ڕوی لە ئێران کردوە. عەزیز بەگی بەردا و، محەممەد بەگی شاوی نارد بۆ ئێران بە دوی ئیبراهیم پاشا دا.

ئیبراهیم پاشا گەڕایەوە بەغداد. والی بە ڕێزەوە لە بەغداد داینا و، ناوچەکانی قزلرەبات، قولە، خانەقین، عەلیاوا، دێهاتەکانی بەشیر و تازەخورماتوی بۆ تەرخان کرد (١٢٠٥ک / ١٧٩٠ز). (١١)

-١٠-

لەو کاتەوە کە ئیبراهیم پاشا لێخرا بو (١٢٠٤ک./ ١٧٨٩ز) بە گۆشەگیری لە بەغداد دانیشت بو. والی ویستی دڵخۆشی بداتەوە. ئەوڕەحمان پاشای بانگ کرد بۆ بەغدا. دەسبەسەر گلی دایەوە. ناوچەی بابانی لێ سەندەوە و، دیسانەوە سپاردی بە ئیبراهیم پاشا، کۆیەو هەریر بە دەس ئەوڕەحمان پاشاوە مایەوە، سەلیم بەگی برای سەرپەرشتی نەکرد. (١٢)

-١١-

سلێمان پاشای والی مرد (١٢١٧ک / ١٨٠٢ز). عەلی پاشا بو بە والی. والی نوێ کارەکانی بە تالانکردنی ئێلاتی کورد دەس پێ کرد.

ئێلی بلباس لە گەڵ کاربەدەستانی ئێران تێکچو بون. حکومەتی ئێران داوای لە دەولەتی عوسمانی کرد بو ئەویش تەمێ یان بکات. ئێلی بلباس بۆ لەوەڕخۆری تا نزیک کۆیە و هەولێر نەهاتن. والی ئەمەی بە هەل زانی. لەشکری کۆ کردەوە بۆ سەر بلباس. ئەوڕەحمان پاشای بابان و محەممەد پاشای کۆیە و عەبدولفەتاح پاشای

باجەلان لە گەڵ هێزەکەی خۆی بون. فەرمانی دا بە ئیبراهیم پاشا، ئەویش بە لەشکری بابانەوە لە لای خۆیەوە بچن بۆ سەرکوتکردنی بلباس.

لەشکری والی بەغداد بەرێ کەوت بەرەو ئالتون کۆپری و لەوێوە بۆ هەولێر. ئیبراهیم پاشا نیشتە سەر بلباس و، دەسکەوت و تالانی لە گەڵ خۆی برد و، لە هەولێر لە گەڵ والی یەکیان گرتەوە (١٢١٧ک / ١٨٠٢ز).

ئەو تالانییەی گەیشتە هەولێر، جگە لە وەی لە رێگە مردار بوبوەوە یان خورا بو: شەست هەزار سەر ئاژەڵ و، دو هەزار سەر مانگا و، زیاتر لە دو هەزار ئێستر بو.(١٣)

-١٢-

والی هەر لە هەولێرەوە ئەو لەشکرەی کوی کرد بوەوە سازی دا بۆ سەر یەزیدییەکانی سنجار. بەرەو موسڵ رۆیشتن و، هەڵیان کوتایە سەر سنجار و ئاواییەکانی یەزیدییەکان. ئەم شەڕەیان خست بوە قالبی شەڕی دینیی ئیسلام و کافرەوە.

نوسەری «دوحە» رەوتی شەڕەکە بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:

«دەوری باخییەکانیان گرت و، بە توندی ئاگربارانیان کردن بە جۆرێ کە ناچار بون ماڵ و خانوەکانیان بە جێ بهێڵن و، بۆ رزگارکردنی گیانی خۆیان رایان کرد بۆ لوتکەی چیاکان. هێزەکە ماڵ و گوندەکانی داگیر کردن و، هەرچی کەلوپەل و ئازوقەیان تێ دا بو بردیان و، رەز و باخەکانیان وێران کردن...

...هێرشەکە تەنگی بە یەزیدییەکان هەڵچنی و لە هەمو لایەکەوە دەوریان دان، زۆریان بون بە نیشانەی گوللەی تفەنگچییەکان کوژران و بریندار بون، رێگە درا بەو خێڵانەی لە گەڵ لەشکرکێشییەکە بون: عوبێد و ئال جەربا و هی تر، پەلاماریان بدەن. ئەوانیش کەوتنە راونان و راوکردنیان، خەریک بو بە تەواوی لە ناو بچن، ئەوانەیان بە زیندویەتی مابون خۆیان بە دەستەوە دا و، گوێڕایەڵی و سەردانەواندنیان راگەیاند.»(١٤)

ئیبراهیم لە کاتی ئەم شەڕەدا نەخۆشییەکی گرانی گرت. سەرکردایەتی لەشکری بابانی بە خالید بەگی برای سپارد. ئیبراهیم پاشایان لە ناو تەختەرەوان دا بردەوە بۆ موسڵ، لەوێ مرد و، لە «نەبی یونس» ئێژرا (١٢١٧ک / ١٨٠٢ز).(١٥)

-١٣-

ئیبراهیم پاشا پیاوێکی تێگەیشتوی هەڵکەوتو بوە. لە کاروباری بەڕێوەبردنی دەوڵەت دا شارەزا بوە. رێزی لە زاناکان گرتوە. وا باوە، لە ژیانی رۆژانەدا و، لە هەڵسوکەوتی دا لە گەڵ خەڵک وەکو شازادەیەکی ئەریستۆکراتی رەفتاری کردوە. گرنگترین کاری بنیاتنانی شاری سلێمانی بو، بەڵام بە هۆی

نائارامی سیاسی و، ناکۆکیی ناوخۆی میرەکانی بابانەوە، نەیتوانی لەم شارەدا کە خۆی دروستی کرد بو، بە ئاسودەیی بژی، تەنانەت چێکە گۆڕێکیشی بە نسیب نەبو.

چەند کەسێ لە زانا ناسراوەکانی ئەو زەمانە ستایشیان کردوە. لەوانە: سەید عەبدوللەطیفی بەرزنجی، بە عەرەبی و، مەولانا خالیدی نەقشبەندی، بە فارسی، چەند شیعرێکیان لە ستایشی دا داناوە.(١٦)

پەراوێزەکان

١. ناوکر: ناوچەیەکە لە نێوان ڕوبارەکانی کوملی و خازر دا لە قەزای شێخان.

٢. العزاوی: ٦/ ٩٣.

٣. امین زکی، «تاریخی سلیمانی..»: ٩٧.

٤. ڕەنجوری: «ئاواکردنەوەی سلێمانی و ڕوخاندنی قەڵاچوالان سالی ١١٩٩».

٥. امین زکی، «تاریخی سلیمانی..»: ٨٩ - ٩٠؛ خورشید: «کاروان»، ژ ٥٤، ل ١٥٠ - ١٥٩.

٦. شێخ محەمەدی خاڵ لە سەر ژیان و بەرهەمەکانی شێخ مارف کتێبێکی بە عەرەبی لە ژێر ناوی: «الشیخ معروف النودهی البرزنجی» نوسیوە، سالی ١٩٦١ لە بەغدا چاپ کراوە. لەم سالانەی دواییش دا بەشێکی بەرهەمەکانی چاپ کراوە.

٧. الکرکوکلی: ١٨٢؛ البصری: ١٦٩.

٨. الکرکوکلی: ١٨٢؛ البصری: ١٦٩.

٩. الکرکوکلی: ١٨٤ - ١٨٧؛ البصری: ١٧٢ - ١٧٧.

١٠. الکرکوکلی: ١٨٨ - ١٩١؛ البصری: ١٧٩ - ١٨٣. العزاوی: ٦/ ١٠٣ - ١٠٦.

لە ساڵ و ڕۆژی مردنی عوسمان پاشادا سەرچاوەکان جیاوازن. «مطالع السعود» ئەڵێ: «لە کۆتایی ڕەمەزانی ١٢٠٣» دا بوە. نوسەری «دوحە» یش هەمان سالی نوسیوە، بەڵام ڕەنجوری ئەڵێ: «وەفاتی عوسمان پاشا لە بەغداد ٩ ی جیمادی یەکەمی ١٢٠٤» لەبەرئەوەی ڕەنجوری خۆی لە ڕوداوەکان و داوودەزگای بابانەوە نزیک بوە ڕەنگە دیاریکردنەکەی ئەم لە هەمویان زیاتر جێگەی باوەڕ بێ.

١١. الکرکوکلی: ١٩٣؛ البصری: ٢٠١ - ٢٠٢؛ العزاوی: ٦/ ١٠٧ - ١٠٨.

١٢. الکرکوکلی: ٢٠٣؛ البصری: ٢١١؛ العمری: ٤٧؛ العزاوی: ٦/

.١٢: ڕەنجوری: «دانانی ئیبراهیم پاشا لە سەر سلێمانی بە تەنیا ساڵی ١٢١٢ لە ١٦ ی ذولقەعیدەدا»
١٣. الكركوكلي: ٢٢٢ - ٢٢٣؛ البصري: ٢٤٧؛ العمري: ٦٢.
١٤. الكركوكلي: ٢٢٣.
١٥. الكركوكلي: ٢٢٣؛ البصري: ٢٤٧ - ٢٤٨؛ العزاوي: ٦/ ١٥٥.
١٦. یەکێ لە شیعرەکانی مەولانا خالید ئەم قەصیدەیەیە بە فارسی:

از پس حمد ملک ذوالجلال
بعد درود مه برج کمال
به که به اوصاف شه دادگر
خامه کنم رشک ده نیشکر
ان شه دریا دل والا تبار
داور دارا سیر جم وقار
کوه شرف، کان سخا و هنر
هرکه شود از کرمش بهره‌ور
رتبه(ی) عالیش بدانسان شود
تاج سرش صیقل کیوان شود
کشتی تن در یم احسان او
خرد کند موجه(ی) توفان او
خصم خجل گشته(ی) شمشیر او
چرخ سراسیمه(ی) تدبیر او
خواست برد سر به‌دراز امر او
خورد دو سیلی زکف قهر او
اینکه بر او چشمه(ی) شمس و قمر
مانده نشان بسته ز جوزا کمر
شاهد اقبال در اغوش او
صد جم و کی غاشیه بر دوش او
عالم و رغبت ده اسباب شرع
ارض و سمانی است به اصل و به فرع
گشت ز همنامی او پیش ازین
اتش نمرود چو خلد برین
تا زده ان مهر عدالت علم
رخت برون برده ز عالم الم
باز به گنجشک دهد دانه‌را
شمع نسوزد پر پروانه‌را

الغرض از غایت امن و امان
داغ نهد بر دل نوشیروان
مهدی اگر گردد ازین باخبر
«یحسبه سنه خیر البشر»
بانی این بلده(ی) جنت نهاد
رشک ده روضه(ی) «ذات العماد»
بس که فرح می دهد ان گلستان
حافظ شیراز بلاغت نشان
بیند اگر یک نفس جای خویش
نسخ کند نعت مصلای خویش
کرد خرد ختم سخن اینچنین
«انک فیها لمن الخالدین»
معتمدی: ۲۲۹ - ۲۳۰.

هذا کتاب عقیدە نامە کردیە

بسم الله الرحمن الرحیم وبە نستعین

اگر کسی د پرسیت اسلام چیە اسلام پنج رکن هنیە

لسر همو مسلمانی عاقل بالغ لی واجبە بزانیت ئلبتە

لی بکا اول اوتە اشهد بدل دزانم بیقین بزبان

ولیم باختیار ان لا اله هیچ معبودی بحق نیە

لایق بە پرستن بی الا الله الا او زاتە نەبیت

واجبە بوونی بی ئتلە همو صفتی کمال هیە هیچ نقص نیە

ئستا احبابیان لگل بکن سیمین بوادە یە [illegible]

ناوینە جهنمی خلاصیان بکن لعذاب چوارمین نوادیە

کە جهنمیان بیننە دروە لیاش اوانە پنجمین نواوە   [illegible]

مرتبە جا کو عالی پایە بلند پاین بدنی لبهشتی ٥٨

تمت کتاب عقیدە کردیە از
مصنفات حضرت مولانا خالد
رحمة الله از دست [illegible]
[illegible]
[illegible]

٧. ئەوڕەحمان پاشا:
خولیای سەربەخۆیی

-١-

ئەوڕەحمان پاشا لە ١٢٠٤ک (١٧٨٩ز)ەوە حوکمڕانی بەردەوام بو تا ١٢١٢ک (١٧٩٧ز). لەو ماوەیەدا وڵات بەرەو بوژانەوە چو. ئاسایش چەسپی بو. کاروباری وڵاتی بە ڕێکوپێکی بەڕێوە ئەبرد. والی بە پێ ی نەریتی والییەکانی پێش خۆی نەی ئەویست میری بابان ماوەیەکی وا درێژ بمێنێتەوە جێگیر بێ و بنەماڵەکەیان یەک بخات.

ماوەیەکی درێژ بو ئیبراهیم پاشا بە گۆشەگیری دور لە کاروباری سیاسی لە بەغداد بو. والی ویستی ئاوڕێکی لێ بداتەوە. ناردی بە دوای ئەوڕەحمان پاشادا بۆ بەغداد. نەخۆش بو لە ناو تەختەڕەوان دا هێنایان بۆ بەغداد. بەڵام لە گەڵ خۆی دیاری ی زۆری هێنا بو، لەوانە چل دەست جل و، فەرش و، پارە. والی ئەوڕەحمان پاشای لە بەغدادا گل دایەوە. بە بیانوی نەخۆشییەوە کە گوایە کاروباری وڵاتی پێ بەڕێوە نابرێ ناوچەی بابانی لێ سەندەوە دای بە ئیبراهیم و، تەنیا کۆیە و هەریری لە دەس دا هێشتەوە. ئەویش سپێردرا بە سەلیم بەگی برای. دەسوێنەوەندەکانی ئەوڕەحمان پاشا چونە کۆیە (١٢١٢ک / ١٧٩٧ز).(١)

چوار ساڵ ئەوڕەحمان پاشا بە دەسبەسەری لە بەغداد مایەوە. سەلیم بەگ سەرپەرشتی کۆیەی نەکرد. لەگەڵ مستەفا بەگی حاکمی ڕەواندز بو بە شەڕیان (١٢١٦ک / ١٨٠١ز). یەکێ لە سەرکردەکانی هێزەکەی سەلیم بەگ کوژرا. مستەفا لای والی ی بەغداد شکاتی لە سەلیم کرد. والی داوای لە سەلیم کرد لە گەڵ مستەفا پێک بێ. بەڵام سەلیم فرسەتی لە مستەفا بەگ هێنا نزیک ئاڵتون کۆپری کوشتی. والی لەمە تورە بو. فەرمانی دا بە ئیبراهیم پاشا، سەلیم بگرێ و، ڕەوانەی بەغدادی بکات. سەلیم لە پێش دا هەڵات بۆ کەرکوک و، دوایی خۆی چوە بەغداد.

والی خۆی لە بەهانە بو لە ئەوڕەحمان پاشا. گوایە «یاخی ئەبو لەو فەرمانانەی لە بەغدادەوە بۆ ی ئەکران» ئەمەی کرد بە بیانو، کۆیە و هەریری لێ سەندەوە و، دای بە محەممەد بەگی مەحمود پاشای کۆیە. ئەوڕەحمان و سەلیمی گرت و، بە گیراوی ڕەوانەی زیندانی حیللەی کردن (١٢١٦ک / ١٨٠١ز).(٢)

ئەوڕەحمان، قینی لە محەممەد پاشا هەڵگرت. پاشان تۆڵەی ئەمەی لێ

کردەوە.

دوای گیرانی ئەوڕەحمان پاشا و سەلیم بەگ، براکانی: خالید بەگ، ئەحمەد بەگ، عەبدوڵڵا بەگ و، ئامۆزاکانی بە چوارسەد سوارەوە پەنایان بۆ موسڵ برد. محەممەد پاشای ئال جەلیلی دالدەی دان و، دایمەزراندن و، موچەی مانگانەی بۆ بڕینەوە. لای والی ی بەغدادیش «شفاعەت» ی بۆکردن. والی لێ یان خۆش بو. (٣)

-٢-

لەم ماوەیەدا تاعون لە بەغدا بڵاو بوەوە. هەروەها وەهابییەکان هەڵیان کوتایە سەر کەربەلا و تالانیان کرد و نزیکەی هەزار کەسیان کوشت.

والی فەرمانی بۆ عەلی پاشا دەرکرد بچێ بۆ دەرکردنی وەهابییەکان و، خۆیشی لە ترسی نەخۆشی بە ماڵەوە چو بۆ خالص.

وەزیر سلێمان پاشای گەورە مرد (١٢١٧ک / ١٨٠٢ز). نزیکەی ٢٤ ساڵ حوکمی بەغدادی کرد بو. وەزیر ٣ کوڕ و ٤ کچی هەبو. کوڕەکانی: سەعید، صالح، صادق، پچوک بون. کچەکانی دوانیان درا بون بە شو: یەکێکیان هاوسەری عەلی پاشای کەهیەو، ئەوی تریان ژنی سەلیم ئاغای موتەصەڕڕیفی بەصرا بو. دوکچەکەی تری: یەکێکیان مارەبڕی داودئاغا (دوایی داودپاشا) و، ئەوی تریان مارەبڕی نەصیف ئاغا بو.

وەزیر بەر لە مردنی وەصیەتی کرد عەلی پاشا، کە یەکێ لە کۆیلە ئازادکراوەکانی خۆی و زاوایشی بو، جێگەی بگرێتەوە و، داوای لەوانی تر کرد هەمویان گوێڕایەڵی و پشتگیری بکەن.

ئاژاوەیەکی گەورە دژی عەلی پاشا دەستی پێ کرد. سەرۆکی یەنیچەری و سەلیم ئاغا لە پشتی ئاژاوەکەوە بون. بۆ ئەوەی ئاژاوەکە بخەوێنن، ویستیان سەعید بەگی کوڕی سلێمان پاشای گەورە لە جێگەی والی دابنێن. سەلیم بۆ بەهێزکردنی خۆی، ناردی ئەوڕەحمان پاشا و سەلیم بەگی برایان لە حیللە هێنایەوە بەغداد و ئازادی کردن. ئاژاوە درێژەی کێشا. سەرەنجام عەلی پاشا ئاژاوەکەی دامرکاندەوە. ئەوڕەحمان پاشا هەڵات بەڵام لە ئەعظەمییە گیرایەوە. سەلیم بەگی برای دەرباز بو بۆ موسڵ. ئەوڕەحمان پاشا خەریک بو لەم هەرایەدا سەری تێ دا بچێ. محەممەد پاشای ئال جەلیلی و، چەند پیاوماقوڵێکی والی بۆی تێ کەوتن لە مردن ڕزگاریان کردن.

عەلی پاشا لە ئەستەمولەوە دانرا بە وەزیری بەغداد (١٢١٧ک / ١٨٠٢ز). (٤)

ئەوڕەحمان پاشا لە بەغداد نیشتەجێ بو. وەزیر نەیویست لە خۆی نزیک بخاتەوە.

-٣-

لەو لەشکرکێشییەدا کە عەلی پاشا بۆ سەر بلباس و یەزیدییەکانی سنجاری کرد، داوای لە ئەوڕەحمان پاشا کرد ئەویش بەشدار بێ. ئەویش ناردی بە شوێن سەلیم بەگ و براکانی دا. کە لە کاتی پشێوییەکەی بەغداد دا ڕایان کرد بوە موسڵ و ئال جەلیلی دالدەی دابون، هاتن و هەموویان لە بەغدادا کۆبونەوە.

والی، ئەوڕەحمان پاشا و، محەممەد پاشای تەیموور پاشای کۆیە و، عەبدولفەتاح پاشای باجەلانی خستە پاڵ خۆی. فەرمانیشی دا بو، ئیبراهیم پاشای بابانیش، لە لای خۆیەوە، پەلاماری بلباس بدا. بلباس سەرکوت و تالان کرا. لەشکر ڕوی کردە سنجار. لە بەختی ئەوڕەحمان پاشادا، ئیبراهیم پاشا لە موسڵ دا مرد و، بەمەش ملۆزمێکی بەهێزی لە کۆڵ بووەوە (١٢١٧ک / ١٨٠٢ز).

عەلی پاشا ویستی خالید پاشای ئەحمەد پاشا لە جێگەی ئیبراهیم پاشای برای دا دابنێ، گەورەپیاوەکانی بابان، ئەوڕەحمان پاشایان پەسند کرد. والی لە سەر داخوازی ئەوان ئەوڕەحمان پاشای دانایەوە بە حاکمی بابان (١٢١٨ ک / ١٨٠٣ز). (٥)

-٤-

وەهابییەکان ڕوەو بەصرا کشا بون. دەوڵەتی عوسمانییان خست بوە غایلەوە. سوڵتان فەرمانی دەرکرد بۆ والی ی بەغداد، تەمێیان بکات. ئەویش کەوتە خۆی و بە لەشکرەوە ڕوی کردە حیللە. ئەوڕەحمان پاشای بابان و، محەممەد پاشای کۆیەش بانگ کران. دوای چەند ڕۆژێ پاشای بابان گەیشتە بارەگای وەزیر.

وەزیر سلێمان بەگی کەهیەی خوشکەزای و، ئەوڕەحمان پاشای ناردە سەر بەصرا. لەشکرەکە «زوبێر» ی بڕی و ڕوی کردە «ئەحسا» و، بە چەند پەلامارێ وەهابییەکانیان دەرپەڕاند و، زۆریان لێ کوشتن و، بە سەریان دا سەرکەوتن. لەم لەشکرکێشییەدا بە هۆی گەرمای بیابانەوە، سەدان کەسی بابان مردن. ئەوڕەحمان پاشا هاتەوە حیللە.

لەم هەڵەدا شێخی خەزاعیل سەرکێشی کرد بو. وەزیر خۆی و، ئەوڕەحمان پاشا و، محەممەد پاشای کۆیەی بردنە سەر. دوای سەرکەوتن گەڕانەوە. وەزیر، ئەوڕەحمان پاشا و محەممەد پاشای کۆیەی لە حیللە دا هێشتەوە تا ماوەیەک ئاسایش و ئارامیی ناوچەکە ڕابگرن و ئەوجا بگەڕێنەوە کوردستان. خۆیشی (٢٢ ی ذیلحەججەی ١٢١٩ ک / ٢٠ ی مارتی ١٨٠٥ز) گەڕایەوە بەغداد. (٦)

دوای مانگ و نیوێ، خالید کەهیەی سەرۆکی ئاغاکانی والی لە حیللەوە گەڕایەوە بەغداد. دوای ٨ ڕۆژی تر، ئەوڕەحمان پاشا و محەممەد پاشای کۆیەش ئیزنی گەڕانەوەیان بێ درا. چەند ڕۆژێکی کەمی خایاند هەواڵ گەیشتە والی کە

کۆکردنەوەی هێزەکانی خێڵی عوبێد.

والی، دیسان داوای لە ئەوڕەحمان پاشا و محەمەد پاشا کرد هێزەکانیان کۆ بکەنەوە و، بە ئەوڕەحمانی ڕاگەیاند لە کەرکوک دا چاوەڕێ بێ و، داوای لە محەمەدیش کرد بە هێزەکەیەوە بکاتە لای ئەوڕەحمان و، پێکەوە ڕوەو خابور بڕۆن.

وەکو نوسەری «دوحە» باس ئەکا: وەزیر ڕقی لە هەردوکیان بوە، چونکە «یەکەمیان بە هەمو ڕێگەیەک لە پایەی وەزیری کەم ئەکردەوە... و دوەمیشیان لەو سنورەی بۆی دیاری کرا بو دەرچو بو... وەزیر ئەیویست بە هەرچی چۆنێ بێ لە کۆڵ خۆیانی بکاتەوە»(٧)

لە جەنگەیەک بە ناوی «بەت»(٨) ەوە هەردوکیان بە یەک گەیشتن. ئەوڕەحمان ڕقی کۆنی لە محەمەد هەڵگرت بو. هەلی بە دەرفەت زانی و کوشتی. زۆریشیی لە هێزەکەی کوشت و دیل و پەرەوازە کرد. والیشی، بە داوای لێبوردنەوە، ئاگادار کرد و، چو بۆ کەرکوک.(٩)

والی لەو کاتەدا نەیئەتوانی شتێ بەرامبەری بکا. هەندێ گلەیی لێ کرد و، ئامۆژگاری کرد جارێکی تر شتی وەها دوبارە نەکاتەوە. بۆ ئەوەی زیاتریش دڵنیای بکا موڵکی کوژراوی بە بکوژ بەخشی. کۆیەو هەریری پێ سپارد و فەرمانی بۆ نارد.

- ٥ -

موتەصەڕڕیفی کەرکوک، وەزیری ئاگادار کرد کە گوایە هێزەکەی ئەوڕەحمان پاشا، لە ڕێگەی گەڕانەوەی دا، زیانی لە کشتوکیڵی خەڵکی داوە و، تاڵان و بڕۆی کردوە و، خەڵکی کوشتوە. لە لایەکی تریشەوە، وەزیر گومانی پەیدا کرد بو کە خالید ئاغای کەهیە و عەبدوڵڵا ئاغای «موتەسەللیم» ی پێشوی بەصرا، بە نهێنی لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشا ڕێک کەوت بن و دەنگوباسی بۆ بنێرن. هەروەها نوسەری دیوانی وەزیر، محەمەد فەیضی لوطفوڵلایشی لەم باسەدا تاوانبار کرد.

وەزیر، لە پێش دا ئەو دوانەی گرت و، بەندی کردن. سێیەمیشی لابرد. ئینجا کەوتە هەڵگێڕانەوەی بابانەکان. بابانی بڕییەوە بۆ خالید بەگی کوڕی ئەحمەد پاشا، کە چەند مانگێ بو ڕەوانەی ئامێدی کرا بو بۆ یارمەتیدانی قوباد پاشا. کۆیە و هەریریشی بڕییەوە بۆ سلێمان بەگی کوڕی ئیبراهیم پاشا و فەرمانی پاشایەتی و خەلعەتی بۆ ناردن.

وەزیر لە مانەوەی خالید کەهیە و عەبدوڵڵا ئاغای بەندکراو ئەسڵەمییەوە. یەکەمیانی کوشت و، دوەمیشیانی بە بەندیی نەفی کرد بۆ بەصرا. ئینجا لە ٥ ی ڕەبیعی یەکەمی ١٢٢٠ ک (٤ ی حوزەیرانی ١٨٠٥ز) دا ڕوی کردە کوردستان بۆ پەلاماردانی ئەوڕەحمان پاشا.

ئەوڕەحمان کە زانی والی لە کۆڵی نابێتەوە، دەستپێشخەری کرد، ویستی بە

ئەوڕەحمان کە زانی والی لە کۆڵی نابێتەوە، دەسپێشخەری کرد، ویستی بە خۆشی ڕازی بکا، کەڵکی نەبو. ناچار کەوتە خۆی لە لایەکەوە شێخی عوبێد: ضامن ئال حەمەد و، شێخی عزیز: حەمەد ئال حەمەی بانگ کرد بۆ هاوکاری و، لە قەرەحەسەن دا جێگیری کردن. لە لایەکی ترەوە، بۆ بەرگرتن لە عەبدولفەتاح پاشای درنە و باجەلان و زەهاو، سەلیم بەگی برای بە ٥ سەد سوارەوە ناردە سەر و، ڕاوی ئا و ناوچەکەی گرت. خۆیشی بۆ بەرهەڵستی خالید بەگی ئامۆزای ساز دا، کە لە موسڵ و هەولێر دا لەشکری حز نەکردەوە.

والی ی موسڵ زیاتر لە هەزار کەسی بۆ وەزیر نارد. حاجی قاسم ئاغای «مرتەسەللیم» ی هەولێریش لە گەڵ خالید بەگی بابان هەزار کەسێکیان کۆ کردەوە. ئەم هێزانە یەکیان گرتەوە و بەرەو ئاڵتون کۆپری کشان. ئەوڕەحمان پاشا وەلامی بۆ عەبدوڵلا بەگی قەرەمستەفازادەی سەرکردەی هێزەکەی موسڵ نارد لە ئاڵتون کۆپری نەپەڕێتەوە. ئەو گوێ ی نەدایە و حەربێکی هەڵدانی خێنوەت و، ڕێکخستنی خێوەتگا بو، ئەوڕەحمان پاشا هێزێکی ناردە سەریان. خالید بەگ و حاجی قاسم ئاغا بە زەحمەت لە مردن دەرباز بون. زۆری هێزەکە خۆی هاویشتە ناوی «زێ» وە. لە هێزەکەی موسڵ ٥٠ کەس لە سەرکردەکانیان و ٢٠٠ سەرباز و ٢٠٠ بەنیچەری لە ئاودا خنکان، لە هێزەکەی هەولێریش ١٠٠ کەس خنکا و ١٠٠ کەسیش بە زیندویەتی بە دیل گیران و ڕوت کرانەوە. لەشکری بابانیش ٢٥٠ خێوەت و ژمارەیەکی زۆر چەک و وڵاخ و ئازوقەی دەس کەوت (١٠ ی ڕەبیعی دووەمی ١٢٢٠ک / ٩ ی حوزەیرانی ١٨٠٥ز)(١٠).

عەزیز بەگی برای خالید بەگ، خۆی لەم شەڕە دا دەرباز کرد. لە ڕێگەی دوزخورماتو و بەیاتەوە خۆی گەیاندە وەزیر و ڕەوتی شەڕەکەی بۆ گێڕایەوە. ئەوڕەحمان پاشا کشایەوە قەرەحەسەن. وەزیر لەشکرەکەی گەیشتە کەرکوک و ئەوڕەحمان ئاگادار نەبو. ناچار کشایەوە دواوە بەرەو دەربەندی بازیان. شێخی عوبێد و شێخی عزیز هەڵاتن و ڕویان کردە سنجار بەرەو خابور و لەوێوە بۆ شامییە. بەڵام لە ڕێگەدا کەوتنە بۆسەی شەڕکەرانی ئێلی شەمەرەوە کوژران.

ئەوڕەحمان پاشا لە دەربەندی بازیان دا سەنگەری قایم کرد و، دەمی دەربەندی گرت. لەشکری وەزیر گەیشتە شێوەسور. خالید و سلێمان و دەستوپێوەندەکانیشیان لە گەڵ بو. وەزیر بۆ ڕێگەیەکی ئاسان ئەگەڕا کە پشت لە هێزەکانی بابان بگرن. خالید و سلێمان ڕێگەیەکیان دۆزییەوە ئەوڕەحمان پاشا نەیگرت بو. پشتی هێزەکانی ئەوڕەحمان پاشا گیرا. شەڕێکی قورس قەوما ٣٠٠ کەس لە لەشکری بابان کوژرا. ئەوڕەحمان پاشا شکا. عەلی پاشای وەزیر فەرمانی دا سەری دیل و کوژراوەکانی بابان ببڕن. ٦ سنوقی لێ پڕ کرد و بە دیاری ناردی بۆ دەوڵەت. ئەوڕەحمان پاشا ناچار بو ڕو بکاتە وڵاتی ئەردەڵان (١٢٢٠ک / ١٨٠٥ز).

بۆ بنکەی میرایەتی خۆیان. خالید بۆ سلێمانی و سلێمان بۆ کۆیە.(١١)

- ٦ -

ئەورەحمان پاشا پەنای بۆ ئەمانوڵڵاخانی والی ئەردەڵان برد.(١٢) لە سەقز نیشتەجێ کرا. وەزیر دەستی بەسەر سلێمانی دا گرت. ئەمانوڵڵاخانی ئەردەڵان کێشەی ئەورەحمان پاشای گەیاندە فەتحعەلی شای قاجار. ڕۆیشتنی ئەورەحمان بۆ ئێران تەنگوچەڵەمەیەکی دیپلۆماسی لە پێوەندییەکانی هەردو دەوڵەت دا دروست کرد. والی ی بەغداد ئەحمەد چەلەبی بۆ گفتوگۆ و گێڕاندنەوەی ئەورەحمان پاشا نارد بۆ تاران. ئەحمەد چەلەبی لە گفتوگۆکانی دا لە گەڵ کاربەدەستانی ئێران بە ئەنجامی ویستراوی نەگەیشت..

فەتحعەلی شا نامەیەکی دۆستانەی بۆ والی ی بەغداد نوسی بە میرزا محەممەد صادق خانی وەقائیع نیگاردا ناردی (١٢٢٠ک / ١٨٠٥ز). لە نامەکەی دا داوای لە والی کردبو لە ئەورەحمان پاشا ببورێ و، بیگێڕێتەوە سەر جێگە و ڕێگەی خۆی.(١٣)

والی گوێ ی نەدایە تکای شا. سلێمان بەگی فەخری بۆ دوبارەکردنەوەی خواستەکانی ناردەوە بۆ دەرباری شا. لە کاتێک دا سلێمان بەگ خەریکی گفتوگۆ بو لە گەڵ کاربەدەستانی ئێرانی ئەورەحمان پاشا گەیشتە تاران و سەردانی فەتحعەلیشای کرد و، داینایەوە بە حاکمی بابان. فەتحعەلی شا ڕێزی زۆری لە ئەورەحمان پاشا گرت. نیگاری ئەورەحمان پاشا لە ڕیزی پیاوەگەورەکانی ئەو سەردەمەدا لە سەر دیواری «کاخی نیگارستان لە تاران کێشراوە. شا فەرمانی دا بە محەممەد عەلی میرزا، کە ئەورەحمان پاشا بباتەوە سلێمانی.(١٤)

عەلی پاشا گوێ ی نەدایە داواکانی شا. لە باتی ئەوە خۆی بۆ هێرشێکی گەورە ئامادە کرد.

محەممەد ئەمین ئاغا، یەکێ لە سەرکردەکانی، لە گەڵ چەند تیپ سوارە نارد بۆ یارمەتی خالید پاشا. خۆیشی لە بەغداوە بەڕێ کەوت لە سیروان پەڕییەوە گەیشتە شارەبان. خالید پاشای حاکمی بابان و، عەبدولفەتاح پاشای موتەصەڕڕیفی درنە و باجەلان و، حەسەن خانی فەیلی گەیشتنە لای. ئەمانە ڕەئیان وابو: پێش ئەوەی هەنگاو بنێن پرس بە بابی عالی بکرێ. بەڵام وەزیر پێ ی لە سەر ڕەئی خۆی داگرت.

وەزیر، «زەهاو»ی کرد بە بنکەی خۆی. بەرایی هێزەکانی گەیشتنە «بای تاق» و «ماهیدەشت». کەوتنە ڕاوڕوت و تالان. خەڵکی کرماشان ترسان هەندێکیان چون بۆ هەمەدان. ئەم هەواڵانە گەیشتەوە شا. شا فەرمانی دا بە محەممەد عەلی میرزا پارێزکاری سنور بکا و، ئەگەر هاتنە ناو ئەرزی ئێرانەوە دەریان بکەن. هەروەها فەرمانی دا بە فەرەجوڵڵاخان بچێ بو یارمەتیدانی ئەمانوڵڵاخان و ئەورەحمان پاشا.

وەزیر هێزێکی ٣ تا ٤ هەزار کەسیی لە چەکدارەکانی کۆیە و هەریر و کەرکوک بە سەرکردایەتی سلێمان کەهیە نارد بۆ یارمەتی خالید پاشا.
بابی عالی فەرمانی دابو بە عەلی پاشا ڕێزی پەیماننامە کۆنەکان بگرێ و، هیچ لەشکرکێشییەک بۆ سەر ئێران نەکا. کاتێ ئەم فەرمانە هات ئۆردوی والی سنوریان بەزاند بو.
سلێمان کەهیە کابرایەکی هەڵەشە بو. لە پای تاقەوە بەرەو شارەزور کشا بو. لە گەڵ هێزەکەی خالید یەکی گرت بوەوە. خالید ویست بوی قانیعی بکا ماوەیەک پشو بە لەشکرەکەی بدا بۆ حەسانەوە. گوێ ی لێ نەگرت بو. لە سنور تێپەڕی بو گەیشت بوە زرێبار. لە ماوەی چەند ڕۆژێکی کەم دا ڕێگەیەکی شاخاوی سەختی بڕی بو. لەشکرەکەی و وڵاخەکانیان ماندو بون.
ئەوڕەحمان پاشا نەیهێشت پشو بدەن پەلاماری دان. لە ماوەیەکی زۆر کورت دا. زیاتر لە هەزار کەسی لێ کوشتن. زۆریشیان گیران لە وانە سلێمان کەهیە. خالید پاشا بە زەحمەت دەرباز بو. ئەمە سەرکەوتنێکی گەورە بو بۆ ئەوڕەحمان پاشا (جیمادی دوەمی ١٢٢١ک / ١٨٠٦ز).
کاتێ ئەم هەواڵە بە وەزیر گەیشت خۆی لە شیروانە بو. محەمەد عەلی میرزا ئەم دەستدرێژییەی ڕۆمی کرد بە بیانوی ڕاووڕوت. هێزێکی نارد سنوریان بەزاند هەتا قزراباتیان تاڵان کرد و گەڕانەوە ئێران. (١٥)
ئێرانییەکان، محەمەد عەلی میرزا لە لایەک و، ئەمانوڵڵاخان لە لایەکی ترەوە ئەم سەرکەوتنە بە هی خۆیان ئەزانن، بەڵام وەکو ڕیچ ئەیگێڕێتەوە: هێزی ئێران نەکەوتونەتە شەڕەوە. ئەوەی شەڕەکەی کردوە و هێزی ڕۆمی شکاندوە، ئەوڕەحمان پاشا و ئەو هێزەی بابان بوە کە لە گەڵی بون. لەم شەڕەدا سەلیم بەگی برای ئەوڕەحمان پاشا کوژرا. سەلیم بەگ لە فەرماندە نازاکانی ئەوڕەحمان پاشا بو. (١٦)

- ٧ -

میرزا شەفیع صەدری ئەعظەمی ئێران لە نامەیەکی درێژدا بۆ ئیبراهیم پاشای صەدری ئەعظەمی عوسمانی نوسی بوی کە ڕەفتاری خراپی عەلی پاشای والی ی بەغداد وای لە ئەوڕەحمان پاشای بابان و ئێلەکانی عەرەب کردوە بێزار بن و ڕو بکەنە ئێران. کاربەدەستانی دەوڵەت ئامۆژگاریان کردوە کە ئەوانە ئاشت بکاتەوە بەڵام لە بەر ئەزانی بە قسەی نەکردون. خۆی بە هێزێکی عەرەب و وەهابییەوە ڕوی کردە کرند لە کرماشان و، سلێمان کەهیە و خالید پاشای لە سلێمانی و شارەزورەوە ناردە کوردستان. شازادە محەمەد عەلی میرزا...
ئەگەر شارەزایەک بنێرن بۆ لێکۆڵینەوە ئەزانێ لاشەی کوژراوەکان لە ئەرزی کام مەملەکەت دا کەوتوە و کام یەک لەم دو سپایە پێ ی ناوەتە سنوری ئەوی ترەوە. (١٧)

والی کشایەوە بەغداد. شێخ جەعفەری خەزاعی، کە لە نەجەف دانەیشت، بۆ شەفاعەت ناردە لای محەمەد عەلی میرزا و لە وێوە چو بۆ تاران. یوسف ضیای والی ی ئەرزڕۆم، عەبدی مەحمود ئەفەندی بۆ لای عەبباس میرزا نارد بۆ شەفاعەت بۆ سلێمان کەهیە بکەن. فەتحعەلی شا، سلێمان کەهیەی ئازاد کرد و لە گەڵ میرزا صادق حاجی وەقائیع نیگاردا ناردییەوە بۆ بەغداد. (١٨)

ئەم شەڕە لە کاتێک دا ڕوی دا فەرەنسە ئەیویست هاوپەیمانێتییەکی دژتۆلی لە نێوان عەجەم و ڕۆم دا ڕێک بخات. ناپلیۆن بۆ ئەو مەبەستە دەستەیەکی نوێنەرایەتی تێکەڵاوی لە گەورەئەفسەران و شارەزایان، بە سەرۆکایەتی جەنەراڵ کاردان، نارد بو بۆ ئێران.

شێخولئیسلام ئاقا ئیبراهیم، کە بە سەفارەت نێردرا بو بۆ ئەستەمۆڵ لە گەڵ محەمەد ڕەفیع ئەفەندی دا گەڕایەوە بۆ باسی یەکگرتنی ٣ تۆلی. ڕەفیع لە گفتوگۆکانی دا لە گەڵ عەبباس میرزا و میرزا عیسای قایمقام بە هیچ ئەنجامێکی سەرکەوتوانە نەگەیشت لە بەرئەوە گەڕایەوە ئەستەمۆڵ (١٢٢٢ک / ١٨٠٧ز). (١٩)

- ٨ -

دوای ئەم شەڕە ئەوڕەحمان پاشا گەڕایەوە سلێمانی. والی بە ناچاری خالید پاشای لابرد و ئەوڕەحمان پاشای دانایەوە بە حاکمی بابان. جەنەراڵ کاردان لە یەکێ لە ڕاپۆرتەکانی دا بۆ شامپانی، وەزیری دەرەوەی ناپلیۆن، لەم بارەیەوە هەڵسەنگاندنی خۆی نوسیوە:

« لەم دواییەدا ڕاستیی ئەم هەواڵەم بێ گەیشتوە کە خەلعەتی پاشایەتی شارەزوریان بە ئەوڕەحمان پاشا داوە، لە گەڵ هەمو ئەوەش دا وا دەرئەکەوێ ئاشتی نێوان سلێمان پاشا و ئەم سەرکردەیەی کورد، دیسان شتێکی ڕواڵەت بێ. » (٢٠)

- ٩ -

تاقمێک لە کاربەدەستەکانی بەغداد پیلانێکیان لە عەلی پاشای وەزیر گێڕا. بە خەنجەر کوشتیان (١٢٢٢ک / ١٨٠٧ز). سلێمان کەهیە بە مۆقەت بو بە قایمقام. بابی عالی یوسف ضیا پاشا، صەدری پێشو و والی ی ئەرزڕۆمی، دیاری کرد ببێ بە وەزیری بەغدا. والی تازە پێش ئەوەی بگاتە بەغداد، خەلعەت و بیورلدی بۆ ئەوڕەحمان پاشا ناردوە. بێ ئەچێ ئەوڕەحمان پاشا لەو کاتەدا ئومێدی بە کاربەدەستانی عوسمانی نەبوبێ و، زۆرتر بە هیوای پشتیوانی ئێران بوبێ. ئەمەی کردوە بە هۆیەکی تری خۆنزیکخستنەوە و باوەڕ بە دەستهێنانی ئێران. بیورلدی و خەلعەتەکەی ناردوە بۆ شازادە محەمەد عەلی میرزا. لە نامەکەی دا نوسیوێتی:

«... بەپێی فەرمانی شاهنشاهی ئەگەر دوژمنێ بۆ سەرکار لە لایەکەوە پەیدا بوو، دوژمنی ئەو دوژمنە ئەبم... والی ئەرزڕۆم بە پەیوەندیکی ماقوول دا بیوڕلدی و کوڕی ناردوە... هیچ پایەخێک بە خەڵعەت، بیوڕلدی پاسکراو نەدراوە... هیچ ڕێزێکی ئێلچییەکەش نەگیراوە... بۆ ئەوەی بیوڕلدی بکەوێتە بەرچاوی کاربەدەستانی حکومەتی شاهنشاهی بیوڕلدی لە ئێلچی وەرگیراوە و نێردراوە بۆ دارولسەلتەنەی تاران و تا هاتنەوەی وەڵامی ئێلچی لێرە گل دراوەتەوە...» (٢١)

مەمالیک نەیان هێشت یوسف ضیا کاروبار بگرێتە دەست.

ئەوڕەحمان پاشا ویستی کەڵک لەم پشێوییە وەربگرێ کۆیە و هەریر و کفری بهێنێتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی. بەڵام سەرکەوتو نەبو. (٢٢)

- ١٠ -

سلێمان پاشا و ئەوڕەحمان پاشا هەر زو ناکۆکییان کەوتە بەینەوە. سلێمان ڕقی تێشکانی زڕنباری لە دڵ دا بو. ئێران کە هەردوکیانی بە «دەستنێژ» ی خۆی ئەزانی، چونکە ئەوڕەحمان پاشا بە یارمەتی ئەمان حوکمڕانیی بابانی کەوت بووە دەس و، سلێمانیش بە دیلی کەوت بوە دەس ئێران و، ئازادیان کرد بو. بۆ ئەچێ ئێران هەوڵێکی دابێ بۆ ڕێک خستنیان. گاردان لە نامەیەکی دا بۆ وەزیری دەرەوەی فەرەنسا، لەم بارەیەوە نوسیوێتی:

«شازادە عەبباس میرزا... فەرمانی داوە هەمو هێزەکانی لە لەشکرگاکەی خۆی دا لە خۆی کۆ بینەوە. فەرەجوڵڵاخانیشی بە سوارنیزامەکانیەوە ئامادە کردوە. ئەم سەرتیپە... دوای ئەوەی چوە ناوچە سنورییەکانی کوردستان ئەیتوانی بولەوێ بێنێتەوە و، ئەو ناکۆکییانەی لە کۆنەوە لە نێوان سلێمان پاشا و ئەوڕەحمان پاشا دا بوە لاپەلا بکا، لە قەڵاچوالانەوە گەڕاوەتەوە لای شازادە...» (٢٣)

بە ڕواڵەت وا دەرئەکەوێ کە دەوری ئەوڕەحمان پاشا لە تیژکردنی ناکۆکییەکانی ئێران و عوسمانی دا کاریگەر بوبێ. بەڵام ڕاستییەکەی دەوری ئەو لاوەکی بوە و، ناکۆکییەکانی ئەم دو هێزە زۆر لەوە قوڵتر بوە.. ئێران ئامانجی تایبەتی خۆی هەبوە لە کوردستان و لە عیراق دا. گاردان لە نامەیەکی تردا نوسیوێتی:

«پایەبەرز گەرەکێتی پێوەندی دۆستانەی خۆی لە گەڵ بابی عالی دابمەزرێنێ، بۆ ئەوەی پێوەندی لە گەڵ فەرەنسا، لە ڕێگای ئەستەمبوڵەوە، ئاسان بکا. بەڵام بە هیچ جۆرێ ئەو ڕەفتارەی ئەگۆڕیوە کە بەرامبەر ولایەتە تورکییەکانی دراوسێ ی ئێران هەیبو. وەکو جاران دەس وەرئەداتە ئەو ناکۆکییانەوە کە لە نێوان پاشای بەغداد و پاشای سلێمانی دا هەیە. لەشکریانی ئێران لە جوڵان دان بەرەو کوردستان. ئەتوانرێ پێشبینی بکرێ، سەرەڕای هەمو ئەو دڵنیاکردنە گردەبڕانەی

وەزیر دەری بڕیون، ئەچنە ناو قەڵەمڕەوی عوسمانییەوە.
پایەبەرز دەستی هەڵنەگرتوە لە داواکانی سەبارەت بە عیراقی عەرەب و قەڵەمڕەوی بەغداد و بەصرا. یەک لە دوای یەک دان بەوەدا ئەنێ کە چاوەڕوانی هەلی لە بارە بۆ ئەوەی بیانگرێ. بەڵام دیارە پێویستە سلێمان پاشا بە تەواوەتی پێڕەوی ئێران بکا. ئەگەرچی دیار نیە کە پایەبەرز دەستی هەبوبێ لە دانانی ئەودا بە حوکمڕانی بەغدا. لای وایە لەم کارەدا یارمەتی ئەوی داوە، چونکە کە سلێمان لە شەڕی عەلی پاشا لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشا دا بە دیل گیرا، ئەو ئازادی کرد. پاشای بەغداد ڕیعایەتی ئینگلستان و ئێران ئەکا: ڕیعایەتی ئینگلستان ئەکا بە هۆی بەصراو بازرگانیی لەوێوە لە گەڵ هیند. ڕیعایەتی ئێرانیش ئەکا چونکە ئاگاداری ڕیستەکانی فەتح عەلی شایە و، ترسی هەیە لەدەستهەوەردانی ئەو هەمیشە بە قازانجی ئەوڕەحمانی باخی. بەڵام ئەفرەتێکی توندی بەرامبەر هەر شتێ هەیە کە ناوی ئێرانیی پێوە بێ.» (٢٤)

- ١١ -

سلێمان کەهیە کە بە سلێمان پاشای بچوک (کوچک سلێمان) ناسراوە بو بە وەزیر. بناغەی دۆستایەتی لە گەڵ شای ئێران دامەزراند بو.
ئەوڕەحمان پاشاش گوێ ی ئەنەدایە وەزیری بەغداد بە سەربەخۆیی کاری ئەکرد. وەزیر لەشکری سازدا بۆ سەری. سلێمان تێشکانەکەی زرنیباری لە چاوی خالید پاشا ئەناسی. خالیدی فەرامۆش کرد بو. بەڵام محەمەد پاشای کوڕی خالید پاشا و سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشای کرد بو بە هاودەنگی خۆی.
ئەوڕەحمان پاشا بە خۆ کەوت. چوار تا پێنج هەزار کەسی ئامادە کرد. ئەمجارەش لە دەربەندی بازیان دامەزرا. (٢٥)
والی، وەکو جاری پێشو، ئەمیش ڕیستی پشت لە هێزەکانی ئەوڕەحمان پاشا بگرێ. لە لای ڕاستی دەربەندەوە، تفەنگچییەکانی کەرکوک و هەولێر و هەندێکی بابان بە سەرکردایەتی محەمەد بەگی کەهیەی وەزیر و، بە چاوساغی محەمەد بەگی کوڕی خالید پاشا و، لە لای چەپەوە سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشا، بە شەو لە هەردو لاوە سەرکەوتن و شوێنەکانی خۆیان گرت. کە ڕۆژ بوەوە تۆڵەکانی سەرشاخ لە لای خۆیانەوە و، وەزیریش ڕوبەڕو لە دەربەندەوە هێرشیان کردە سەر سەنگەرەکانی لەشکری بابان. ئەوڕەحمان پاشا بەرگەی ئەگرت. بە شکاوی کشایەوە. محەمەد و سلێمان تا قزلجە بە دوی کەوتن (جیمادی یەکەمی ١٢٢٣).
وەزیر سلێمان پاشای بە حاکمی بابان و، محەمەد بەگی بە موتەصەڕیفی کۆیە دانا. خەلعەتی لە بەر کردن. (٢٦)
خالید پاشا لەمێژ بو فەرامۆش کرابو بێ موچە و بێ کار لە کەرکوک دانیشت بو. پێنج تا شەش سەد سواری کۆکردەوە لە بەینی کفری و قەرەتەپەوە چو بۆ

زەهاو و لەوێیە چو بۆ دێی ئەوڕەحمان پاشا بۆ مەریوان.
وەزیر بو ئەوەی ئێشەکە گەورە نەبێ سلێمان پاشای لە سلێمانی کێشایەوە بەغداد. مەندەلی و خانەقین و عەلیاوای پێ بەخشی. موڵکی بابانی دایەوە بە ئەوڕەحمان پاشا (١٢٢٣).(٢٧)

- ١٢ -

سکاڵا و گازاندە لە سلێمان پاشای وەزیر زۆر گەیشتبوە بابی عالی. دەستدرێژی کردبوە سەر سنوری هەندێ لە ولایەتەکانی دراوسێ ی. پێش ئەوەی ببێ بە وەزیر بەڵێنی دابو قەرزەکانی والییەکانی پێش خۆی بداتەوە. بابی عالی ئەیویست کۆتایی بە دەسەڵاتی مەمالیک بهێنێ و، بەغداد ڕاستەوخۆ بخاتەوە ژێردەستی ئەستەمۆڵ.
لە ئەستەموڵەوە حالەت محەمەد سەعید، سەرۆکی دیوانی هومایونی، هاتە بەغداد. دەسەڵاتی تەواوی گۆڕینی وەزیر و دانانی وەزیرێکی تازەی درا بویە. تەنانەت فەرمانی وەزارەتی هێنا بو تەنیا جێگەی ناوەکەی بە بۆشی هێڵرابوەوە، بۆ ئەوەی خۆی کێ ی بە پەسند زانی بینوسێ.
حالەت داوای لە سلێمان کرد: یان بە ڕێکوپێکی دەرامەتی دەوڵەت بنێرێ، یان واز لە پایەی وەزیری بهێنێ.(٢٨)
حالەت ماوەیەک لە بەغداد مایەوە هیچی پێ نەکرا. نەیتوانی خواستەکانی دەوڵەت بهێنێتە دی. نە قەرزەکانی پێ وەرگیرایەوە و نە وەزیریشی پێ لابرا. لە بەر دەسەڵاتی زۆری وەزیر نەیوێرا نیازی ڕاستەقینەی خۆی بدرکێنێ. بە دەستی بەتاڵ بەغدادی بە جێ هێشت و چوە موسڵ چاوەڕوانی ڕەنی دەوڵەت بێ.
بەڵام حالەت کۆڵی نەدا. بۆ ئەو مەبەستە، پێوەندی لە گەڵ والی ی موسڵ کرد. والی ی موسڵ ڕەزامەندی بۆ بەجێهێنانی فەرمانەکانی دەربڕی. هەروەها پێوەندی لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشای بابان کرد، ئەویش ڕەزامەندی دەربڕی. هەردوکیان ڕقیان لە وەزیر بو.
حالەت، مەحمود پاشای والی ی موسڵ و شێخی طەی و میری شەمامک و سوارەکانی لە گەڵ خۆی هێنا و لە کەرکوک کۆبونەوە، ئەوڕەحمان پاشا زیاتر لە ١٠ هەزار سوار و پیادەی لەگەڵ خۆی هێنا بو. لە ناو ئەوانەدا سوارەی جاف بە سەرکردایەتی قادر بەگ و کەیخوسرەو بەگ. ئێلەکانی عوبێد و عزێز و بەیاتیشیان گەیشتن. سلێمان پاشا خۆی ئامادە کرد بۆ بەرگری.(٢٩)
حالەت بە نهێنی خەڵکی بەغداد و کاربەدەست و دەستوپێوەندەکانی وەزیری ئاگادار کرد کە فەرمانی لێخرانی دەرچوە. ئەمەش پشێوی خستە ناو ڕیزەکانیانەوە. لە ناو خۆیان دا هەندێ وردە شەڕ قەوما. هەندێ لە هێزەکانی وەزیر لە وەزیر تەکینەوە.

هێزەکەی حالەت بەرەو بەغدا کشا، وەزیر بەرەنگاری کردن. شەڕێکی قورس ڕوی دا. لە بەلاداخستنی شەڕەکەدا لەشکری ئەوڕەحمان پاشا دەورێکی کاریگەری هەبو. لە پەلاماردانی شەوێکیان دا نزیکەی ٨٠ کەس لە سوارەکانی کوژران، یەکێکیان عەبدولعەزیزبەگی کوڕی ئەحمەد پاشا بو، کە ئامۆزای ئەوڕەحمان پاشا و زاوانی بو، هەروەها ١٥٠ کەسی لێ بریندار بو. سلێمان پاشا هەلات بۆ ناو ئێلەکانی عەرەب. کابرایەکی عەرەبی خێلەکی بە هەلی زانی کوشتی و کەللەکەی هێنایەوە بۆ ئەوڕەحمان پاشا (١٢٢٥). لەو ڕۆژانەدا یەکەمین دەسەلاتداری بەغدا ئەوڕەحمان پاشا بو. (٣٠)

بەغدا بێ وەزیر بو.

- ١٣ -

هێشتا ململانێ ی دەسەلات لە بەغداد بە لادا نەکەوت بو، دو کەس لەو ئێرانییانەی سەروکاریان لە گەڵ کاروباری عێراق هەبو چەند نامەیەکیان دەربارەی بارودۆخی عێراق بۆ دەرباری ئێرانی نوسیوە.

محەمەد حسێن خان، کە ماوەیەک «کارگوزاری ئێران بوە لای وەزیری بەغداد لە نامەیەک دا بۆ عەبباس میرزا، نائیبولسەلتەنەی ئێران، نوسیوێتی:

«پێش ئەوەی ئەوڕەحمان پاشا بێتە باعیسی ئەم فیتنە و فەسادە و حولانی لە شارەزورەوە تا قەومانی شەڕەکە و چۆنیەتی کوژرانی وەزیر، ڕۆژ بە ڕۆژ و مو بە مو، بە خاکی پێ ی مبارەکی شەهریاری گەیەنراوە.. سلێمان پاشای بابان ئێستا بریندارە و گیراوە لەوانەیە بیکوژن.. خەڵک لە خۆیانەوە ڕویان لە وەزیر وەرگێڕا و لێ ی تەکینەوە.. وەزیریش کە بەوەی زانی لە گەڵ چەند کەسێ هەلات، لە کەناری ڕوباری دیالە بە دەستی عەرەب کوژرا.. دوای ئەوە فەیضوللا ئاغای کە هیە خەزانەدار و مەسرەفیشی کوشت و دارایییەکی زۆری لەوان و لە زۆری ئەعیانانی بەغداد زەوت کردوە.. ئەڵێن پارەیەکی زۆری لە محەمەد سەعید بەگی دەفتەردار سەندوە و کوشتویەتی.. کوشتنی ئەو کەسانە و سەندنی ئەو هەمو پارەیە لە خەڵک، هەموی ئەوڕەحمان پاشا ئەیکات. ڕەئیس ئەفەندی وەکو میوانێکی ئەناسراو لەوێ دانیشتوە و خۆی لە هیچ ناگەیەنێ، هەرکەسێ ئەوڕەحمان پاشا بیکوژێ یا لایبەرێ یا دایبنێ، ئەو یا کەسێکی تر دەسەلاتی نیە...

.. یەکەمجار کارگوزارانی دەربار.. ئاگادار کران کە ئەگەر بیروڕای کاربەدەستانی دەولەت.. بێتە سەر گرتنی عێراقی عەرەب هەلی لەمە باشتر هەلناکەوێ... دوای ئەوەش دوبارە ئاگادار کران کە ئەگەر دوسێ هەزار کەس و.. چەند طوغرا و فەرمان دەربکرێ..هەمو عێراقی عەرەب بە ئاسانی ئەکەوێتە دەس کاربەدەستانی ئەم دەولەتە مەزنە.. ئەوەش نەکرا. ئێستا کار بە ئێرە گەیشت ئەختێ بو بە هۆی بەدناوی ئەم لایەنە.

ئەوڕەحمان پاشا کە لە سەرەتاوە بێ ئەقڵ و شێت بو ئێستا کە مەملەکەتێکی وەکو عیراقی عەرەبی گرتوە و، چەند کرور سامانی کەوتۆتە دەس. هەلبەتە مێشکی تێک ئەچێ. هەندێ جوڵانەوەی نالەباری لێ ئەوەشێتەوە، لەو لایەوە هەمو ڕۆژێ لە گەڵ والی ی کوردستان و لەم لایەوە لە گەڵ ئەهالی ئە. سەرسنورانە هەرا دروست ئەکا و سەرەنجام ئێخنەی ئەولیای دەوڵەت.. ئەگە. ئەوسا سەرکوتکردن و تەمێ کردنی لە دژواریی و ئیشکاڵ خالی نابێ، بەڵا. ... چارەکردنی ئاسانە.

هەرکاتێ.. ئەم ... هێشتا کاروباری عیراقی عەرەب ڕێک ئەخراوە و وەزیرێ دانەنراوە و پشێویی تەواو لەو ناوچەیەدایە، بۆ نمونە لەم ماوانەدا لە چوار فرسەخی ئەجەفی ئەشرەف حەوت سەد تا هەشت سەد زائیری ئێرانی ڕوت کراونەتەوە و سەدو پەنجا کەسیان لێ کوشتون و، لە نێوان قەسر و خانەقینیش دا پەنجا شەست کەس ڕوت کراونەتەوە و پێنج شەش کەسیان کوشتوە و، لە نێوان کاظمەین و بەغدایش دا تاقمێ تالان کراون و شەش حەوت کەسیان کوشتوە و، ئاژاوەیەکی زۆر لە کاروباری ئەوێ دا هەیە. بە ئەندازەی دوانزەهەزار سوارە و تفەنگچی... مەئمور و، دانیشتوانی ئەم دوسێ ویلایەتەی دراوسێ ئاگادار بکەن. ئینشائەللا بکەونە دەفعی فەسادی ئەوڕەحمان پاشا، بە ئاسانترین شێوە کار بۆ پێشەوە ئەڕوا... چونکە مەبەستی ئەولیای دەوڵەت، یەککرتنی هەردو دەوڵەتە... ئەم موفسیدە سەرەنجام نێوانی هەردو دەوڵەت تێک ئەدا ...»(٣١)

محەمەد صادق خان، کە پێ ئەچێ لەو کاتەدا خۆی لە بەغداد بوبێ، لە نامەیەک دا بۆ میرزا شەفیع، صەدری ئەعظەمی ئێران، ئەنوسێ:

«... دوای کوژرانی وەزیر و، دەس بە سەردا گرتنی دارولسەلام لە لایەن ئەوڕەحمانەوە، هەرچی کەلوپەلی دیار هەبو لە شتی فروشتەنی و وڵاخ و چەک و کەرەستەی جەنگ و تۆپ و زەنبوڕەک بە تایەفەی بابانی بەخشی، لە وانەدا شەش هەزار سەر ئێستر کە هی وەزیرەکانی بەغداد بو درا بە تایەفەی بابان.. هەرچی دراو بو لە ئەشرەفی و شتی تر لە دارایی سلێمان پاشا و عەلی پاشا و ئەم وەزیرە کوژراوە هەموی بردوە.. کەهیەی کوشت و هەرچی هەبو زەوتی کرد.. باش ئاغا و خەزێنەدار و حیشمەت ئاغاسی و تاقمێکی تری لە ئەعیانی بەغداد کوشتوە و، هەمو کەلوپەل و دارایی بەندەنگ و دەنگداری زەوت کردون.. دەفتەردار و کوڕەکەی گرتوە، دو ئەغاری ئەستەمواڵی زێڕ، کە ئەکاتە ١٢٠٠ مەنی تەوریزی، لێ سەندون.. سەرەڕای ئەوەی هەمو ئەوانەی بردوە هێشتا داوای پارە لە بازرگانەکانی بەغدا - خۆماڵی و بێگانە ئەکا.. سەد هەزار قرۆشی لە کلیلدار و متەوەللی کاظمەین سەندوە.. بۆ گوێزانەوەی کەلوپەل، وڵاخەکانی وەزیر بەشی نەکردوە، لە سلێمانی و دەوروبەریەوە وڵاخیان هێناوە.. پیاوێکی ناسراوی لە بەغدادا نەهێشتوە. سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشا، کە لە ناو تایەفەی بابان دا ناوونیشانێکی هەبو و،

خەڵکی بابان لایەنگیری بون، گرتوە و کوشتوە.. ئێستا دنیا بە نارەزوی ئەم پیاوە شێتە پڕ هەوایە ئەگەڕێ.. عەبدوڵڵا پاشای خەزێنەداری عەلی پاشا، کە نۆکەری ئەورەحمان بو، کردویەتی بە قایمقام.. وەکو بیستراوە نامەیەکی نوسیوە بۆ کاربەدەستانی ڕۆم، بەڵێنی داوە چەردەیەکی زۆر پارە بدا ئەگەر وەزارەتی بدەنێ.. ئەگەر وەزارەتی ئەم قبوڵ نەکەن، وەزیرێ بۆ بەغداد ئەدۆزێتەوە، کە نۆکەری خۆی بێ.. زەهاو، خانەقین، بەعقوبە، مەندەلی بە فەتاح پاشای زەهاو داوە، بەو مەرجەی کە ساڵی دو هەزار سوار ئامادە بکا.. دوای جەژنی ڕەمەزان خەیاڵی گەڕانەوەی هەیە بۆ سلێمانی.. ڕەئیس ئەفەندی میوانێکە لە گۆشەدا کەوتوە.. لە دەوری بەغداد و سەربرد و ناوشار و قزرابات و خانەقین و قەسردا سێ چوار ئانیر کوژراون و، دەدوانزە هەزاریش ڕوت کراونەتەوە.. »(٣٢)

لەم دو ڕاپۆرتە ئەگونجێ چەند ئەنجامگیرییەک بکرێ:

١. پێش ئەوەی وەزیر لێ بخرێ و هەڵێ و بکوژرێ، داوایان لە دەرباری ئێرانی کردوە، پشتیوانی لە وەزیر بکا بۆ ئەوەی بمێنێتەوە، بەڵام دەرباری ئێرانی ئەم پێشنیازەی جێبەجێ نەکردوە، ئیتر لە بەر ئەوە بوە ڕوداوەکان ئەوەندە بە خێرایی هاتون ئێران فریای یارمەتیدانی وەزیر نەکەوتوە، یان بە چاکی ئەزانیوە خۆی لەو کێشەیە هەڵ بقورتێنێ، ئەمە باسێکی جیاوازە.

٢. لە کاتی پەشێوانی هەلومەرجی بەغدادا، بە تایبەتی دوای کوژرانی وەزیر، پێشنیاریان کردوە ئێران هێز بنێرێ بۆ گرتنی ناوچەکە و، ئەو کاتەیان لە هەمو کاتێ بێ لەبارتر بوە، بۆ لەشکرکێشییەکی وەها.

٣. لە بەر ئەوەی مەترسی ئەوەیان هەبوە، ئەورەحمان پاشا دوای ئەم تەنگوچەڵەمەیە بەهێز بێ، دەرباری ئێرانییان هان داوە هەر لە سەرەتاوە چاری بکەن و، نەهێڵن بەهێز و دەسەڵاتدار بێ.

گومانی تێ دا نیە، هەردو کاربەدەستی ئێرانی بە گیانێکی دوژمنانەوە، ڕوداوەکانیان زلتر کردوە لەوەی هەبوە بۆ ئەوەی کاربەدەستانی ئێرانی دژی ئەورەحمان پاشا بورووژێنن. چەندین هەواڵ و دەنگوباسی ناڕاستیشیان تێ دایە. ئەگینا دوای ئەم ڕوداوە بە چەند ساڵێ داود پاشا پەنای بۆ میری بابان ئەئەبرد و، جارێکی تریش لەشکری بابان ئەیئەتوانی داود پاشا بباتەوە بەغداد.

عوسمان پاشای بابان کاتێ خۆی لە بەغداد دەرمانخوارد کرا بو. هەندێ لە گەورەپیاوەکانی بەغداد دەستیان لەم پیلانەدا هەبو. ئەورەحمان پاشا ئەو قینەی لە دڵ دا ما بو. ئەم هەلەی بۆ هەڵکەوت، بە کوشتن یا بە تاڵانکردن، تۆڵەی لەوانە کردەوە، کە دەستیان لە کوشتنی کاکی دا هەبو.(٣٣)

سەرەڕای ئەمەش، لەشکری بابان، بە سەرکردایەتی ئەورەحمان پاشا، دەوری کاریگەری هەبوە لە بەلاداخستنی شەڕەکەدا و، زۆری کوژراوەکانیش لەوان بوە. لە بەر ئەوە بە هەقی خۆیان زانیوە لە باتی خوێنی کوژراوەکانیان تاڵان و بڕۆ بکەن. لە

ناو تالانییەکەدا تۆپ و خێوەت و قورساییی بوە. ئەوڕەحمان پاشا دوانزە تۆپی ناردۆتەوە بۆ سلێمانی لە کەرکوک هێزی بەنیچەری ڕێگەیان بە کاروانەکە گرتوە. ویستویانە نەهێڵن بیگوێزنەوە بۆ سلێمانی. وتویانە: «ئەمە خیانەتێکی گەورەیە تۆپ لە گرنگترین شوێنی مەملەکەتی عوسمانییەوە ببرێ و بنێردرێ بۆ دێ یەک» (٣٤)

یەنیچەری سەرەنجام ڕێگەیان بە کاروانەکە دا تێ بپەڕێ و، نەیانتوانی گلی بدەنەوە.

- ١٤ -

والی ی بەغداد عەبدوللا ئاغای خازن و طاهیر ئاغای نەفی کرد بو بۆ بەصرا. پاش چەند مانگێ لێیان بورد و داوای لێ کردن بگەڕێنەوە بەغداد. ترسان بۆ کوشتن بانگ کرا بن. نەیانوێرا بگەڕێنەوە بۆ بەغداد. کە گەیشتنە قورنە لە ڕێگەی حوێزەوە هەلاتن بۆ لورستان. لەوێوە هاتنە سلێمانی. لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشا ناسیاویی کۆنیان هەبو. ئەوڕەحمان پاشا بە گەرمی میوانداری کردن و ڕێزی لێ نان.

عەبدوللا ئاغا لە کۆیلە ئازادکراوەکانی سلێمان پاشای گەورە بو. حالەت لە جوڵانەکەی دا بەرەو بەغداد ئەمیشی لە گەڵ خۆی هێنا و کردی بە قائمقام.

حالەت لە دلی خۆی دا حەزی لە چارەی مەمالیک نەئەکرد. بە نهێنی کەوتە ئاژاوەنانەوە بۆ ئەوەی بە یەکتریان بهاڕێ. وای بلاوکردەوە کە عەبدوللا ئاغا، لە لایەن ئەوڕەحمان پاشاوە دانراوە، ئەویش سەر بە ئێرانە. هانی دان ئەوڕەحمان پاشا دەر بکەن و سەعیدی کوڕی سلێمانی گەورە دابنێن. ئەمە شەڕێکی ناوخۆی هەڵگیرساند. خەریک بو حالەتی تێ دا بکوژرێ. بەلام ئاژاوەکە کوژێنرایەوە. حالەت ناچار بو فەرمانەکەی بۆ عەبدوللا ئاغا پڕ کردەوە. عەبدوللا پاشا بو بە وەزیری بەغدا (١٢٢٥ک / ١٨١٠ز). (٣٥)

- ١٥ -

ئەو کاتەی حالەت ئەفەندی بۆ یەکێ نەگەڕا دای بنێ بە والی، ئەوڕەحمان پاشا، لە ناو گەورەپیاوەکانی عیراق دا، لە هەموویان بە دەسەلاتتر و، بە ناوبانگتر، ڕەنگە لێوەشاوەتریش بوبێ.

سەرچاوە کوردییەکان، وەکو ڕیچ ئەگێڕنەوە: حالەت «...داوای لە ئەوڕەحمان پاشا کردبو، کە لە جێ ی سلێمان پاشا ببێتە والی ی بەغداد، کەچی ئەوڕەحمان پاشا زۆر مەردانە و بە توندی داواکەی ڕەت کردبوەوە و وتبوی: ڕاستە من بەوە، پلەی یەکەمی وەزیریم ئەدرێتێ، بەلام قەومێک لە ناوی چیاکانی کوردستان، بە [illegible]خت و بەختی دەولەتی عوسمانی ناگۆڕمەوە، ڕەنگە چونیشم

بۆ بەغداد، گوزەرانیشم زۆر خۆشتر بکات، بەڵام ئەنجامەکەی ئەبێتە هۆی لە ناو چوونی بنەماڵەی بابان.»(٣٦)

نوسەری «مسیر الاکراد» ئەڵێ: «... ئەوسا تاقمێ لە سەرانی وڵاتی داواکرد بۆ ڕاوێژکردن لە سەر دانانی وەزیر. بە کۆمەڵ وتیان: «ئێمە لە حکومەتی ئێوە خۆشحاڵین و، جگە لە تۆ کەسی تر بۆ سەرۆکایەتی عیراق دانانێین. گەورەکانی بابان وتیان: «پاشا نەریتی کوردی و خێڵایەتی لە دەس مەدە و، دەس لە وڵاتی خۆت هەڵ مەگرە. ژیان لە عیراق - تکلیفی مالایطاقە - ئەم چرایە ئەوەندە ڕۆشن نابێ. بە نان و دۆی خۆمان هەڵ ئەکەین و خەریکی شتێ نەبین.»(٣٧)

بەڵام سەرچاوە عوسمانییەکان ئەڵێن: ئەورەحمان پاشا زۆری هەوڵ داوە، تەنانەت ئامادەیی دەربڕیوە کە باجی ساڵانەی ولایەتی بەغداد پێنج قات بە زیادەوە پێشکەش بە بابی عالی بکا. بەڵام حالەت ڕازی نەبوە. بابی عالی هەرگیز ڕازی نەبوە گەورەپیاوێکی عەرەب یا کورد بە والی ی بەغداد دابنرێ. چونکە ئەترسا عیراق بەرەو جیابونەوە و سەربەخۆیی ببەن، بە تایبەتی لە گەورەکانی بابان کە پێوەندییان لە گەڵ ئێران هەبوە.(٣٨)

بەڵام ئەوەی گومانی تێ دا نیە ئەورەحمان پاشا هەوڵێکی زۆری داوە لە باتی ئەوەی بپەسترێ بە والی ی بەغدادەوە، ڕاستەوخۆ سەر بە بابی عالی بێ. لە بەرامبەر ئەوەدا ئامادە بوە باجی ساڵانە زیاد بکا.(٣٩)

- ١٦ -

ئێران سلێمان پاشای بە دەستنیژی خۆی دائەنا. ئەم گۆڕینەیان پێ ناخۆش بو. جگە لەوەش عەبدولفەتاح پاشای موتەصەڕڕیفی درنە و باجەلان لە گەڵ ئەورەحمان پاشا هات بو بۆ یارمەتیدانی حالەت، بەڵام کەمتەرخەمی کردبو. سەرەڕای ئەوەش چەند جارێ لە لەشکرکێشی ڕزم دا بۆ سەر ئەورەحمان پاشا بەشداری کرد بو. وەزیر لە سەر داوای ئەورەحمان پاشا عەبدولفەتاحی لابرد و، خالید پاشای ئامۆزای دانا. محەمەد عەلی میرزا داوای لە وەزیر کرد بیخاتەوە جێگەی خۆی، وەزیر لە ژێر گوشاری ئەورەحمان پاشادا داواکەی بۆ جێبەجێ نەکرا. سەرەنجام عەبدولفەتاح و عەبدولعەزیزی کوڕی لە گەڵ پیاوەکانیان پەنایان برد بۆ شازادە لە کرماشان. دو جاری تر شازادە داواکەی دوبارە کردەوە، هەردو جار ئەورەحمان پاشا لاساری کرد و، نەیهێشت عەبدولفەتاح پایەی پێشوی پێ بدرێتەوە.

بۆ تەنگاوکردنی ئەورەحمان پاشا ئێران بزاق خانی میری سابلاخی بە لەشکرێکەوە نارد بۆ گرتنی سەردەشت. سەردەشت لەو کاتەدا بەشێ بو لە مولکی بابان. ئەورەحمان نیزنی لە وەزیر خواست بیگەڕێنێتەوە کوردستان. وەزیر ڕێگەی دا (١١ ی صەفەری ١٢٢٦ک / ٥ ی مارتی ١٨١١ز).

ئەورەحمان گوێ ی نەئەدایە وەزیر. هەروەها گوێ ی نەئەدایە شازادە. ساردی کەوتە بەینیانەوە. هەردولایان ڕێک کەوتن ئەورەحمان پاشا تەمێ بکەن. خالید

پاشا لەو کاتەدا لە زەهاو بو. وەزیر موافەقەتی کرد لە جێگەی ئەورەحمان ببێتە میری بابان. ئەورەحمان وای ئەزانی خالید پاشا لە گەڵ ئەوە. ئەیئەزانی لە ژێرەوە لە گەڵ دوژمنەکانی ڕێک کەوتوە. ئەورەحمان خۆی ئامادە کرد بۆ بەرەنگاری و، سلێمانی نارد بۆ بەرهەڵستی وەزیر.

محەمەد عەلی میرزا هێزێکی ٦٠ هەزار کەسی بۆ سەر ئەورەحمان ئامادە کرد. ئەورەحمان لای وابو هێزەکەی خۆی و هێزی خالید پاشا بەسن بۆ بەرگری دژی شازادە. بەڵام کە شازادە گەیشتە زەهاو خالید پاشا، لە سەر داوای وەزیر، چو بە پیریەوە و کەوتە گەڵ هێزەکەی. ئەورەحمان بە خۆی دا ڕانەپەرمو بەرەنگاری بکا خۆی و خێزانەکەی و هەندێ لە پیاوەکانی کشانەوە کۆیە. کۆیەی قایم کرد دژی گەمارۆدان و هێرشی لەشکری عەجەم.

وەزیر خەلعەت و بیورلدی میرایەتی بابان و کۆیەو هەریری بۆ خالید پاشا نارد. ئەمە جاری دوەم بو خالید پاشا جێگەی ئەورەحمان پاشا بگرێ. شازادەش دەوری کۆیەی گرت. وەزیر لە هاوکاری شازادە پەشیمان بوەوە. ترسا کوردستان بە تایبەتی کەرکوکی لە دەس دەربچێ. شازادە ١٥ ڕۆژ ئەورەحمان پاشای گەمارۆ دا. ئەورەحمان پاشا حەفتا تا هەشتا شەرکەری بابانی لە گەڵ بو. ئازایەتییەکی زۆریان نواند.(٤٠) شازادە ئانومێد بو لە گرتنی لە گەڵی ڕێک کەوت: بابان بۆ خالید پاشا بێ و، کۆیەو هەریریش بۆ ئەو (١٢٢٦ک / ١٨١١ز). ساڵانە هەندێ دیاری بۆ بنێرێ.(٤١)

پاش ٣ مانگ ئەورەحمان پاشا بە ناوی ڕاوەوە چوە شوێنێکی نزیک سلێمانی. خالید پاشا هێزێکی کەمی هەبو ترسا. سلێمانی بە جێ هێشت. چو بۆ زەهاو و لەوێوە بۆ مەندەلی. ئەورەحمان پاشا چوە سەرچنار. ئاگاداری وەزیری کرد. بە هۆی هاتنی وەرزی زستانەوە وەزیر لەشکرکێشی بە پاش ئەزانی. گوێ ی خۆی لەم ڕوداوانە خەواند و سلێمانی بە ئەورەحمان سپارد و، خالیدی بانگ کردەوە بۆ بەغداد و مەندەلی بۆ تەرخان کرد (١٢٢٧).(٤٢)

- ١٧ -

لە (١٢٢٦ک / ١٨١١ز) دا ڕوسیا و تورکیا ڕێککەوتننامەی «بوخارست»یان ئیمزا کرد. لەم ڕێککەوتنەدا بە هیچ جۆرێ ناوی ئێران نەهات بو. ئێران وای دائەنا لە پشتەوە خەنجەری لێ دراوە. ئێران لە ڕێگەی سەفیری بەریتانیاوە ناڕەزایی خۆی بە بابی عالی گەیاند. صەدری ئەعظەمی عوسمانی لە وەڵام دا وت بوی: لە کاتێک دا دەوڵەتی عوسمانی لە جەنگ دا بو دژی ڕوسیا، ئێران ئەک هیچ وەڵامێکی پاشی عەبدولوەهاب ئەفەندی نەدایەوە، بەڵکو پشتیوانی لە یاخیبونی ئەورەحمان پاشا کرد و، پەلاماری ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵاتی دەوڵەتی عوسمانییان دا. ئەبێ چاوەڕوانی چ دۆستایەتییەک لە ئێران بکەین؟

شا لە هەڵوێستی بابی عالی سەبارەت بە پێکهاتن لە گەڵ ڕوسیا بێ ئاگاداری ئێران دڵگران بو. چاوەڕوانی هەلێ بو ئەم داخەیان پێ بڕێژێ. (٤٣)

- ١٨ -

سەرلەنوێ وەزیر کەوتەوە گێچەڵ بە ئەوڕەحمان پاشا. بۆ جاری سێیەم خالیدی لە جێگە دانابەوە. هێزێکی گەورەی بردە سەر ئەوڕەحمان پاشا. ئەوڕەحمان خۆی بو ئامادە کرد. لە شوێنێکی نزیک کفری لەشکری بابان و ڕۆم لێکیان دا. سەرەتا لەشکری وەزیر شکا و بەشێکی هێزەکەی لە مەیدانی شەڕ هەڵاتن. هێزەکەی خۆی و، تفەنگچییەکانی عوقەیل و، هەندێ شەرکەری بابان و، تۆپخانەکەی مایەوە. ئەمانە بە سەرکردایەتی داود ئەفەندی (دوایی داود پاشا) لە شەڕەکەدا خۆیان ڕاگرت و شکستیان بە لەشکری ئەوڕەحمان پاشا دا. لەم شەڕەدا خالید بەگی برای ئەوڕەحمان پاشا و زۆر کەسی تر کوژران (١٢٢٧ک / ١٨١٢ز). منارەیەکیان لە سەری کوژراوەکانی کورد دروست کرد. ڕۆم بارەگا و کەلوپەلی بارەگاکەی ئەوڕەحمان پاشایان تالان کرد. (٤٤)

وەزیر بەرێ کەوت بۆ کەرکوک. موتەسەللیم و قازی و میرئالای کەرکوک و ئاغای بەغداد و ٣ کەس لە گەورەپیاوەکانی شەمەری تاوانبارکرد بە دەستێکەڵاو کردن لە گەڵ ئەوڕەحمان پاشا و سزای دان. واڵی ی موسڵیش بە هەمان تۆمەت تاوانبار بو. ئەم بە دیاری و پاڕانەوە خۆی پەڕاندەوە.

ئەوڕەحمان پاشا دیسان پەنای بۆ ئێران برد. شا ئەمەی بە هەل زانی. فەرمانی دا بە محەممەد عەلی میرزا یارمەتی ئەوڕەحمان پاشا بدا. (٤٥)

شازادە دالدەی دا و، داوای لە وەزیر کرد بیگێڕێتەوە سەر میرایەتی بابان. وەزیر داواکەی جێبەجێ نەکرد. شازادە ڕوی کردە قزرابات و تالانی کرد و، خەڵکەکەی هەڵاتن. وەزیر خۆی سازدا بۆ بەربەرەکانی. لەم کاتەدا سەعیدی کوڕی سلێمان پاشای گەورە، لە ترسی گیانی خۆی، هەڵات بۆ ناو مونتەفیک. عەبدوڵڵا لەمە کەوتە پەژارەوە. ترسا بە فیتی دەوڵەت ئەمەی کرد بێ. وازی لە شازادە هێنا و، داواکانی جێبەجێ کرد. خالید و سلێمانی لە بابان و کۆیەو هەریر لادا و، ئەوڕەحمانی بۆ گێڕایەوە (١٢٢٧ک / ١٨١٢ز). بەڵێنی دا خەرجی لەشکرکێشییەکەی شازادەش بدا. بۆ ئەوەی دەستی بۆ سەعید بەگ والا بێ. (٤٦)

ئێران و ڕوسیا پەیمانی گولستانیان ئیمزا کرد (١٢٢٨ک / ١٨١٣ز). بە گوێرەی ئەم ڕێککەوتنە ئێران. ناوچەکانی تفلیس، قەرەباغ، شیروان، شەکی، دەربەند، باکۆی لە دەس دا. تورک لای وابو ئێران بە داگیرکردنی ئەرزی عوسمانی ئەیەوێ بێتەوە مایە و، زەرەرەکانی پڕ بکاتەوە.

بۆ دەربڕینی ناڕەزایی لە لەشکرکێشی ئێران بۆ سەر ئەرزی عوسمانی، بابی عالی جەلالەددین محەممەد ئەفەندی لە ڕێگەی بەغدادەوە نارد بۆ تاران (١٢٢٨ک

/ ١٨١٣ز). جەلالەددین لە گفتوگۆکانی دا پێ ی لە سەر خۆتێ هەڵنەقورتاندنی ئێران لە کاروباری ناوخۆی عوسمانی و، گێڕانەوەی ئەو ئاڵانیانەی دانەگرت کە لە دوا لەشکرکێشی دا بردبویان. ئێرانیش لە بەرامبەر ئەوەدا داوای گێڕانەوەی کەلوپەلی تاڵانکراوی زانیرانی نەکرد. ئەم سەفەرەتەش بە ئەنجام نەگەیشت. بەڵام هەمو هاتوچۆیەک زیاتر ڕێگەی لە یەکگەیشتنی نزیک ئەکردەوە..

- ١٩ -

ئەگەرچی سەردەمی ئەوڕەحمان پاشا زۆر نائارام بوە. شەڕوشۆڕی زۆری تێ دا قەوماوە. لە ماوەی ٢٤ ساڵ دا ئەوڕەحمان پاشا پێنج جار لابراوە. لە گەڵ ئەوەش دا ئەوڕەحمان پاشا هەروەکو سەرکردەیەکی هەڵکەوتوی مەیدانی جەنگ بوە، هەروەها پێشەنگێکی مەیدانی خوێندەواری و ڕۆشنبیری بوە. بێ مەڵامەت نیە ڕەنجوری بە بۆنەی گیرانەکەیەوە شیعرێکی پڕ ستایشی بۆ ئەنێرێ بۆ زیندانی حیللە و، م. خالیدی نەقشبەندی ستایشی ئازایەتی و دادپەروەری ئەکا و، لە شەڕی ئەم و والی ی بەغدادا. کە لایەکیان لەشکری خەلیفەی ئیسلام و لایەکەی تری شۆڕشگێڕێکی یاخی کوردە، پشتیوانی لە شۆڕشگێڕەکە ئەکا و، شیوەن بۆ کوژراوەکانی ئەکا. یان عەلی بەردەشانی شەڕەکانی بە «بەیت» ی درێژ ئەهۆنێتەوە و، ئەکەوێتە سەر زمانی شایەر و گۆرانیبێژ و کۆڕ و دانیشتنی پێ گەرم ئەکەن.

ئەوڕەحمان پاشا لە بواری هاندانی خوێندەواری دا چەند کاری گرنگی کردوە:

١. دروستکردنی مزگەوت و مەدرەسەی نوێ.

٢. هێنانی مەلا ناودارەکان بۆ قەڵەمڕەوەکەی خۆی و، دابینکردنی پێویستیەکانی ژیان و خوێندن و دەرس وتنەوە.

٣. کڕین و نوسینەوەی سەرچاوە گرنگەکانی خوێندنی مەلایەتی و، وەقف کردنی لە سەر مزگەوت و مەلاکان.

گرنگی دانی ئەم میرە مەزنە بە خوێندەواری لەوەدا دەرئەکەوێ، سەرەڕای کەشمەکێشی ئەو ڕۆژگارەی ئەوی تێ دا ژیاوە، وەکو ئەگێڕنەوە خۆیشی هەندێ جار دەرسی بە فەقێ و قوتابی مزگەوتەکان وتۆتەوە. (٤٧)

- ٢٠ -

عەبدوڵڵا پاشای وەزیر لەشکرێکی گەورەی سازدا بۆ سەر مونتەفیک کە دالدەی سەعیدیان دابو. لەم لەشکرکێشیەدا زۆری هێزەکەی وەزیر لە وەزیر هەڵگەڕانەوە. وەزیر بە دیل گیرا و کوژرا (١٢٢٨ک / ١٨١٣ز). سەعید بو بە وەزیری بەغدا.

لەم ماوەیەدا ئەوڕەحمان پاشا نەخۆش کەوت و، (شەوی ١٧ ی ڕەبیعی دوەمی ١٢٢٨ک / ٢ ی مارتی ١٨١٣) مرد. لە مزگەوتی گەورەی سلێمانی بە

خاک سپێردراوە. وەکو ڕیچ ئەگێڕێتەوە ئەوڕەحمان پاشا لە سەرەمەرگا وروژاوە چونکە بە کەساسی لە جێنگەدا ئەمرێ لە کاتێک دا لەو هەمو شەڕانەدا نەکوژراوە.
عینایەت بەگ، یەکێ لە شاعیرەکانی ئەو سەردەمە. لە شیوەنی ئەوڕەحمان پاشادا شیعرێکی فارسی داناوە لە دوا بەیتی دا ئەڵێ:

چو بود او ظل رحمن در حقیقت
از ان شد سال فوتش (ظل رحمن: ١٢٢٨)(٤٨)

پەراوێزەکان

١. الکرکوکلی: ٢٠٣؛ العمری: ٤٧. العزاوی: ٦/ ١٢٠ - ١٢١؛ ڕەنجوری: «ڕۆیشتنی ئەوڕەحمان پاشا بۆ بەغداد دوای کوشتنی ئەحمەد کەهیە خەربەندەئۆغلی و لێخرانی لە حکومەتی سلێمانی سەرەتای ڕەمەزانی ١٢١٢»
٢. الکرکوکلی: ٢١٦؛ العمری: ٦٠؛ العزاوی: ٦/ ١٤٣.
ڕەنجوری بەم بۆنەیەوە شیعرێکی داناوە ناردویەتی بۆ «پاشای کوردستان» ئەوڕەحمان پاشا لە زیندانی حیللە. ئەمە چەند بەیتێکیتی:

ڕەوان بە ڕاهی چون بەرق ڕەهوار
مدارا مەکەر تا وە «بەغدا» شار
نە بارگەی خاصان بوازە هیممەت
ڕوکەر نە ماوای قەیس پڕ بەینەت
دەور بدەر نە موڵک «بابل» بێ ئەندێش
بشۆ وە جایێ «حیللە» ماچان پێش
شەهزادێ جە نەسل بەگزادەی بابان
جە ئەیەی ئوجاغ مالیک ڕیقابان
والی ویلایەت گشت کوردستانەن
نیسم شەریفش عەبدوڕڕەحمانەن
ستارەی بەختش قیران ئەحسەن
جە «حیلە»ی دنیا نە «حیللە» حەبسەن

دیوانی ڕەنجوری: ٢٠٥ - ٢٠٧. بلاوکەرەوەی دیوانەکە ئەڵێ کە شیعرەکە ناتەواوە و. بەشێکی فەوتاوە.
٣. العمری: ٦١ - ٦٢.
٤. الکرکوکلی: ٢٢١؛ العمری: ٦٢؛ العزاوی: ٦/ ١٥١.
٥.

٦. الکرکـوکلی: ٢٢٧ - ٢٢٨؛ زکی. «تاریخی سلێمـانی : ١٠٦؛ العزاوی: ٦/ ١٦٢ - ١٦٣.
٧. الکرکوکلی: ٢٢٨.
٨. عباس العزاوی له «رحلة المنشی البغدادی» دا ئەڵێ: «بەت» ڕوباری «عوظیم»».
٩. العـمری: ٦٨؛ لونگریک: ٢٧٩. بێ ئەچێ دوای کـوژرانی مـحـەمەد پاشـا، نەوەکـانی تەیمور پاشـای کـۆیە نیـتـر دەورێکی ئەوتۆیان لە ڕوداوەکـانی ناوچەکەدا نەمابێ.
١٠. العمری: ٦٨ - ٧٠.
١١. الکرکوکلی: ٢٢٨ - ٢٣١؛ العمری: ٦٨ - ٧٠؛ لۆنگریک: ٢٧٩؛ العزاوی: ج ٦، ص ١٦٤ - ١٦٧.
١٢. دنبلی: ١٦٦. دونبـولی ئەڵێ: نزیکەی ٥ هەزار سـاڵی لە گـەڵ بو. ڕەنگە ئەم ژمارە زۆرە ڕاست نەبێ.
١٣. نصیری: ١/ ٥١.
١٤. نصیری: ١/ مقدمه/ ٢١ - ٢٢؛ العزاوی: ٦/ ١٧٢؛ الکرکوکلی: ٢٣٤؛ باباني: ١٣٠؛ دنبلی: ١٦٦.
١٥. الکرکـوکلی: ٢٣٤ - ٢٣٧؛ لۆنگریک: ٢٧٩ - ٢٨؛ العـزاوی: ٦/ ١٧١ - ١٧٧؛ دنبلی: ١٦٧ - ١٦٩.
١٦. العـمری: ٧١ - ٧٢. مـەولانا خالیدی نەقشبەندی دو «مەرثیە»ی جیـاوازی بۆ سـەلیم بەگ و یەکێکی تر لە میـرەکـانی بابان بە ناوی مـیـرعوسمـان نوسیوە. ئەبێ میر عوسمانیش لەو ڕوداوانەدا کوژرا بێ. ساڵی کوژرانی بە حسابی ئەبجەد دیاری کردون.
«مەرثیە»ی یەکەم:
هزبر بیشەی مردی سلیم بن محمود انکه
بە نوک نیزەاش بس عقدەی واناشدە، واشد
زکینش رزمکە شد دشت چون از بس تن بی جان
تو می گونی زجبهەش قابض الارواح هویدا شد
تمنا داشت پیش شیر شیران داور اعظم
کشد خودرا و اخر عمر او دراین تمنا شد
بسوی اشیان قدس در پرواز شد جانش
روانش طوطی نزهتکه فردوس اعلی شد
بە ماتم داریش اشفتەشد شاهنشه ایران
بە چشمش روز روشن چون شب تاریک یلدا شد
زمرگ او بسی اه و دریغا در جهان افتاد
همین تاریخ سال مرگ او «اه» و «دریغا» شد: (١٢٢١)

«مەرثیە»ی دوەم:
داد ازین گردون دون، فریاد ازین
نیست جز مردان حق را در کمین
بحر احسان، کوه عرفان، کان جود،
فخر دوران، ناصب اعلام دین
میرعثمان انکه رای روشنش
بود نظم ملک را حبل المتین
گشت جانش تیر قدرت را هدف
باد بروی رحمت از جان افرین
ماه ذالحجه بد و بیست و یکم
رخش همت کرد در یکشنبه زین
رخت بیرون برد ازین دنیای دون
خیمه برافراشت در خلد برین
شد زصهبای شهادت جرعەنوش
گشت با همنام پیشینش قرین
خاک بر فرق فقیران کرد و رفت
خاطر خوشنود عالم شد حزین
بسکه گرد غم بجنبید از جهان
کس نداند اسمان را از زمین
زاریش را شب همه شب تا سحر
دیدەها بگشاده چرخ هشتمین
از پی تاریخ سالش گفت دل
«باد صد باره به مرگش افرین»: (١٢٢١)
معتمدی: ١٠٣، ٢١٧ - ٢١٨.
١٧. نصیری: ١/ ٥٧ - ٥٩.
١٨. دنبلی: ١٦٨.
١٩. نصیری: ١/ مقدمه ٢٢.
٢٠. نفیسی: ١/ ١٤٧.
٢١. نصیری: ١/ ٢١٠.
٢٢. العزاوی: ٦/ ١٩١.
٢٣. نفیسی: ١/ ١٤١.
٢٤. نفیسی: ١/ ١٣٦.
٢٥. بێ ئەجێ م. خالیدی نەقشبەندی بە بۆنەی ئەم خۆئامادەکردنەوە ئەم چەند بەیتەی لە ستایشی ئەوڕەحمان پاشادا هۆنیبێتەوە:
عبد رحمن، شیر میدان، شاه گردون، جاردان
با عموم شهرتش، مهر است مانند سها

توپ لژدروار را چون بر عراده تکیه داد
پارەشد خمپارەوش قلب عدو زین اعتنا
حسب حال خصم ملهم گشت تاریخش بدل
«دشمن بد چون رهد از شیر یا از لژدها»: (١٢٢٣)
معتمدی: ٣٢١.
٢٦. العزاوی: ٦/ ١٨٤ - ١٨٥؛ الكركوكلی: ٢٤٢ - ٢٤٣.
٢٧. الكركوكلی: ٢٤٤؛ العزاوی: ٦/ ١٨٦.
٢٨. لۆنگریک: ٢٧٣.
٢٩. بابانی: ١٣٤.
٣٠. العزاوی: ٦/ ١٩٥ - ٢٠١؛ دنبلی: ٢٤٢ - ٢٤٣؛ بابانی: ١٣٥؛ نصیری: ١/ ١١٩ و ٢١٤.
٣١. نصیری: ١/ ١١٩.
٣٢. نصیری: ١/ ٢١٤.
٣٣. فائق بەگ: ٤١.
٣٤. العمری: ١٢١.
٣٥. العزاوی: ٦/ ٢٠٦ - ٢٠٧.
٣٦. ریچ: ١١٥.
٣٧. بابانی: ١٣٧.
٣٨. نوار، «داود باشا»: ٥٠؛ «تاریخ العراق»: ١١٣؛ لۆنگریک: ٢٧٣.
٣٩. ریچ: ١١٥.
٤٠. ڕەنگە ئەو قەصیدە درێژەی مێژونوس، عثمان بن سند، کە بە هۆی صەبغەتوڵلا حەیدەرییەوە ناردویەتی بۆ ئەوڕەحمان پاشا و، وەکو ئەیشلێن، وەلامی وەرنەگرتوتەوە، بە بۆنەی ئەم شەڕەی کۆیەوە بێ کە سەرەتا و ناوەڕاست و کۆتاییەکەی ئەمەیە:

الیه محبات حسان تواترت
فاعدت من المدح الغریض له اللها
محبات صب لم یزل ذا حشاشه
مقرحه من حب من قطن اللها

*

وکیف ویبض الکرد تجزم للعلی
لثورتها کسرا وتمنعها نصبا
ثقت وعابد الرحمن والفارس الذی
له صدرت لحطان فی وردها الحربا

*

فدونکها حسناء ترفل بالثنا
متی انشدت فی الرکب اطربت الرکبا

فخذها ثمان السعد من خثمها هبا

البصري، واصفى الموارد...»: ٧٥ - ٧٧.

وەکو نەڵێن تا ئێستاش لە کۆیە، لە نزیک «ڕەزی شۆخی» شوێنەواری گۆڕستانی «شەهیدی عەجەمان» ماوە، کە کوژراوەکانی ئەو شەڕەیان تێ دا نێژراوە..

٤١. الكركوكلي: ٢٥٢ - ٢٥٣؛ دنبلی: ٢٦١ - ٢٦٢؛ العزاوي: ٦/ ٢٠٩ و ٢١١.

٤٢. الكركوكلي: ٢٥٥.

٤٣. نصيرى: ١/ مقدمه/ ٢٥.

٤٤. الكركوكلي: ٢٥٦ - ٢٥٧؛ لۆنگریک: ٢٧٤ و ٢٨١.

٤٥. نصيرى: ١/ مقدمه/ ٢٥.

٤٦. الكركوكلي: ٢٥٧ - ٢٥٨؛ دنبلی: ٢٨٠ - ٢٨١؛ لۆنگریک: ٢٧٥؛ العزاوي: ٦/ ٢١٢ - ٢١٤.

٤٧. القزلجي: ٣٧؛ الخال، «الشيخ معروف»: ٢٦.

٤٨. الكركوكلي: ٢٦١؛ ریچ: ٣٢١؛ العزاوي: ٦/ ٢٢٠؛ الخال، «الشيخ معروف»: ٢٥؛ ڕۆژی نوێ: ژ ١، ١٩٦١.

٨. مەحمود پاشا:
هەڵتەکاندنی بنچینەی ئەمارەتی بابان

-١-

ئەوڕەحمان پاشای کوڕی مەحمود پاشا دوای ٢٤ ساڵ میرایەتی پچڕپچڕی پڕ شەڕوشۆڕ و دەربەدەری و حوکمڕانی لە ساڵی (١٢٢٨ک / ١٨١٣ز) دا بە نەخۆشی لە سەر جێگە مرد.

لە پێش مردنی دا «هەمو بەگ و ئاغا و شێخ و سەید و عالم و سەرانی عەشایەر و کوێخای گوندەکان» کۆبونەوە مەحمود بەگی کوڕیان لە جێگەی ئەوڕەحمان پاشا بە میری خۆیان هەڵبژارد.

ئەوڕەحمان پاشا دوای مردنی خۆی ٣ برا: عەبدوڵلا بەگ، ئەحمەد بەگ، عومەربەگ و، چەند کوڕێک لە وانە: مەحمود بەگ، عوسمان بەگ، سلێمان بەگ، حەسەن بەگ، عەزیز بەگی... بەجێ هێشت بو.

والی ی بەغداد سەعید پاشا، «خەلعەت» و «بیورلدی» بۆ مەحمود بەگ ڕەوانە کرد و بە پلەی «پاشایەتی» لیواکانی بابان و کۆیە و هەریری پێ سپارد.

دوای ماوەیەکی کورت مامەکانی: عەبدوڵلا بەگ، ئەحمەد بەگ، عومەربەگ، خۆیان و دەسوپێوەندەکانیان مەحمود پاشایان بە جێ هێشت. بە کۆمەڵ ڕویان کردە بەغداد. (١)

پێشتریش خالید پاشای ئەحمەد پاشا و محەمەدبەگی کوڕی چوبونە بەغدا.

والی ی بەغداد ئەمانەی لای خۆی گل دابوەوە و، بۆ دابین کردنی ژیانی خۆیان و سوارەکانیان داهاتی ناوچەکانی مەندەلی و خانەقین و عەلیاوا و زەنگاباد و ئاڵتون کۆپری... بۆ بڕی بونەوە. لە بەرامبەر ئەمەدا خۆیان و سوارەکانیانی بەکار ئەهێنا: بۆ پاراستنی خۆی لە مەلزەمەکانی و، بۆ سەرکوتکردن و تالانکردنی عەشیرەتەکانی عەرەب و، بۆ کەمکردنەوەی دەسەلاتی میری بابان و، بۆ لێنخستن و کوژینی میرەکان...

-٢-

نوسەری کتێبی «داود پاشا»، لە هەڵسەنگاندنی سیاسەتی سەعید پاشا و، هۆی سەرنەکەوتنی لە درێژەپێدانی وەزارەت دا ئەڵێ: «سەعید لە سیاسەتەکەی دا بە شێوەیەکی بنچینەیی پشتی بە عەرەب ئەبەست، بەمجۆرە سەعید بە هێزی

مەمالیک حوکمی نەنەکرد، بەلکو بە هی عەرەب بە تایبەتی هی مونتەفیک و عوبێید حوکمی نەکرد. ڕۆژگاری سەعید بۆ عەرەب بو لە کاتێک دا ڕۆژگاری عەبدوللا بۆ کورد، هەردو لا - مەبەستی کورد و عەرەبە - شەرەفی دانانی والییان پێ برا بو.»(٢)

ئەم لێکدانەوەیە دروست نیە چونکە:

یەکەم، مەمالیک بێگانە بون بە کورد و عەرەب لە عیراق دا. کۆمەڵەکانی کورد و عەرەب لەو سەردەمەدا کۆمەڵی خاوەن ڕێکخراوی خێڵەکی بون. ڕێچەڵەک و بنجوبناوانیان بە لاوە گرنگ بوە. مەمالیک لە ناو عیراق دا ڕەگیان نەبوە. ئێل و عەشیرەت و بنەماڵە و، هەستی نەتەوەیی کوردی یا عەرەبییشیان نەبوە. بە منالی بە پارە لە بازارەکانی قافقاس دا کردرا بون و کراپون بە کۆیلە. بە کۆیلەیی هێنرا بون بۆ بەغداد و پەروەردەیان کردبون بۆ کاروباری حکومەتی.

دوەم، ئەگەرچی عەبدوللا بە یارمەتی کورد حوکمی گرتە دەست، بەلام هەروەکو لەشکرکێشی بۆ سەر نێلاتی عەرەب نەکرد، کە خۆی قایم کرد چوە سەر پاشای کوردستانیش، لە کاتێک دا ئەو هێزی سەرەکی بو لە دانانی دا.

سێیەم، ئەگەرچی سەعیدیش بە یارمەتی ئێلەکانی عەرەب کاروباری گرتە دەست، بەلام هەروەکو لەشکری نەنارده سەر کورد ئاوەهاش لەشکری نەنارده سەر عەرەب.

ڕۆژگاری عەبدوللا هی کورد و، ڕۆژگاری سەعید هی عەرەب نەبو، وەکو مێژونوسی میصری ئەلێ، بەلکو ڕۆژگاری هەردوکیان هی مەمالیک بو. ئێلەکانی کورد و عەرەبیان بۆ سەپاندنی دەسەلاتی خۆیان بە کار ئەهێنا.

هەر لەو ماوەیەدا داودیش بە یارمەتی کورد بو بە والی. ئەویش پێڕەوی هەمان ڕێبازی حوکمڕانیی کرد.

سەعید پاشا گەنجێکی بێ تەجروبە بو. گەنجێکی جوانیش بو بو بە هاوڕێ و هاودەمی ناوی حەمادی ئەبوعەقلەین بو. سەعید لە قسەی حەمادی دەرنەئەچو. ئەویش تەگبیری خراپی بۆ ئەکرد. سەعید چەند جارێ سلێمان پاشا و خالید پاشای لە جێگەی یەکتری لە کۆیە و هەریر دائەناو لائەبرد. حەمادی زۆری لە سەعید کرد مەحمود پاشا لێ بخاو عەبدوللا پاشای مامی مەحمود لە جێگەی دابنێ. سەعید ئەرمانی لابردنی مەحمود پاشا و دانانی عەبدوللا پاشای دەرکرد (١٢٣١ک / ١٨١٥ز). عەبدوللا پاشا لە گەل هێزی ڕۆم دا بەڕێ کەوت بەرەو کەرکوک لە «قزل دەکرمان» خێوەتی هەلدا. مەحمود پاشا بڕیاری دا بەرەنگاریی بکا. هێزی بابانی بە سەرکردایەتی عوسمان بەگی برای نارد بۆ دەربەندی بازیان.(٣)

مەحمود پاشا داوای لە ئێران کرد هێز بۆ یارمەتی دانی بنێرن. لە هەمان کات دا نامەیەکی هەڕەشەی بۆ کاربەدەست و گەورەکانی کەرکوک نارد داوای لێ کردن عەبدوللا پاشا لە کەرکوک دەربکەن.(٤)

-٣-

سەعید پاشا جنگەی لەق و، ناحەزی زۆر بو بو. داود پاشا زاوای سەعید بو. لە خۆی ترسا بیکوژن، لە بەر ئەوە بە ناوی ڕاوشکارەوە لە بەغداد دەرچو، بەرەو کوردستان هەلات و، چو بۆ سلێمانی. مەحمود پاشا خۆی بە پێشوازییەوە هات بو بۆ کەناری شار. (٥)

سەعید بە ڕاکردنی داود شپرزە بو. هەوالی بۆ شێخی مونتەفیک حەمود ئال ثامر نارد بە خۆی و هێزەکانیەوە بچن بۆ بەغداد. هەروەها عەبدوللا پاشاش لە کەرکوکەوە گەڕایەوە بۆ بەغداد. مەحمود پاشا مەترسی هێرشی عەبدوللای نەما.

دادود پاشا چل ڕۆژێ لە سلێمانی مایەوە. لەو ماوەیەدا ئەوانەی هەلات بون بۆ ئێران هاتنە لای داود. سلێمان پاشای ئیبراهیم پاشای حاکمی پێشوی کۆیە و هەریر، خەلیل ئاغای (موتەسەللیم) ی کەرکوک، ڕۆستەم ئاغای (موتەسەللیم) ی بەصرا، سەید علێوی ئاغای پێشوی یەنیچەری بەغداد، ئەمانە لە داود کۆبونەوە. مەحمود پاشاش هێزەکانی خۆی ساز دا. (٦)

داود پاشا نامە و مەزبەتەی بە تەتەری تایبەتی دا بۆ بابی عالی نارد. داوای لێخستنی سەعید و دانانی خۆی کرد بو. داود بە پشتیوانی هێزەکانی مەحمود پاشا و سلێمان پاشا بەرەو کەرکوک بە ڕێ کەوت. خالید پاشا لەو کاتەدا حاکمی کۆیە بو گوێ ی نەدایە داود پاشا. عەبدوللا پاشاش هەروەها.

داود لە گوندی تەقماقلو بو لە نزیک کەرکوک کە فەرمانی لێخرانی سەعید و دانانی خۆی بە والی ی بەغداد لە بابی عالیەوە پێ گەیشت. داود وێنەی فەرمانەکانی نارد بۆ گەورەپیاوەکانی بەغداد. سەعید گوێ ی نەدایە ئەم فەرمانە بڕیاری دا بەرەنگاری بکا بەلام ناو ڕیزەکانی دورویشتی پشتیوبیان تێ کەوت و، کەوتنە هەلاتن بۆ لای داود پاشا. سەعید بۆ ئەوەی سەر لە مەحمود پاشا تێک بدا، کە لەو کاتەدا لە گەل داود بو، عەبدوللا پاشای بە هێزێکەوە نارده سەر سلێمانی و، داوای لە خالید پاشاش کرد یارمەتی عەبدوللا بدا. عەبدوللا پەلاماری سلێمانی دا بەلام حەسەن بەگی برای مەحمود پاشا چەند ڕۆژێ بەرەنگاری کردن تا هێرشەکەی شکاندن.

داود پاشا بە هێواشی ئەجولا ئەیویست هەلومەرجی ناو بەغداد ئامادە بێ. چوە توزخورماتو و جەدیدە پاش ماوەیەک چوە نزیک بەغداد و، پێشوازییەکی گەرمی لێ کرا. سەعید خۆی قایم کرد بو بەلام پەلاماریان دا و کوشتیان (١٢٣٢ک / ١٨١٦ز).

عەبدوللا پاشا و خالید پاشا بە پەشیمانی «دەخالەت» یان کرد. داود لێیان خۆش بو.

داود پاشا بو بە وەزیر. (٧)

نوسەری «داود پاشا» لێرەش دا لێکدانەوەیەکی خۆکردی هێناوەتە ناو

باسەکەوە. هێزی هەڵگەڕانەوەی داود پاشا لە سەعید نەگێڕێتەوە بۆ هەستی نیشتمانپەروەریی عیراقیێتی. گوایە داود بۆیە شۆڕشی کردوە بۆ ئەوەی بەری پەرەسەندنی نفوزی ئێرانی بگرێ چونکە ترساوە ئێران بەغداد داگیر بکا و، ڕێچ، واتە ئینگلیز، نفوز و دەسەڵاتی زیاد بکا. (٨)

هیچ بەڵگەیەکی مێژوویی بە دەستەوە نیە بۆ سەلماندنی ئەم بۆچونە. ڕاستیەکەی وەکو هەمو سەرچاوەکانی دەستی یەکەم ئەیگێڕنەوە ئەوەیە: سەعید ئەترسا داود پیلانی لێ بگێڕێ و جێگەکەی داگیر بکا، لە بەر ئەوە ڕێوشوێنی لە ناوبردنی دانا. داودیش بە مەی زانی لە ترسی گیانی خۆی هەڵات بۆ کوردستان. کەوتە هەوڵی لادانی سەعید و، بەدەسهێنانی وەزارەتی بەغداد. بە ئامانجەکەشی گەیشت.

نوسەری «داودپاشا» کە لە تێکڕای کتێبەکەی دا بە ستایشەوە لە داود ئەدوێ. بەمجۆرە باسی سیاسەتی داود پاشا ئەکا بەرامبەر بنەماڵەی بابان:

«هێزی کورد لەو کاتە دا مەترسیەکی گەورە بو لە سەر داود لە کاتێک دا هێشتا جێگە پێ ی خۆی قایم نەکرد بو. ئەم مەترسیە بە تەنیا لە هێزی جەنگیی بابان دا نەبو، بگرە لەو هاوکارییە کوردی - ئێرانیەدا بو کە لە پایەی پاشای مەملوکی لای بابی عالی ئەهێنایە خوارێ، بەوەی کە ناتوانێ دڵسۆزیی کورد بۆ سوڵتان دابین بکا. دواد لە توانای دا نەبو لەو هەڵوێستە زەوەی حوکمڕانیەکەی دا جگە لە پێڕەوی ڕێبازی کۆن لە بەرامبەر یاخیبونی کوردا کاتێ ویستی ئینوکی مەحمود بکا بە دو ڕێگە باوەکە کە ئەویش:

ا. دەس ئانە بینی بۆ دەس بەسەردا گرتنی هەندێ ناوچەی ستراتیجی گرنگی کورد.

ب. ڕاکێشانی یەکێ لە میرەکانی بابان.

هەردو پلانی جەنگی و سیاسی بەجێهێنانیان ئاسانە لە سەرەتاوە، لە بەرئەوەی هێزی پاشای کوردستان چەندە زۆر بێ، هەمیشە دو هەڕەشەی لە سەرە:

ا. لەشکری مەملیکی بەغداد.

ب. خیانەتی یەکێ لە ئەندامانی بنەماڵەی پاشای دەسەڵاتداری بابان.

بەمجۆرە زەمینە لەبار بو بۆ دارشتنی پیلان دژی مەحمود پاشا و، بۆ ئەوەی داود هاوپەیمانی بەهێز لە ناو خودی ئەندامانی بنەماڵەی بابان دا بدۆزێتەوە، عەبدوڵڵا پاشای داواکاری حوکمی سلێمانی هاوپەیمانێتی کرد، هەروەها حەسەن بەگ - برای مەحمود پاشا - کە بە ڕێکەوە بو بچێ بێ بە بارمتە لای شازادە لە کرماشان» (٩)

داود لە دەوری سالی ١١٨٨ک / ١٧٧٤ز) لە تفلیس لە خێزانێکی گورجیی مەسیحی لە دایک بو بو. بە منالی بە کڕین لە بازاڕی تفلیس یان بە فڕاندن هێنا بویانە بەغداد. لە پێش دا کابرایەک بە ناوی مستەفا بەگ کڕی بوی

و، دوایی فرۆشت بوبەوە بە سلێمان پاشای گەورە. سلێمان پاشا خستیە فێرگای تایبەتیەوە کە بۆ پەروەردەکردنی «مەمالیک» دای مەزراند بو.

داود کوڕێکی قۆز و زیرەک بو. لای زانا گەورەکانی عیراق زانستەکانی دینی خوێند و شارەزای ئەدەبی عەرەبی، فارسی و تورکی بو. لە شەریعەت و حەدیث دا شارەزاییەکی زۆری پەیدا کردو، لە چەند پایەتی گرنگ دا ئیجازەی لە مەلا بە ناوبانگەکانی ئەو سەردەمە وەرگرت. سلێمان پاشا ئازادی کرد و کردی بە «خەزنەدار» ی خۆی و، یەکێ لە کچەکانیشی لێ مارە کرد.

سەردەمی وەزارەتی داود پاشا (١٢٣٢ - ١٢٤٧ک / ١٨١٦ - ١٨٣١ز) کوردستان نارام و ئاسایشی لێ برا و، بو بە مەیدانی ململانێ ی لەشکرەکانی تورک و عەجەم و، مەیدانی زۆرانبازی خوێناوی و وێرانکەری میرەکانی بابان. ئاژاوە و پشێوی و هەژاری و شەڕوشۆڕێکی بێ برانەوەی تێ خست.

-٤-

مەحمود پاشا لە سەردەمی باوکی دا ماوەیەکی درێژ وەکو بارمتە لە ئێران گل درابوەوە. ئاسیاوی و پێوەندی لە گەڵ زۆر لە کاربەدەستانی ئێران بە تایبەتی شازادە محەمەد عەلی میرزای حاکمی کرماشان هەبو. هەروەها کچی خانی فەیلی درا بویە و، کوڕێکی بە ناوی عەلی لێ ی هەبو. ئەوانە هەر لە ئێران مابونەوە.

داود پاشا لە سەر ئەریتی حاکمەکانی پێش خۆی بۆ ئەوەی ئەهێڵێ هیچ میرێکی بابان جێگیر ببێ و، بە ناسودەیی میرایەتی بکا کەوتە پیلانگێڕان لە مەحمودپاشا. حەسەن بەگی برای تەفرە دا. لە گەڵ ٥٠٠ کەس هەڵات بۆ بەغداد (١٢٣٣ک / ١٨١٧ز). داود، عینایەتوڵلا ئاغای موهرداری بە نوێنەرایەتی خۆی نارد بۆ لای مەحمود پاشا گوایە ئامۆژگاری بکا پێوەندی لە گەڵ ئێران ببڕێ. کۆیە و هەریری لێ سەندەوە. عوسمان بەگی لێ لابرد و، حەسەن بەگی لێ دانا (١٢٣٣ک / ١٨١٧ز).

مەحمود پاشا لە خۆی ترسا داوای لە ئێران کرد هێزێک بنێرن بۆ پشتیوانی.

محەمەد عەلی میرزا، بۆ هەل ئەگەڕا دەس بخاتە ناو کاروباری عیراقەوە. هێزێکی بە سەرکردایەتی محەمەد عەلی خانی شامبەیاتی و، هێزێکی تری بەسەرکردایەتی حەسەن خانی فەیلی لە گەڵ لەشکری لوڕ بۆ سەر مەندەلی و، هێزی عەلی خانی کەلوڕ و کەلبعەلیخانی گەڕوس بۆ سەر بەدرە و جەسسان، نارد.

داود پاشا بە خۆ کەوت هێزی نارد بۆ پاراستنی مەندەلی و بەدرە و جەسسان و هێزێکیشی نارد ڕێگەی پێوەندی نێوان هێزەکانی ئێران و مەحمودپاشا ببڕێ. خۆیشی هێزێکی زلی ساز دا بەرەو کەرکوک لەوێوە بچێ بۆ سەر مەحمود پاشا.

لەم کاتەدا داود پاشا تووشی گیروگرفتی ناوخۆ بو. صادق بەگی برای سەعید پاشا هەڵات بۆ ناو ئێلەکانی زوبێد و قاسم بەگی شاوی هەڵات بۆ ناو خەزاعیل.

داود پاشا وازی لە سەفەری کەرکوک هێنا بۆ ئەوەی خەریکی کوژاندنەوەی شۆڕشەکەی ئەمان بێ. بەلام عەبدوللا پاشا و محەمەد پاشای خالید پاشای بە هێزێکی گەورەوە نارد بۆ کەرکوک و، ئاگاداری ئێلەکانی دزەیی و شەمامکی کرد ئەوانیش بچنە کەرکوک و هەموریان لە عینایەتوللا ئاغا کۆببنەوە.

شازادە بنکەی سەرکردایەتی لە پای تاق دانا بو. خۆی و هێزێکی گەورە لەوێ هەڵیان دابو.

هێزی ئێران گەیشتە کوردستان. هەندێ وردە شەڕیان کرد بەلام هیچ جێگەیەکی گرنگیان پێ نەگیرا. چەند جارێ سەفیر لە نێوان داودپاشا و شازادەدا هاتوچۆی کرد بۆ بەلاداخستنی کێشەکە. ئێران ئەیویست بە هۆی پاشاکانی بابانەوە نوفوزی خۆی لە کوردستان دا بە هێز بکا.

داود پاشا، سەری بۆ گوشاری شازادە دانەواند، حەسەن بەگی لە کۆیە کێشایەوە. سلێمان پاشا لە زەنگاباد و، عەزیزبەگ لە درنە و باجەلان و، عەبدوللا پاشا لە کۆیە و هەریر و، مەحمود پاشا لە سلێمانی دانرانەوە.

هێزەکانی هەردولا کشانەوە شوێنەکانی خۆیان (١٢٣٣ک / ١٨١٧).(١٠).

-٥-

کلۆدیۆس جەیمس ریچ، نوێنەری کومپانیای هیندی رۆژهەلات لە بەغداد، نفوز و دەسەلاتێکی زۆری هەبو. نەخۆش کەوت. بۆ گۆڕینی ئاووهەوا بەهاری دا لە گەڵ هاوسەرەکەی و، دەسوپێوەندەکانی دا گەشتێکی چەند مانگە بە کوردستان دا بکا. بۆ ئەمەش ئیزنی لە داود پاشا وەرگرت. تەنانەت داود نامەی بۆ مەحمود پاشا نوسی، کە رێزی ریچ بگرێ و، گەشتەکەی بۆ ئاسان بکا و، هۆکانی حەسانەوەی بۆ دابین بکا. بەلام داود پاشا، گومانی لە ریچ ئەکرد و، حەزی بە گەشتەکەی نەئەکرد و، لێ ی دلنیا نەبو. لای وابو پیلانی لێ ئەگێڕێ و پاشاکانی بابانی لێ هان ئەدا. سەیر ئەوەیە نوسەرەکانی عەرەب هەتا ئێستاش لە سەر هەمان بیروڕان.

ریچ لە گەشتەکەی دا بۆ سلێمانی چەند مانگێ مایەوە و، سەردانی بانە و سنەشی کرد. بە درێژایی گەشتەکەی سەرنجی ورد و زیرەکانەی لە سەر باری سیاسی و، هەلومەرجی کۆمەلایەتی و ئابوری و، جوگرافیای سروشتی و مرۆیی ناوچەکە تۆمار کردوە. بیرەوەریەکانی کە رۆژانە نوسیونێتی بە سەرچاوەیەکی بە نرخ دائەنرێ بۆ لێکۆلینەوەی ئەو سەردەمە.

-٦-

ئەوڕەحمان پاشا تا مابو، خالید پاشا یەکێ بو لە ملوزمە لاسارەکانی. دوای مردنی ئەویش ئارام دانەنەنیشت. کوڕەکانی لە کەرکوک دائەنیشتن. پیاوەکانیان لە

دیهاتەکانی دەورووپشت جەردەیی و ڕێگریان نەکرد. چەند جارێ ئاگاداری محەممەد پاشای کوڕیان کرد ئەهێڵێ پیاوەکانی کاری وەها بکەن، کەڵکی نەبو. محەممەد پاشا خرایە زیندانەوە. بەڵام پیاوەکانی هەڵیان کوتایە سەر زیندانەکە و محەممەدیان ڕزگار کرد. لە باتی ئەو خالید پاشای باوکیان گرت. محەممەد چوە ناو شوان ماوەیەک لەوێوە کەوتە گفتوگۆ. وەزیر لێیان خۆش بو. ڕاکردوەکان گەڕانەوە و گیراوەکان بەردران (١٢٣٥). (١١)

محەممەد پاشا دوای ماوەیەک پیاوەکانی خۆی کۆ کردەوە هەڵات بۆ کرماشان. سلێمان پاشا تاوانبار کرا بەوەی لە گەڵ ئاحەزانی داود پاشا پێوەندی هەیە ئەویش هەڵات. عەبدوڵڵا پاشا، ماوەیەک لە سلێمانی گیرا لە سەر ئەوەی گومانیان لێ کرد بو نامەی لە شازادەوە بۆ هاتبێ، دوای بەربونی ئەویش هەڵات (١٢٣٦ک / ١٨٢٠ز). ئەمانە هەمو لە کرماشان کۆبونەوە. (١٢)

-٧-

م. خالید (١١٩٣ - ١٢٤٢ک) کوڕی ئەحمەد کوڕی حسێن لە تیرەی مکایەڵی جاف لە ناوچەی قەرەداغ لە دایک بوە. بە منداڵی چۆتە بەر خوێندن. لای مەلا گەورەکانی ئەو سەردەمە خوێندویەتی و، لە سنە لای شێخ قەسیمی مەردۆخەیی ئیجازەی وەرگرتوە. ساڵی ١٢١٣ کە مامۆستاکەی: سەید عەبدولکەریمی بەرزنجی بە تاعون ئەمرێ، ئەوڕەحمان پاشا ئەم لە جێگەکەی ئەو لە مزگەوتەکەی دا، کە خۆی دروستی کرد بو، دائەنێ. ئەمەش بەڵگەی لێهاتویی بوە بەو گەنجیە لە جێگەی زانایەکی وا گەورە دابنرێ. ساڵی ١٢٢٠ بە ڕێگەی موسڵ، دیاربەکر، حەلەب، دیمەشق، دا ئەچێ بۆ حەج. دیسان ئەگەڕێتەوە بۆ سلێمانی. ساڵی ١٢٢٥ ئەگاتە دەهلی لە هیندستان. تەریقەت لە شێخ عەبدوڵڵای دەهلەوی وەرئەگرێ و، ئەگەڕێتەوە ماوەیەک لە بەغداد حێگیر ئەبێ ئینجا دێتەوە بۆ سلێمانی.

مەلا خالید ئیتر ئەبێ بە مەولانا خالید. ناوبانگێکی زۆر دەرئەکات و، هەزاران مورید و مەنسوب و خەلیفە پەیدا ئەکات. وەک مەلا عەبدولکەریم نوسیوێتی: «... بەشی زۆری مەنسوبەکانی مەولانا لە زانا ناینناسە پایەبەرزەکان بون و، کەسی تر لە ناو پیرانی تەریقەت دا هەڵنەکەوتوە ئەو هەمو مەنسوبەی لە ڕیزی مەلا پایەبەرزەکان دا ببێ»

ئەم ماوەیە هاوزەمان بو لە گەڵ ناکۆکیی ئەوڕەحمان پاشا و والی ی بەغداد لە لایەک و، ناکۆکیی ئەوڕەحمان پاشا و سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشا لە لایەکی ترەوە. هەروەکو پێشتریش شایەتی ناکۆکیی ئیبراهیم پاشا و عوسمان پاشا و، دواییتر ئەوڕەحمان پاشا و، ئینجا خالید پاشا و ئەوڕەحمان پاشا و، ئەوڕەحمان پاشا و والی ی بەغداد بو.

تەریقەتی نوێ کراوەی «نەقشبەندی» لە ماوەیەکی کورت دا پەرەی سەند. تا ئەوسا تەریقەتی «قادری» باوی بو. شێخانی تەریقەتی قادری لەم تەریقەتە نوێ یە ناڕەحەت بون و چونەوە بەگژی دا. زانای پایەبەرز و گەورەی ساداتی بەرزنجە: شێخ مارفی نودێ، سەرکردایەتی ئەم بە گژدا چونەی ئەکرد. کەوتە هاندانی والی ی بەغداد و مەلاکانی عیراق و میرەکانی بابان دژی م. خالید. دوایییەکەشی ناشت بونەوە.

م. خالید سلێمانی بە جێ هێشت (١٢٢٨) و چو لە بەغداد درێژەی بە ئیرشاد و دەرس وتنەوە دا. لەوێش، لە ماوەیەکی کورت دا، جێگەی خۆی کردەوە و، ئەستێرەی کەوتە درەوشانەوە.

کاتێ کە سەعید پاشای والی ی بەغداد کوژرا و، داود پاشا بە یارمەتی هێزەکانی مەحمود پاشای بابان شاری بەغدادی گرت و، بو بە والی ی بەغداد و شارەزور و بەصرا. مەحمود پاشا بینی م. خالید پایەیەکی زۆر بەرزی لە بەغداد هەیە، تکای لێ کرد بگەڕێتەوە بۆ سلێمانی. م. خالید گەڕایەوە. بۆ ڕێزلێ نانی م. خالید، مەحمود پاشا مزگەوت و خانەقایەکی بۆ بنیات نا و، تا ئێستاش بە ناوی «خانەقای مەولانا خالید» ەوە ناسراوە.

م. خالید زانایەکی گەورەی ئایینناس و، ڕابەری تەریقەتی نەقشبەندی، لە سەرانسەری ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست دا هەزاران مورید و مەنسوب و خەلیفەی هەبوە. بە فارسی و عەرەبی و کوردی: بە هەردو زاراوی گۆران و بابان، شیعری داناوە. دیوانەکەی چەند جارێ چاپ کراوە. چەندین کتێب و پەراوێزی لە زانستەکانی دین و ڕێوشوێنی تەریقەت دا نوسیوە.

م. خالید ڕەنگە یەکەم کەس بێ کە بناغەی نوسینی پەخشانی کوردی بە زاراوی بابان دانابێ. «عەقیدەنامەی کوردی - لوبی عەقائید» ی بە پەخشان نوسیوە. دوای ئەویش شێخ حسێنی قازی (١٢٢٥ - ١٢٩٢) «مەولودنامە» ی بە پەخشانی کوردی نوسیوە. بە چاولێکەریی ئەم دو نامیلکە کوردیە، مەلاکانی کورد چەندین «عەقائید» و «مەولودنامە» ی تریان بە زمانی کوردی نوسیوە.

م. خالید پێش ئەوەی ببێ بە مورشیدی تەریقەت، چەندین شیعری لە ستایشی میرەکانی بابان دا داناوە بە تایبەتی لە ستایشی ئیبراهیم پاشای بنیاتنەری شاری سلێمانی و، ئەوڕەحمان پاشای بابان دا. هەروەها بۆ «سوکواری» میرە کوژراوەکانی بابان چەندین شیعری هۆنیوەتەوە، بە تایبەتی بۆ سەلیم بەگی کوڕی مەحمود پاشا کە لە ڕوبار لە شەڕی والی ی بەغدادا کوژرا و، بۆ میرعوسمان کە ئەویش هەر لە یەکێ لەم شەڕانەدا وەکو م. خالید ئەڵێ: وەکو هاوناوی پێشوی ئەمیش قومی لە «صەهبای شەهادەت» داوە.

م. خالید هەوڵی داوە یەکێتی لە ناو میرەکانی بابان دا پێک بهێنێ: مەحمود پاشا و عوسمان بەگی برای و عەبدوڵلا پاشای مامیان ڕێک بخات و

پەیمانێکیان پێ ببەستێ. ئەمانە هەرسێکیان لە بەردەمی م. خالید دا سوێند بە قورئان و تەلاق و خەنجەر ئەخۆن، کە خیانەت لە یەکتری نەکەن و، هەر کاتێ نامە لە حاکمی کرماشان یا والی ی بەغدادەوە بۆ یەکێکیان بێ، لە یەکتری نەشارنەوە و، لە بەردەمی م. خالید دا بیکەنەوە. بێ ناچێ م. خالید باوەڕی بە پەیمانەکەیان و نومێدی بە ڕێککەوتنەکەیان هەبوبێ، وەکو خۆی لە نامەیەک دا بۆ داود پاشای نوسیوە.

سالی(١٢٣٦ک / ١٨٢٠ز) بە هۆی ناناراممی سیاسی و، ناکۆکیی ناوخۆی میرەکانی بابانەوە، بە یەکجاری سلێمانی بە جێ هێشت و، سەری خۆی هەڵگرت بۆ بەغداد.

م. خالید دوای ئەوەی بوە بە شێخی تەریقەت هیچ شیعرێکی بۆ ستایشی هیچکام لە میرەکانی بابان دانەناوە، هۆی ئەمەش بێگومان ئەوەیە کە نیتر ئەو بە تەمای هیچ دەسکەوتێکی دنیایی نەماوە، جگە لەوە ڕەنگە کەسیشیانی بە شایستەی ستایش کردن نەزانی بێ. بە پێچەوانەوە نامەکانی کە بۆ مەحمود پاشای نوسیوە پڕێتی لە گلەیی و، نامۆژگاری. تەنانەت کە مەحمود پاشا داوای گەڕانەوەی لێ کردوە بۆ سلێمانی، بێ پێچ و پەنا، داواکەی ڕەت کردۆتەوە و، داوێتیە بەر لۆمە و پلار. کاتێکیش کە بۆ بەسەربردنی هاوین ڕو ئەکاتە گوندێکی ناوچەی سلێمانی و، مەحمود پاشا پێ ئەزانێ و ئەیەوێ بۆ ئاشتکردنەوە و دڵنەوایی کردنی، فازی سلێمانی ئەنێرێتە لای، م. خالید پێ ڕاوەستان دور ئەکەوێتەوە بۆ یەکێ لە گوندەکانی هەورامان لە کوردستانی ئێران و، لەوێوە ئەگەڕێتەوە بۆ بەغداد.

پێ ئەچێ داود پاشا و، دەسەڵاتدارانی عوسمانی پێش مانەوەی ئەمیان لە بەغداد پێ خۆش نەبوبێ، بۆیە لەوێش نەمایەوە و، چو بۆ شام.

م. خالید سالی ١٢٣٨ک (١٨٢٢ز) لە بەغدادەوە چوە شام و لەوێ جێگیر بو، سەرەنجام بە نەخۆشیی تاعون لە دەربەدەری و لە تەمەنی ٥١ سالی دا لە ١١ ی زیلقەعیدەی ١٢٤٢ (٧ ی حوزەیرانی ١٨٢٧ز) دا مرد و، لە شاخی قاسیون ناشتیان.(١٣)

-٨-

ئێران بە تەمای لەشکرکێشییەکی فراوان بو بۆ سەر خاکی ڕۆم. شازادە عەبباس میرزا لە تەورێزەوە بۆ لای ئەرزڕۆم و شازادە محەمەد عەلی میرزا لە کرماشانەوە بۆ سەر کوردستان و بەغداد.

داواکانی شازادە زۆر و قورس بون، بە تایبەتی پارەی زۆر و دیاری داوا ئەکرد. بە مەحمود پاشا هەڵنەئەسوڕا. شازادە ویستی مەحمود پاشا لابدات و عەبدوڵلا پاشا لە جێگەی دابنێ.

مەحمود پاشا داوای لە وەزیر کرد هێزی یارمەتی بۆ بنێرێ. وەزیر هێزێکی

کەمی بۆ نارد بە سەرکردایەتی کابرایەک بە ناوی «محەمەد کەهیە». محەمەد لە بەغداوە بە ڕێ کەوت ماوەیەک لە کۆزکس لای زەنگاباد و زیاتر لە مانگێ لە شیروانە مایەوە.

شازادە هێزێکی بۆ عەبدوڵلا پاشا نامادە کرد بۆ گەیشتە خواجایی.

کەیخەسرەوبەگی جاف کە ئەبو یارمەتی مەحمود پاشا بدا لێ ی هەڵگەڕایەوە دایە پاڵ عەبدوڵلا پاشا.

هێزی محەمەد کەهیە هاتە باریکە لە نزیک تانجەرۆ هەڵی دا، بەڵام نەخۆشی لە هێزەکەدا بڵاو بووە. هەمو ڕۆژێ چەند کەسێکی لێ ئەمرد و، ئەوی تریشی لە بەر نەخۆشی و لاوازی نەینەتوانی ئەرکەکانی خۆی بە جێ بهێنێ.
عەبدوڵلا پاشا کە بەمەی زانی لە خواجایییەوە بەڕێ کەوت بەرەو گەورەقەڵا و زەردەلیکاو و لە دەربەند دامەزرا.

شازادە لە پای تاقەوە بەڕێ کەوت بۆ زەهاو. لە سیروان پەڕییەوە قەرەتولوسی لە زەنگاباد تاڵان کرد.

محەمەد کەهیە هێزە نەخۆشەکەی لە باریکەوە برد بۆ بێستان سور و ئینجا قەرەگۆل.

ئێرانییەکان بۆ دریژە پێدان تا گەیشتنی هێزەکەی شازادە بە ناوی عەبدوڵلا پاشاوە کەوتنە گفتوگۆ.

هێزی هەردولا پێکا هەڵپڕان. هێزەکانی بەغداد و بابان شکان.
مێژونوسەکانی داود پاشا ئەم شکستە ئەدەنە پاڵ خیانەتی کەهیە. کەهیەش پاش چەند ڕۆژێ لەم شکانە خۆی و براکانی و خزمەکانی هەڵاتن بۆ لای شازادە.
عەبدوڵلا پاشا چوە ناو شاری سلێمانی. شازادەش ڕۆژانی موحەڕڕەمی لەوێ بە سەر برد. شازادە بەرەو کەرکوک چو. وەزیر بەغدادی قایم ئەکرد ترسی هەبو پەلاماری بەغداد بدا. محەمەد کەهیەش بوبو بە هاوسەفەری شازادە.
نەخۆشیی کۆلێرا لە هیندستانەوە داکەوت بو. گەیشت بوە بەصرا و بەغداد و کوردستان. ئەم نەخۆشییە کەوت بوە ناو ئۆردوی ئێرانیشەوە. شازادە ئەیویست بە پەلە ڕێک بکەوێ. بە هۆی یەکێ لە ناخوندە ناودارەکانی شیعەوە گفتوگۆ دەستی پێ کرا. شازادە داوای ئەکرد: عەبدوڵلا پاشا لە سلێمانی و محەمەد پاشا لە کۆیە داپنرێن و، ئەوانەی کە پەنایان بۆ ئێران هێناوە چاوپۆشییان لێ بکرێ. لەشکری ئێران ناوچەکانی داقوق، توزخورماتو، کفری، قەرەتەپە و دەلی عەبباسیان تاڵان و وێران کرد بو. شازادەش توشی نەخۆشیی کۆلێرا بو بو. لە نزیک قزرابات مرد. تەرمەکەیان بردەوە بۆ ئێران (١٢٣٧). مردنی شازادە کۆتایی بەم لەشکرکێشییە هێناو داود پاشا لە یەکێ لە دوژمنە گەورەکانی ڕزگاری بو. (١٤)
ئێرانییەکان کشانەوە بەڵام بۆ پشتیوانی لە عەبدوڵلا پاشا هێزێکیان لە سلێمانی دانا بو. مەحمود پاشا چوە سەریان هێزەکەی ڕاونا و عەبدوڵلا پاشای

دەرکرد. بەڵام مەحمود پاشا بە هۆی بڵاو بونەوەی نەخۆشییەوە لە سلێمانی نەمایەوە عەبدوڵڵا پاشا فرسەتی هێنا سلێمانی گرتەوە. بەمجۆرە چەند جارێ دەستاودەستی کرد. (١٥)

-٩-

دوای مردنی محەممەد عەلی میرزا، شا کوڕەکەی: محەممەد حسێن میرزای لە جێگە دانا. بەڵام ئەم وەکو باوکی بێ نەنەکرا. فەتح عەلی شا کاروباری کوردستان و عیراقی عەرەبی بە عەبباس میرزا سپارد. عەبباس و محەممەد عەلی حەزیان لە چارەی یەکتری نەبو. لە شەڕی ڕوس دا محەممەد عەلی یارمەتییەکی ئەوتۆی عەبباسی نەدابو.

عەبباس میرزا، یەکێ لە پیاوە زیر و ناودارەکانی خۆی بە ناوی محەممەد حسێن خانی ئیشکئاقاسی بە نامەیەکەوە نارد بۆ لای مەحمود پاشا. نێردراوی عەبباس میرزا لە کەرکوک مەحمود پاشای بینی و نامەکەی دایە. بێ ئەچێ مەحمود پاشا بێ ئومێد بوبێ لە داود پاشا و، یارمەتی جەنگیی ڕۆم. عوسمان بەگی برای لە گەڵ محەممەد حسێن نارد بۆ تەوریز بۆ بینینی عەبباس میرزا. لەم ماوەیەدا عەبدوڵڵا پاشا دیسان لە گەڵ داود پاشا سازابو کوڕێ ی ئەنەدابە ئێران. ئێرانیش خەریکی گفتوگۆی ئاشتی بو لە گەڵ عوسمانی. بۆ سەودای ئار ئەو گفتوگۆیە پێویستی بە پاشاکانی بابان بو. عەبباس میرزا فەرمانی دا بە ئیبراهیم خانی سەرتیپی ماکۆیی دو فەوجی تەوریز و مەراغە لە گەڵ عوسمان بەگ بچنە سەر عەبدوڵڵا پاشا لە سلێمانی و، مەحمود پاشا دابنێنەوە.

ئیبراهیم خان، مەحمود پاشای لە جێگەی عەبدوڵڵا پاشا لە سلێمانی و عوسمان بەگی لە جێگەی محەممەد پاشا لە کۆیە دانا و گەڕایەوە ئێران. مەحمود پاشا لە دوای ئەم لەشکرکێشییە خۆیشی چو بۆ تەوریز بۆ بینینی عەبباس میرزا (١٢٣٧ک / ١٨٢٢ز).(١٦)

- ١٠ -

لەو کاتەوە کە میر محەممەد کاروباری میرایەتی سۆرانی گرتە دەست، میرایەتی سۆران چوە قوناغێکی نوێ ی پێشکەوتن و بەهێزییەوە. بە هەر چوار لای خۆی دا کەوتە پەلهاویشتن و پەرەسەندن. پاشایەتی بابان بە هۆی ململانێ ی دەسەڵاتەوە لە نێوان مەحمود پاشا و مام و ئامۆزا و براکانییەوە و، بە هۆی دەستێوەردان و لەشکرکێشی ئێرانەوە کز و لاواز بوبو. میری سۆران ئەم هەلەی بە دەرفەت زانی لە قەڵەمڕەوی بابان دا کەوتە پێشڕەوی لای ڕۆژئاوای زێ ی بچوکی هەمو گرت و، دەسەڵاتی گەیشتە قەمچوغە و سورداش و، لە قەشقوڵی بنکەیەکی جەنگیی دامەزراند (١٢٣٧).

مەحمود پاشای بابان بە هۆی ناکۆکی ناوخۆوە هێزێکی ئەوتۆی بە دەستەوە نەما بۆ ڕێگە لە میری سۆران بگرێ، شکاتی ئەبردە بەر عەبباس میرزا، ناوچەکەی بۆ بپارێزێ. میری سۆران لە موکریانیش پێشڕەوی کرد بو، شنۆ و سەردەشتی هێنابوە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. عەبباس میرزا لە دەس میری سۆران بە تەنگ هات بو، سکاڵای بردۆتە بەر کۆنسوڵی ئینگلیز و، کاربەدەستانی عوسمانی و، داوای لێ کردون پێکەوە لەشکرکێشییەکی هاوبەش بکەن دژی میری ڕەواندز.(١٧)

- ١١ -

لەو کاتەدا هێشتا حاڵەتی ئەحەنگ و ئەئاشتی بە سەر پێوەندی ئێرانی - عوسمانی دا زاڵ بۆ. هەردولا خۆیان کۆ ئەکردەوە بۆ خولێکی تری شەڕ و، لە هەمان کات دا لە هەوڵی گفتوگۆی ئاشتی دا بون. عەبباس بۆ ئەوەی بە چاکترین شێوە کەڵک لە کارتی بابان وەربگرێ سیاسەتی دەرباری قاجاری بەرامبەر مەسەلەی کورد، بە تایبەتی بەرامبەر ناوچەی بابان و پاشاکانی، بەم جۆرە دارشتوە کە لە دو نامەدا بۆ فەتح عەلی شاە ڕونی کردۆتەوە.

- نامەی یەکەم:

«من بە خاکی پێ ی فەلەک فەرسای هومایون سوێند ئەخۆم و دوژمنی خوێنی با محەکی شاهنشاهی بم، ئەگەر هەرگیز لە بارەی پێ سپاردنی خزمەتی شارەزور و بابان، خەیاڵی ئەوەم هەبوبێ، بۆ ئارەزوی ئەفس تەماعێکم لەوێ دا هەبوبێ، ویستبێتم سنوری دەسەڵاتی خۆم فراوان بکەم،ئەم بوە و نیسمە، ئەم خۆتێهەڵقورتاندن و پرکێشییەشم سەبارەت بە نۆکەرایەتی و بەندایەتی هەرگیز نەئەکرد و بە جائیزم نەئەزانی کە بەبێ پرس و بێ ئیشارەت فەرمون لە خزمەوە دەسپێشکەری عەرز کردنی ئەم جۆرە باسانە بکەم، خوا ئەیزانێ کە هیچ شتێ نەبوە بە هۆی ئەم عەرز و جەسارەتە، جگە لەوەی کە لەم دو ساڵەدا کە جەنگی دەوڵەتی عوسمانی لە گۆڕێ بو، هەر جارێ کە من بۆ خزمەت و سەفەر ئەڕۆیشتم لە کوێستانەکان و کوردستانەکانی سنوری ورمێ و سابلاغ دا دەسدرێژی زۆر ئەکرایە سەر ڕەعیەت و ولایەتەکانی شاهنشاهی، ئەمساڵ بەهار وێرانیەکی زۆر توشی ئاوایی و بەروبومی هەندێ لە ئیلات و ناوچەکان بو، کە منی ناچار کردو، وای لێ کردم کە بۆ ڕێگە ئەدانی وێرانبونی ئەم ویلایەتە بە عەرزی خاکی پێ ی پیرۆز جەسارەت بکەم و، بۆ ڕێکخستنی کاروباری سولەیمانیە و بابان بە خۆ کەوین. بۆ ئەوەی هەر کاتێ لە لای ئەرزڕۆم و موش و قارسەوە بکەوینە ڕێ و خزمەتێ بکرێ، لەم پشتەوە سەری دڵنیایی و فەراغەتی تەواو لە تصدقی فرقی شاهنشاهی بۆ نۆکەرێک کە لەو ولایەتەوە ئەچێ بۆ سەفەر و خزمەت، ئێستەش کە قیبلەی عالەم -روح العالمین فداه - خزمەتی ڕێکخستنی ئەو لایەی کە بە من سپاردوە، ئەو مەسەلەیە دیارە کە ئەو جۆرە کارانە لە من کە گرفتار و خەریکی چەندین کارم،

ئەتوانم بۆ پێشەوە بیەم یان شتێکی ترە، کە خزمەتی گەورەی هەمان یەک کار بێ»(١٨)

- نامەی دووەم:

«عەرزی نوابی نائیبولسەلطەنە، دام ایام اجلالە، ئەمەیە کە:

لەبەرئەوەی هەمو دەوڵەتانی کافر لەم سەردەمەدا خەریکی ئاشتی و سازانن، منیش هەمیشە هەوڵ و تەقەللامە و، ئەلاش و رەنجم لەو بوارەدا بۆ ئەوە بوە، کە ناکۆکی لە نێوان دەوڵەتی ئیسلام دا نەمێنێ. تا ساڵی پار، کار لە ئاشتی و پێکهاتن ترازا و، ماوەی سازان نەما. دوای پێشڕەوی موش و بایەزید و ئەرجیش کە گەڕاینەوە تەوریز لە لای خزمەوە قایمقامم بە نیازی سازان نارد. ئەوان وەڵامی ڕاستیان نەدایەوە. چەند جار لە کزشە و کەنارەوە لە دەرگای ئاشتیمان دا، بەڵام بە هیچ جێگەیەک نەگەیشتین، تا ئەمساڵ بە خواستی خوا و بەختی شاهنشا، گیانی هەمومان بە قوربانی بێ، توشی ئەو ئیشکانە بون، دوای ئەوە دەسبەجێ خەڵکمان نارد و لە لای خزمانەوە بە ئاشکرا داوای ڕێککەوتنمان کرد و، دوایی تر میرزا تەقی مان نارد و ئەو خزمەتە پیرۆزەمان پێ سپارد، ئەویان ناردەوە و بەڵێنیشیان دابوبە لە ماوەی چل ڕۆژدا وەڵام بدەنەوە، بەڵام بەجێیان نەهێنا. سەرەڕای ئەوەش دیسان چەند جارێ لە ڕێگەی ئینگلیزەکانەوە، بە هۆی ئیلچییانەوە لە ئەستەمبوڵ ئەوەمان دەربڕیوە. بەڵام تا ئێستەش بە هیچ جۆرێ وەڵامی ئەوان نەگەیشتوە. بەڵکو لە هەمو لایەکەوە بە گەرمی خەریکی خۆسازدانن بۆ جەنگ و هیچ نیشانەیەکی ئاشتی و سازین دیار نیە. لە گەڵ زانینی ئەمەدا، هەر کات ئێمەش کە نۆکەرانی ئەم دەوڵەتە و سنورداری ئەم مەملەکەتەین، ئەگەر بە هیوای ئاشتی پاڵی لێ بدەینەوە، خۆسازدان پشت گوێ بخەین، ئەوە پێچەوانەی بەرژەوەندی دەوڵەتی قاهیرەیە، بۆیە لە ڕوی شارەزایی و دڵسۆزییەوە بە ئاشکرا ئەم مەسەلەیە عەرز ئەکەم:

ئەگەر لە لایەن ئێمەوە پێش دەستی نەکرێ و، مانگی دوەمی بەهار ئەچینە ناو خاکی دوژمنەوە، ئەوەندە دوا بکەوین تا جەوزا و سەرەطان بگاو قشون و تۆپخانە و هێزو خواردەمەنی ڕۆمی لە هەمو لایەکەوە کۆببێتەوە و، کوردەکان خێزان و ڕان و ڕەوە و کەلوپەلەکانی خۆیان لە کوێستانەکان و هەوارەکان دابەزرێنن و، سوارە و سپاییان لە هەمو لاوە وەکو مێروله و کوللە هێرش بهێنن. ئەوسا ئەگەر بمانەوێ جەنگ بکەین یاخود بمانەوێ ئاشتی بکەین کارەکە گران و، چارە دژوار نەبێ، لوتبەرزی و لە خۆبایی بونی ڕۆمی لە ئاشتی دا و، هێزو توانایان لە جەنگ دا زۆر زۆر زیاد ئەبێ، بەڵام هەر کات ئێمە لێرەوە زو بجوڵێین، تا کوێستانەکان بەفری لێ ئەجۆڕێتەوە و ئەوان ناتوانن لە کەلێنەکانی دا بحەوێنەوە، بچینە ناو خاکی دوژمنەوە و لە پێش ئەوەدا قشونی عوسمانی کۆببێتەوە شەرارەتی ئەشراری کورد، کە مایەی هەمو شەڕ و فەسادێک هەر ئەوانن، بە فەزڵ و کەرەمی ئیلاهی و

تالیعی سەرکەوتوی شاهنشاهی لە هەر یەک هەڵ بومشینین و، بە ویستی خوا لە موش بەرەو خوار ڕاویان بنێین. ئەوسا ئەگەر بمانەوێ جەنگ یا ئاشتی بکەین، بە یارمەتی خوای گەورە، ئاسان ئەبێ و بە سوکی مەیسەر ئەبێ، لوتبەرزی و یاییونی ڕۆمی ئەگۆڕێ بە خۆشڕویی و زەبر و زۆریشیان ئەبێ بە کزی و ناتەوانی.

لەبەر ئەو هۆیانە ئەگەر بیری پیرۆزی شاهنشاهی هاتە سەر ئەوەی کە پێش دەستی بکرێ، قشونی سوارە، کە مەنمور و تەرخان ئەکرێن، ئەبێ کاتێ لەوێوە بجولێن کە لە کۆتایی حەمل دا یا ئەگەر زۆر دوا بکەون لە سەرەتای ئەوردا بگەنە تەوریز، تا قشـونی ئیسرەش دوا نەکەوێ، بە بێ چاوەڕوانی بەو پەڕی پشت ئەستورییەوە، ئینشائەڵلا، هەر لەو کاتانەدا بکەونە خزمەت. لەم حاڵەتەدا کە ئەگەر لە سەرەتای ئەورەوە دەس بە کاری ئەم لایە بکرێ ئومێدەوارین تا سەرەتای میزان، بە ئاشتی بێ یا بە جەنگ، بتوانرێ لەم لایەوە دڵنیایی بە دەس بێ.

کاتی لەشکرکێشی بۆ سەر بەغدادیش هەر لەو دەمانە دایە، کام نیعمەت باشتر و بەرزترە لەوەی کە لەم عەزیمەتی شاهانەیەدا پەروانەی ئیحضاری ئێمە بکات، لەم سەفەرەدا مولازیمی ڕیکابی فەلەک فەرسایم و، کیمیابەختکەرانە لە حوضوری میهرا دەر بکەوین، لە بارەی جولانی مەوکیبی جیهانگرەوە فەرمان فەرمانی ئەشرەفی هومایونە، بەڵام لە بەر ئەوەی لە ڕوی کەمالی عاطفیەتەوە لە ئێمە پرسیارتان فەرمو بو، بە پێ ی فەرمانی باڵایان عەرز ئەکرێ کە مەوکیبی پیرۆز هەرچی زوتر لە سولتانیەوە بکەوێتە ڕێ بۆ سازدانی سوپا و کۆکردنەوەی سەربازانی سەرکەوتو، پەنا بۆ ئیحتیسابی ڕوس و ڕۆم و دڵنیایی ولایەتەکانی سنور باشتر و خۆشترە، بەڵام بە دیارە لە پاش مانگی شەووال دا زۆر زوە و، ئەو کاتانە زۆر زۆر پیرۆزە و لە هیچ جێگەیەکەوە کۆسپ و گرفتاری نابێ، بگرە پێشکەوتنی هەمو کارەکان بە جۆرێ کە چەندین جار تەجروبە کراوە طالعی هومایونی لە زیاد بونی شاهنشاهیە کە بە فەضل و تەئیید و تەوفیقی ئیلاهی تیشکی چاودێری سولتانی لە هەر کەس بدات و، ڕوی جولانی پیرۆزی بکاتە هەر لایەک، هەر کاتێک بێتە پێشەوە بێ زەحمەت و بەشێکان بۆ پێشەوە ئەڕوا. لەبەر ئەوەی قەول وایە هەر بڕیارێک دەربارەی ئەو لایە بدرێ بە دریژی عەرزی خاکی پێ ی پیرۆز بکرێ، ئەوەندە ئەخرێتە بەر چاو، کە حکومەتی شارەزور و بابان و دەوروبەشتەکانی بە گوێرەی ڕێگە پێدانی پیرۆز دراوەتە محەمەد پاشا (مەبەستی مەحمود پاشای کوڕی ئەورەحمان پاشایە) دڵنیایی لە ڕاستی ی باوەڕ و خزمەتگوزاری ئەو کە ئەبێ ئێستە و پاشەڕۆژ بە دی بێت، بە چەند شتێک ئەهێنرێتەوە کەوا یەکە یەکە عەرز ئەکرێ:

یەکەم: گلدانەوەی بارمتە، لەبەرئەوەی کوڕە پاشەکانی ئەو و، ئەو و عوسمان بەگ، کە هەردوکیان لە کرماشان بون، لە گەڵ ئەوەش دا ئەم سەرپێچییەیان لە یەک دوو ساڵ دا کرد، گلدانەوەی ئەم جۆرە بارمتەیەم بە مایەی دڵنیایی ئەزانی

و بڕیاری ئەوەم دا لە کاتی سەفەری خەیر ئەسەردا، عوسمان بەگ خۆی لە گەڵ هەزار سوار یا زیاتر لە ئەعیان و گەورە و گەورەزادەکانی بابان ئینشائەڵلا و تەعالا لە گەڵ بخا و لە پێشڕەوی سپای سەرکەوتودا، بە ڕاشکاوی و ئاشکرا دژی سپا و سەرعەسکەری عوسمانی بجەنگن.

دووەم: بە ئامۆشۆی محەمەد پاشا و عوسمان بەگی برای کە ماوەیەک بەر لە ئێستا عوسمان هات، مانگێک لە تەورێز مایەوە و، شەوی جەژن پاشا خۆی تکای کردوە، ئینشائەڵلا و تەعالا دێت و، ئەو کە ڕۆیشت دیسان عوسمان بە فەزڵی خوا دێتەوە و، بەو شەرتەی بێنم لە گەڕانەوەدا بە هەمان ڕێوشوێن ئاهێڵم دیسان لە هاتوچۆ سارد بێنەوە.

سێیەم: سەرەڕای هەبونی قشون و سپاو ئیستیعدادی دەوڵەتی قاهیرە لە ویلایەتی بابان کە تا ئێستە ئیبراهیم خانی سەرتیپ، کە چەن جار لە تاتم و سپای بابان زۆرتر و زاڵتـرە و، لەو شـوێنانە بوە، لە ڕۆژانی سـەفـەریش دا، باوەڕ پێکراوێک لە وێ دائێم و ئەوەندەی قـشـون کـە لە شـازیـیانی سەرباز و سوارەی ڕێکابی بە ساخلو لەوێ دائێنم، لە باتی ئەوان لە سوارەی بابان و بلباس و هی تر ئەبەم بۆ سەفەر و، لە ڕاستی دا خەڵکی کوردستان و ئەردەڵان و سابلاخی موکری هەموویان پشتگر و یارمەتیدەر ئەبن و، ئەگەر بە قازانجی دەوڵەتی بزانن ئیشارەتی خدێویانە سەبارەت بە یارمەتیدان لە کاتی پێویست دا ئەفەرمون.

چوارەم: هۆی سەرەکی بەڕاژەیەک کە کەسانی وەکو محەمەد پاشا هەیانە لەوەیە کە باری سەنگینی دراو و کەلوپەل و طەمەع و تەووەقوع بخرێتە سەر شانیان و، لە عۆدەی ئەیەن و، بەڵێن و گفتێک بدەن و دوایی بۆیان حێبەجێ نەکرێ و لە هەردولاوە بێتە هۆی ترس، ئێمەش ئەلحەمدولیللا نە بارێکمان خستۆتە سەر شانی ئەو و، نە طەمەع و تەوەقـقوعێکمان هەیە، ئاسان ئاسان پێشکەشی سەرکاری پیرۆزیش کە لە حەزرەتی هومایون دا ئەختینەمان گرتۆتە خۆ ئینشائەڵلا تەعالا ئەیدەین. بۆ ئیبراهیم خانمان نوسیوە لەو مەڕ و گا و قاتر و یابو ئەو جۆرە شتانەمان لێ وەربگرێ و، بە قـشـونی فـەرمـان پێ دراوی بدات و بە فـەضلی خوا حـسـابی ئەوەش. بریتییەکەی هەر چونێک بێ لە کەلوپەلی بێ کەڵک و دراوی بێ بڕەو تا خزمان بو سـەفـەر ئەڕۆیشتوین ئەیدەین، بێگومان ئەوانە کە بریتییەکەی دا و حـزمـەتی باشی کـرد، بێ هودە ئەم خـزمـەتە لە دەس نادا و، پاش دانی پارەکـە پێنجەوانەی ڕێوشوێنێک ناجوڵێتەوە کە ببێتە هۆی ناڕەحەتی بیری هومایون.

پێنجەم: ولایەتی شارەزور و کۆیە و حەریر لە سێ لاوە بە سابلاخ و ئەردەڵان و سنورەکانی کـوردسـتـان و کرماشانەوە بەسـتـراون، کە مەملەکـەتی پارێزراوی سـەرکـاری شـاهنشـایە و، لایەکـیشی بە شـوێنی دەسـەڵاتی وەزیری بەغـدادەوە بەسـتـراوە، لە هەر ڕێیـەکـەوە ئاژاوە و فـەسـادێک لەو ولایەتە و ئەم تایەفـەیەوە بکات، تەنیـا لەو لایەیەوە و بەس، ئەو لایەش لەم کـاتەدا کـە ئیـبـراهیم خـانی

سەرتیب و محەممەد پاشا تا موسڵ ڕۆیشتون و کەرکوک و هەولێر و بردی سور عاشیەی دڵسۆزی و گوێڕایەڵیان دەربڕیوە، وەزیری بەغدادیش بە جۆری خزمەت و سارەدانی پیشان داوە کە تا ئێستە دوسێ جار پیاوی ئەو هاتونەتە لای سەرتیب و محەممەد پاشا و، بە پێ ی نامەیەک کە نوسی بویان بە گشتی کارەکانی ئەوێ ئەڕوا، ئەگەر لە پێش چونی ئێمەدا بۆ سەفەر ئینشائەڵلا تەعالا، بە شێوەیەک کە مەبەستی ئەولیای دەولەتی قاهیرەیە، کاری بەغداد و وەزیر بۆ پێشەوە چو، لەو لایەنەوە دڵنیا ئەبین و، ئەوێش لە حوکمی ولایاتی مەحروسەی شاهنشاهی دا ئەبێ و، هەر کاتی پێشکەوتنێ پێک هات، عەزمێک کە لە کاری بەغدادا مەبەستی هیممەتی بەرزی سوڵتانیە لەو بەهار و هاوینەدا کاروباری ئەوێ بە لادا ئەچێت و ئەگەر ناتەواویەک بمێنێ لە فەسڵی پاییزدا، ئەگەر بڕۆین، لە کاتی گەڕانەوەی ئێمەدا، ئینشائەڵلا ئەتوانین زستان لە گەرمیانی عیراقی عەرەب دا بە سەر بەرین و، بەغداد ئێستە لە سایەی سەری هومایونەوە ئەو توانایەی نەماوە بەرگەی هەڵمەتی لەشکری جیهانئاشوبی شاهنشاهی بگرێ.

شەشەم: عەبدوڵلا پاشا کە گەورەترین و بەسالاچوترین پاشایانی بابانە، لە گەڵ هەزار ماڵی ئێلی بابان، کە زۆریان لە پیاوی ناسراو و ئاغاو گەورەکانیانن، لێرەن. بەوپەڕی ڕێز و بەرزییەوە گلمان داونەوە و بە تەما هەین لەم ڕۆژانەدا لە دەوروبەری سابلاخ بەش و تیولی بدەینێ. لەبەرئەوەی ئەبێ هەر کەسێ لە ئەهلی ڕۆژگار بە ترس و هیوا گل بدرێتەوە، ئەم ڕێگەیەش ترسی مەحمود پاشا ئەبێ.

بە پێ ی ئەم ڕێوشوێن و شێوەیە کە بە درێژایی خرایە بەرچاو، ئومێدم وایە لە کاتی لێرە نەبونی ئێمەدا لە کاروباری ئەم لایەدا هیچ چەوتی و کەموکوڕییەک ڕو ئەدا. بە ئەفضڵی خودا و باطنی ئیمامە پاکەکان متەوەکیلین و، بە ئیمدادی طالعی ئەقدەسی هومایون متەوەسیلین، ئەو تەگبیرەی بە بیری ئێمەدا هاتوە بەم درێژییە ڕونمان کردۆتەوە و ڕونی ئەکەینەوە، ئینشائەڵلا لە گەڵ تەقدیر موافیق ئەبێ و، تکام وایە کە هەر یەکێ لەو بڕگانە بکاتە بەر خاطری عەرش مەظاهیری وەحی و تەنزیل بە ئیرشادو هیدایەتی بفەرمون و، نامەی پیرۆز زوتر بکات کە هیچ کارێ بێ ئیجازە و عەرزی شەهریاری نەکرێ.»(١٩)

- ١٢ -

ئێران و عوسمانی لە شەڕی یەکتری ماندو بوبون. ڕوسیا بوبوە هەڕەشەیەکی بەردەوام بە سەر هەردوکیانەوە. نوێنەرانی ڕۆم و عەجەم لە ئەرزڕۆم کۆبونەوە.

هەردولا گەیشتنە ڕێککەوتنی یەکەمی ئەرزڕۆم (١٢٣٨ک / ١٨٢٢ز). لەم ڕێککەوتنەدا کێشەکان باس کران و چارەی سەرەتاییان بۆ دانرا: کێشەکانی سنور، بازرگانی، حەج و زیارەتی پیرۆزگاکانی عیراق، دیاریکردنی ڕێوشوێنی کۆچی گەرمیان و کوێستان، ڕەفتار لە گەڵ ڕاکردوانی یەکتری.

مادەی یەکەمی ئەم رێککەوتنە دەربارەی بابان بو:
«هەر دو دەوڵەتی بەرز نەبێ دەس وەربدەنە کاروباری ناوخۆی یەکتریەوە. لێرە بە دواوە خۆ تێ هەڵقورتان لە لای بەغداد و کوردستانەوە نەشیاوە، لەوانە مەڵبەندەکانی سەر بە سنجەقەکانی کوردستان، بە هیچ بەهانە و لە هیچ ڕویەکەوە دەوڵەتی بەرزی ئێران نابێ ڕێ بە خۆتێ هەڵقورتان و، دەسدرێژی و، پەلامار بدا و، دالدەی موتەصەرریفەکانی بێنێ و لەمەودوایان بدات.
لەو شوێنانەدا ناوبراون، لە بابەت ڕەسمی ناسایی گەرمیان و کوێستان و، هەر دەعوایەکی تر، بۆ ئەوەی نەبێتە هۆی ناخۆشی نێوان هەردو دەوڵەت، نەبێ لە لایەن ئەمیرو وەلیعەهدی دەوڵەتی ئێران و وەزیری بەغدادەوە بە لا دا بخرێ.»
گفتوگۆکانی ئێران و عوسمانی و، پێکهاتنیان لە ئەرزرۆم، لە ناو لایەنگرانی ڕۆم و عەجەم دا لە بابان دا، بە دو جۆری جیاواز دەنگی داوەتەوە.
شێخ مارفی نودێ لە نامەیەک دا، کە دور نیە بۆ مەحمود پاشای بابانی نوسی بێ، ئەڵێ:
وادعو لجناب الباشا بالعافیة وسلامة الایمان، وهما اعظم مهمات الانسان، وادعو له بالرجوع الی هذا المکان، سالکا مسالك العدل والاحسان!
قد ذکر عندنا ان الروم والعجم تصالحوا علی رد هذه البلاد الی الروم. لکن هذا الامر مجهول عندنا غیر معلوم، فان صح هذا القول فبشرنا حتی نخبر الناس، فتطمئن القلوب وتنفرج الکروب، ولك الثواب الجزیل والاجر الجمیل، وان کان هذا القول کاذبا، فاخبرنا حتی ندبر للخروج الی بلاد الاسلام
والدعاء لله کلام ختام الداعی(٢٠)
شێخ مارف، لای خۆیەوە، گرەوی کێشەکەی بە لادا خستوە، کە ئەگەر لەو ڕێککەوتنەدا بابان درابێتەوە بە ڕۆم ئەوا مژدەی بدەنێ بۆ ئەوەی ئەمیش بە خەڵک بڵێ. خۆ ئەگەر وا نەبێ وا ئاگاداری بکەن بۆ ئەوەی وڵاتەکە بە جێ بهێڵێ و ڕو بکاتە وڵاتی ئیسلام، مەبەستی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی بوە.
چەندین ساڵ بو دەربارەی ئێران بە هۆی پاشاکانی بابانەوە نفوزیان لە کوردستان دا جێگیر بوبو. ئەم ڕێککەوتنە نفوزی ئێرانی لە کوردستان دا نەئەهێشت. بۆ ئەچێ پاشا و میرەکانی بابان، ئەوانی سەر بە ئێران بون، لەم ڕێککەوتنە ترسا بێ و، هانایان بردبێتە بەر فەتحعەلی شا کە ئێران دەستی لێ هەڵگرتون.
ئەتحعەلیشا لە نامەیەک دا بۆ عەبباس میرزای کوڕی و، نایبولسەلطەنەی خۆی، کە لە هاتی ئێران لایەن بو لەم ڕێککەوتنەدا، نوسیوێتی:
«... وێنەی هەمو بەندەکانی موعاهەدەنامەکە لە سەرەتاوە تا کۆتایی خرایە بەر چاو..
ئەگەرچی زۆری ماددەکانی بە پێ ی ویست و داواکاریەکانی دەوڵەتی عوسمانی داڕێژراوە و، قازانجی ئێران لە هەندێ مادەی دا ڕەچاو نەکراوە بەڵام

چونکە جێگری هومایونی ئێمە نارەزوی لە نارامیی ولات و خەڵک و، ئەمانی خوێنڕێژی و فەسادە و، ئەو ڕۆژڵەیەمان بۆ ئەم موعاهەدە و موصالەحەیە دەسەڵات و رێگە دابو وەکالەتی تەواومان دابویە هەمو ئەرک و مەرجەکانی لە بەڵگەی نێردراودا نوسرا بو قبوڵ و ئیمزامان کرد و، لە بنچینەی ڕێککەوتن و ئاشتبونەوەی هەردو دەوڵەتی ئیسلام ئەوپەڕی خۆشی دەرئەبڕین...

لە بابەت هیچ مادەیەکیانەوە قسەی نیە «مەگەر لە بابەتی ئێلی بابانەوە کە ساڵەهای ساڵە ڕوی تەوەککولیان کردۆتە ئەم دەوڵەتە و، دەستی تەوەسسولیان بە داوێنی خادیمانی دەرگای ئێمەوە گرتوە و، هەرکات ئەوان حوکمەن و حەتمەن بە وەزیری بەغداد بسپێرین... شکانی شانە بۆ دەوڵەت و پێچەوانەی غیرەتی سەڵتەنەتیە. لە بەر ئەوەی ئەو ڕۆژڵەیە تکای دەوڵەتی عوسمانی سەبارەت بە ئێلاتی حەیدەرانلو و سیپکی کە لە زەمانی زوەوە سەر بە دەوڵەتی ئێران بون و، دانیشتوی خوی و ئێرەوان بون جێبەجێ کردوە لە گەڵ ئەوەی دەربارەی ئەم دو هۆزە بە هیچ جۆرێ ڕێگەی قسەی ئەوان ئەبو تەنیا بۆ ئەوەی شکانی شانی ئەو دەوڵەتەی تیا ئەبێ و، توشی عوسر و حەرەج ئەبن سەختگیری و ئیستادەگی ئەکراوە و قازانج و چاکەی یەکهاتنی نێوان موسوڵمانان بۆ میهامی دەوڵەت و دین لەم شتە پچوکانە ڕەچاو کراوە... ئەبێ لە بابەت ئێلی بابانەوە گفتوگۆیەکی مەصڵەحەت ئامێز و مەوەددەت ئەنگێز تاوەکو چۆن لەو لاوە شانی دەوڵەت و غیرەتی سەڵتەنەت ڕەچاو کراوە بۆ ئەم لایەش ڕەچاو بکرێ...» (٢١)

عەبباس میرزا، لە نامەیەک دا بۆ محەممەد ڕەئوف پاشا والی ی ئەرزڕۆم ئەم داوایەی کردوە کە وەکو چۆن ئێران دەستی هەڵگرتوە لە داوای گێڕاندنەوەی ئێلەکانی سیپکی و حەیدەرانلو. عوسمانی یش دەس لە داوای گێڕاندنەوەی ئێلی بابان هەڵبگرێ...» (٢٢)

عوسمانی داوای گێڕاندنەوەی ئێلی بابانی ئەکرد بو، بەڵکو داوای لە ئێران کرد بو دەسهەڵبگرێ لە دەستێوەردان و خۆتێهەڵقورتاندن. ئەمە دو بابەتی جیاواز بون.

لە نامەیەکی تردا عەبباس میرزا کە دیسان بۆ ڕەئوف پاشای نوسیوە دەربارەی هەمان مەسەلە ئاگاداری کردوە، کە حسێن خانی بێگلەربێگی ئەریوان راسپێردراوە بە دوی ئەم مەسەلەیە بکەوێ و، ئەنجام وەربگرێ. (٢٣)

محەمەد حسێن خان سەرداری ئەریوان چەند نامەیەکی بۆ کاربەدەستانی عوسمانی سەبارەت بەم مەسەلەیە نوسیوە. نامەیەکیان بۆ ڕەئوف پاشای والی ی ئەرزڕۆم. لەم نامەیەدا نوسیوێتی: «...بەڵام لە بابەت ئێلی بابان و هەندێ برگەی جوزئیەوە کە شایانی شانی دەوڵەتی قاهیرە نیە ڕەخنەیەکی پاشایانە بە وەلیعەهد کراوە... چونکە ئەعیانی ئێلی بابان ئیستیدعا و داخوازییان لە شاهنشا کردوە، کە سپاردنەوەی ئێمە بە دەستی بەستراو بە دەوڵەتی عوسمانی لە مروەت دور و

پێچەوانەی غیرەتی شاهانەیە...» (٢٤)

بە هەمان ناوەرۆک نامەیەکی تری بۆ والی ی فارس نوسیوە. حسێن خان لە نامەکانی دا هەولێدەدا ئەمانیش بکاتە هاودەنگی بۆ ئەوەی بابی عالی ڕازی بکەن دەسکاری ئەو ماددەیە بکەن سەبارەت بە ئێلی بابان. (٢٥)

ئەم نامانە هەموی ١٢٣٩ واتە یەک ساڵ دوای ئیمزاکردنی ڕێککەوتنەکە نوسراون. بابی عالی بێ ی داگرت لە سەر مانەوەی هەمو ماددەکانی پەیمانەکە و، بە هیچ جۆرێ ملی نەدا بۆ هیچ گۆڕین و دەسکاریێەک. سەرەنجام ئێرانیش، بێ ئەوەی گوێ بداتە گلەیی پاشاکانی بابان، وەکو هەبو قوبوڵی کرد.

بێ ئەچێ مەحمود پاشا ئانومێد بوبێ لەوەی دەرباری ئێرانی بیەوێ یا بتوانێ هیچ گۆڕینێ بە سەر ڕێککەوتنەکەی ئەرزڕۆم دا بهێنێ. دیارە لە چارەنوسی خۆی و، پاشەڕۆژی مانەوەی لە ئێران دڵنیا نەبوە. مەحمود پاشا نامەیەکی پڕ لە پاڕانەوەی بۆ داود پاشا نوسیوە و، «ئەالید بەگی ئامۆزای لە باتی خۆی بۆ دەخالەت ڕەوانەی دەرگای لێبوردن و بەخشینی بێ پایانی حەزرەتی وەلی نیعمەت» کردوە. لە نامەکەی دا بەیتێکی پڕ مەعنای مەولەوی ڕۆمی نوسیوە کە ئەڵێ:

لە دەسپێکردنی سەردەمی ئادەمەوە تا زەمانی پادشا

لە گەورەکان لێبوردن بوە و، لە ژێردەستەکانیش گوناح. (١٢٤٠ک / ١٨٢٤ز). (٢٦)

بێ ناچێ مەحمود پاشا بەخشرا بێ، یا وەکو بەو جۆرەی ویستبێتی بەخشرابێ، چونکە دوای ئەوش پێوەندی لە گەڵ ئێران، بە تایبەتی لە گەڵ عەبباس میرزا، هەر بەهێز بوە.

- ١٤ -

عەبباس لە نامەیەک دا کە بۆ مەحمود پاشا «حاکمی سلێمانی و شارەزور و کۆیە و هەریرە» ی ناردوە (١٢٤٢ک / ١٨٢٦ز) گلەیی لێ ئەکا کە وەکو بەڵێنی داو سوارەی بابان لە کاتی دیاریکراودا ئەگەیشتون بۆ هاوبەشی لە شەڕی ڕوس دا. داواکەی لێ دوبارە ئەکاتەوە و، بیری ئەخاتەوە کە ئەمە فازاجی دین و دنیای تێ دایە. (٢٧)

سوارەی بابان ئەبێ لەم شەڕەدا بەشدار بوبێ. چونکە هەر ڕاستەوخۆ هەمان شەوی مۆرکردنی پەیمانی ئاشتی تورکمانچای (١٢٤٣ک / ١٨٢٧ز) عەبباس میرزا نامەیەکی بۆ مەحمود پاشا نوسیوە ئاگاداری ئەکا لە ڕێککەوتنەکەو، داوای لێ ئەکا هەواڵەکە بە خەڵک ڕابگەیەنێ. (٢٨)

مەحمود پاشا لە نامەیەکی تایبەتی دا ئەم هەواڵە و، هەندێ لە ناوەرۆکی

ڕێکەوتنەکەی بۆ سەید مەحمود نوسیوە کە ئاگاداری کاربەدەستانی بەغدا بکا.(٢٩)

- ١٥ -

لە کاتێک دا مەحمود پاشا هێزی سازدا بۆ بچێ بۆ گرتنەوەی هەریر هێشتا لە نزیک کۆیە بو، سلێمان بەگی برای تاقمێکی زۆری کرد بو بە هاودەنگی خۆی و، لە مەحمود پاشا هەڵگەڕایەوە. سلێمان چوە گڵەزەردە دامەزرا و، دوای ئەوە چوە کفری. نۆکەرەکانی لەوێ دانا و خۆی چوە بەغداد. داود پاشا ڕقی لە مەحمود پاشا بو. ئەم هەلەی قۆستەوە. مەحمود پاشای لێ خست و، سلێمانی بە پەی پاشا کرد بە حاکمی بابان و، هێزی دا بە سلێمان بچێ بۆ گرتنی سلێمانی.

هەردو برا بە خۆیان و هێزەکانیانەوە لە «قەرەگوڵ» تێک هەڵچون. مەحمود پاشا شکا (١٢٤٣ک / ١٨٢٧ز). سلێمان پاشا چوە سلێمانی و مەحمود پاشا کشایەوە بۆ بانە.

مەحمود پاشا لەشکری هۆزەکانی بانە، سەردەشت، پشدەر و مەرگەی کۆکردەوە و، دیسانەوە چوەوە سەر سلێمانی. سلێمان پاشا لە «گردەگۆڕان» بەرەنگاری لەشکرەکەی مەحمود پاشا بو شکانی (١٢٤٤ک / ١٨٢٨ز).

مەحمود پاشا کۆڵی نەدا چوە تەوریز ئەمجارە لەشکری عەجەمی هێنا و، تەهرومان میرزای کوڕی عەبباس میرزاشی لە گەڵ خۆی هێنا بو بۆ سلێمانی (١٢٤٦ک / ١٨٣٠ز). بە تەما بو کچێکی خۆی بدا بە تەهرومان میرزا و، کچێکی عەبباس میرزاش بۆ یەکێ لە کوڕەکانی بهێنێ. سلێمان پاشا، سلێمانی بە جێ هێشت کشایەوە ڕەنگاباد. هێزی لە بەغداد داوا کرد. هێزیان بۆ نارد و چوە سەر سلێمانی. مەحمود پاشای دەرکرد. بەڵام مەحمود پاشا لەشکری ئێرانی لە گەڵ خۆی هێنایەوە. هەردو لەشکر دیسان لە ئالپاریز تێکهەڵچون. سلێمان لەم شەڕەدا بریندار بو، بە برینداری هەڵات (١٢٤٧ک / ١٨٣١ز). مەحمود پاشا چوە سلێمانیەوە. بەڵام سلێمان پاشا دیسان خۆی ساز دایەوە و، یارمەتی و هێزی لە بەغدا داوا کرد. مەحمود پاشای دەرکرد و خۆی گەڕایەوە سلێمانی.(٣٠)

- ١٦ -

بە هۆی ناکۆکیی ئەم دو برایەوە: مەحمود پاشا و سلێمان پاشا، ناوچەکە کارەساتێکی گەورەی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، فەرهەنگی بە سەر هاتوە.

- ناوچەکە بو بە ژێر پێ ی لەشکرەکانی ئێران و تورکیاوە، چەند جارێ لە بەینی ئەم دو هێزەدا دەستاو دەستی کرد. دەستێوەردانی ئێرانی لە جاران زیاتر بو، تەنانەت وای لێ هات، ئێرانییەکان «پادگان»ێکی هەمیشەییان لە سلێمانی دانا. هەمیشە چەند سەد سەربازێکی ئێرانی تێ دا بو. ئەمانە بوبون بە بارێکی قورس بە سەر ورگی دانیشتوانی ناوچەکەوە.

- لە ئەنجامی شەڕوشۆڕی بەردەوام دا وڵاتەکە کاول و، دانیشتوانی کەم بۆتەوە. تاعونیش بۆتە سەرباری ئەگبەتییەکە. فرەیزەر کە لە سەردەشتەوە بەرەو سلێمانی بە ڕێ ئەکەوێ، بە درێژایی ڕێگەکە گوندێکی ئاوەدان بە دی ناکا. تەنانەت کە ئەگاتە سلێمانی بە ناو کەلاوەی خانوی ڕوخاودا ئەیبەن بۆ ئەو خانوە داتەپیوەی تەرخان کرا بو بۆ ئەم و، هەرەیەک نانێ بۆی ڕا بخەن. سلێمان پاشاش لە کەناری شاردا لە ناو خێوەتێکی هەژارانەدا، بێ هیچ دەبدەبەیەکی پاشایانە، پێشوازی ئەم میوانە ئەکات.

زۆری پیشەکار و بازرگان و جوتیارەکان هەڵاتون بۆ ڕەواندز و کەرکوک و موسڵ. دانیشتوان سلێمانی لەو کاتەدا لە پێنج هەزار کەس کەمتر بۆتەوە.

- خەڵک ئەوەندە هەژار و نەدار ئەبن، کاتێ سەرکردەی هێزە ئێرانییەکە ئەکاتە سەر پاشای بابان ۲۰۰ تمەنیان بۆ دابینکردنی پێویستییەکانی ژیانیان بۆ پەیدا بکا، سلێمان پاشا، بە خۆی و هەمو دەوڵەمەندەکانی سلێمانی، ئەو چەندە کەمەی پێ هەڵناسوڕێ.

محەمەد ئەبطنی زەهاوی کە دوایی بو بە ئەستێرەیەکی زانستی پرشنگداری ئاسمانی عیراق و، بو بە موفتی هەمو عیراق، لەو کاتەدا مەلای مزگەوتی ئەورەحمان پاشا ئەبێ، هاوسەرەکەی منالی ئەبێ. زەهاوی، لە باتی ئەوەی بەم ئەوزادە دڵخۆش بێ، پەژارە دای ئەگرێ، چونکە ئەوەندە پارەی پێ نابێ خۆراک بۆ ژنە زەیستانەکەی یا جلوبەرگ بۆ کۆرپە ساواکەی بکڕێ. لە کاتێک دا مەلا گوزەرانی بەوجۆرە بوبێ، ئەبێ خەڵکی سادە چۆن ژیا بن. (۳۱)

- باری خوێندەواری ئەوەندە بۆ دواوە چوە. شێخ مارفی نودێ لە نامەیەک دا کە بۆ والی ی بەغدادی نوسیوە ئەڵێ لەوەتی شای عەجەم ئەم وڵاتەی داگیر کردوە، شیرازەی دین و دنیا تێک چوە. ئاواییەکان وێران بون و نوێژی جەماعەتیان تێ دا ناکرێ. مەدرەسەکان چوڵ بون لە قوتابی... مەدرەسەکەی ئەو پێشتر ۷۰ قوتابی تیی دا خوێندویەتی بەڵام لەو سەردەمەدا کەمبوبەتەوە بۆ ۱۰ کەس. (۳۲)

- ناثارامی بە جۆرێ وڵات دائەگرێ کە فرەیزەر ئەیەوێ بچێ بۆ سەیری شوێنەوارەکانی عەربەت، پاشا ڕێگەی نادا لە ترسی ئەوەی ئەوەکو ڕوتی بکەنەوە. عەربەت چەند کیلۆمەترێ لە سلێمانییەوە دور بوە.

ئەم کارەساتە بێگومان کاری کردۆتە سەر پاشەڕۆژی ناوچەکە و، زەمینەی لاواز بون و ڕوخانی میرایەتییەکەشی خۆش کردوە.

- ۱۷ -

بابی عالی ئەیویست ولایەتەکانی عیراق بخاتەوە ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆ. پێشتر چەند جارێ هەوڵی دابو. والی لە ئەستەمولەوە دائەنرا. بەڵام هەمو جارێ لە ئەنجامی پیلانگێڕانی مەمالیک دا سەری نەئەگرت و، سەرەنجام والییەک لە

«مەمالیک» دانەنرا و، بابی عالی بە ناچاری قوبولی نەکرد.

داود پاشا بە هێز بو بو. هەولی نەدا سەربەخۆ بێ. بابی عالی بڕیاری دابو کۆتایی بە دەسەلاتی مەمالیک بهێنێ. بۆ ئەم مەبەستە عەلی ڕەضا پاشا ئامادەیی خۆی دەربڕی.

عەلی ڕەضا والی ی حەلەب و، شارەزای کاروباری عیراق بو. بۆ ئەوەی لەم ئەرکەدا سەرکەوتو بێ، سەرەڕای حەلەب، سولتان ولایەتەکانی بەغداد و موسل و دیاربەکریشی پێ سپارد.

عەلی ڕەضا هێزی ساز دا بۆ سەر بەغداد. داود پاشا ویستی بەرهەلستیی بکات. پاش ماوەیەک جەنگی ڕەوانی و پڕۆپاگاندە و هەندێ وردە شەڕ، هێزەکانی عەلی ڕەضا لە ڕەبیعی دوەمی ١٢٤٧ک/ ئەیلولی ١٨٣١ز چونە بەغداوە. داود پاشا خۆی بە دەستەوە دا. عەلی ڕەضا بە گیراوی ڕەوانەی ئەستەمولی کرد. لە کۆبونەوەیەکیش دا کە ئەبو فەرمانەکەی سولتانی تێ دا بخوێنرێتەوە عەلی ڕەضا مەمالیکی قەتلوعام کرد. بەمجۆرە کۆتایی بە دەسەلاتی مەمالیک هات.

- ١٨ -

لابردنی داود پاشا (١٢٤٧ک / ١٨٣١ز) و، پاش ئەمەش بە ماوەیەک مردنی عەبباس میرزا (١٢٤٩ک / ١٨٣٣ز)، کاری لە ڕوداوەکانی سلێمانی کرد.

عەبباس چاوی تەماعی بڕی بوە کوردستان. بۆ ئەو مەبەستە پشتیوانی لە مەحمود پاشا ئەکرد. بە مردنی عەبباس، مەحمود پاشا پشتیوانێکی بە هێزی لە دەس دا. بە لێخران و گیرانی داود پاشاش، لە دوژمنێکی سەرسەخت و خوێنخۆی ڕزگاری بو. بەو هیوایەی سەرلەنوێ بگەڕێتەوە سەر تەختەکەی خۆی گەڕایەوە سلێمانی و، بە ڕوالەت لە گەل سلێمان پاشای برای دا ئاشت بوەوە، ژیانێکی گوشەگیری بۆ خۆی هەلبژارد. بەلام زۆری نەخایان دیسان کەلکەلەی حوکمڕانی لە کەللەی دا.

لە کاتێک دا سلێمان پاشا چو بو بۆ لەشکرکێشی بۆ سەر ڕەواندز، مەحمود پاشا هەلات بۆ کەرکوک. عەلی ڕەضا پاشا بانگی کرد بۆ بەغداد و، بە ناوی بارمەتی دانی والی ی موسلەوە ناردی بۆ موسل. لەوێ خۆی دەسبەسەر ڕەوانەی ئەستەمولی کراو بلاوەشیان بە نۆکەرەکانی کرد (١٢٥٠ک / ١٨٣٤ز).(٣٣)

- ١٩ -

کە مەحمود پاشا لە کوردستان دور خرایەوە سلێمان پاشا ئیتر هیچ سلتزمێکی ئەما بەرەرەکانی لە گەل بکا. بە ئاسودەیی کەوتە بەڕێوەبردنی کاروباری ولات. بەلام زۆر نەمایەوە مرد (١٢٥٤) لە گردی سەیوان لە سلێمانی ناشتیان. ئەحمەد بەگی کوڕی لە جێگەی ئەو بو بە پاشای بابان. «نالی» بەم

بۆنەیەوە شیعرێکی هۆنیوەتەوە ستایشی هەردوکیانی کردوە و، شیوەنە بۆ مردنی سلێمان پاشا و ستایشە بۆ ئەحمەد پاشا، سالی مردنیشی بە حسابی ئەبجەد دیاری کردوە.(٣٤)

- ٢٠ -

شێخ مارفی نودێ یەکێ بوە لە پیاوە بە ئەمەنەکانی سلێمانی. لە قەلاچوالانەوە تا دروستکردنی سلێمانی و، دوای ئەوەش پەنجا سال زیاتر هاوزەمانی پاشا و میرەکانی بابان و، شایەتی ڕوداوەکانی ناوچەکە بوە. شێخ مارف بەرهەمێکی زۆری بە جێ هێشتوە، بەلام ئورخێی ڕوداوەکانی ناوچەکە نەکەوتوە و، هیچی لە سەر نەنوسیوە. چەند نامەیەکی لە دوا بە جێ ماوە، ئەمانە نرخی مێژوییان هەیە.

شێخ مارف زۆر بێزار بوە لە لەشکرکێشییەکانی ئێران و، لە ململانێ و ناکۆکیی ناوخۆی میرەکانی بابان. لەو نامانەدا بە جێ ماون بە لایەنی کەمەوە ٣ جار و لە ٣ سەردەمی جیاوازدا ویستویەتی سلێمانی بە جێ بهێلێ:

- جاری یەکەم نامەیەکی شیعریی دورودرێژی بۆ سولتانی عوسمانی نوسیوە. سکالا لە دەس هەلومەرجی ناناراميی ناوچەکە و، بەڕێوەبەرانی خراپ ئەکا و، داوای لێ ئەکا شوێنێکی تری بۆ دیاری بکا کۆچی بۆ بکا.

- جاری دوەم نامەیەکی بۆ داود پاشا نوسیوە لەوێش دا هەمان داوای دوبارە کردۆتەوە.

- جاری سێیەم نامەیەکی بۆ عەلی ڕەضا پاشا نوسیوە، داوای لێ ئەکا بە خاوخێزانەوە بیگوێزێتەوە بۆ کەرکوک و، پێویستیەکانی ژیانی لە داهاتی بەشیر و ئەو ناوچانە بۆ دابین بکا، وەکو لە سەردەمی داود پاشادا بەلێنی پێ دراوە.

ویستەکەی شێخ مارف نەهاتۆتە دی، جا حۆی دواجار وازی لە کۆچکردن هێناوە یا داواکەیان جێبەجێ نەکردوە، یا قازانجی دەولەت و والیەکان لە مانەوەی شێخ دا بوە لە سلێمانی، دیار نیە. شێخ مارف سالی ١٢٥٤ک (١٨٣٨ز)، کە هەمان سالی کۆچی سلێمان پاشای پاشای ئەورەحمان پاشایە، مردوە و، لە گردی سەیوان بە خاک سپێردراوە.(٣٥)

- ٢١ -

ئەحمەد پاشای کوڕی سلێمان پاشا، پیاوێکی هەلکەوتوی ڕۆشنبیر و شارەزای کاروباری بەڕێوەبردنی دەولەت بوە. لەو ماوە کورتەی حوکمرانی دا دەستی کردوە بە ئەنجامدانی چەند کاری گرنگ لەوانە:

- هەولێکی زۆری داوە بۆ ڕێکخستنەوەی هێزی چەکدار «نیزام» لە سەر شێوەی سپا نوێیەکانی دنیا. چوار تیپی هەزار کەسیی ڕێک خستوە. پلەی سپایی بۆ دیاری کردون و، مەشق و جلوبەرگ و موچە و چەکی بۆ دابین کردون.(٣٦)

- بایەخێکی زۆری داوە بە خوێندن و خوێندەواری. مزگەوتی تازەی دروست کردوە و، رێزی مەلاکانی گرتوە و، ژیان و پێویستییەکانی دابین کردون. گوندی لە سەر وەقف کردون و، کتێبخانەکەی مزگەوتی گەورەی ناوەدان کردۆتەوە. ژمارەیەکی زۆری کتێبی بۆ کڕیون یا بە نوسینەوەی داوە. تەنانەت دوای دورخرانەوەشی لە کوردستان بەردەوام کتێبی بە نرخ و نایابی بۆ ئەم کتێبخانەیە ناردۆتەوە. دوای ئەو هەمو کارەساتەی بە سەر سلێمانی و کتێبخانەکەدا هاتوە تا ئێستاش دەیان کتێبی بە نرخ کە ئەحمەد پاشا وەقفی کردوە هێشتا لە کتێبخانەی ئەوقافی سلێمانی دا ماوە.

هەر لەم سەردەمەدا شیعر بە لەهجەی بابان گەشەی کرد و، «قوتابخانەی شیعری بابان» لە لایەن ٣ کوچکەی هەڵکەوتو: نالی، سالم و کوردیەوە، دامەزرێنرا.

- هەوڵێکی زۆری داوە بۆ چەسپاندنی ئاسایشی سەر و سامانی خەڵکی و، سزادانی جەردە و رێگر و چەتە.

- هانی کشتوکاڵ و بازرگانی و پیشەسازی داوە...

- ٢٢ -

چەند ساڵێ بو مەحمود پاشا دور خرا بوەوە بۆ تورکیا. سەرەنجام دەوڵەت بەخشی و، رێگەیان دا بگەڕێتەوە بۆ کوردستان. والی ی بەغداد، عەلی رەضا پاشا، داینایەوە بە پاشای بابان و ئەحمەد پاشای کێشایەوە بەغداد (١٢٥٦ک / ١٨٤٠ز).

مەحمود پاشا نزیکەی ساڵێ حوکمی سلێمانی کرد. عەلی رەضا ئەمی لادا و، ئەحمەد پاشای لە جێگەی دانایەوە. مەحمود پاشا بە خۆی و خێزان و دەسرپێوەندەکانیەوە دیسانەوە هەڵات بۆ ئێران (سەرەتای ١٢٥٧ک / ١٨٤١ز).

- ٢٣ -

لە ئەنجامی گفتوگۆکانی ئەرزڕۆم دا، لیژنەیەکی چوار قوڵی ئێرانی، تورکی، روسی، ئینگلیزی خەریکی دیاریکردنی هێڵەکانی سنوری ئێران - عوسمانی بون. هەردو دەوڵەت لە ناوچەکانی سنوردا کێشە و گیروگرفتیان بۆ یەکتری دروست ئەکرد و، زۆریان لە دانیشتوانی سەر سنورەکان ئەکرد بۆ ئەوەی خۆیان بە هاووڵاتی ئەو دەوڵەتە ساغ بکەنەوە. ئەحمەد پاشاش هەوڵێکی زۆری دا لە ناوچە سنورییەکانی خۆی دا بۆ ئەوەی بە لای عوسمانی دا ڕایان بکێشێ. کاربەدەستانی ئێرانی لێ ی داخ لە دڵ بون. چەند جارێ گازاندەیان لێ ئەکرد و، داوای دورخستنەوەیان لەکاربەدەستانی عوسمانی ئەکرد.

ئەحمەد پاشا ئەیویست ئاسایش لە ناوچەکەی خۆی دا بپارێزێ. لە سنوری ئێرانەوە چەند جارێ دەستدرێژی ئەکرایە سەر ناوچەی بابان و، تالانی ئەکرا و، ئەگەڕانەوە هەورامان. ئەحمەد پاشا، بۆ تەمێ کردنیان، هەڵی کوتایە سەریان و

زەروەرێکی زۆری لێ دان. ئێران ئەمەی کرد بە بیانو دیسان شکاتی لە ئەحمەد پاشا کردەوە. کاربەدەستانی عوسمانی ئیتر بە تەما بون دەسەلاتی میرایەتییەکان نەهێلن. والی ی بەغداد بۆ هەلێ ئەگەڕا بۆ دورخستنەوەی میرەکانی بابان و، هەلتەکاندنی بناغەی دەسەلاتیان. شکاتی ئێرانیەکانی کرد بە بیانو، ئەحمەد پاشای بانگ کردە بەغداد و، بە بیانوی ئەوەی دەستدرێژی کردۆتە سەر ناوچەیەک کە لە ژێر دەسەلاتی ئەودا نییە، لە بەغدا گلی دایەوە (مارتی ١٨٤٢ز). عەبدوللا بەگی برای بۆ سەرپەرشتی ناوچەکە دانرا. (٣٧)

- ٢٤ -

مەحمود پاشا لە سلێمانی کە هەلات پەنای بۆ ڕەضاقولی خانی والی ی ئەردەلان برد (سەرەتای ١٢٥٧ک / ١٨٤١ز). (٣٨)

ڕەضاقولی خان کوڕی خەسرەو خانی ناکام بو. دایکی کچی فەتحعەلی شا و توباخانمی هاوسەری کچی عەبباس میرزا و خوشکی محەممەد شا بو. لەم ڕێگەیەوە نزیک بو لە دەربار. پاش ئەوەی ماوەیەک مەحمود پاشا بە پەنابەری لای والی مایەوە، ڕەضاقولی خان و توبا خانم بردیان بۆ تاران بۆ سەردانی شا. شا لە دوای بینینیان خەلعەتی بەنرخی دانێ و ڕێگەی دان بگەڕێنەوە کوردستان. فەرمانی بە ڕەضاقولی دابو کە دوای گەڕانەوەیان پرس و ڕاوێژ بە وەزیر و گەورە پیاوەکانی ئەردەلان بکەن، ئەگەر بە چاکیان زانی مەحمود پاشا بگێڕنەوە سەر کاری خۆی لە سلێمانی و ملۆزمەکەی دەر بکەن.

والی لە گەڕانەوەدا بۆ کوردستان پێش ئەوەی بچێتەوە ناو شاری سنە لە باخێکی کەناری شاردا خێوەتی هەلدا و، کەوتە سازدان و کۆکردنەوەی هێز، بە نیازی دانانەوەی مەحمود پاشا بە حاکمی مولکی بابان. لەشکرێکی زۆر پۆشتەی ئامادە کرد. هێزەکەیان کرد بە دو بەشەوە:

- بەشێکیان بە سەرکردایەتی ئەمانوللا بەگی وەکیل لە گەل مەحمود پاشا نارد بۆ سەر سلێمانی.

- بەشەکەی تریان لە گەل والی لە مەریوان بارگەیان خست.

مەحمود پاشا و لەشکرەکەی هێنا بوی بەبێ شەڕ گەیشتە نزیک سلێمانی. (٣٩)

لەو کاتەدا دوامیری بابان ئەحمەد پاشا دەستی لە کارکێشرابووەوە بە دەسبەسەری لە بەغداد ئەژیا. کاروباری بابان بە عەبدوللا پاشای برای سپێردرا بو. دەولەتی عوسمانی خەریکی تەواو کردنی ڕێوشوێنی لە ناوبردنی میرایەتی بابان بو.

عەبدوللا پاشا لە نامەیەک دا، کە لە ڕۆژی ٥ ی جیمادی الاخری ١٢٥٨ / ١٤ ی تەمموزی ١٨٤٢ دا بە بۆنەی ئەم شەڕەوە نوسیویێتی، لە ڕێگەی ئەحمەد

پاشای برایەوە ناردویەتی بۆ کاربەدەستانی عوسمانی. ئەحمەد پاشاش نامەکەی بۆ سەرعەسکەری ڕۆم لە ئەرزڕۆم ناردوە، ڕەوتی ڕوداوەکان بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:
«لە هاتنی والی ی سنە و مەحمود پاشا بۆ سەر سنوری ولایەتی شارەزور و، لە دەستدرێژیانم ئاگادار کرد بون. درێژیی پاسەکە بەمجۆرەیە:
ڕەضاقولی خان والی ی سنە بۆ دانانی مەحمود پاشا لە سلێمانی بە هێزێکی زۆرەوە لە سنەوە بەڕێ کەوت تا گەیشتە سەر سنوری شارەزور. لە هەمو لایەکەوە ئاژاوە و پشێوییان نایەوە. لەشکری هەوارامانیان نارد مەحالەکانی گولعەنبەر و هەڵەبجەیان داگیر کرد. لە لایەکی ترەوە مەحالەکانی قزلجە و تەرەتوڵ و ئالان و سیوەیلیان گرت و، پیاوی خۆیان بۆ حوکمرانی لە سەر دانا. لەبەرئەوەی کار بەم ڕادەیە گەیشت و بێ ی بێگانە داخلی مولکی مەحروسەی شاهانە بو، غولام ناچار بو لە شاری سلێمانییەوە بۆ پاراستنی سنورەکان چومە شارەزور. حسێن ئاغای ئەندەرونی و حاجی محەمەد ئاغای میرئاخوری پێشوم ناردە لای والی ناوبراو کە ئەم جۆرە جوڵان و ڕەفتارانەی بەرامبەر مەمالیکی مەحروسەی شاهانەی ئەنوێنێ، بە تەواوی پێچەوانەی مەرجەکان و قانونەکانی نێوان هەردو دەوڵەتە. ئەگەر هەر کاتێ لای کاربەدەستانی دەوڵەتی خۆیان بەهانەیەکیان بە دەستەوە بێ، پیشانی بدەن بۆ ئەوەی ئێمەش هەوڵی چارەسەرکردنی بدەین، ئەگینا دەس لەم کارانە هەڵبگرن و، ناوچە داگیرکراوەکان بە جێ بهێڵن و بگەڕێنەوە. والی ناوبراو قسەی حسابیی قوبوڵ نەکرد، بە زۆریی لەشکرەکەی مەغرور و بە قسەی ئەوان وایان زانی بو لە زۆریی لەشکرەکەیان ئەترسم، دو مەنزڵی تر هاتنە پێشەوە تا گەیشتنە پێنجوێن لەوێ خێوەتیان هەڵدا. لەوە بێ ئاگا بون کە من لە لێپرسینەوەی شەهریار و گلەیی داوەر سڵ ئەکەم نە لە ترسی زۆریی ئەوان.
من بۆ دوربینیی هێواش هێواش مەنزڵێکم ئەکرد بە دوان و سێیان تا گەیشتینە لای قزلجە بۆ ئەوەی دەستی دەستدرێژی بۆ سەر مولکی پارێزراوی شاهانە کورت بکەینەوە و، شوێنە گیراوەکان بە جێ بهێڵن و بگەڕێنەوە. کەڵکی نەبو و بە هیچ جێیەک نەگەیشت. ئەو ڕۆژەی من گەیشتمە قزلجە، ئەو شەوە والی هەزار کەس سواری بە سەرکردایەتی ئەمانوڵلاخان (ڕاستەکەی میرزا هیدایەتوڵلایە)، کوڕەزای محەمەد ڕەشید بەگ، کە لە بنەماڵە گەورەکانی کوردستانە، بۆ دانانی مەحمود پاشا لە سلێمانی نارد بو و، ٧ سەد تفەنگچی بە سەرکردایەتی قوباد بەگی فەڕاشباشی لە ڕێگەی شاخەوە نارد بۆ دەربەند، کە لە پشتی ئۆردوی منەوە بو بۆ ئەوەی ڕێگە لە من بگرن. چونکە ئەوە ڕێگەی هاتوچۆی ئێمە بو، ئێمەشیان بە تاقمێکی کەم ئەزانی. خۆیشی لە گەڵ پێنج شەش هەزار سوارە و تابورێک نیزام هاتە سەر ئۆردوەکەی من. . شەڕ بە ناچاری ئێخەی گرتم. پشت بە خوا کەوتینە بەرەنگاری. لە نزیک ئۆردوەکەی ئێمەوە هەردولا لە یەکیان دا. پاش نیو سەعات سێ چارەک بە بێ ی ئایەتی: «کم من فئة قلیلة غلبت فئة

کثیره باذن الله»، سەرەڕای کەمیی ئیمەو زۆریی ئەوان توانای بەرهەڵستییان نەما و مەیدانیان بە جێ هێشت و شکان. نزیکەی نیو سەعات دوایان کەوتین و گەڕاینەوە. ئەگەرچی مەیدانی شەڕەکە ئەرزی عیراق بو، بەڵام لە نیو سەعات زیاتر دوایان نەکەوتین ئەوەکو لە سنور تێ بپەڕین، لە پێش شەڕەکەش دا هەمو عەسکەرەکانمان تێ گەیاند بو کە بە هیچ جۆرێ لە سنور تێ نەپەڕن.

ئەو شەوە لە شوێنی شەڕەکەدا ماینەوە، بەیانی زو بۆ سەندنەوەی سلێمانی لە دەس ئەمانوڵلاخان و مەحمود پاشا ڕومان کردە سلێمانی. قوباد بەگ کە سەر ڕێکەی لە ئێمە گرت بو، بە بیستنی شکانی والی هەڵات و، مەحمود پاشا و ئەمانوڵلا خانیش کە چوبونە سەر سلێمانی، بە بیستنی گەڕانەوەی من و هەواڵی تێشکانی والی، شار و ناوایەکانی نزیکیان تاڵان کرد بو. چەند کەسێکیشیان بە ناڕەوا کوشتبو. کەلوپەلی تاڵانکراویان بە وڵاتی ئاغایان و نۆکەرەکانیان و قەتارچییەکان گواستۆتەوە. بۆ سەندنەوەی ئەم تاڵانییە دوایان نەکەوتین چونکە نەبو بچینە ناو سنوری ئەوانەوە. ئەوەش بێ فەرمان و ویستی ناصەفانە نەنەکرا. دەستیان لە هەمو ئەو کەلوپەل و ئێستر و ماین و ڕەوە و گەلەیە هەڵگرت. ناوچەکانی شارەزور کە داگیریان کرد بو هەمویان تاڵان کردوە. چەند ژن و پیاویان کوشتوە، سێ سەد خێزانیان بۆ لای بانە ڕاگواستوە.

من کە گەیشتمەوە سلێمانی مەملەکەت وێران و تاڵان کرا بو. زەرەر و زیانی کە ئەم جارە بە هێزی ڕەضاقولی خانی والی ی سنەوە بە سلێمانی و ناوچەکانی شارەزور گەیشتوە، لە حساب نایەت»(٤٠)

عەبدوڵلا پاشا زۆر لە سەر تێشکانی والی و، ئەو زەرەرە گیانییەی لە هێزەکەی گەورەپیاوانی ئەردەڵان و، ناوبانگی والی کەوتوە، نە دواوە.

مێژونوسەکانی ئەردەڵان هێزی ئەم تێشکانە ئەدەنە پاڵ خیانەتی میرزا هیدایەتوڵلای وەزیری والی. وا ئەگێڕنەوە کاتێ والی لە تاران بوە لە کۆڕێکی تایبەتی خۆی دا هەڕەشەی کوشتنی لە میرزا هیدایەتوڵلا و میرزا جەعفەری کوڕی کرد بو. میرزا هیدایەتوڵلا ترسی ئەوەی ئەبێ کە ئەگەر والی بە سەرکەوتویی لە سەفەرەکەی بگەڕێتەوە ئەم لە ناو ببات، لەبەرئەوە گوایە: هەم تەگبیرێکی خراپی بۆ داپەشکردنی هێزەکانی والی کردوە و، هەم بە نهێنی پێوەندی لە گەڵ عەبدوڵلا پاشادا هەبوە. لە جموجوڵی لەشکرەکەیان ئاگاداری کردوە.(٤١)

ڕەنگە ئەمە بیانو بێ بۆ ئەو شکستە قورسەی بە سەر والی دا هاتوە. ئەگینا هیچ بەڵگەیەک ئەوساو ئەئێستا بە دەستەوە نیە پشتیوانی لەم قسەیەی مێژونوسەکانی ئەردەڵان بکا. مێژونوسەکانیش یەک لە دوای یەک قسەکانی ئەوانەی پێش خۆیان دوبارە کردۆتەوە.

دوای ئەم ڕوداوە والی لە کار خرا.

ئەم تێشکانە، ئەوی ڕاستی بێ، تێشکانی مەحمود پاشا و پاشایەتی بابان

بو. زیاتر پاڵی بە هەردو دەوڵەتەوە نا زوتر هەوڵی بەلاداخستنی کێشەکانی سنور و، دانانی سنورێ بۆ ئەم جۆرە گیروگرفتانە داهێنێن.

دوای ئەم سەرکەوتنە والی ڕێگەی بە ئەحمەد پاشا دا بگەڕێتەوە کوردستان. کۆیە و هەریریش خرایەوە ژێر دەسەلاتی ئەم.

- ٢٥ -

ڕێککەوتنی یەکەمی ئەرزڕۆم (١٢٣٨ک / ١٨٢٢ز) چارەی بۆ زۆر لە کێشەکانی نێوان هەردو دەوڵەت دیاری کرد بو، بەڵام کۆتایی بە ناکۆکییەکانیان نەهێنا. گفتوگۆ و، کێشمەکێش لە نێوان هەردو دەوڵەت دا بەردەوام بو. ڕوسیا و بەریتانیا کەوتبونە هەبەوە بۆ نزیک کردنەوەی بیاری سەرنجی هەردولا لە یەکتری. ئەوانیش لە کۆبونەوەکانیان دا بەشداریان ئەکرد و، بیروبۆچونی خۆیان لە سەر مەسەلەکان دەرئەبڕی. سەرەنجام هەردولا گەیشتنە یەک، ڕێککەوتنی دوەمی ئەرزڕۆمیان ئیمزا کرد (١٢٦٣ک / ١٨٤٧ز).

لەم ڕێککەوتنەدا، بێ یان لە سەر بەندە گرنگەکانی ڕێککەوتنی یەکەم داگرتەوە و، هەندێ کێشەی گرنگی تریان بە لادا خست. لە مەسەلەی کوردستانیش دا سەودایەکیان کرد و ڕێک کەوتن. ماددەی دوەمی ڕێککەوتنەکە بۆ ئەمە تەرخان کرا بو، ئەڵێ:

«دەوڵەتی ئێران بەڵێن ئەدا کە دەس لە هەمو ئەرزە دەشتاییەکانی ولایەتی زەهاو، واتە ئەرزەکانی لای ڕۆژئاوای، بۆ دەوڵەتی عوسمانی هەڵ بگرێ، دەوڵەتی عوسمانیش بەڵێن ئەدا دەس لە لای ڕۆژهەڵاتی ویلایەتی زەهاو، واتە هەمو ئەرزە شاخاویەکانی ئەوێ لە گەڵ دەرەی کرند بۆ دەوڵەتی ئێران هەڵ بگرێ.

دەوڵەتی ئێران بە توندی بەڵێن ئەدا کە واز بهێنێ لە هەمو خواستەکانی خۆی لە شار و ویلایەتی سلێمانی دا و، هیچ کاتێ دەس وەرنەداتە مافی خاوەنێتی دەوڵەتی عوسمانی کە لە ویلایەتی ناوبراودا هەیەتی.

دەوڵەتی عوسمانیش، بە توندی بەڵێن ئەدا کە شار و بەندەری موحەممەرە و جزیرەی ئەلخضر و لەنگەرگا و ئەرزەکانی لێواری ڕۆژهەڵاتی، واتە لای چەپی شەطولعەرەب کە بە دەس ئێلە ناسراوەکانی ئێرانەوەیە، بە مولکایەتی لە دەس دەوڵەتی ئێران دابێ. سەرەڕای ئەوەش، مافی ئەوەی ئەبێ کەشتی ی ئێرانی بە ئازادی تەواو لەو شوێنەوە کە ئەڕژێتە دەریاوە تا شوێنی یەکانگیری سنوری هەردولا لە ڕوباری ناوبراودا هاتوچۆ بکا».

ئەم ڕێککەوتنە بناغەی سیاسەتی هاوبەشی هەردو دەوڵەتی بەرامبەر میرایەتییە کوردیەکان و مەسەلەی کورد دارشت و، کۆتایی بە حوکمی بنەماڵە خوجێ ییەکان هێنا لە هەردو بەشی کوردستانی عوسمانی و ئێرانی دا.

- ٢٦ -

عەبدوللا بەگ کەڵکەڵەی میرایەتی لە سەری دابو. شەوێک لە گەڵ نۆکەرەکانی هەلات بۆ بەغداد. ئەحیب پاشا بە خۆشیەوە پێشوازی کرد. ئەجیب پاشا ئەیویست دەسەلاتی ئەم بنەماڵە خۆجێ ییانە لە بنەڕەتەوە هەڵتەکێنێ. پێ ی خۆش بو میرەکانی بابان لە ناو خۆیان دا ناکۆک بن. ئەجیب پاشا لەشکری ساز دا بۆ سەر ئەحمەد پاشا لە نزیک کۆیە بارەگای خست. هێزەکەی نزیکەی ٣ هەزار کەس ئەبو. عەبدوللا بەگ چاوساغی لەشکر بو. ئەحمەد پاشا هێزەکانی خۆی سازدا. فەوجەکان و سوارەی ئێلەکانی کوردی کۆ کردەوە. ئەویش لە نزیک کۆیە بەرامبەر ئۆردوی تورک بارەگای دانا.

شەوێک ئەبێ بە تۆفان و گێژەلوکە و ڕەشەبا. چەند سەعاتێ درێژە ئەکێشێ. تۆفانێکی بێ وێنە ئەبێ. تفەنگێک بە هێزی گێژەلوکەوە بەر ئەهێنێتەوە سەر ئەرز. گوللەیەکی لێ دەرئەچێ. لەشکری بابان وا ئەزانن شەبەیخونی تورکە. ئەمانیش هەر کەسە لە ناستی خۆیەوە دەس ئەکا بە تەقە. ئەحمەد پاشا زۆر هەوڵ ئەدا ئارامیان بکاتەوە و تەقە ڕابگرن. کەڵکی نابێ. لەشکر بلاوەی لێ ئەکەن. ئەحمەد پاشا بە نائومێدی سواری ولاخەکەی ئەبێ و ئەگەڕێتەوە سلێمانی. لەشکری بۆ کۆ ناکرێتەوە. ئەجیب پاشا هێزێکی ٢ هەزار کەسیی لە گەڵ عەبدوللا بەگ ئەنێرێ بۆ ڕاونانی. ئەحمەد پاشا هەر ئەوەندە فریا ئەکەوێ خێزان و دەسوپێوەندەکەی دەرباز بکا و، ڕو ئەکاتە مەریوان. عەبدوللا بە پلەی پاشا لە لایەن ئەجیب پاشاوە بە قائیقامی سلێمانی دائەنرێ (١٢٦٤ک / ١٨٤٨ز).(٤٢)

- ٢٧ -

هەروەکو کاروباری میرایەتی بابان بەرەو تێکچون ئەڕۆیشت، کاروباری میرایەتی ئەردەلانیش بەرەو ئەمان خلۆر ئەبوەوە. پشێوی و ئاژاوە و پاشاگەردانی تێ کەوت بو. خەسرەو خان کە مرد (١٢٥٠) کوڕەکانی: ڕەضاقولی خان و غولامشا خان، هێشتا منداڵ بون. ڕەضاقولی خانی کوڕە گەورەی تەمەنی پانزە ساڵ بو. لە جێگەی باوکی بو بە والی ی ئەردەلان. لە باتی خۆی دایکی کاروباری بەڕێوە ئەبرد ناکۆکیی نێوان ڕەضاقولی و غولامشا و، پیلانگێرانی ژنانی سەر بە دەربار نێوانی کوڕ و دایک و، برا و برای تێک دا. ناکۆکییەکانیان وەها قوڵ بوەوە و درێژەی کێشا سەرەنجام دەربارەی قاجار بیری لەوە کردەوە کە کۆتایی بە دەسەلاتی بنەماڵەی ئەردەلان بهێنێ. کەسانێ لە دەرەوەی ئەم بنەماڵەیە بکاتە حاکمی کوردستان. هەلومەرجی ئەردەلان بە تەواوی شێوا. لە ئەنجامی ئەم نائارامیە سیاسیە دا زۆر لە کەسایەتییە ناسراو و دەسەلاتدارەکانی ئەردەلان ئاوارەی ئەملاوئەولا بون. لە ناو ئەوانەدا دو لە کەسایەتیە ڕۆشنبیرە هەڵکەوتوەکانی ئەردەلان: شاعیر و مێژونوس، مەستورە و، شاعیر و سیاسی، حسەینقولی خانی کوڕی ئامانوللا خانی ئەردەلان،

ناوارەی سلێمانی بون و، هەردوکیان بە ناکامی لەوێ مردون.
مەستورە، ماهشەرەف خانمی کچی ئەبولحەسەن بەگی قادری، کاتێ خۆی وەکو بەشێ لە نرخی ئاشتبونەوەی بنەماڵەکەی ئەوان و والی ی ئەردەڵان دا درا بو بە خەسرەو خان. مەستورە، نوسەری «تاریخ اردلان» یەکێکە لە ژنە هەڵکەوتوەکانی کورد. سەرەڕای ئەوەی مێژوی ئەردەڵانی نوسیوەتەوە بەشێکی گرنگی هەواڵەکانی میرایەتی بابانیشی لە ناو مێژوە بەنرخەکەی دا تۆمار کردوە. مێژوی بابان تا رادەیەکی زۆر قەرزاری ئەم ژنە بلیمەتەیە.
حسەینقولی خان، بە شیعرە سیاسیەکانی هەندێ لە ڕوداوەکانی سەردەمی خۆی، لەوانە شەڕەکەی ١٢٥٨ک / ١٨٤٢ز، بە بیرێکی ورد و هەستێکی بەسوز تۆمار کردوە و، شیوەنی بۆ قوربانیەکانی کردوە.
مەستورە خۆی کۆچی ناچاریی خۆیان لە سنەوە بۆ سلێمانی و، مردنی ناوەختی حسەینقولی خانی پورزای و، ئینجا نەخۆش کەوتنی خۆی، کە ئیتر لە تەمەنی ٤٤ ساڵی دا بە سەری دا مردوە، بەمجۆرە ئەگێڕێتەوە:
«لە بەرەوەتر باسمان کرد، کاتێ کە خوسرەو خانی گورجی (ئەرمەنی) گەیشتە ناوچەی کوردستان و بە بەڵێن و سوێندی فراوان ڕەزاقولیخانی هەڵفریواند و بە لای خۆی دای ڕاکێشا، محەمەد سولتان خان و سەرلەبەری پیاوماقولانی ولایەتی ئەردەڵان ماڵ و ژن و منداڵی والی و زوربەی خەڵکی ئەردەڵانیان بەرەو هەورامان کۆچ دا و لەو کاتەدا من، نوسیاری ئەم دێڕانە یەکێ لەو کۆچ کردوانە بوم. هەر کە گەیشتنە شوێنێ کە ناوی هۆشبارانیە، حەسەن سولتانی هەورامی بە پیری کۆچکردوانەوە هات و بە شێوەیەک کە شایانی پلە و پایەیان بێ ڕێ و ڕەسمی پێشوازلێ کردنیانی بە جێ هێنا.
لەو دەمەدا خان ئەحمەد خان کە لە گەڵ والی دا دوڕێ نێو یەک تەپیلک و ئەستێرەی یەک بورج بون، فەرمانڕەوای مەریوان بو، سەبارەت بەوەی کە والی لە گەلی دا نێوانیان خۆش نەبو، ئەمەی بە هەل زانی و، بەرەو ناوچەی هەورامان هات و مرخی لە گرتنی کۆچ کردوەکان خۆش کرد بو، بەڵام هەر کە دیتی خەڵکەکە بە جارێ دەستیان لە گیانی خۆیان شوشتوە و هەروا بە ئاسانی خۆیان بە دەستەوە نادەن، لەو کارە کشایەوە.
ئەو شەوە کۆچ کردوەکان کە لە هەزار کەس زیاتر بون، لە گوندی هۆشبارانیان بە سەر برد. بۆ سبەینێ کە هێشتا ڕۆژ هەڵ نەهات بو بنە و باریان ڕادا و لە ڕێگەیەکی ناهەموار و سەختەوە، کە هەڵۆی بەسەردا فڕیبا بەڕی دەوەری و ماندێ بێ سوکی ئاسمانی لێوە تێ پەڕی با دەکەوتە خوارێ بۆ نێو کەندەڵان و هەڵدێری بەستی و هەبرون بە هەبرون دەبو، تێ پەڕین و بە گوندێ لە گوندەکانی شارەزور گەیشتن. کە ئێبوی سەرکەتە و لەوێ لێ ی گیرسانەوە. ئینجا لەوێوە محەمەد سولتان و میرزا عەبدوڵلای مونشی باشی چون بۆ سلێمانی و بە خزمەت عەبدوڵلا

پاشای باپان گەیشتن و ڕێ و ڕەسمی پێشوازلێ کردنیانی بە جێ گەیاند و پیاوماقوڵێکی لە ئەکیان دا نارد بۆ ناوچەی شارەزوور، بۆ ئەوەی ئەو خەڵکە بە سەر گوندەکانی شارەزووردا ببەشرێنەوە و دابین بکرێن.

لە باسی خونچەی باخی حوسرەوانی، نوێباوەی بێستانی کامەرانی، ئەمانوڵلاخانی ثانی دا لە بیرمان کرد لەوە بدوێین کە لەو کاتانەدا دڵسوزانی گیان فیدای ئەو زاتە هەر دەستەیەکیان کەوتنە وڵاتێکەوە و هەر بەشێکیان لە هەنارێک دا گیرسانەوە. حوسەین قولیخانی مامی ئەمانوڵلاخان کە پوورزای من، نوسیاری ئەم کتێبەش بو، ڕوی لە سلێمانی کرد و بەو پەڕی ڕێزەوە لەوێ پێشوازی لێ کرا و گیرسایەوە و کاتێکیش هەواڵی کۆچی ئێمەی بیستەوە خەڵکێکی زۆری بە ئەسب و هێسترەوە نارد، سەد کەسێ لە بنەماڵەی ئێمە بگوێزنەوە و لە لایەن خۆشیەوە جێگەی هێورین و گوزەرانی بۆ ئامادە کردین و هەر یەکەی بە پێ ی پێداویستی خۆی کۆمەک و یارمەتی دەدا و لە خزمەتی دا کاتمان بە خۆشی بە سەر دەبرد، بەڵام پاش چەنانێ، چارەنوسی خودا لە خۆش گوزەرانی ئێمە ڕازی نەبو، ئەوەبو لە ڕۆژی ١٤ ی مانگی زیلحیجەی ١٢٦٣ک (١٨٤٦/١١/٢٣ز) دا جەنابی حوسەین قولی خان نەخۆشی بە سەری دا زاڵ بو، لە ماوەی شەو و ڕۆژێک دا گیانی بە بەهەشتی بەرین شاد بو و لە پرسەکەی دا هەزاران سینەی بۆ هەڵ دڕان و منی مەستورەی سەرلێ ئشێواو و دەربەدەریش لە دوری لێک دابڕانی ئەو گیانە ئازیزەم دوسێ ڕۆژێکە لەش و ڕۆحم بە بەڵای تای نەخۆشیەوە دەتلێتەوە. بزانین خودا چیمان بە سەر دێنێ و نارەزوی بە چیە...» (٤٣)

مەستورە بەم نەخۆشیە کۆچی دوایی کردوە. بەمجۆرە ئەم دو کەسە هەڵکەوتوە لە سلێمانی کۆتایی بە ژیانیان هات.

«سالم» کە بە دەربەدەری گەیشتۆتە «حیللە» وتویەتی:
ئاخ و داخ دڵ غافلە نازانێ قیسمەت چی دەکا
ئەمڕۆ وا لێرەم بەڵام ئاخۆ بەیانی کوێم دەبا
شاتری تەقدیر کە پێشکەوت، ڕاتدەکێشێ و تۆ دەڕۆی
کاتێ دەیزانی کەوا خستویتیە ناو دامی بەڵا.

- ٢٨ -

ئەحمەد پاشا، پاش ئەوەی لە بەردەم ئەجیب پاشادا شکا، سەردانێکی والی ی ئەردەڵانی کرد. بە موەقەت لە ڕەوانسەر جێگیر بو. هەندێ لە گەورەکانی باپان هەڵێنیان بێ دا هاوکاری بکەن. جارێکی تریش هەندێ هێزی کۆ کردەوە، بەڵام لە کەناری ڕوباری سیروان عەبدوڵلا پاشا چوە سەریان و ڕاوی نان. دوای چەند مانگێ مانەوە لە ڕەوانسەر بە لای کرماشان دا بەرەو شەمزینان بە ڕێ کەوت. چەند مانگێ لە لای سەید طەهای شەمزینان مایەوە. لەوێوە چوە موسڵ خۆی بە دەستەوە دا.

بەکسەر ڕەوانەی ئەستەموڵیان کرد.

ئەحمەد پاشا لە ئەستەموڵ ماوەیەک دەس بەسەر بو. ئیزنی لە دەوڵەت خواستوە و چوە بۆ پاریس. دو ساڵێ لەوێ ماوەتەوە. دوای گەڕانەوەی بۆ ئەستەموڵ لە بەر لێهاتویی چەند جارێ کراوە بە والی لە حیجاز، یەمەن، وان، ئەرزڕۆم. پاشماوەی ژیانی لە ئەستەموڵ بە سەر بردوە. (٤٤)

- ٢٩ -

دوای ئەم ڕوداوە ڕەضاقولی خان لێ خرا. تەنانەت یەکێ لە بیاوماقوڵەکانی سنەی نارد بو بۆ تاران بۆ ڕونکردنەوەی هۆی تێشکانی، لەوێ گرتیان و کوشتیان. مەحمود پاشا ماوەیەک سەرگەردان بو. بانگ کرا بۆ دەربار. خۆی چو بۆ تاران و دەسوپێوەندەکانیشی لە سنەو بلوکەکانی نیشتەجێ کران. ساڵی ٨ هەزار تمەن موچەیان لە «مالیات»ی کوردستان ڕ بڕییەوە. ٥ ساڵ لە ئێران مایەوە تا محەمەدشاهی قاجار مرد (١٢٦٤ک / ١٨٤٨ز).

مەحمود پاشا، محەمەدئەمین بەگی کوڕی عوسمان بەگ، کە برازای بو نارد بۆ لای ناصرەدین شا بڕیاری چارەنوسی بدا. وا بڕیار درا مەحمود پاشا و ئەوانی لە گەڵین لە سەردەشت نیشتەجێ بکرێن. هاوڕێکانی مەحمود پاشا جێگیر بونیان لە سەردەشت پەسند نەکرد. زۆریان بڕیاریان دا بگەڕێنەوە وڵاتی خۆیان. مەحمود پاشا خۆی و چەند کەسێ مایەوە. ئەویش بڕیاری دا خۆی بە دەست عوسمانییەکانەوە بدا. خێزانەکەی ناردەوە بۆ سلێمانی و، خۆی لە ڕێگەی شارەزوورەوە لە گەڵ کوڕەکانی: ئەورەحمان و حەمەسالح و عەبدوڵلا، بێ ئەوەی لا بداتە سلێمانی بەرەو بەغدا بە ڕێ کەوت. ئەجیب پاشا بەڕێزەوە پێشوازی کرد. پاش ماوەیەک بەڕێ کرا بۆ ئەستەموڵ. تا مرد جارێکی تر ڕێگەیان نەدا بگەڕێتەوە کوردستان. (٤٥)

- ٣٠ -

عەبدوڵلا پاشا لە سلێمانی بە قایمقام دانرا.

نەجیب پاشا لابرا (١٢٦٥ک / ١٨٤٩ز) عەبدولکەریم نادر کرا بە والی. ئەمیش ١٨ مانگ مایەوە. ئەویش لێخرا محەمەد وەجیە پاشا دانرا. پاش ١٠ مانگ ئەویش لابرا نامیق پاشا دانرا (١٢٦٦ک / ١٨٤٩).

نامیق پاشا، عەبدوڵلای بانگ کرد بۆ بەغداد و گلی دایەوە. لە جێگەی ئەو ئیسماعیل پاشای دانا بە موتەصەڕڕیفی سلێمانی. بەمە کۆتایی هات بە میرایەتی بابان.

دوای ئەوەی عەبدوڵلا پاشا ماوەیەک لە بەغداد دەس بەسەر مایەوە ڕەوانەی ئەستەموڵ کرا. ڕێگەیان نەدا بگەڕێتەوە کوردستان. لە کاتی شەڕی قرم دا هاتەوە بەغداد بۆ ئەوەی بگەڕێتەوە بۆ کوردستان بۆ کۆکردنەوەی لەشکر. ڕەشید

پاشای کوێزلگلی ڕێگەی نەدا. (٤٦)

- ٣١ -

لەو سەردەمەدا کە میرەکانی بابان بە دەسبەسەری لە ئەستەموڵ ئەبن، جارێکیان دیوانخانەکەی ئەحمەد پاشا پڕ ئەبێ لە میوان. عەبدوڵلا پاشای براشی هەر لە کوڕەکەدا ئەبێ. قاوەچییەکەی ئەحمەد پاشا قاوە ئەگێڕێ. چەند جارێ بە ڕیز بە ناو میوانەکان دا دێ و ئەچێ. هەمو جار عەبدوڵلا پاشا ڕو ئەکاتە قاوەچیەکە و دەس ئەبا بۆ دەمی خۆی. ئەم کارە چەند جارێ دوبارە ئەکاتەوە بە جۆرێ کە سەرنجی زۆر لە میوانەکانیش ڕائەکێشێ. میوان بڵاوەی لێ ئەکەن. ئەحمەد پاشا و عەبدوڵلا پاشا ئەمێننەوە. ئەحمەد پاشا ڕو ئەکاتە عەبدوڵلا پاشا و لێ ی ئەپرسێ: عەبە ئەوە بۆچی وات ئەکرد؟

عەبدوڵلا پاشا ئەڵێ: زۆرم تینو بو ئەمویست ئاوی خواردنەوەم بۆ بهێنێ.

ئەحمەد پاشا ئەپرسێ: لە باتی ئەوەی ئەو ئیشارەتە ناشیرینە بکەی بۆچی داوای ئاوت لێ ئەکرد؟

عەبدوڵلا پاشا ئەڵێ: قوربان لە حوزوری جەنابت دا شەرمم کرد لە ناو ئەو هەمو میوانەدا قسە بکەم.

ئەحمەد پاشا ئەڵێ: عەبە! تا لە وڵاتی خۆمان بوین و لەوێ حاکم بوم و دەسەڵاتم هەبو، خەڵک ڕێزی لێ ئەگرتم، جوێ لەشکری تورکت هێنایە سەرم. ئێستاش لێرە کە بە کەساسی کەوتوین لە حوزوری من دا شەرم ئەکەی داوای ئاو لە قاوەچییەکەم بکەی؟ بە خزمت بوتایە ئەحەی ... هەڵسە ئاوم بۆ بێنە! (٤٧)

پەراوێزەکان

١. الکرکوکلی: ٢٦٢ - ٢٦٣؛ العزاوی: ٦/ ٢٢٠ - ٢٢٢.
٢. نوار، «داود باشا»: ٦١.
٣. الکرکوکلی: ٢٦٩ - ٢٧٠؛ العزاوی: ٦/ ٢٢٠.
٤. نصیری: ١/ ٢٠٦.
٥. الکرکوکلی: ٢٧٢. العزاوی: ٦/ ٢٣٢.
٦. الکرکوکلی: ٢٧٣.
٧. الکرکوکلی: ٢٧٣ - ٢٧٦؛ العزاوی: ٦/ ٢٣٣ - ٢٤٤.
٨. نوار، «داود باشا»: ٦٦.
٩. نوار، «داود باشا»: ١٢٣ - ١٢٤.
١٠. الکرکوکلی: ٢٨٢ - ٢٨٦؛ العزاوی: ٦/ ٢٥١ - ٢٥٥.
١١. الکرکوکلی: ٢٩٢.

١٢. الكركوكلي: ٢٩٤.
١٣. بۆ ئاگاداری زیاتر لە سەر مەولانا خالیدی نەقشبەندی و خەلیفەکانی، بڕوانە: عبدالکریم مدرس: «یادی مەردان»، ٢ بەرگ، چاپی بەغداد؛ د. مهیندخت معتمدی: «مولانا خالد نقشبندی و پیروان طریقت او»، انتشارات پاژنگ. (تهران ١٣٦٨).
١٤. کرکوکلی: ٢٩٥ - ٣٠٠؛ دنبلی: ٢٧٠ - ٢٨١.
١٥. دنبلی: ٣٧١.
١٦. دنبلی: ٣٧١ - ٣٧٤.
١٧. میرزا صالح: ٢/ ١٤٤ - ١٤٦.
١٨. نفیسی: ٢/ ٢٠٧.
١٩. نفیسی: ٢/ ٢٠٧ - ٢١٠.
٢٠. ئەم نامەیە و گەلێ نامەی تر، کاک کەمال ڕەئوف محەمەد ساغی کردونەتەوە و، پەراوێزی بۆ نوسیون. لە کتێبێکی تایبەتی دا لە سەر «ئەدەبی نامە نوسینی کوردی» ئامادەی کردوە. هێشتا دەسنوسە.
٢١. نصیری: ٢/ ٤٢.
٢٢. نصیری: ٢/ ٤٩.
٢٣. نصیری: ٢/ ٥١.
٢٤. نصیری: ٢/ ٥٢.
٢٥. نصیری: ٢/ ٥٤.
٢٦. نصیری: ٢/ ٦٦.
٢٧. نصیری: ٢/ ٨٦.
٢٨. نصیری: ٢/ ٩٦.
٢٩. نصیری: ٢/ ٩٨.
٣٠. بابانی: ١٤٨؛ امین زکی، «تاریخ السلیمانیه»: ١٥٥.
٣١. المدرس: ٥٦٦.

شێخ مارفی نودێ، لەم بارەیەوە، نامەیەکی بۆ کەسێکی نزیکی، کە ڕەنگە کاک ئەحمەدی کوڕی بێ، نوسیوە، لێرەدا دەقاودەق وەکو خۆی ئەینوسمەوە:

اسلم علی الولد العزیز وادعو له ولاولاده بطول البقاء والعافیة فی الدنیا ویوم اللقاء.

کلمت علی بگ بباب دارنا فی رفع الذخیرة عن قرانا، فلم یسمع کلامی، وبعثت الی والده ارجو ان یرفع الذخیرة عنها. فلم یسمع رجائی. ویطلب منی عشرین حقة من الخبز ولیس عندنا من الدقیق ما یکفی حقتین، واخاف ان یاتی علی من العجم من یطلب منی ذلك ولا اجده، فیوذینی بقالة وفعالة، وانا ضعیف عن ذلك، فعلیك ان تدعو لی ولنفسك واهل بیتك بالحفظ من شر العجم. لازلتم سالمین.

محب
معروف

کەمال ڕەئوف: هەمان سەرچاوەی دەستوس.
٣٢. المدرس: ٥٧٧.
٣٣. بابانی: ١٥١.
٣٤. ئەمە شیعرەکەی «نالی» ە.
تا فەلەک دەورەی ئەدا - صەد کەوکەبی ئاوا ئەبو -
کەوکەبەی میهری موبارەک طەلعەتی پەیدا ئەبو
تا ئەگریا ئاسمان و، تەم وڵاتی دائەگرت،
گوڵی چەمەن ئارا ئەبو، هەم لێوی غونچە وا ئەبو
تا چەمەن پیرا لە سەر، ئەصڵی درەختی لائەدا،
فەرعی تازە، خوڕڕەم و بەرز و بوڵەند باڵا ئەبو
تا «سولەیمانان» ئەبونە صەدری تەختی ئاخیرەت،
«ئەحمەدی موختار» ی ئێمە شاهی تەخت ئارا ئەبو
قیصە بێ پەردەو کینایەت خۆشە: شاهی من کەوا
عادیلێ بو قەت عەدیلی ئەو لە دنیادا ئەبو،
بۆ نشیمنگەی موڕغی ڕۆحی ئەو کە عالی فیطرەتە
جێگەیی خۆشتر لە ڕەوضەی «جنة الماوی» ئەبو
وەک قیاسێکی کە موثبەت بێ، نەتیجەی بێتەجێ
حەمدو لیللا شەهـ کە عالیجا بو، خالی جا ئەبو
شاهی جەمجا، ئالیا «تاریخ جم» تەئریخیە
دا ئەڵێن لەم عەصرەدا ئەسکەندەری جەمجا ئەبو
«تاریخ جم» بە حسابی ئەبجەد ئەکاتە ١٢٥٤ک (١٨٣٨ز) کە ساڵی مردنی سلێمان پاشا و، هاتنە سەر کاری ئەحمەد پاشایە. دیوانی نالی: ٣٧٠ - ٣٧٤.
٣٥. شێخ مارف نامەیەکی بۆ عەلی ڕەضا پاشای والی ی بەغداد (١٨٣١ - ١٨٤٢) نوسیوە، لێرەدا دەقاودەق ئەینوسمەوە:
«حضرة والی مدینة السلام، بان ینتظم امور دولته علی احسن نظام، عاملا لایام حیاته بوظائف دین الاسلام، وبان تکون وفاته علی الایمان عند حلول الحمام، وبان یعصم من هول المطلع وعذاب البرزخ وعذاب دار الانتقام، وبان یفوز فی زمن الابرار بخلود دار السلام، وکل واحدة من هذه الدعوات احب من ملاء الارض ذهبا الی من کان من ذوی الاحلام.
وبعد: فسادة برزلجة لهم فی مملکة بابان منذ قرون اکثر من خمسمائة عام قری کثیرة متوطنین بها فی ارغد عیش واهنا حال، متمکنین من اقامة امورهم علی ما امر به الشرع، ومنذ استولی شاه العجم وعساکر الارفاض من جنود الشیعة علی هذه الممالك، اختلت امور الدنیا والدین، فلم یبق من القری العامة الجماعات والجمع، وکانت القری کلها عامرة، والیوم اکثرها غامرة، وتعطلت مدارس البلدان والتدریس ولم یبق فیها من المحصلین الا شرذمة قلیلون، وکان بمدرستنا اکثر من سبعین طالبا والیوم بها اقل من عشرة، وخربت حجرات

مدرستنا وحجر اكثر المدارس، ومن ثم عزمنا معاشر سادة برزنجة، عزمنا على الرحيل باهلها وجميع من يتعلق من الخدام والاحباء الى مملكة افندينا. ولقد اعطانا في سابق الزمان دارود باشا بشبر، ولم يقدر لنا الانتقال اليها، فوائق الرجاء من جناب حضرة افندينا ان يعطينا للبجوت والزرع بشبرا، او غيرها من القرى التي تناسب احوالنا وتكفينا لامور معاشنا ويعطينا بكركوك دارا واسعة نسكنها ومدرسة ندرس بها ووظيفة للمدرسة ووظيفة لنا لقضاء حوائجنا بالبلد واطعام ضيوفنا واكلة طعامنا لندعو نحن واولادنا بالليالي والايام والدعاء. لله كلام ختام.

في الحديث اربعة انا لهم شفيع يوم القيمة: المكرم لذريتي، والقاضي لهم حوائجهم، والساعي لهم في امورهم اذا اضطروا اليه، والمحب لهم بقلبه ولسانه. فاذا تقضى جناب الوزير علي باشا الحاجة التي عرضناها عليه كان مسترجيا للشفاعة يوم القيمة على ما نطق به هذا الحديث وفي هذا الباب احاديث كثيرة رواها شيخ مشايخنا ابن حجر عليه الرحمة والسلام.

الداعي الملهوف

محمد الشهير بالمعروف

کەمال ڕەئوف: هەمان سەرچاوەی دەستوس.

٣٦. «نالی» ئەم شیعرەی لە ستایشی ئەم هێزەدا داناوە:

ئەم طاقمە موممتازە کەوا خاصصەیی شاهن

ئاشوبی دڵی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن

صەف صەف کە دەوەستن بە نەظەر خەططی شوعاعن

حەلقە کە دەبەستن وەکو خەرمانەیی ماهن

نەرگس نیگەهـ و ساق سەمەن، کورتە بەنەفشەن

مو سونبول و، ڕومەت گوڵ و، هەم لالە کولاهن

گوڵزاری دەر و دەشتن و غیلمانی بەهەشتن

ئاهو صەف و، ئاتەش بە کەف و، تیز نیگاهن

صەحرا بە تەجەللی دەکەنە وادیی ئەیمەن

قامەت شەجەر و، مەظهەری ئەلطافی ئیلاهن

کەهـ طاوس و، کەهـ کەبکن و، کەهـ برقەلەمونن

کەهـ ئاتەش و، کەهـ شوعلە، کەهێ دودی سیاهن

لالەن بە بەدەن، ئەطلەسی ئەخضەر کە لە بەرکەن

ئەوڕەستە گوڵن، بەستە لە گەڵ دەستە گیاهن

تەنهایی یەمەن بەرگی بەنەوشە کە لە بەر کەن،

وەک نوری دڵی مومنین و ظولماتی گوناهن

بۆ سەیری خەرامیدەنی ئەم سەروقەدانە،

صۆفی لە طەلەبدان و، هەمو سالیکی ڕاهن

بۆ زولف و ڕوخ و ئەبرۆی چون زولفی سیاتان

عالەم وەکو «نالی» هەمو با نالە و ئاهن

«نالی» بە خودا حەیفە دەرنەچینی دڵی حزت
ئەم طاقمە مەخصوصە هەمو صاحیبی جاهن
دیوانی نالی: ٣٤٠ - ٣٤٥.
٣٧. نوار، «تاریخ العراق»: ١١٦.
٣٨. سەرچاوەکان لە ژمارەی هاوسەفەرەکانی مەحمود پاشادا جیاوازن: فخر الکتاب: ٢١٨، ئەڵێ: مەحمود پاشا لە گەڵ ١٠٠ سوار پەنای بۆ رەضاقولی خان هێنا و پاش یەک ساڵ چو بۆ دیدەنی شا بۆ تاران؛ بابانی: ٧٤، ئەڵێ: لە گەڵ هەزار خێزان لە گەورەو مەزنەکانی بابان؛ وقائع نگار کردستانی: ١٨١، ئەڵێ: لە گەڵ هەزار خێزان لە گەورە و مەزنەکانی ئەو وڵاتە و پاش دو مانگ چو بۆ بینینی شا.
٣٩. فخر الکتاب: ٢١٨ - ٢٢٤؛ وقائع نگار کردستانی: ١٨١ - ١٨٣.
٤٠. نصیری، ٢/ ١٨٤ - ١٨٦.
٤١. شاعیرێکی سنەیی، حسەینقولی خانی کوڕی ئەمانوڵلاخانی ئەردەڵان و مامی رەضاقولی خان، ئەم رووداوەی بە فارسی کردوە بە شیعر، ئەڵێ:
نطع باری تا قضا در تخته(ی) کیهان گشاد
مهره(ی) بدنامی اندر طاس کردستان فتاد
حیف کردستان که تا نامی بدهر از رشد ولعی
غی او مهرنمایان چون سها پنهان رشاد
معذرت بس مدعا گویم که از بابان زمین
کهنه پاشای مفتن رخ به کردستان نهاد
کوه پرشد از سوار ودشت سنگین شد زخلق
کهنه پاشا بر کهن یابونیش امد در طراد
لشکر اندر جنبش امد میر ان لشکر که بود
طفلک غازی طلب بر باده(ی) تازی نژاد
جیش را شرط است اول یکدلی وین مشت خلق
ان بابن اندر لجاج واین بان اندر عناد
شرط دوم هر سپهسالاررا استادگی است
ان سپهبد ایستاد اما پس کوهی ستاد
حرب را رکنی دگر رای وزیر اوخ وزیر
با موالف در عداوت با عدو در اتحاد
نامەای بنوشت زی دشمن که اسب کین بتاز
میر درسکر است ومن در فکر فردا بامداد
اندر ان ساعت که دستور معظم گفته بود
بیخبر والی نظر بر چهره(ی) دشمن گشاد
روز نامد بود ورنه اردلان خالی نبود
مردرا نامرد نامد میکند نامد مباد
فخرالکتاب: ٥١٢.

شێخ ڕەزای تاڵەبانی چەند ساڵێ دوای لە ناوچوونی میرایەتی بابان یادی مانی ئەکاتەوە. باسی شەڕی والی ی سنە و قایمقامی سلێمانی ئەکا ئەڵێ:
لە بیرم دێ سولەیمانی کە دارولمولکی بابان بو
نە مەحکومی عەجەم، نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بو
لە بەر قاپی سەرا، صەفیان دەبەست شێخ و مەلا و زاهید،
مەطافی کەعبە بۆ ئەرباب حاجەت گردی سەیوان بو
لە بەر تابوری عەسکەر ڕێ نەبو بۆ مەجلیسی پاشا
صەدای موزیقەو نەققارە هەتا ئەیوانی کەیوان بو
دریغ بۆ ئەو زەمانە، ئەو دەمە، ئەو عەصرە، ئەو ڕۆژە،
کە مەیدانی جریدبازی لە دەشتی کانی ئاسکان بو
بە ضەربی حەملەیە بەغدادی تەسخیر کرد و تێ ی هەڵدا
سولەیمانی زەمان، ڕاستت ئەوێ، باوکی سولەیمان بو
عەرەب! ئینکاری فەضڵی ئێوە ناکەم، ئەفضەلن، ئەمما
صەلاحەدین کە دنیای گرت لە زومرەی کوردی بابان بو
قبوری پڕ لە نوری ئالی بابان پڕ لە ڕەحمەت بێ
کە بارانی کەفی ئیحسانیان وەک هەوری نیسان بو
کە عەبدوڵلا پاشا لەشکری والی سنەی شڕ کرد
ڕەضا ئەو وەختە عومری پێنج و شەش، طیفلی دەبوستان بو
٤٢. بڕوانە چیرۆکی «مامەیارە» لە نوسینی مەحمود جەودەت.
٤٣. مستورە، «وەرگێڕاوی کوردی»: ٢٣٦ - ٢٣٨.
٤٤. شێخ ڕەزای تاڵەبانی لە ستایشی ئەحمەد پاشادا ئەڵێ:
یەعنی هەم نامی نەبی حەزرەتی ئەحمەد پاشا
فەخری دین، کانی حەیا، بەحری کەرەم، کوهی ویقار
مەدحی ئیحسانی بکەم، عیلمی بکەم، فەزڵی بکەم
بە خودا خاریجە ئەوصافی حەمیدەی لە شمار
کەفی زەڕبەخشی کەوا مەنبەعی دوڕ و گەوهەرە
میسلی بەحرێکە نە ساحیلی بێت و نە کەنار
طەبعی جەواد و کەریمی هەروەکو قاانی دەڵێ:
«زر بە قنطار همی بخشد و اشتر بە قطار»
تا وەکو دەورە بکات و بگەڕێ چەرخ و فەلەک
تا وەکو دێت و دەچێ، بێت و بچێ لەیل و ئەهار
بە مورادی بگەڕێ شەمس و قەمەر، چەرخ و فەلەک
ظەفەر و فەتحی قەرین، بەختی موعین، طالعی یار
ڕەئیی ئەو باعیسی تەنزیمی ئوموراتە وەڵێ

بۆ کورەیی عالەم نیمکان بوەتە قوطبی مەدار

٤٥. باباني: ١٥٦ - ١٥٩.

٤٦. نوار، «تاريخ العراق»: ١٢٠.

٤٧. مامۆستا ئیبراهیم ئەحمەد لە کۆرێکی میوانداری دا ئەم سەرگروشتەیەی گێڕایەوە.

گەواهینامەی ئیسماعیل پاشای داگیرکەری سلێمانی بۆ یەکێ لە هاوکارەکانی

٩. لە زمانی گەورەپیاوەکانی کوردەوە:
هۆکانی ڕوخانی میرایەتی بابان

-١-

سالی ١٨٢٠ کلۆدیوس جەیمس ڕیچ نوێنەری کومپانیای هیندی ڕۆژهەلات لە بەغدا، گەشتێکی چەند مانگەی بە کوردستان دا کرد. لە گەشتەکەی دا بۆ کوردستانی عوسمانی سەردانی میرایەتی بابان و، بۆ کوردستانی قاجاری سەردانی میرایەتی ئەردەلانی کرد. لەو کاتەدا مەحمود پاشا میری بابان و ئەمانوللاخان والی ئەردەلان و، داود پاشا والی بەغداد و، شازادە محەمەد عەلی میرزا سنورداری کرماشان بو.

ڕیچ، لەو چەند مانگەدا چەندین جار گفتوگۆی تووڵی سیاسی، ئابوری، کۆمەلایەتی... لە گەل میر و مەزن و دەسەلاتدار و گەورەپیاوەکانی کورد کردوە. سەرنجەکانی خۆی بە وردی تۆمار کردوە. لە زمانی ئەوانەوە هۆکانی لاوازیی و ڕوخانی میرایەتی بابان و لە ناوچونی ئەم بنەمالەیەو دەسەلاتیان پێش بینی ئەکا.

میر و پیاوە تێگەیشتووەکانی کورد، بە ڕاشکاوی و بێ ترس، بیروبۆچونەکانی خۆیان سەبارەت بە: خرابی هەلومەرجی ناوچەکەیان، نەبونی ئارام و ئاسایش، دواکەوتنی کشتوکال، خرابی خانوبەرەو شوێنی ژیانیان، خۆخۆری و ناکۆکی ناوخۆی بنەمالەی بابان، دەستێوەردانی بەغداد و کرماشان لە کاروباری ناوخۆی ولاتەکەو ژیانی ناوخۆی بنەمالەی بابان دا... دەرئەبڕن.

لێرەدا چەند نمونەیەکی وەکو خۆی ئەگێڕینەوە:

- یەکەمین ڕۆژ کە ڕیچ ئەگاتە سلێمانی، مەحمود پاشا ئەچێ بۆ بەخێرهاتنی لە ناو قسەکانی دا: «پۆزشی بۆ باری ولاتەکەی هێنایەوە... و کەوتە سکالا دەربڕین سەبارەت بە گوزەرانی میرنشینەکەی و ئەو گیروگرفتانەی کە میرنشینەکەی ئەیکێشێ بە دەست ئەوەوە کە کەوتۆتە سەر سنوری دو دەسەلاتی دژ بە یەک. چونکە یەکەمیان کە (ئێران)ە، بە ناوی داواکردنی باج و سەرانەوە، دەستبەرداری چەوساندنەوەی نابێ، دوەمیشیان کە دەسەلاتداریتیی (تورکەکان)ە و، میرنشینەکەی ئەم پابەندێتی، بە بیانوی ئەوەی کە خزمەتی ئێران ئەکات و باجیان ئەداتێ، زۆر سەر ئەکەنە سەری.. کەچی کە شازادەی کرماشان دەستدرێژیی کردە سەری و، ئەوەی مەبەستی بو، بە تۆبزی هێنایە دی، تورکەکان نە بەرگریان پێکرا

و، نه مه‌به‌ستیشیان بۆ به‌رگری بکه‌ن. چونکه ئه‌میشیان خۆش نه‌ئه‌ویست. بۆیه به سنگ فراوانی و لێزانیه‌وه، باسی ئه‌نجامه ناهه‌مواره‌کانی ئه‌م به‌رێوه‌بردنه دوفاقییه‌ی کرد، که چه‌ند زیان ئه‌به‌خشن به سامان و گه‌شه‌کردنی میرنشینه‌که‌ی...»

- له کاتی سه‌ردانی ریچ دا بۆ مالی میر. مه‌حمود پاشا ئه‌لێ: «خوالێخۆشبوی باوکم ئه‌م ژوره‌ی دروست کردوه، به‌لام پێویستی به ده‌ست پێداهێنانه‌وه‌یه‌ک هه‌یه» پاشان له سه‌ر قسه‌که‌ی رۆیشت و وتی: «کێ جێگه‌یه‌ک چاک ئه‌کاته‌وه، ئه‌گه‌ر بزانێت تێی دا ناحه‌سێته‌وه؟ هاکا تورکه‌کان. یان ئێرانییه‌کان چه‌ند رۆژێکی تر وێرانی ئه‌که‌نه‌وه»

- محه‌مه‌د ئاغا یه‌کێ له ناسیاوه‌کانی تری ریچ له گفتوگۆیه‌ک دا وتویه‌تی: «هۆی سه‌ره‌کی کاول بونی ئه‌م ولاته، ئه‌بونی ئاسایشه له هه‌مو ناوچه‌که‌ماندا، چونکه ئێمه‌ی خێله‌کیی، ئه‌گه‌ر دلنیا ئه‌بین له‌وه‌ی ئه‌و ناوچانه هی خۆمانه، ئه‌وسا خۆشمان ته‌رخان ناکه‌ین بۆ کشتوکال تێ دا کردنی و، به‌م رەنگه ولاته‌که‌ش گه‌شه ناکات و پێش ناکه‌وێ، بۆ وێنه: من ئه‌گه‌ر بزانم سه‌رۆکه‌کەم جله‌وی فه‌رمانره‌وایی به ده‌سته‌وه نامێنێ و، خۆشم تا وه‌رزی هه‌لگرتنی خه‌له‌و خه‌رمان، زه‌وییه‌که‌م به ده‌سته‌وه نامێنێ، یه‌ک ته‌غار تۆو ناکه‌م. له‌به‌رئه‌وه له جیاتی ئه‌وه‌ی خۆم زه‌وییه‌که‌م تۆو بکه‌م، ئه‌یده‌مه ده‌ست لادێییه‌کان. خۆیان چۆنی ئه‌که‌ن با بیکه‌ن و، من به‌شی خۆمیان به شێوه‌ی زه‌کات، یان ده‌یه‌ک یان هه‌ر لێ ئه‌سێنم. سه‌رباری ئه‌مه‌ش به هه‌ر شێوه‌و په‌لپ و بیانویه‌ک بێ، شتێکی تریان لێ ئه‌سێنم»

- له کۆرێکی تریش دا عوسمان به‌گ ئه‌لێ: «ولاته‌که‌مان له بارێکی زۆر ناهه‌مواردایه، چونکه ئه‌گه‌ر خزمه‌تی تورکه‌کان ئه‌که‌یت به سوک سه‌یرت ئه‌که‌ن و، هه‌ر کاتێ ئاره‌زویان کرد لات ئه‌به‌ن. ئه‌گه‌ر خزمه‌تی ئێرانییه‌کانیش ئه‌که‌یت، هه‌میشه به داواکردنی پاره بێزارت ئه‌که‌ن»

میره‌کانی بابان له ناو خۆیان دا زۆر ناکۆک بون. برا له گه‌ل برا و ئامۆزا له گه‌ل ئامۆزاو، مام له گه‌ل برازا نارێک بون. له پێناوی ده‌سه‌لات و پاره‌دا پیلانیان له یه‌کتری گێراوه و، هێزی بێگانه‌یان هێناوه‌ته سه‌ر یه‌کتری و، یه‌کترییان کوشتوه. دور نیه له سۆنگه‌ی ئه‌م خۆخۆرییه‌وه بێ که‌س به شانازی ئه‌زانێ بێ مێژوی میرایه‌تی بابان بنوسێته‌وه، که‌چی چه‌ندین که‌س مێژوی ئه‌رده‌لانیان نوسیوه.

له ماوه‌ی میرایه‌تی مه‌حمود پاشادا مه‌ولانا خالیدی نه‌قشبه‌ندی ماوه‌یه‌ک له سلێمانی بوه. هه‌ر ئه‌ویش خانه‌قاکه‌ی بۆ دروست کردوه. وه‌کو ریچ ئه‌یگێرێته‌وه: مه‌حمود پاشا و براکانی و مامه‌کانی پێکه‌وه له به‌رده‌می مه‌ولانا خالیدا به «قورئان و ته‌لاق و شمشێر» سوێند ئه‌خۆن، پشتیوانی مه‌حمود پاشا بن و، هه‌رکه‌سێکیان نامه‌یه‌کی له لایه‌ن کاربه‌ده‌ستانی ئێران یا عوسمانییه‌وه پێ بگا، له به‌رده‌می مه‌ولاناو به ئاماده بونی چه‌ند که‌سێ که خۆیان له سه‌ری رێک بکه‌ون نامه‌که بکه‌نه‌وه. سه‌ره‌رای ئه‌م به‌یانه پیرۆزه‌ی له گه‌ل یه‌کتری به‌ست بویان که:

خیانەت لە یەکتری نەکەن. کەچی هەر لەو ماوە کورتەدا کە ریچ لە سلێمانی بوە ٣ رووداوی پەیمانشکێنییان لێ رو نەدات:
- هەر لەو ماوەیەدا عەبدوڵلا پاشا نەگیرێ لە سەر نەوەی نامەی شازادە محەمەد عەلی میرزای لە کرماشانەوە بۆ هات بو، بەلام ناشکرای نەکرد بو، وەکو لە سەری رێک کەوت بون.
- لە سەر نەوەی عوسمان بەگ فەرمانی مەحمود پاشای براکەورەی بە جێ ناهێنێ سەرپەرشتی کۆیەو هەریر بکا، مەحمود پاشا هەمو دەسەلات و موڵک و مالی لێ نەسێنێتەوە.
- حەسەن بەگ کە پێشتر بە نیتی والی ی بەغداد هەلات بو بۆ بەغداد، لە لایەن والی ی بەغداوە بە کەساسی نەدرێتەوە دەس مەحمود پاشای برای. سالی پێشوتریش عەبدوڵلا پاشای مامی بە دەستەوە دابو.

ریچ دیسان نەگێرێتەوە:
لە گفتوگۆیەک دا دەربارەی بنەماڵە گەورەکانی کورد، یەکێک لە دانیشتوان وتی: «شورەیی نیە بۆ سەرۆکەکانمان رازی بین بە بەغداد، لەوێ مل کەچ بکەن بۆ تورکێک، کە هەر پێش ماوەیەک، وەک ولاخ، بە چەند سەد قرۆشێک فرۆشراوە. لە هەر کامێکیشمان تورە بێت، پێمان نەڵێ: کوردی کەر! یەکێکی تر لە دانیشتوان هەڵی دایە، وتی: «رقەبەریی نێوان میرەکانمان، خۆیان، خۆیان لە ناو نەبات، چونکە نە تورک و، نە ئێرانی، ناتوانن بە سەرمان دا زاڵ بن. ئەگەر دوبەرەکی و ناکۆکی نێوان بنەماڵەکانی سەرۆکەکانمان نەقۆزنەوە. ئێمە ئەمە باش ئەزانین، کەچی سەرەرای ئەمەش تورکەکان هەمیشەو، بەم فێڵە نا بە یەکێکی تر، ئەتوانن بە سەرمان دا زاڵ بن، بە راستیش ئێمەی کورد درەنگ تێئەگەین».
کاتێ باسی روخاوی و پیسیی ئەو خانوەشم کرد کە تیایدام، هەر هەمان پیاو وتی: «راست ئەکەیت، خانوەکەت پیس و روخاوە، بەلام بۆچی خانوی چاک دروست بکەین و، هەمو دەمێکیش چاکی بکەینەوە، ئەگەر دڵنیا نەبین لە ژیانی خۆمان و لە وەی تا دوا هەناسەمان تیای دا ئەحەوێینەوە؟ جا چ جای بۆ نەوەکانمان، ئەم پاشایە ئەروا و، یەکێکی تر لە هەمان بنەماڵە، بە خوێ و دۆست و خزمەکانیەوە دێت و هەمومان لە ماڵ و حاڵ و زەوی و زارمان دەرئەپەرێنێ و ئەیدات بەوان. هۆی سەرەکی کاول بونی ئەم نیشتمانەش ئەوەیە کە ئاسایشی تیا نییەو، میرەکانیش فەرمانرەوایەتیان زۆر ناخایەنێ. فەرمانرەواش هەرچۆنێ ئەبێ بابێ. بەلام ئەگەر دڵنیا بێ لەوەی تا دوایی ژیانی حوکم ئەکات، کەلکی لێ وەرئەگرێ».
ناکۆکی خۆبەخۆی ناو بەگزادەکانی بابان بە رادەیەک مەحمود پاشای نائومێد کردبو، هەر ریچ لە میانەی قسەکانی دا ئەگێرێتەوە:

سەرئجم دا هەر مشتومڕێکم لە گەڵ نەکرد، ڕەقیی نیشان نەدا، تا لە دوایی دا بە گاڵتەوە پێم وت: «ئەگەر بە هیوایە هەمو کارامەیی خۆی بۆ دۆزینەوەی کۆسپ و تەگەرە بەکار بهێنێ، بۆ چاککردنی میرنشینەکەی، ئەوا هەموی کردوەو هیچ نەماوە بیکات، سەرەڕای ئەوەش لە خوا ئەپاڕێمەوە خێروخۆشی و توانا بدات بە بنەماڵەکەو میرنشینەکەی». لە وەڵامدا وتی: «مادەم بنەماڵەکە، ئەم هەمو فرەکوێخاییەی تیابێ، ئەو ڕۆژە هەر نایەت کە میرنشین و بنەماڵەکەی بەهێز بێن». منیش سور بوم لە سەر ڕای خۆم و، وتم: «ڕەنگە ئەو ڕۆژە هەر بێت». ئەویش وتی: «ڕەنگە ئەو ڕۆژە بێت. ئەگەر خوا بەڵایەکمان بۆ بنێری لە یەکێک زیاتر کەسمانی لێ دەر ئەچێ» منیش دوبارە پێم وتەوە: «بەبێ ئەمانەش ڕەنگە هەر ببێ، چونکە خوا هەمو شتێکی لە دەست دێت» وتی: «بێگومان خوا ئەتوانێ ئاگری دۆزەخیش بکوژێنێتەوە، بەڵام نایکوژێنێتەوە...»

-٢-

کێشەی دیاریکردنی سنوری ئێران و تورکیا و، وەرگرتنی باجی زۆرو ناڕەوا لە حاجی و زائیرانی ئێرانی و ئازاردانی بەردەوامیان و، دروستبونی گیروگرفتی هاتوچۆی ئێلەکانی سنور و پەنادانی دوژمنان و ڕاکردوانی یەکتری... بە چارەنەکراوی مابونەوەو، تەبون بە هۆی گرژیی ئێوانی هەردو دەوڵەت. ئێران بە تەمای داگیرکردنی هەندێ لە ئەرزەکانی عوسمانی بو. عەبباس میرزا لە تەوریز و محەمەد عەلی میرزا لە کرماشان خۆیان بو ئەم لەشکرکێشییە ئامادە ئەکرد.

هێشتا ماوەیەکی زۆر بە سەر گفتوگۆکانی ڕیچ و گەورەپیاوەکانی کورد دا تێ نەپەڕی بو، کە چەند کەس لە پاشاو بەگەکانی بابان بە هەڵاتویی لە کرماشان کۆبوبونەوە. خۆیان و سوارە و دەسوپێوەندەکانیان خستبوە ژێر فەرمانی شازادەوە. ماوەیەک بو سلێمان پاشای ئیبراهیم پاشا پەنای برد بو بۆ شازادە لە کرماشان، دوای ئەویش عەبدوڵڵا پاشا، ئینجا محەمەد پاشای خالید پاشا.

محەمەد عەلی میرزا لەشکرەکەی لە چەند لاوە ناردە سەر کوردستان. قۆڵێکی بەدرەو جەسسان و مەندەلی و کفری و قزرابادی هەتا قەرەتەپە و کفری گرت و تاڵانی کرد. قۆڵێکی تریشیان کە عەبدوڵڵا پاشا سەرکردایەتی ئەکرد لە شارەزورەوە کشا مەحمود پاشای ڕاونا و دەستی بە سەر سلێمانی دا گرت. شازادە ڕۆژانی عاشورای لە سلێمانی دا بەسەر برد.

بەڵام نەخۆشییەکی کوشندە لە ناو هێزەکەی دا بڵاو بوەوە، ژمارەیەکی زۆری لێ کوشتن. شازادەش بە سەختی نەخۆش کەوت. نەیتوانی بەری ئەم سەرکەوتنە بخواو بیکا بە سەرەتای سەرکەوتنی گەورەتر. بە سەری دا مرد. تەرمەکەیان بردەوە بۆ ئێران.

هەرچەندە دوای کشانەوەی هێزی ئێرانی مەحمود پاشا سلێمانی گرتەوەو

عەبدوڵلا پاشای دەرکرد، بەڵام ئیتر میرایەتییەکەی مەحمود پاشا خۆی نەگرتەوە.
مەحمود پاشا کە ڕیچ لە چەند بۆنەدا ستایشی زۆری ئەکا بو بە ملۆزمێکی لاسار و کەللەڕەقی هەمو ئەوانەی لە دوای ئەو بە میری بابان دائەنران. زۆری پێ نەچو عەبدوڵلا پاشای مامی لە کرماشان و، عوسمان بەگی برای لە کۆیە و حەسەن بەگی برای لە سلێمانی بە نەخۆشی مردن. تەنیا سلیمان بەگی برای مابو. میرایەتی بابان بەو سپێردرا. مەحمود پاشا ڕوی کردە ئێران. ماوەیەک لە تەورێز و ماوەیەک لە سنە بو. ماوەیەکیش لە بەغداد و ئەستەموڵ. ئەبێ سالم لە دەربەدەری و کۆچڕەوەی ئێران دا هاوسەفەری مەحمود پاشا بوبێ و، ئیلهامی شیعرەکانی: «ئەلودیعاع ئەی مولکی بابان» و «ئەی قیبلەی مورادم» و «لە گەڵ دڵ شەرتە» و «تەخمیسی شیعرەکەی مەولانا» ی لەم ڕوداوانە وەرگرتبێ.
مەحمود پاشا چەندین جار بە یارمەتی لەشکری ئێران هاتە سەر سلێمان پاشای برای لە سلێمانی. وەکو، عەبدولقادر بابانی، شایەتێکی ئەو سەردەمە ئەیگێڕێتەوە، لە ماوەی ٤ ساڵ دا ٦ جار سلێمانی، مەڵبەندی دەسەڵاتی بابان، بە شەڕ لە بەینی ئەم دو برایەدا: مەحمود پاشا بە یارمەتی عەجەم و سلێمان پاشا بە یارمەتی ڕۆم، دەستاودەستی کردوە. ئەبێ چ وێرانییەک بە سەر ئەم ناوچە ئەگبەتەدا هاتبێ.
جەیمس بیلی فرەیزەر (١٧٨٣ - ١٨٥٦) گەڕیدەیەکی سکۆتلاندی، ساڵی ١٨٢٤ واتە دوای ڕیچ بە ١٤ ساڵ، بە کارێکی دیبلۆماسی گەشتێکی درێژ لە ئەستەموڵەوە بۆ ئێران ئەکا. لە تەورێزەوە دەس ئەکا بە تۆمار کردنی سەرنج و گفتوگۆکانی و، لە شێوەی نامەدا ڕەوانەی ئەکات بۆ هاوسەرەکەی. پاشان بە دو بەرگ بڵاوی کردۆتەوە.
لە نامەکانی دا باسی کوردستانی موکریان، ئەردەڵان، سۆران و، بابان ئەکا. لە ڕێگەی سەردەشتەوە چۆتە سلێمانی و، چەند ڕۆژێکی کەمی لێ ماوەتەوە. سلێمان پاشای بابانی بینیوە و، لە سەگرمەوە چوە بۆ کفری و لەوێوە بۆ بەغداد.
لە نامەیەکی دا کە ڕۆژی ١ ی تشرینی دوەمی ١٨٢٤ لە سلێمانیەوە نوسیوێتی، ئەڵێ: «وا ئیمڕۆ گەیشتینە شوێنێک لە لای ڕاستمانەوە ڕیزە شاخێکی سەرکەش هەبو کە لە وڵاتی پاشای ڕەواندزدا بو، لە بەردەمیشمان دا ملەیەک هەبو کە هەولێر و کەرکوک ئەودیوی کەوت بون، لە دوریشەوە بە لای چەپ دا ڕێگەی بەغدادمان لە پێشەوە بو.
بە کردێکی ڕوتەن دا هاتینە خوارێ، نیو سەعات پێش ڕۆژ ئاوا گەیشتینە قزناغ، بێ ئەوەی لەو ساکەوە لە سەردەشت دەرچوین توشی ئاواییەک بوبێن. هەرچەندە جۆلیی ڕێگەوبان دڵی پیاوی تەنگ ئەکرد، بەڵام نزیک کەوتنەوەمان لە شاریش وەئەبێ دڵی ڕون کردبینەوە، هەرگیز کۆمەڵە کوختە و وێرانەی وا داماو و هەژارم بە بیردا نەئەهات. بەرەو بارەگای پاشا بە ناو سەرەنوێلک دا تێ پەڕین،

جگە لە قوژبنی کە خێزانی پاشای تێ دا بو، هەموی وێران و چۆڵ بو. پاشا خۆی لە خێوەتێک دا بو لە دەرێ شار.

لە پێشەوە پیاوێکم نارد کە جێگەیەکمان بۆ پەیدا بکات. لە پاش کەمێک کابرا هاتەوە، بە ناو کەلاوەیەک دا بردینی بۆ ئەو جێگەیەی بۆمان دانرا بو. شوێنەکەمان خانوی پیاوێکی گەورەی خزمی پاشا بو، خۆی چو بو بۆ تەوریز و خانوەکەی بەجێ هێشت بو. خانویەکی لە قوڕ دروست کراو بو. دەستەیە ژوری سەر بەرەڵلای تێ دا بو، کە کاتی خۆی دیارە هۆدەی تەواو بون. لە ناوەڕاستی دا شێکی چوارگۆشەی تێ دابو کە لای خۆی حەوز و فوارە بو. من یەکێک لە ژورەکانم بۆ خۆم هەڵبژارد کە لە هەمو لایەکەوە با نەیگرتەوە....»

پاشای بابان باوەڕپێکراوێکی خۆی بە ناوی عەول خدر ئاغاوە بۆ چاوساغی و ڕێبەریی لە گەڵ فرەیزەر ئەنێرێ، بۆ ئەوەی لە سلێمانییەوە بە سەلامەتی بیگەیەنێتە کەری.

دەمەو بەیانی بۆ تاشتی ئەکەنە گوندی «حامرتز» بۆ لای سەلیم ئاغای سەرۆکی خێڵی دەلۆ. ئەبینێ ئەسب زین کراوە و، تولە و تاغی و باز ئامادە کراوە، ئاغا و نۆکەرەکانی خۆیان ساز داوە بۆ ڕاو. لە بەر ئەمان بەرنامەکەی تێک ئەدا و ئەمێنێتەوە. نانی بەیانی بۆ میوانەکان ئەهێنن.

سەلیم ئاغا لە میانەی قسەدا داخی خۆی دەربڕی چونکە کەرەستەی تەواوی حەواندنەوەیانی نیە و، خواردنەکەشی باش نیە بە جۆری شەرم ئەکا بەمجۆرە میوانداریان بکا. ئینجا ئەڵێ: «ئێمەی کورد کەسانێکی ڕەقین لە دەشت و چیادا ئەژین. هیچ کاتێ هیچمان نەبوە شانازی پێوە بکەین. ئێستاش ئەو کەمەی هەمان بو ئەمان ماوە. ئێمەمانان لە مێرەوە تا پاشا بە تەمای کولێرەیەکین». دەستی برد بۆ پارچەیەک نانی ڕەش کە لە گەڵ ئەختێ ماست لە سەر سینییەک بۆ ئێمەیان دانا بو، وتی: «بڕوانە چی ئەخۆین؟ ئێمە و وڵاخەکانمان هەمان شت ئەخۆین. کاتی خۆی ئەمانتوانی نانی گەنم پێشکەش بە میوان بکەین، بەڵام ئەو زەمانە تێ پەڕی و، ئەبێ ئێستا بە شتی هەرزان قەناعەت بکەین». سەلیم ئاغا لە سەر قسەکانی ئەڕوا و ئەڵێ: «ئێمەی کورد لە سەردەمێک دا سەربازی بە هێز بوین، تەنیا بیرمان لە سواریی و مەشقی شەڕەشیر و شەڕە ڕم و ڕاو و شکار و، یاری لەو باوەتانە ئەکردەوە، چونکە ئەوسا بەشی گوزەرانی خۆمان هەبو، جوتیارەکانمان ئەرزیان بۆ ئەکێڵاین، بەڵام ئێستا هەمومان ناچارین شیر و ڕم دابنێین و خەریکی جوت بین. گەورەم! سەرباز چ کەڵکێکی ئەمێنێ کە دەستی دایە گاسن؟ داواکارییەکانی ئێرانییەکان و پاشا تەواو نابن. ئەنجامی ئەوەش چی ئەبێ؟ جوتیار هیچی بۆ نامێنێتەوە ڕاکردن ئەبێ بۆ ڕەواندز و کرماشان و موسڵ یا هەر شوێنێکی تر لە باتی ئەوەی لێرە بمێنێتەوە. لە بەر ئەوە وەکو ئەبینی وڵات لە دانیشتوان چۆڵ بوە».

فرەیزەر و عەولی ڕێبەری بە درێژایی ڕێگە دەمەتەقێ ئەکەن لە سەر

نانەمینیی ڕێکەوبان و، بڵاو بونەوەی جەردە و ڕێگر و، تاڵان کردنی کاروان. لەوانە کـاروانی زانیـرانی ئێـرانی و، تەنانەت ڕوت کـردنەوەی ژنان. دەربارەی یەکێ لەم جەردانە فرەیزەر لە عەول ئەپرسی: «ئەی پاشا لە سەر ئەمانە چی ئەڵێ؟ ئاخۆ ئەم ناغایە لە نۆکەرانی پایەبەرزی نیە!»

عەول وەڵامی دایەوە: «بێگومان. ئەگەر شتێ وا بکا پاشا بابی ئەسوتێنێ. بەڵام گەورەم! چی بڵێم پاشا لە وڵاتەکەی خۆی دا گیروگرفتی زۆرە. هیچ حاکمێکی ئێمـە مـاوەیەکی ئەوەندە درێژ نامێننەوە تا ئەوەندە بەهێز بێ بێ بنوانێ بارێزگـاری هێمنیی گشـتی و نارامی بکا...» هەر عـەول لە میانەی قسەکانی دا ئەڵێ: «... بەڵام ئەمە لە سەردەمی ئەورەحمان پاشای باوکی سلێمان پاشا و مەحمود پاشادا وەها نەبو. لە سەردەمی ئەودا کاری لەم بابەتانە ڕوی ئەنەدا. لەوبەری قەڵەمڕەوی پاشایەتییەوە تا ئەمبەری، لە سەردەشتەوە تا کفری و، لە کۆیەوە تا بانە، گەوهەرت بە سەرەوە برایە و زێڕت بە دەستەوە برایە. ئەتتوانی بڕۆی بێ ئەوەی هیچ کەس هیچت لێ بپرسێ. دنیای ئێرە سەلامونعەلەیک و عەلیکومسەلام بو. بەڵام ناکۆکی نێوان هەردو برا وڵاتی وێران کرد و بەڵای بە سەردا هێنا. جارێک مەحمود و جارێک سلێمان، بێ ئەوەی هیچیان لە ۳ ساڵ زیاتر بمێننەوە. دوای ئەوەش عەجەم خۆیان لە بەڵاداهـستنی کێشەکەدا هەڵقورتان. وڵاتەکەیان بۆ خۆیان برد و، ئەوان و نۆزەوەکەیان وڵاتەکەیان خوارد. بە دوی ئەوەش دا تاعون و برسێتی هات. ئەمانە خەڵکیان لە ڕەگوریشە دەرهێنا، هەر دوژمنەکان مانەوە. حاڵ وای لێ هاتوە: کە دزی ئەکرێ، هەر لایەک لاکەی تر تاوانبـار ئەکـا. نۆکـەرەکـانی سلێمـان ئەیدەنە پاڵ نۆکەرانی مەحمود و، نۆکەرەکانی مەحمودیش ئەیدەنە پاڵ نۆکەرانی سلێمان! ڕاستییەکەیشی ئەوەیە: پاشا هێزی پێویستی بە دەستەوە نەماوە سزای تاوانکار و گـوناهبـار بدات و، ڕێگە لەوانە بگرێ خـراپە ئەکـەن، چونکە ئێـرانییـەکـان هەرچییەکیان بکەوێتە بەر دەست هەڵی ئەلوشن. لە بەر ئەوە پیاوە پاکەکان ناچارن ڕا بکەن و، دزەکان لە وڵات دا ئەمێننەوە».

دوای مردنی سلێمان پاشا (۱۲۵٤/۱۸۳۸) ئەحمەد پاشای کوڕی جێگەی گرتەوە. ململانێ ی دەسەڵات لە نێوان مەحمود پاشا و ئەحمەد پاشادا درێژەی کێشا هەتا هەمویانی پێکەوە هاڕی. دوایین پێکادان ئەوەیە کە عـەبدوڵڵا پاشـای برای ئەحمەد پاشا، وەکو شێخ ڕەزا ئەڵێ: «لەشکری والی سنەی شڕ کرد» و مەحمود پاشا بە یەکجاری شکا. شاعیرێکی سنەیی بە ناوی حسەینقولی خانی ئەردەڵان کە ئەم ڕوداوەی بە شیعر هۆنیوەتەوە، مەحمود پاشا «بە کۆنەپاشایەکی فیتنەگێڕ» ناو ئەبا.

ناکۆکی ناوخۆ. میرەکانی بابانی لە لای کاربەدەستانی ئێران و عوسمانی سوک کرد بو، وەکو مایەی فیتنەی نێوان دو دەوڵەت باسیان ئەکەن و، بە سوک و بێ نرخ تەماشایان ئەکەن.

محەممەد عەلی میرزا لە نامەیەک دا، بۆ والی ی موسڵ، نوسیویەتی:

«... چند سال قبل که عبدالرحمن پاشای بابان از علی پاشای وزیر سابق وحشتی حاصل نموده روی نیاز به استان.. شهنشاه.. اورده، علی پاشای مزبور.. جمعیتی فراهم اورده، روی به سرحدات ایران اورده، از ان تاریخ الی حال هر یک از جماعت کرجیه که در بغداد بر مسند وزارت نشسته در حین حیات عبدالرحمن مفسد به اغوا و افساد او، بعد از فوت او اولاد او فرصت غنیمت یافته، گاهی خود را به وزرای بغداد منسوب و باعث فسادی شدند، گاهی به این دولت علیه خود را محسوب نموده، موجب غباری گردیدند...»

عەبباس میرزا لە نامەیەک دا، بۆ ئێلچی ئینگلیزی لای بابی عالی، نوسیویتی:

«... اوضاعی که دراین دو سال فی ما بین این دو دولت.. اتفاق افتاده و باعث حصول فتنه و نفاق شده است.. سبب وقوع این جنگ و دعوی و اشوب و غوغا که بین المملکتین رو داده.. رفتار و کرداری که هر بار در وقتی که ما اراده صلح کرده‌ایم، از جانب اکراد بد نهاد و سرحد نشینان ان طرف برای گرمی هنگامه فساد ظاهر شده..»

قائیمەقام لە نامەیەک دا، بۆ ئێلچی ئینگلیزی لای دەرباری قاجار، نوسیویتی:

«... امری که باعث حدوث فتنه و فساد مابین دو مملکت گردید این بود که جماعت اکراد از دو جانب بنای اشوب گذاشتند...»

تەنانەت ئەم ئاڵۆزی و پشێوییەی میرەکانی بابان دروستیان کرد بو، کاری کردە سەر پێوەندی سیاسی هەردو دەوڵەتی ئێران و تورکیاو، یەکێ بو لەو هۆیانەی بالی بە هەردو لاوە نا زوتر ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزڕۆم لە ١٨٢٢/١٢٣٨ دا و هی دوەم لە ١٨٤٧/١٢٦٣ دا مۆر بکەن، کە ئیتر بە یەکجاری کۆتایی بە دەسەڵاتی میرایەتییەکانی کورد هێنا، لەوانە میرایەتی بابان. مادەی یەکەمی ڕێککەوتنی ئەرزڕۆم بۆ بەلاداخستنی کێشەی بابان تەرخان کرابو.

مەحمود پاشاش سەرەنجام نائومێد بو. خۆی دایەوە دەست عوسمانی. عوسمانییەکان هەمو گەورەپیاوەکانی بابانیان لە کوردستان دور خستەوە. هەتا مردن نەیان هێشت جارێکی تر بگەڕێنەوە کوردستان.

-٣-

لێکۆڵینەوەی دەمەتەقێ و گفتوگۆکانی ڕیچ و فرەیزەر و گەورەپیاوەکانی کورد و خەڵکی تر وای دەرئەخەن، هۆکانی ڕوخانی میرایەتی بابان لە دەوری دو تەوەرەی سەرەکی بخولێنەوە:

یەکەمیان: هەڵکەوتنی نالەباری جیۆپۆلیتیکی کوردستان.

کوردستان کەوت بوە نێوان دو دەسەڵاتی لە خۆی بەهێزترەوە. بوبوە مەیدانی

ململانێ و ناوچەی لەمپەری نەو دو هێزە ناکۆکە. هەردو لا چاویان تێ بڕی بو. دەستیان تێ وەرنەدا و تەراتێنیان تێ دا نەکرد. پیاوە دەسەلاتدارەکانیان نەکرد بە گژ یەکتری دا. داهاتی ئابوریان هەلنەلوشی. لە ئەنجام دا ئاسایشی تایبەتی سەر و سامانی هاوولاتی و ئاسایشی گشتی ولات و سامانی نیشتمانیی تێکچو بو، کە یەکەمین مەرجی پێویستی گەشە کردنی ئابوری و ئاوا کردنەوەی ولات بو.

دوەمیان: ناکۆکی ناوخۆ

کاربەدەستانی هەردو دەولەت دەستیان وەرنەدایە کاروباری ناوخۆی ولات و ناو خێزانی کاربەدەستەوە، بۆ تەماعی دەسەلات و پارە دژی یەکتری بەکاریان نەهێنان و نەیانکردن بە گژ یەکتری دا. لە ئەنجام دا ولاتەکە تالان و وێران و خەلکەکەی هەژار و ئابوت و بنەمالەی دەسەلاتداریش کز و کەساس نەبون.

بێگومان جوگرافیا و پیلانگێرانی بێگانە کارێکی خراپیان کردۆتە سەر چارەنوسی میرایەتی بابان، بەلام لێرەدا پرسیارێکی بەجێ دێتە پێشەوە:

- ئەگەر لە ناو خودی بەگزادە و پاشاکانی بابان دا ئامادەیی نەبوایە بۆ خۆخوری و پیلانگێران لە یەکتری و دەسکێشی لەشکری بێگانە، ئاخۆ شازادەکانی ئێران لە کرماشان و تەوریز یا والییەکانی تورک لە بەغداد وا بە ئاسانی نەیانتوانی خۆیان لە کاروباری کوردستان هەلٚ بقورتێنن؟

پەراوێزەکان

بابانی: ١٤٨.
ریچ: ٩٣ - ٩٤، ١٠١، ١٠٩ - ١١٠، ١١٥، ١٢٠، ١٤٨، ١٦٣، ٣٢٣، ٣٢٤.
العزاوی: ٦/ ٢٢٠، ٢٢٥، ٢٢٩، ٢٣٢، ٢٧١.
فریزر: ٤٩ - ٥١.
میرزا صالح: ٢٤٧، ٢٤٩.
نصیری: ١/ ٢٥٤.

نموونه له دیوانه‌که‌ی سالم

١٠. سالم: قارەمانی وشەی کوردی

-١-

باسی میرایەتی بابان و تێکچونی بە بێ باسی سالم ناتەواوە.

سالم (١٨٠٥ - ١٨٦٩) ناوی ئەورەحمان بەگ و، کوڕی محەمەد بەگی قەرەجەهەننەمی کوڕی ئەحمەد بەگە و، لە بنەماڵەی ساحێبقرانە. بنەماڵەی ساحێبقران لە بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی سەردەمی بابان بوە و، هاوکاری میرەکانی بابان بون، وەکو ئەڵێن بۆیە ناو نراون ساحێبقران، چونکە سەرگەورەی ئەم بنەماڵەیە یەکێ بوە لە سەرکردە جەنگییەکانی لەشکری بابان و، ڕوی کردۆتە هەر مەیدانێکی شەڕ دوژمنی شکاندوە و، بە سەرکەوتویی گەڕاوەتەوە. ساحێبقران واتە: «خاوەن بەختی باش». ڕەنگە ئەم نازناوە خۆشەیان هەڵبژارد بێ بۆ لە بیر بردنەوەی نازناوەکەی تریان: «قەرە جەهەننەم» واتە: «دۆزەخی ڕەش».

نوسەری «سیر الاکراد» خۆی وا بە ناسین ئەدا کە ناوی عەبدولقادرە و کوڕی ڕۆستەم بەگە و، لە بنەماڵەی ساحێبقرانە. ڕۆستەم بەگ ئەبێ برای مەحمود بەگ و محەمەد بەگی کوڕی ئەحمەد بەگ بێ. لە ناو باسەکانی کتێبەکەی دا چەند جارێ نیشارەت بۆ باووباپیری و مامەکانی ئەکا.

بە پێ ی گێڕانەوەی ئەم: مەحمود بەگ لە شەڕی «کۆشک ئەسپان» دا، کە لە نێوان لەشکری مەحمود پاشا بە یارمەتی داود پاشا و، لەشکری محەمەد عەولی میرزا بە یارمەتی عەبدوڵلا پاشا دا ڕوی داوە، سەرکردەی لەشکری بابان بوە. لەو شەڕەدا ئەبێ مەحمود بەگ خۆی بە سەختی بریندار و، فەتاح بەگی برا بچوکیشی کوژرا بێ.

دوای ئەوەی مەحمود پاشا دور ئەخرێتەوە بۆ ئەستەمۆڵ، سلێمان پاشا لە سلێمانی ئەبێت بە دەسەڵاتداری بێ ملوزم. مەحمود بەگ لەو کاتەدا یەکێ لە پیاوە دەسڕۆیشتو و لە پێشەکانی دەرگای سلێمان پاشا بوە. بەڵام چەند کەسێ لە گەورەپیاوەکانی سلێمانی ئامادە نابن سەر بۆ سلێمان پاشا دانەوێنن، لەوانە: ڕۆستەم بەگ و، حاجی بەگی مەسرەف کە خاڵۆزی ڕۆستەم و زڕبرای مەحمود پاشا بوە. ئەمانە کۆچ ئەکەن بۆ کەرکوک و، لەوێ جێگیر ئەبن. سلێمان پاشا ئەیەوێ نەیارەکانی ئاشت بکاتەوە. ئەحمەد بەگ (دوایی ئەحمەد پاشا) ی کوڕی ئەنێرێتە لایان. مەحمود بەگیش دڵنیایان ئەکا لە نیازپاکیی پاشا.

ئەیارەکانی پاشا ئەگەڕێنەوە سلێمانی، بەڵام پاش ماوەیەکی کورت لێیان

ئەکەوێتە گومان و بیانو، هەمویان ئەگرێ و، زۆریان ئازار ئەدا و، پارەیەکی زۆریشیان لێ ئەسێنێ. ئینجا بە کەفالەتی گران ئازادیان ئەکا. لە سەر ئەمە زیز ئەبن و بە کۆمەڵ کۆچ ئەکەنەوە بۆ کەرکوک. ئەمجارە مەحمود بەگیش بە خاوخێزانەوە، لە داخی پەیمانشکێنیی پاشا، لە گەڵیان کۆچ ئەکا. مەحمو بەگ پیاوێکی بە دەسەلات و ئازا بوە. سلێمان پاشا هێزێکی ناردۆتە سەریان، ڕێگایان پێ بگرن، بەلام هێزەکەیان شکاندوە و، درێژەیان داوە بە کۆچەکەیان. لە کەرکوک جێگیر بون.

دیارە ئەمانە بە ئارامی لە کەرکوک دانەنیشتون. بۆ تێکدانی دەسەلاتی سلێمان پاشا ئاژاوەیان ناوەتەوە و، پیاوەکانیان ڕاووڕوت و جەردەییان کردوە. عەلی ڕەضا پاشا (١٢٤٧ - ١٢٥٨ک/ ١٨٣١ - ١٨٤٢ز) لە بەغدادەوە هێزێکی ناردۆتە سەریان. بە فێڵ مەحمود بەگیان گرتوە و، خنکاندویانە.

بە هۆی ئەم ڕوداوەوە، خزم و دەسوپێوەندەکانی مەحمود بەگ، لەوانە ڕۆستەم بەگ، تۆراون و بە دڵی شکاوەوە رویان کردۆتە ئێران لە ڕێگا هەمەوەند هەڵیان کوتاوەتە سەریان و، ڕوتیان کردونەتەوە. بەلام خۆیان گەیاندۆتە ئێران و لەوێ نیشتەجێ بون. (١)

بە گوێرەی گێڕانەوەی هەمو ئەوانەی ژیننامەی کوردی و سالمیان نوسیوە، مەحمود بەگ باوکی مستەفا بەگی کوردی و، مامی ئەوڕەحمان بەگی سالم بوە.

ئەوەی گومان ئەخاتە ناو هەواڵەکانی نوسەرەوە ئەوەیە: لەو شەجەرەیەدا کە مەجادی باسی ئەکا، ڕۆستەم بەگی تێ دا نیە. سەرەڕای ئەمەش کتێبەکەی لە سالی ١٢٨٦ک / ١٨٦٩ز دا نوسیوە، لەو سەردەمەدا سالم و کوردی دو شاعیری بە ناوبانگ بون لە ناوچەکە دا و، ئەبێ هەردوکیان ئامۆزای نوسەر بوبن و، لەو کاتەدا هەردوکیشیان لە ژیان دا ئەماون، کەچی ئەم لە کتێبەکەی دا بە هیچ جۆرێ ناویان نابا. (٢)

-٢-

لە ملمڵانێ ی دەسەلات دا، مەحمود پاشا پشتی بە عەجەم و، سلێمان پاشای برای و، ئەحمەد پاشا و عەبدوڵلا پاشای برازای پشتیان بە ڕۆم بەستوە. کە مەحمود پاشا لێ ی تەوماوە، لایەنگرەکانی ڕویان کردۆتە ئێران، لە سنە و میاندواو و تەورێز بلاو بونەتەوە. کە سلێمان پاشا و ئەحمەد پاشا و عەبدوڵلا پاشا لێ یان تەوماوە، لایەنگرەکانیان لە کەرکوک و کفری و بەغدا بلاو بونەتەوە. پێ ئەچێ بنەماڵەی ساحێبقران لە گەڵ مەحمود پاشا بوبن.

لە سەردەمی ژیانی سالم دا دو ڕوداوی گرنگ ڕویان داوە، هەردوکیان، کاریان لە ژیانی تایبەتی ئەو کردوە و، بە شیعرەکانیەوە دیارن:

یەکەمیان، نائارامیی بەردەوامی هەلومەرجی سیاسیی سلێمانی و، لە

ئەنجامی ئەوەش دا چەند جارێ دەربەدەربون و گەڕانەوە و دیسان دەربەدەربون.
دوەمیسیان، ڕێککەوتنی هەردو دەوڵەت: ڕۆم و عەجەم لە ئەرزڕۆم. جاری یەکەم لە سالی ۱۲۳۸ک / ۱۸۲۲ز دا و، جاری دوەم لە سالی ۱۲٦۳ک / ۱۸٤۷ز دا. لە ئەنجامی ئەوەش دا ڕوخان و ئەمانی میرایەتیی بابان.
سالم هاوچەرخی مەحمود پاشا، سلێمان پاشا، ئەحمەد پاشا و عەبدوڵلا پاشا بوە. بەڵام وا پێ ئەچێ هاوسەفەری کۆچوڕەوی مەحمود پاشا بوبێ. پێ ئەچێ بەشداربونەکەشی، لەم کۆچوڕەوەدا، بە ئارەزوی خۆی نەبوبێت، خۆی ئەڵێ: «بۆ بیلادی رافضی... ڕوبەڕوی مەشریق... بۆ مولکی ڕەی... وەک ئەسیری تورکومان دەمبەن بە زۆرە. بەڵکو بە هۆی «ئیلتیزامی» بنەماڵە و خێزانەکەیانەوە بە ناچاری بوبێ.

پێ ئەچێ ماوەیەک لە ئێران زیندانی کرابێ. لەم ڕوەوە ئەڵێ:
شۆرەزاری خاکی ڕەی ئەمجارە دامەنگیرمە
ڕو لە هەر وادی دەکەم خاری وەکو زنجیرمە
ئیبتیدا بۆ ڕەی کە هاتم فیکری عەقڵیم لێ نەکرد
حەبسی تارانم گوناهی کاری بێ تەدبیرمە
*
بە عەقڵی ئەمڕۆژە پێم زانی دەفەوتێ
کە سالم عازمی مولکی عەجەم بو
*
ماوەیەکیش لە سنە بوە بەڵام دیارە لە وێش نەحەساوەتەوە، ئەڵێ:
چ بڵێم؟ حاڵەتی دڵ چۆنە لە هیجرا سالم؟
صەحنی گوڵزاری سەنەندوج وەکو زیندانی منە
*
بە بێ ڕوی تۆ فەضای باغی سەنەندوج
لە ناو دڵما وەکو ناری سەقەر بو
*
دەڵێ ی فیردەوسە گوڵزاری سەنەندوج
وەلێ بێ تۆ لە لای من وەک دەرەک بو
*
سالم لە سلێمانی دا لە دایک بوە و، هەر لەوێش دا گەورە بوە. شارەکەی و وڵاتەکەی خۆی تا ڕادەی پەرستن خۆش ویستوە. بەجێ هێشتنی و لێ دورکەوتنەوەی ئازارێکی گەورەی لە لا دروست کردوە. ئەمە لە شیعری «ئەلوەداع» دا بە ئاشکرا دەرئەبڕێ. شیعرەکانی سالم ئەوی لە ئێران دایناون هەموی ئارەزایی و دەردەدڵ و گلەییە لە ئێران و دەزگای بەڕێوەبەرایەتیەکەی. تەنانەت شیعرێکی تەرخان کردوە بۆ

هەجوی رافیضی و شیعە. سەرەرای ئەوەش «لە گەڵ دڵ» ی خۆی «شەرت» ی کردوە کە «بەهەشت گەر بێتە دەشتی ڕەی» هێشتا ئەو بە «ئێران» دا گوزەر ناکات. ئەمە ئەو قسەیە پوچ ئەکاتەوە کە گوایە سالم مەیلی ئێرانی هەبوە.

سالم خوێندەوارێکی ڕۆشنبیر و زمانزان بوە. لەبنەماڵەیەکی دەسەڵاتدار و ناسراویش بوە. دور نیە مەحمود پاشا کەڵکی لێ وەرگرتبێ، ئەمیشی خستبێتە دەستەی نوێنەرایەتی خۆیەوە بۆ گفتوگۆ لە گەڵ کاربەدەستانی ئێرانی. هەر بەو بۆنەیەوە چوبێتە تاران و، لەوێ ڕەفتاری نالەباری ئێرانییەکانی دی بێ.

سالم چەندین شیعری هەیە لە کاتی دەربەدەری دا لە ئێران هەڵی بەستون. گلەیی لە زەمان ئەکاو، نارەزایی دەرئەبڕێ لە هەلومەرجی ژیانی ناخۆشیی خۆی، بە تایبەتی لە تاران. ئەمانەی لێرەدا نوسراونەتەوە چەند نمونەیەکێن.

-٣-

١ ئەلوێداع! ئەی موڵکی بابان ئەلوێداع
ئەلوێداع! ئەی جایی جانان ئەلوێداع!
٢ موستەعیدم بۆ بیلادی رافیضی
ئەلوێداع، ئەی ئەهلی ئیمان ئەلوێداع!
٣ وەک ئەسیری تورکومان دەمبەن بە زۆر
ئەلوێداع، ئەی شاهی خوبان ئەلوێداع!
٤ دەشتی هیجرەت تارە وەک دەریایی قیر
ئەلوێداع، ئەی میهری ڕەخشان ئەلوێداع!
٥ ڕوبەڕوی مەشریق دەچم بۆ موڵکی ڕەی
ئەلوێداع، ئەی قیبلەیی جان ئەلوێداع!
٦ ئەشکی دیدەم ڕەنگی گوڵناری هەیە
ئەلوێداع، ئەی ناری بوستان ئەلوێداع!
٧ صیحەتی دا وەصڵی تۆ، هیجرت مەرەض،
ئەلوێداع، ئەی دەرد و دەرمان ئەلوێداع!
٨ دڵ بەرابەر زوڵفی تۆ واضیح دەڵێ:
ئەلوێداع، ئەی سونبولستان ئەلوێداع!
٩ زەخمی دڵ، بۆ نابی پەیکان، تەشنە ما
ئەلوێداع، ئەی تیری موژگان ئەلوێداع!
١٠ گەرچی بۆ ئەحوالی سالم بێ غەمی
ئەلوێداع، ئەی ناموسوڵمان ئەلوێداع!(٣)

-٤-

١ ئەی قیبلەیی مورادما ئاخۆ بە ڕۆژگاران
جارێ ئەپرسی لە کەس: حاڵی غەریبی تاران؟

٢ بەو سوێندەکەی کە خواردم من هەر ئەوەم کە دیوتم
حاشا بکەم فەرامۆش میثاق و عەهدی جاران

٣ تا نەقشی خاطرم بێ خوڕڕەم بەهاری حوسنت
دەتکێ لە هەوری چاوم ئەشکم بە میثلی باران

٤ شەو تا سەحەر لە هیجرت بۆ من حەرامە خەوتن
هەر دێ صەدایی گریەم وەک ڕەعدی نەوبەهاران

٥ لاکین لە ئەصڵی کارا ناسیومە حاڵەتی تۆ
سەنگینە گوێ ی سەماعت بۆ دادی داد-داران

٦ تۆ هەر ئەوەی کە چاوت جەرگی بڕیم بە تیما،
من هەر ئەوەم کە عەشقت کردومی وێڵی شاران

٧ سالم لە جەوری دولبەر، کۆتاکە شەرحی دەفتەر،
تو بێ خەبەر لە تاو ئەو، ئەو بێ خەبەر لە یاران!(٤)

-٥-

١ خۆزگە دەمزانی لە تارانا ئەجاتم کەی دەبێ
کویی یارە مەشهەدم. یا مەدفەنم هەر ڕەی دەبێ

٢ طەیی ئەرزم بۆ ئەکا گەر شاهی ئەقشبەند،
کەی بە پێ ی بڕ تابلەم وادی فیراقت طەی دەبێ؟

٣ هەرکەسێ زانی لە سۆزی ناڵە، حاڵی دەردی دڵ،
مەطلەبی نای هەمو حالیی لە ئەحوای نەی دەبێ

٤ نیشی حەییەی زوڵفی لەیلا ڕاستە مەجنون کوژ بوە
خۆ گەزیدەی ماری وا قەد نامرێ، هەر حەی دەبێ

٥ عەیشی وەصڵم بردە سەر، ئەندوهی هیجریش سەر دەچێ
مەوسیمی نوردی بەهەشتم دێ، دەمێکیش دەی دەبێ

٦ گەر بە حوججەت بێ ڕوخم ثابیت دەکا صیدقی دڵم
مایلی سێبی ڕوخت ڕەنگی بە میثلی بەی دەبێ

٧ من لە ئەشئەی جامی لەعلت تا حەشر نایێمە هۆش
جامی وا سالم لە دەورا قیسمەتی جەم کەی دەبێ؟(٥)

-٦-

١ بە من بێ، سینەیی سەختم بە تەڵغانی نەظەر ناکەم
نیشانەی تیری خوێنڕێژت بە جوز لەختی جگەر ناکەم
٢ دەمی نازت، بە ڕوسەختی کە تابی تیری غەمزەم بو،
لە ڕوی تیغی جەفاتا بەعدەزین جەوشەن لە بەر ناکەم
٣ لە ناوشانت لە چینی زوڵفتا دڵ حەلقەهای لێ دا
خوا گەر وا بدا قودرەت بە من کەس دەربەدەر ناکەم
٤ لە فەردی وەصفی یارا عارە ناوی موددەعی بردن
لە ڕشتەی فیکرما خەرموهرە هەمسلکی گوهەر ناکەم
٥ لە یاقوتی لەبت، یەک بوسە مایەم بێ، دەمی ئاخر
تەلەف کەم، گەر سەر و ماڵم، لە سەوداتا ضەرەر ناکەم
٦ ئەگەر پایانی بێ هیجرت، لە دەرگاتا هەتا نەمرم،
بە مەحضی جەوری حاجیب یەک وەجەب مەیلی سەفەر ناکەم
٧ لە ڕەشکا گەر سەراسەر نوطقی طوطی بێتە سەر هەجوم
لە مەدحی لێوی شیرینت ئیتر مەیلی شەکەر ناکەم
٨ لە کەڵ دڵ شەرتە سالم گەر نەجاتم بێ لە تاران
بەهەشت گەر بێتە دەشتی ڕەی بە ئێرانا گوزەر ناکەم(٦)

-٧-

«تەخمیس» لە سەر شیعری مەولانا خالید

سالم ئەم شیعرەی م. خالیدی نەقشبەندی (١١٩٣ - ١٢٤٢ک) بە بێ سەلامەت هەڵنەبژاردوە. م. خالید ئەم شیعرەی لە دەربەدەری دا هۆنیوەتەوە لە کاتێک دا لە سەفەری هیندستان دا بوە. جا لە چون دا بوە یا لە گەڕانەوەدا. لە هەر کامێکیان دا بێ هەستێکی مروڤانەی پاک سەبارەت بە دوری لە «یار و دیار» دەرئەبڕێ و، باسی سەیرانگاکانی سلێمانی دێنێتەوە بیری.

م. خالید لە ناو تێکەیشتوانی کورد دا، بە تایبەتی هی سلێمانی، وەکو قوربانیی چەوسانەوەی بیروباوەڕ و، ململانێ ی ناجوامێرانە و، ڕەمزی ئاوارەیی و غوربەت تەماشای کراوە. حاجی قادری کۆیی لە باسی ئاوارەیی م. خالیدا ئەڵێ:

قوطبی زەمانە خالید، وەک من بوە ئاوارە
بێ قەدر و قیمەت و شان، بێ خانمان و بێ نان.

بێگومان م. خالید «بێ قەدر و قیمەت و شان» نەبوە، وەکو حاجی وتویەتی، لە زەمانی خۆی دا لە ناو خەڵک دا پایەیەکی بەرز و بەڕێزی هەبوە.

هەر حاجی لەو شیعرە درێژەدا کە بۆ باسی شاعیر و زاناکانی کوردستانی

ئەرخان کردوە، بەمجۆرە ستایشی م. خالید ئەکا:

«مەعدەنی عیلم و عالیم و عامیل
قوطبی دەوران و مورشیدی کامیل
هەر لە ئەووەڵ جەنابی مەولانا
نەقشبەندی رەواقی الا الله»

سالم دەربەدەری خۆی و مەولانا تێکەڵاو ئەکاو ئەڵێ:

١. دڵ لە میحنەت کەیلە ڕێم کەن با لە غەم دەرچم لە شار
ئەمرۆ ڕۆژێکە لە جەمعی مەردومان بگرم کەنار
، دەستە ئەژنۆ دانیشم بۆ حاڵی خۆم بگریم بە زار
«موسم عیداست و ما نومید از دیدار یار
عالمی در عیش و نوش و ماو دو چشم اشکبار»(١)

*

٢. ئەم جیهانە خولدە بۆ مەردوم، وەلێ بۆ من سەقەر
عومری شیرینم بە تاڵیی چو لە بەر طولی سەفەر
ئەت لە موددەی عومری خۆم دا هەفتەیێ نێمدی حەضەر
«سینە سوزان، دل فروزان، کوچە کوچە دربدر
کس مبادا همچو من اوارە از یار و دیارە»(٢)

*

٣. دێتە گوێم دایم بە زاری نالەیی مەحزونی دڵ
بێ قەراری و ئیضطیرابە ساڵ و مەه قانونی دڵ
داتەپی کۆشکی موراد و، تێکشکا ئەستونی دڵ
«یکرەجونی شد زهر چشمم روان از خون دل
عاقبت کردم دوا داغ فراق سرچنارە»

*

٤. کەس ئەبێ سالم لە دنیادا وەکو من توشی دەرد
بێ ئەوا کەوتومە غوربەت ناتەوان و ڕەنگی زەرد
شیعری مەولانا ئەخوێنم هەڵئەکێشم ئاهی سەرد
«خالدا گر نیستی دیوانە و صحرا نورد
تو کجا و کابل و غزنین و خاک قندهارە»(٧)

-٨-

تێکچونی پاشایەتی بابان، یان ڕاستتر ئەمانی دەسەڵاتی کوردی. کارێکی قوڵی لە دڵ و دەرونی سالم کردوە. سالم بەم بۆنەیەوە چەند قەصیدەیەکی سیاسی درێژی هەڵبەستوە. قەصیدەکان، ئەگەرچی لە کاتی جیاواز و بە بۆنەی جیاجیاوە

دانراون، بەڵام هەموویان پێکەوە بەستراون. هەموویان یەک بابەت پێک ئەهێنن و، لە دەوری ئەو مەینەتیە ئەتەوایەتیە ئەخولێنەوە کە دوای هاتنی دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی تورک توشی ناوچەکە بوە. ڕەنگە ئەو لە هەمو کەس باشتر هەلومەرجی ناوچەی سلێمانی لە ژێر دەسەڵاتی تورکی داگیرکەردا گێڕا بێتەوە. خوێندنەوەی سەرلەنوێ ی ئەم شیعرانە پێکەوە وێنەیەکی گشتی ژیانی پڕ چەوسانەوە و، کێترەوەری ئەوسامان بۆ ڕون ئەکاتەوە.

قەصیدەکان ئەمانەن:

١. باسی پەرێشانی نوکەرانی بابان دوای نەمانی دەسەڵاتی خوجێیی
٢. ستایشی عەزیز بەگ
٣. شەڕی عەزیز بەگ لە گەڵ لەشکری تورک
٤. مژدەی گەڕانەوەی عەبدوڵڵا پاشا
٥. قەصیدەکەی نالی و، وەڵامەکەی سالم

ڕەنگە هەندێ شیعری تریشی دانابێ، فەوتا بێ، یا هێشتا نە دوزرابێتەوە.

-٩-

١ بەدە ئەحواڵی ئەشخاصێ کە خاصی موڵکی بابانن
لە بێدادیی فەلەک هەر یەک سەراسیمە و هەراسانن
٢ جەوانانی سەهی قەد بەسکە داماون لە بێ چیزی
لە ژێر باری ئەما هەریەک لە خەمدا میثلی چەوگانن
٣ لە بابانا گرفتارن پەرێشان خاطر و بێ کەس
بە جەمعییەت سیەهبەختانە وەک گێسویی خوبانن
٤ گەدان و بو گەدا دەرگانە واناکەن لە بێ چیزی
وەکو ئەڕرادی دانا هەر لە فیکری خانەبەندانن
٥ لە طوڵمی چەرخی دونپەروەر سەخی طەبعانی حاتەم دڵ
بە ڕاهی کویی دونانا لە هەرسو کاسەگەردانن
٦ بە دەستی کەشمەکەش هەرسو دڕا بەرگی خودنارانی
قەبابی نۆکەر و ئاغا هەمو بێ چاک و دامانن
٧ لە بابانا ئەمیستە چونکە قاوەی نۆکەری دوغە
لە حەلقەی ئەهلی حەسرەتا هەمو کەموڵە فنجانن
٨ ئەوانەی تورمە پۆش و شەهدنۆش و نازپەروەر بون
ئەمیستە خانەبەردۆش و ئەخۆش و زار و عوریانن
٩ ئەوانەی جێ نشیمەنیان لە کۆشەی تەختی حاکم بو
بە دەشتی شەهرەزورا جوملە وەک غولی بیابانن

١٠ دەلەرزن هەوری ئەو گەر بێتە ڕوی گەردون لە پایزدا
بە ڕوتی کۆنە خەزینۆشان لە فیکری بەرگی زستانن
١١ صەفی پاشانی باهنوغلی لە دێ ی کۆستە و دەباشانا
بە دەوری کەللەدا چوماغ'دەرکەف جوملە چوپانن
١٢ موریدی خانەقا زۆرن لە عەهدی عەدلی ڕۆمی دا
لە ناعمایانی بێ بەش حوجرەها جێ ی تۆبەکارانن
١٣ ئەگەرچی طاعەتی جەبرە وەلێ عیللەت بە بێکاری
وەکو قاری یەکایەک حافیظی سی جزمی قورئانن
١٤ لە طولی ڕۆژگارانا لە هەرلا خادم و مەخدوم
وەکو ئەصحابی پێغەمبەر عمومەن ڕۆژەدارنن
١٥ سیەهبەختانی بێ دەولەت، لە بەر بێ مالی و عوسرەت
گەهێ حەمالی مالانن، گەهێ عەللافی مەیدانن
١٦ .... لە فەوجی لەشکری ئیسلام
لە خەوفا طیفلی مەردوم وەک عەیالی ئەهلی زەنگانن
١٧ صەفی مەفروضی قەرزی ئیلتیزامی حاصلی ڕۆمی
لە ناو هەورامی و کوردا هەمو تەبدیل و پەنهانن
١٨ لە فیکری ئیلتیزاما شەو دەکەن شۆڕا لە بەر عوسرەت
سەحەر بۆ هەولی قوتی شەو لە ناو شارا پەرێشانن
١٩ ئەوانەی بەر شکستی ئیلتیزامی حاصلی ڕۆمن
لە تاو بێنەو نیە کاگەل چەرێنی میری جافانن
٢٠ زەرەرکردەی ئیجارەی پادشاهی چۆتە دەروێشی
ئەقیری مولکی هەوشار و غەریبی شاری تارانن
٢١ بە دیهقانی بڵاو بون دایەرەی بێ کەس بە قزیی دا
لە هەڵخە و دزکەرۆ و ئەوتی و دەلوجە و سەید سێنانن
٢٢ بە کەوبازی خەریکن دەستەی مەعزولی بێ ناغا
موقیمی قەهرەمان و مبولی و تیمار و باخانن
٢٣ حەیادارانی بێ حورمەت لە تاو بێ مالی و عوسرەت
ئەقیری دێ ی ئەقیرە و تەکیە و ئەستێل و تافانن
٢٤ گروهی چەمچەماڵی هەروەکو ئوستادی خونساری
لە دێ ی تەنکی... و تیمار و دۆلانن
٢٥ ئەریمانی قەدیمی موستەعینن بۆ خەرەک داری
بە یادی توربە و، کا و جۆ و ئەفسار و پالانن

٢٦ قەدیم تەن پەروەری نازن بە بازارا غوبار ئالود
ئەگەر گا باری کا ناوەر وەگەر هێزم فرۆشانن
٢٧ لە بیمی تازیانەی مەردی ڕۆمی سەیید و صۆفی
بە نومێدی گەزۆ و مازو لە بن داری مەریوانن
٢٨ هونەرمەندانی شێراوژەن، ئەوی دەستانی پیل ئەفگەن،
لە ڕوی غەوواصی ئەتراکا وەکو ڕوبە گوریزانن
٢٩ کوهەن سەوداگەری شاری لە شورا مەصلەحەت بینن
وەلێ نۆکەر بە بەقالی تەرازوبازی دوکانن
٣٠ کرێکارانی ناکەس بۆ باغەی کولبەیی دیهقان
لە خانەی کاولی نۆکەر پەیاپەی خشت کێشانن
٣١ بە ڕێ ی بیم و خەتەردا یەک بە یەک بۆ قاصیدی چاکن
بە بێ تەکلیفی ڕەهزەن، خود بە خود بێ چیز و عوریانن
٣٢ صەفی مەقروضی بێ تەوسەن لە سەهمی سەت سەتی ئەتراک
وەکو عاشق لە هیجرانا پەکایەک ئەشک ڕێزانن
٣٣ کەهێ تەلبولنەسەد بەسکە بە بێ سایەن لە وادی دا
وەکو مەجنونی سەحرایی لە بن خاری موغەیلانن
٣٤ کزە و دودی کەباب دەردێ لە مەطبەخهای بێ دودا
بە یادی قوتی شامی شەو جگەرها بەسکە بریانن
٣٥ طەلەب ناکا کەدا ئەد سوی سفرەی صاحیبی نیعمەت
لە تاو ئەحوالی بێ نانی لە هەرجا خانە میهمانن
٣٦ بە ظاهیر خوڕەم و شادن لە ڕوی تورکی ئەڕۆمی دا
لە دڵ دا گەرچی دیگ ناسا بە مەخفی جوملە جۆشانن
٣٧ بە ئەحوالی ملوکانی کەداپەروەر دڵم سوتا
لە بابانا ئەمیستە موستەحەققی خێر و ئیحسانن
٣٨ لە جەوری چەرخی گەردون بەسکە حەیرانن بە ناچاری
بە لەب خەندان و شادانن بە دڵ غەمگین و گریانن
٣٩ بە نامەردی سەراسەر میثلی گورگینن لە لای ڕۆمی
ئەگەر ڕوبین تەنی عەهدن وەگەر سامی ئەریمانن
٤٠ نیظامانی مولازم مەنصەبی ماضی بیحەمدیللا
لە لادێ دا بە دو شایی هەمو جۆچێنی دیهقانن
٤١ خەیانەت پیشەکانی ئەوجی برجی لە برسانا
بە ناچاری لە دێ ی صوفیلەرا وەرزێری دۆمانن

٤٢ مەلەخ طەیعەن لە هێشوی دەغڵی دیهقان بە هەر لادا
لە ناو جاڕی گەنم هەریەک وەکو داهۆڵی خەرمانن
٤٣ دریغا بۆ سوارەی خاصی پایتەختی سلێمانی
لە ترکە و قزلەر و قۆزخ بە ڕوتی جوملە گاوانن
٤٤ بەسێ سەگمەرگ و بێ عار و گرانجان و سوبوک عەقڵێ
ئەوانەی ئەهلی بابانن بە دڵ لەم عەهدە خەندانن
٤٥ لە ئەوضاعی سلێمانی ئەوانەی شاد و ئاسودەن
لە فەرعا نوطفەی حەیضن لە ئەصڵا جنسی شەیتانن
٤٦ لە ئەصڵا بانی ی ئەم کارە کاسبهای شەهری بون،
لە ئەمری فیتنە ئەنگێزا سەراسەر میثلی مەردانن
٤٧ گەهێ هەمدەردی ئەتراکن، گەهێ هەمعەیشی ئەکرادن
لە یەکلا مادەری بەڕڕەن، لە یەکلا یاری گورگانن
٤٨ لە ظوڵمی چەرخی چەپگەردش، دریغا حەسرەتا دەردا
بە میثلی سالمی بێکەس گەلێ کەس وێڵی شارانن.(٨)
هەروەکو بە سەرناوەکەی دا دەرنەکەوێ: «لە وەصفی پەرێشانی نوکەرانی بابان دا دوای ڕۆیشتنی عەبدوڵڵا پاشا بۆ قوستەنتینێ»، سالم ئەم قەصیدەی لە دوای لێخرانی عەبدوڵڵا پاشا و، کێشانەوەی بۆ بەغداد و، دورخستنەوەی بۆ ئەستەمۆڵ، هۆنیوەتەوە. والی بەغداد ئیسماعیل پاشای بە موتەصەڕریفی سلێمانی داناوە.
ئیسماعیل پاشا ئوردوی تورکی هێناوە. بنکە و بارەگای لە سلێمانی داناوە. بۆ ئەوەی شرێنەواری دەسەڵاتی بابان ئەهێڵێ، داوودەزگای پێشوی گۆڕیوە و، هی تازەی لە جێگا داناون. زۆر کەس لەوانەی لە سەردەمی دەسەڵاتی بابان دا خاوەن پلە و پایە و دەسەڵات و ئیمتیاز بون لابراون و لێ یان قەوماوە. ئەمەش کاری کردۆتە سەر باری ژیانیان.
سالم لەم قەصیدەیەدا باسی چەند شتێ ئەکا:
١. خراپی باری ژیان و هەلومەرجی گوزەرانی «هەڵبژاردە» ی دانیشتوانی سلێمانی: بنەماڵەی میرەکان و، کاربەدەست و موچەخۆرەکانی دەزگای بابان... ئەمانە بە جۆرێ لە ناز و نیعمەت کەوتون، کەوتونەتە سواڵ و، ناچار بون شوانی، گاوانی، حەماڵی و عەللافی... بکەن.
٢. هەندێکێ تریش لە ترسی زوڵموزۆری دەسەڵاتی تورک لە شاردا خۆیان گۆشەگیر کردوە خۆیان داوەتە خانەقا و مزگەوت و خۆیان بە نوێژ و خوێندنی قورئانەوە خەریک کردوە و، هەندێکی تریش لە دێهاتی دەوروبەری سلێمانی دا خۆیان حەشار داوە و، هەندێکیش ئاوارە و دەربەدەری شوێنان بون.

٣. لەو سەردەمەش دا، وەکو هەمو سەردەمێک، تاقمێکی قازانجپەرست و دوڕو خۆیان لە دەسەڵاتی داگیرکەر نزیک خستۆتەوە بونەتە هاوکار و چاوساغیان، لە گەڵ «دایکی بەرخ» شیوەنیان کردوە و، لە گەڵ «گورگ» گۆشتیان خواردوە. سالم جنێوی قورس بە مانە ئەدا کە لە «ئەوضاعی» ئەوسای سلێمانی «شادان و ئاسودە» بون.

٤. «کاسبەکانی شار» کە لە ناناراميی درێژخایانی سەردەمی دەسەڵاتی بابان و، ئەمانی ناسایشی گشتی و تایبەتی، دیارە ئەوەندە بێزار و هەراسان بون، هاوکارییان لە گەڵ دەسەڵاتی داگیرکەر کردوە. سالم ئەمان بە «بانی ئەم کارە»، واتە نوبالی ئەو مەینەتییە لە گەردنی ئەوان توند ئەکا. ڕاستییەکەی ئەمان بەرپرسی ئەو ڕوداوە نەبون، چونکە ئەمە ئەنجامی سیاسەتی ناوەندیی دەوڵەتی عوسمانی بوە، نەک پیلانی «کاسبەکانی شار».

٥. هەندێ بیروبۆچونی سالم سەبارەت بە «ڕەعیییەت» و «کاسب» و «پیشەکار» لەم شیعرەدا و لە شیعرەکانی تریشی دا هەیە، لە گەڵ تێگەیشتنی ئەم زەمانەدا ناکونجێن، بەڵام هەمو بیروبۆچونێ ئەبێ ببرێتەوە زەمان و زەمینی خۆی و، بە سەنگ و تەرازوی ئەو سەردەمە و، لە چوارچێوەی هەلومەرجی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، فەرهەنگی... ئەوساکەدا بکێشرێن، نەک بە [illegible] ێستا و، لە هەلومەرجی ئێستادا.

-١٠-

ستایشی عەزیز بەگی بابان

سالم قەصیدەیەکی درێژی تەرخان کردوە بۆ ستایشی عەزیز بەگی بابان. عەزیز بەگ کوڕی ئەورەحمان پاشا و، برای مەحمود پاشا و سلێمان پاشا و، مامی ئەحمەد پاشا و عەبدوڵلا پاشا بوە. کە تورک دەستی بە سەر سلێمانی دا گرتوە، عەزیز بەگ سەری بۆ دانەنەواندون. بەربەرەکانی کردون و، خەریکی ڕێکخستنی بەرگری بوە. سەرەتای قەصیدەکە بەمجۆرە دەس پێ ئەکا:

دەکا دنیایێ پڕ شۆڕش بە دایم فیتنەها پەیدا
بە نەیرەنگ و فسون هەردەم لە هەر مویێ وەغا پەیدا

تا ئەڵێ:

پەناهم شەهسوارێکە گوزەرکا گەر بە ئەلبورزا
دەکا نوکی سمی ئەسپی لە خارا توتیا پەیدا
بە حوجەت نێزە گەر لێ دا، سوپەر وەک کاغەزی قەندە
بە هەر ضەربێ لە گەڵ بازویی ئەو، حوکمی قەضا پەیدا

*

لە سەهمی حەملەیی ئەو، بۆ عەدو هەرجا حەزەر لازم

له دەس ئەو بو، کراسی ڕۆمیان شێوەی قەبا پەیدا

*

لە دەریای مەعرەکەی تیغی ئەهەنگی گەر نمایان بێ
لە ناو ئۆردوی تورکانا دەبێ شین و صەدا پەیدا

سالم، سەرەتای ستایشەکەی وەکو لە سەرەوە نوسراوە، بە «موبالەغە» دەس پێ ئەکا و، لە سەرانسەری قەصیدەکە دا ئەوەندە بە ئازایەتی و لێوەشاوەیی و سوارچاکیی عەزیز بەگ دا هەڵ ئەدا ئەگاتە رادەی هەڵنانێکی بێ تام. بەڵام بێگومان ئەم هەڵوێستەی سالم، هەڵوێستێکی سیاسی بوە و، جێگای ڕێز لێ نانە. سالم بە تەمای هیچ پاداشتێکی ماددی ئەبوە لە عەزیز بەگ. عەزیز بەگ لەو کاتەدا ئەک هەر دەسەڵاتدار ئەبوە، بەڵکو شۆڕشگێڕێکی یاخی بوە لە دەسەڵاتی زاڵی تورک و، دوایی‌تر لە هی ئێرانیش. سالم باسی عەزیز بەگ ئەکا وەکو قارەمانی ئەتەوەیی کورد لە بەرامبەر تورکی داگیرکەر دا. لەو ڕۆژەدا ئازایەتییەکی بێ وێنە بوە کەسێ زات بکا، بە چەک یا بە قەڵەم، بچێ بە گژ دەزگای حوکمرانی عوسمانی دا. ئەمە لە دولاوە غەزەبی بە سەر ئەو کەسەدا باراندوە: یەکەمیان، غەزەبی دەسەڵاتی داگیرکەر، کە ئەبو بە هۆی گیران و دەربەدەری و بێ بەشی لە هەمو ئیمتیازەکانی نزیکایەتی لە حوکم. دوەمیان، غەزەبی دژایەتی «خەلیفەی موسوڵمانان»، کە لەو سەردەمەدا لە بەر چاوی زۆر کەس، بە تایبەتی پێشەوایانی دینیی، «ئیطاعەت»ی «واجیب» و «فەرض» بوە.

درای دورخستنەوەی میرەکانی بابان «هۆشایی سەرکردایەتی» دروست بوە. سالم لە شیعرەکەی دا بە ئاشکرا باسی ئەمە ئەکا و، لە خوا ئەپاڕێتەوە عەزیز بەگ ڕزگار بکا یا بیگێڕێتەوە بۆ ئەوەی سەرکردایەتی مولکی بابان بگرێتە دەس و، لە دەس تورک دەری بهێنێ و، ڕەواجی بۆ پەیدا بکا.

عەزیزم وا لە ناو چاها خوداوەندا ئەجاتی دەی
لە چیهرەی ئەو بکا یەعقوبی دڵ ڕەمزی صەفا پەیدا
خودایا مولکی بابان بێ ڕەواج و قەڵبە، سا لوطفێ!
بە ئیکسیری وجودی ئەو بکا، وەک مسک، بەها پەیدا.

-١١-

شەڕی سوارەی بەبان و ئۆردوی ڕۆم

سالی ١٢٦٣ / ١٨٤٧ ڕێککەوتنی دوەمی ئەرزڕۆم لە نێوان دەوڵەتی ئێران و تورکیای عوسمانی دا بە چاودێری دەوڵەتە گەورەکانی: بەریتانیا و ڕوسیا، ئیمزا کرا و هەردو دەوڵەت پەسندیان کرد. ئەمەش بناغەی سیاسەتی هاوبەشی هەردو دەوڵەتی بەرامبەر مەسەلەی کورد و میرایەتیە کوردیەکان دارشت. پاشاکانی بابان ئیتر بواری موناوەرە و، ئەمبەر و ئەوبەریان ئەما.

سالی ١٢٦٤ / ١٨٤٨ نەجیب پاشای والی ی بەغدا، ئەحمەد پاشای بابانی بە یەکجاری لێ خست و، عەبدوللا پاشای برای لە جێگای ئەو دانا بە قایمقامی سلێمانی.

دوای نەجیب پاشا، عەبدی پاشا بو بە والی ی عیراق. محەممەد بەگی برای عەبدوللا پاشا، بەو هیوایەی ئەو لە جێگای عەبدوللای برای بکەن بە قایمقام، هەلات بۆ بەغدا. لە بەغدا گلیان دایەوە.

سالی ١٢٦٦ / ١٨٤٩ نامیق پاشای والی ی بەغدا، عەبدوللا پاشای بانگ کرد بۆ بەغدا، لەوێ گلی دایەوە. ئیسماعیل پاشای دانا بە قایمقامی سلێمانی و، هێزێکی ٢ هەزار کەسی لە گەڵ نارد. نامیق پاشا لە پێش دا محەممەد بەگ و، دوای ئەو بە چەند رۆژێ عەبدوللا پاشای بە گیراوی رەوانەی ئەستەمۆڵ کرد. ئەرکی ئیسماعیل پاشا لە سلێمانی دا ئەوە بو: شوێنەواری دەسەلاتی بابان نەهێڵێ و، دەسەلاتی ناوەندیی تورکی تێ دا دابمەزرێنێ.

ئیسماعیل پاشا یەکەمین حاکمی بێگانە بو لە سلێمانی.

عەزیز بەگی ئەورەحمان پاشا سەری دانەنواند و، کەوتە خۆ ئامادە کردن بۆ بەرهەلستی و، دەرکردنی ئۆردوی تورک. حسێن بەگی برای و، محەممەدئەمین بەگی کوری عوسمان بەگی برازای و، هەندێ لە بەگزادەکانی تری بابان و، هەندێ لە سوارەی هەمەوەند و هۆزەکانی تر بون بە هاودەنگی.

عەزیز بەگ و سوارەکانی هەمو رۆژێ لە دەوروبەری سلێمانی دا پەلاماری سەربازەکانی تورکیان ئەدا. هێزەکانی تورکیان شپرزە کرد بو. ئیسماعیل پاشا تەنگاو بو. موشیر نامیق پاشا هێزی زیاد و هەندێ تۆپی نارد بۆ بەهێزکردنی ئۆردوەکەی سلێمانی. بەلام عەزیز بەگ بەردەوام بو لە سەر شالاوەکانی.

عەزیزبەگ بە نیازی گرتنەوەی سلێمانی خۆی ساز دا. لەمەش دا محەممەدئەمین بەگ و، کورەکانی سلێمان پاشا: قادر بەگ و حەسەن بەگ و، چەند کەسێکی کە لە بەگزادەکانی بابان هاودەنگ و هاوکاری بون. پێ ئەچێ هەندێ لە بابانەکان لە ناو هێزی «نیظام» دا بوبن و بۆ «فیتڵ» بەڵێنی هاوکاریان پێ دابێ، بەلام لە کاتی شەرەکەدا بەڵێنەکەیان بە جێ نەهێنا بێ.

هێزی عەزیز بەگی بابان بە کۆمەڵ هێرشیان بۆ ناو سلێمانی کرد.

ئیسماعیل پاشای تورک بەربەرچی دانەوە. بە توندی تۆپبارانی کردن و، سەربازەکانی تورک ناو کۆلانەکانیان لێ گرتن. شەرێکی قورس قەوما. سوارەی بابان لە ئاگری تۆپ و تفەنگی تورک زەرەرێکی زۆریان پێ گەیشت و، شپرزە و پەرێشان بون. ژمارەیەکی زۆر کوژران. محەممەد ئەمین بەگ بە گوللە بریندار بو. بە زەحمەتێکی زۆر لە شار دەرباز بو. خۆی گەیاندە ئاوایییەکی دوری شار بەلام چونکە برینەکەی کاریگەر بو پاش ٣ رۆژ مرد.

ژمارەیەکی زۆریش گیران. براکانی ئەحمەد پاشا: قادر بەگ و حەسەن بەگ

و، سلێمان بەگی هەڵەبجەیی بە دیل گیران و، بە گیراوی ڕەوانەی ئەستەموڵ کران.
پیرەمێرد، لە کورتە باسێکی ئەم شەڕەدا، وەکو شەڕەکەی خستۆتە مانگی ناوجەژنانی ١٢٦٦ / ١٨٥٠ ەوە، ماوەی گەمارۆدانی لەشکری تورک و، باسی فێڵەکەیشی کردوە. ئەڵێ: «عەزیز بەگی مامی ئەحمەد پاشا عوسیانی کرد و، یەکجاریەک ڕۆژ دەورەی سلێمانی بەست. ئاخری بە فێڵ و، بە ناوی عەسکەری ئەحمەد پاشا و دەستە و دائیرەی موورتەددەکانەوە - واتە بە ناوی نیزامییەکانی ئەحمەد پاشاوە - کاغەزیان بۆ نوسی: وەرە ئێمە تەسلیم ئەبینا ئەویش بە دڵپاکی و بێ باکیی هاتە سەر قشڵە و تۆپخانە، لە پڕ دەستیانکرد تۆپ و تفەنگیان لێ کردن. زۆریان لێ کوشتن. هەمزەی مەسرەفی باپیرم لەو شەڕەدا پانزە برازا و کەسوکاری کوژرا. خۆیشی بە بریندارێ گیرا. لە چوخمەکەی حەساری ماڵی کاک ئەحمەدی شێخ حەپس بون. شەو پەنجەرەی شکان و رایان کرد.»
ئیسماعیل پاشای قایمقامی سلێمانی و ئەفسەرە داگیرکەرەکانی لەشکری تورک، لە ٢٩ ی ڕەجەبی ١٢٦٦ / ١٢ ی حوزەیرانی ١٨٥٠ دا، بۆ «پاکانە کردن و ئافەرین» ی محەممەد بەگی کوڕی خالید بەگ و کوڕەکانی: عەبدوڵلا، عەبدوڕەحمان و، حسێن، کە ماوەی چل ڕۆژ، بە ٣٠٠ سوارەوە لە سەنگەری تورک دا دژی عەزیز بەگ جەنگیون، شەهادەتنامەیەکیان نوسیوە. هەر ئەمانەش فێڵیان لێ کردوە. لە بەر نرخی مێژوویی ئەم بەڵگەنامەیە لێرەدا دەقاودەق وەکو خۆی ئەینوسمەوە:
لە بەگزادە و خانەدانە قەدرگرانەکانی سلمانیی: محەممەد بەگی کوڕی خالید بەگ، کە دڵسۆز و گیانبەخشی سەڵتەنەتی سامدارتانە و گەیشتۆتە ئەمەنی تەواو و، لە لایەن هەموانەوە و، بە تایبەتی لە ناو عەشیرەتەکەی دا پەسەند کراوە و، ڕاستگۆیی و خزمەتکوزاری شایستەی پەسەندی شاهانەتان بوە، لە گەڵ گەیشتنی عیزەت مەئاب ئیسماعیل پاشای دانراو بە قایمقامی سلێمانی، میری ناوبراو لە ناوچەی قزڵجەدا لە کاتی یاخی بونی بەگزادە و نۆکەرەکان دا، چالاکانە کاری کرد بۆ ڕاکێشانیان و پیاوی تایبەتی ناردە سەریان و، بە هەمو جۆرە ئامۆژگاریی و دڵدانەوەیەک لە گەڵیان خەریک بو.
بە بۆنەی ئەو کارە چاک و ڕاستانەی خۆیەوە کە بە کاری برد و یاخییەکان و مرخالیفەکان لێیان ئەبیست و گوێڕایەڵی ئەبون، هەروەها لەو ساتەی کە ڕێگاوبانی هاتوچۆنیش بەسترا بو، ئەو لە ناوچەی قزڵجەوە پتر لە ٣٠٠ سوار و پیادەی خۆی هێنا بۆ سلێمانی و لە لایەن پاشای ناوبراو ڕێنمایی کرا و دامەزرا و، خۆی و ماڵ و کەسوکار و، ڕۆڵە گیانبەخشەکانی شەو و ڕۆژ لە قشڵەدا پێشخزمەتی پاشای ناوبراو بون و، تا بە سەر چونی ترسی یاخییەکان، ماوەی ٤٠ ڕۆژ نەگەڕایەوە ناو خێزانەکەی.
لە ڕۆژانی شەڕیش دا، لە لایەکەوە خۆی و کوڕەکانی: عەبدوڵلا بەگ و

عەبدوڕەحمان و حسێن بەگ، هاوکاری ئەو سوارە و پیادانەی ژێر فەرمانی بون و، خەریکی بەرهەڵستی کاری ترسناکی ناڵەبارەکان بون، کە بە غیرەت و دڵسۆزییەوە، خۆیان لە ڕویان دا توند ڕاگرت. لە لایەکی ترەوە، ئێمە لە دڵپاکیی و ڕاستگۆیی و بە جێهێنانی ئەرکیان دڵنیا بوین.

لە کۆتایی دا، لە بارەی غیرەت و دڵسۆزیی ناوبراوی میری ناوبراو و کوڕ و بەگەکانی کە باس و تاریفیـان تەواو نابێ و بەراوردی وێنەی بەگزادەکانی تر ناکرێن، لە هەمو ڕویەکـەوە شایستـەی لێبـوردن و مـەرحەمـەتی گـەورەیی پایەبەرزیتانە.

لە بەر ئەمانە، ئێمە ئەم شەهادەتنامەیەمان بۆ بارەگای بەرزتان نوسی و پێشکەشمان کرد. ئەرمان فەرمانی حەزرەتتانە. لە ٢٩ی ڕەجەبی ساڵی ١٢٦٦ دا

بەندە میرناڵای پیادە حەسەن
بەندە میرناڵای ئەندامی ئەنجومەن ئیسماعیل راتب
بەندە میر لیوا و قایمقامی سلێمانی ئیسماعیل
بەندە بێکباشی پیادە تاهیر
بەندە بێکباشی سواری محەممەد شەفیق
بەندە کاتب لیوای سواری سەعید
بەندە قۆڵئاغاسی پیادە حسێن
بەندە قۆڵئاغاسی سوارە عومەر
بەندە یوزباشی پیادە حسێن
بەندە مولازمی پیادە محەممەد

*

ئەمە دوایین شەڕی بابان بو لە گەڵ دەوڵەتی عوسمانی.

عەزیزبەگ لە گەڵ ژمارەیەکی کەم دەرباز بو. ماوەیەک وێڵ و سەرگەردان لە ناوچەکانی سنوری ڕۆم و عەجەم دا سوڕایەوە. حکومەتی عوسمانی داوای لە ئێران کرد، حاکمی کرماشان، عەزیز بەگ دەربکا. عەزیز بەگ لە هیچ لایەکەوە هیوای نەمابو. سەرەنجام بە تەنیا ڕێگای ئەستەمبوڵی گرت و خۆی بە دەستەوە دا. لە جێگایەکی دور لە کوردستـان دەس بەسـەر دایان ناو مـوچەیەکی مـانگانەیان بۆ بڕییەوە.

میرەکانی بابان لە کوردستـان دورخرانەوە، ئەگەرچی زۆریان پلەو پایەی دەوڵەتییان پێ بەخشین، بەڵام هەتا مردن ئەیان هێشت جارێکی کە پێ بنێنەوە سەر خاکی کوردستان.(٩)

سالم ئەم شەڕەی بە هەڵبەستێکی درێژ هۆنیوەتەوە. دیەنی شەڕەکە وەکو شەڕێکی نەتەوەیی دژی دەسەڵاتی داگیـرکەر و، عەزیزبەگ وەکو قارەمانێکی

نەتەوەیی شەڕی بەرەنگاری بێگانە هاس نەکا.

١ لێم گەڕێن با گۆشەگیر بم، دەستەونەژنۆ، کەف زەنان
کێژەڵۆکەی بای نەدامەت تاری کرد صەفحەی جیهان
٢ شارەزور بەحر و، سلێمانی لەسەر ئەو کەمیە ڕەنگ
بۆ شکستی وەک نەهەنگ بو لێتنەیی ئاخرزەمان
٣ کێ دوعای کردبێ بە سۆز ئەمساڵ لە کشتی شەهرەزور
دابپارێنێ لە تەنخوای تەرزە، ڕۆژی ئاسمان؟
٤ ڕاستە گەردون چابوکە بۆ ڕەنگی بەد ڕێتن، وەلێ
ئاڕژێنێ ڕەنگێ بەم ڕەنگە بە موددەی صەد قیزان
٥ بەزمی صەیدی ئێمە صەیاددی فەلەک کارێکی کرد
ڕەنگە بالای تیرتەددان بێتە تەرکیبی کەمان
٦ ضیعفی طالیع جاذبیە وەک کەهرەبا بۆ خوێن و دەم
سەیری چیهرەی بەختی من کەن بو بە ڕەنگی زەعفەران
٧ نەوبەهاری من خەزانە و لێنکهی صوبحم تەموز
پرتەوی ماهە غەم و چاکی دەرونم وەک کەتان
٨ ئاگری نەکبەت لە خەرمەنهای طالیع کەوتوە
شەمعی دەوڵەت هەر طەرەف دەگرا هەمو خامۆش کران
٩ حەلقەدەین یاران بلا ئاشوفتەبەخت و تیرەڕۆژ
ڕۆژگار دنیای لە ئێمە کردە گێسوی دولبەران
١٠ هەوری بەدبەختی کە هاتە ڕوی فەلەک وەک ڕەنگی قیر
کەوکەبەی ماهی مورادی ئەهلی بابان بو نیهان
١١ صاعیقە و بەرقی نەدامەت ظولمەتی دا شەرق و غەرب
بەردەبارانە بە مەخصوصی لەسەر مولکی بەبان
١٢ چاوی عیبرت هەڵبڕە ئەی دڵ لە وەضعی دەهری دون
سەیرکە سا تورکی فەلەک چی کرد بە زومرەی کوردزوبان
١٣ چارسەرکەن ئەهلی دەروێش نانی مونعیمتان بڕا
لولە بو سفرە و نوالە، ون کراوە ظەرف و خوان
١٤ ئەهلی سادات و مەلا و حاجی بلا شێن کەن بە سۆز
دەفتەری ئەهلی وەظایف دیم عمومەن حەک کران
١٥ عەرصەیی مەیدانی چەرخە نیستە جەولانگاهی بوم
بو بە لانەی زالمی بەدخو ئاشیانەی بالەبان
١٦ دڵ لە میحنەت کەیلە تابی سەیری ئاوشارم نیە

عەینی چاوم خوێنی تێ زاوە لە داغی مەردومان
١٧ بێ زەبان، کوکوزەنان، هەر خانەدان، تێ دەفکرم
عەنکەبوت خواجانشینەو جوفتە جوغدن دیدەبان
١٨ حاکمە ڕۆمی لەسەر تەختی سولەیمانی درێغ
کەوتە دەستی دێوی دون موهری سولەیمان ئەلئەمان
١٩ مەجلیسێ وابێ موشەخخەص دودی گزکرد عودە بۆی
دەروێش ئاغا بو، لە جێ ی مستۆ هەمو شەو نەغمەخوان
٢٠ عەزل و نەصبی کرد بە تەدبیری کەیا مەنصوری ڕۆم
قاوەچی ئەولای قاپیی بێت و، سوران پالەوان
٢١ کێ دەکا تەقسیمی مەنصەب وا موقابیل شەننی شەخص
بۆ عەزیز سەروازی کەوم و حاجی قادر ئاشەوان
٢٢ ئالوگۆڕی مەنصەبی دو شەخصی عالیجاه کرا
مەحمودئاغای زل حەکیم باشی، حەمامچی باجەجان
٢٣ کوڵ بە دزش، با خەرقە پۆش بێ، تاج و کەشکوڵ هەلگرن
ڕو بکەنە ئەملاکی (...) بچنە شاری خامۆشان
٢٤ ئەسکەمل بێتن قەراریان دەن لە جێ ی ئاغالەران
مەجلیسی شورا ئەمێستە خاصە بۆ ئەصنافەکان
٢٥ وا کەریم ئاغای ئەنێ تەدبیری هەستەی جاف دەکا
خالە هۆمەر داروغەی شارە و مودیری حاجی ئەحان
٢٦ کەس ئەچێتە پێشەوە حاجی غەنی تەدبیریە
مەئموری ئەهتی نفوسە و شاغیلی باجی دوکان
٢٧ حاجی میرزا کەوتە ناو کار و تەرازوی شاردەوە
مەصرەف ئاسا حاسیبە بۆ خاصەجاتی مالوان
٢٨ میری خولمار و دەلێن ئەمساڵ مەظەنە صالحە
باز بە جەبباریان سپارد باقڵ نوموری دژمەکان
٢٩ ئاغەطاها مەشوەرەنجویە لە گەڵ سەرکاتبی
وادەزانم وەرگرێ حوکمی چیاسەوز و شوان
٣٠ بۆ گەڕانی دەوری شار ئەمشەو مەلا یونس دەچێ
مشتەکەی کورز و، کەمەندی کشتەک و، دەرزی سینان
٣١ حامید و، وەستا حسێنی کوڵ لە شارا گەزمەچین
هەردو بۆ خوێن ڕێتنی دز کوبەکو توشنەن بەجان
٣٢ شیری تەیجی، تیری دەرزی، زەرگی نیوکەز، زەرعی ڕم

ئەخ کەمەند، ئەسپەر وتو، جەوشەن پەتی، بەن تەردەوان

٣٣ ئەلبەئەلبی هەی پکوژ هەلسا لەدەشتی چوارباغ
قادری دەللاکە هەرشەو تا سەحەرگەهـ پاسەبان

٣٤ سەتلی سەرج و، سینیی تەپل و، ئەسپی قاپقاپی حەمام
لزنکی جەوشەن، شیری گزلک، تۆپزی گازی ددان

٣٥ وا موسەللەح بون بە ئەسباب، پەلی ئەجاڕڕی شار
بۆ کەمینگاهی گوزەر وەک شیری بەندی بەردران

٣٦ ناخج و تیر و کەمان و زەرگ و دەشنە و دەهرە بو
ئەسکەنە و تێشە و مشار و لێسک و مەنگەنە و.کەوان

٣٧ چاکی کرد میرزا سلێمان پاسی دەککەی زیندرو
سەنگەری دەستگایە بۆ شەڕ، شەو هەتا وەختی بەیان

٣٨ مشتەیی نایە هەمانە و دەیوشێنێ میثلی گورز
کازنی تیژی ئەخەج، زوپین درەفش، ئەسپەر هەسان

٣٩ مونیسی خاص و ئەدەب ئاموز پاشایە بزە
بۆ ئەدیی چون دزەش بێنێ لە تیمار و کچان

٤٠ باشخەپاطی خەرقەیی کەهیا ئەلەی کۆپاندرو
ئەحمەد ئاغای دەرزیباشی بو بە قاطرچی خەران

٤١ هەی پەنا بە خودا لە دەس ئێلی ئەوارەی دەوری شار
کافرۆشی و چنگنی و چرچانی و جافی تەلان

٤٢ عەزمی هەر کارێ بکا فەرضەن ئەگەر کاک ئەحمەدە
وای دەمالێ سێ کەڕەت تا دێتە کانی ئاسکان

٤٣ بۆ ئەجیبانی ولایەت بونە ئافەت ئانەجیب
جامەیی شەهری لە دەست صەحرانشین بەس، دادڕان

٤٤ بالەنی و ئەولا سوتەڵ هەردو شەریکی قیسمەتن
ئەهتی طوغرا بون بە حوکمی ماوەت و سەمتی قەشان

٤٥ لوطفی ڕۆمی پرتەوی ڕۆژە لە نیک و بەد دەدا
لەقلەق و نێریش دەچن بۆ ضابیطی ئەهری مران

٤٦ کەس ئەلێ ڕۆمی لە تەسخیری مەمالیک چاپوکن
سستیی بەختی عەشیرەت بو بە چالاکیی ئەوان

٤٧ وەرنە ڕۆستەم وەک ئەمان کەی دێتە دەست بۆ چاپوکی
وا بە جورئەت، وا بە غیرەت، وا پەل و صاحیب سینان

٤٨ وەختی حەملەی ڕۆژی مەیدان موددەعی وا پێ دەکەن

دیته لەرزش بن ی ڕیکاب و ، سست دەبن دەستی عەنان
٤٩ شیری بیشەی موڵکی بابان، مەردی مەیدان، ظاهیرە
کەر کەسێ بیبینیتە خاطر دەستوبردی گەرمیان
٥٠ مەرگی تورکانی جەفاجو صەد قەدەم پێش گوللە کەوت
تا پەلە ئەنگوشتی بزمێ، ئەو کەبشتە سەر نیشان
٥١ ئیختیراعی تورک لە دڵ دا مەشقجوی شێوە شوغاڵ
یەککە تازی کورد لە دونبالی وەکو شێری ژیان
٥٢ خۆ لە بیمی تیغی جان فەرسای میر ئەو ڕۆژە تورک
میثلی کەوباری هەڵتۆبێ شەش جیهەت لێک هەڵوەشان
٥٣ هەر کە شوعلەی ماهیچەی تیغی بورەهنە بو ظهور
وەک قولنگی شەو چرابێ تێکەڵاو بون ڕزمیان
٥٤ گوللە تۆپ وەک تۆپی قایش بو لە ناقار غیرەتی
طەبعی جزبای بەزمی شللیک بو لە جێ ی سینەکەمان
٥٥ بۆ تەیماری مەعرەکە تیغی بە ڕوتی نابرێ
بۆ جەلای جەوهەر لە خوێنی موددەعی وردەگرێ قان
٥٦ شۆری مەخفی ڕزمیان زانیوتە بۆ ظاهیر دەبو
نوکی نەی دەیخوێنند لە دڵیانا هەمو ڕازی نیهان
٥٧ نیسمی قابیض بو لە جێ ی جەوهەر لە حەربە ڕەزمی ئەو
وەک چەپەر پۆستەی ئەجەل هات و بەتورکی دا نیشان
٥٨ وەختە بو تای پیرەهەن کفنی حەیات کەن بۆ مەمات
هەر لە ناکاوا نیظام دایان لە ڕیزی باڵەبان
٥٩ ناهی ئەم حاکمانە تەحقیقە ئەگەر ئەگرێ نیظام
قەومی نوحیش دەچنە جەننەت بێ شک و شوبهە و گومان
٦٠ صەرفی ئەقدی ڕۆحی شیرین بو هەتا پەروەردە بون
بەچە گورگ ناسا لە ئاخر کەوتنە کۆزی دودەمان
٦١ فەرقی فەخری میرئالا کەبیە بەهرام و ئەسەد
کەوتە قەعری چاهی غەم لەو حاڵە میری بازیان
٦٢ باز وەکو بازی تەوار دەورێکی کرد و هاتەوە
دەوری کەهیا و شاری دا دیسان بە ڕاڕای نۆکەران
٦٣ ئاغەلەر وەک گورجکی گا هەریەکێ فیکرێ لە دڵ
خۆ نیظامیش مثلی سوسن جوملە خودڕو و دوزبان
٦٤ هاتە ژێر پاساری تەنگ لەشکر ڕیکاب ئەندەر ڕیکاب

کەوتنە سەرکزڵان و بێ ڕێگە عەنان ئەندەر عەنان
٦٥ بو بە جێ ی بەبر و غەضەنفەر کوچە کوچە و ناوسوقاق
سەرمەحەللە ڕەنگی بێشەی گرت لە نێزەی جان ستان
٦٦ ڕەنگی صەحرای مەحشەری بو شیوەکەی لای پیرمەسور
گرمەگرمی تۆپی ڕۆمی، هەوهەوەی سوارەی بەبان
٦٧ بەیەکی تەقدیر بو بە سەقا ڕاویەی ظولمی بە دۆش
ئاوی ئەلماسی بە تیری ڕێتە حەلقی تەڕدلان
٦٨ نارەقێ، نابێ، ئەبو غەیرەز شەرەنگ مینایی تیغ
بێخودی ئەشئەی خەمزشی تا حەشر بو بۆ یەلان
٦٩ بو بە جاروبی محەللە هەر طەرەف پەنجەی پەڕیو
پێکراو بێ پێ لە مەیدان، پەهلەوان وەک پالەوان
٧٠ سەن سەنی سوارە نیظام و، کێل ئولانی تورک ئوجاخ،
بکرەبکرەی کورد زەبان و، ئاخ ئاخی تورکمان
٧١ قەهرناک و سەربورەهنە، ئاتەش ئەفشان، حەملەوەر
جەنگجو بون، یەک بە یەک، هەر سو وەکو بەبری بەیان
٧٢ هەی خودا ڕۆ لەو دەمە چی کرد غەوای تۆپ و تفەنگ
سەرزەمین تاریک و، دنیا تۆز و، کەڕ گوێ ی ئاسمان
٧٣ ماهی طالیع ڕێ ی مەحاق و ڕۆژی نەکبەت جیلوەگەر
خەرمەنی شادی لەبەر با، بەرقی غەم ئاتەش فشان
٧٤ لاغیربی طالیع شکاندی حەسرەتا بازوی قەوی
ئەختەری بورجی موظەففەر خۆی لە نیمە کرد نیهان
٧٥ گەرچی پێشاپێش بە هەیبەت چون و ئازا کەوتنە ماڵ
حەسرەتا باز هەم ئەیان زانی نیظام وا بێ حەیان
٧٦ سێ بلوک لای پشتی گرت و، سونگی دەوران هاتنە پێش،
فیرقەیێ لای پیرمەسور و نیوی کزلانی ئەحان
٧٧ پێشی دەمیان نزغلەمەی تۆپ، پشتی سەر ئەو ئاگرە،
کەییە چەرخی هەفتەمین، لەو حینەدا، ئاه و فوغان
٧٨ غەیری تیغی تەڕ گەروی لەب تویشنەکان ئاوی ئەدی
کوشتەکانی کوردزەبان دەتوت شەهیدی کەربەلان
٧٩ گوێ ی فەلەک کەڕ بو لەبەر ناڵەو ئەفیری ئەهلی شار
لامەکانی گرت صەدای ناڵە و فوغان و ئەلئەمان
٨٠ موددەعی کوێر بێ! نیظام نیفلیج! مەکان ژێروزەبەر!

میری سورداش و، ئەمینەی پیاوی، هەردو ئەنگوان
٨١ گەر عەشیرت گریە کەن هەریەک هەتا دەمرن کەمە
کوشتنی ئەو، بای موخالیف بو لە شەمعی دودەمان
٨٢ رۆژی تەتل ئەمڕۆیە ئەلحەق «وا حوسەینێ» ی پێ دەوێ
بۆ ئەدایی قەضییە سەراسەر نیلگونە ئاسمان
٨٣ یادگاری حاکمان و، جانشینی سیلسیلە
نامورادو ئەوڕەس و، مەقصەد ئەدیبو ئەوجەوان
٨٤ سا ئەلەک کەیخوسرەویی خوێنی سیاوەش گوم مەکە
ڕۆستەمی ثانی عەزیزە و، موددەعی تورانییان
٨٥ قادری قودرەتنوما تۆ قودرەتی خۆت کردە کار
قادری ئیمەت موسەلسیل خستە بەندی ڕۆمیان
٨٦ وەرنە قادر تۆ دەزانی قەط کەسێ قادر نەبو،
وا بە مەقهوری، بکا قادر ئەسیری ڕۆمیان
٨٧ گوللە وەک تەرزە دەباری ئەهلی لەشکر کەوتنە یاڵ
پای ڕیکابیان قورص لەنگەر بو، سوبوک دەستی عەنان
٨٨ هاتنە ناو کۆزیلکەوە، چەندێک سەلامەت چونە دەر،
بەعضێ کوژران، جوملە گیران و، چەندێ ڕوت کران
٨٩ ئەم لەغەم دا هاتە جۆش، ئەو سیر و، ئەمیان بو غەنی
سەگ لە لاک، عەسکەر لە ماڵ و، دڵ لە تیغی قاتلان
٩٠ دەربەڕین باز مەیلی ئیقدامیان ئەبو لەو بیدعەتە
حەسرەتا یەک دڵ ئەکەینە شیوەکەی کردی کولان
٩١ گەر مەحەللی گریە بو ئەو وەختە من زۆر پێ کەنیم
پورە ماتان ئەحمەد ئاغای بردە شکڵی دژمەکان
٩٢ گەرچی میصرە شارەزور ئەمما خەرابە بێ عەزیز
ڕو دەدا لەم خەلقە ئاخر حاڵەتی کەنعانییان
٩٣ شێری بیشەی مولکی بابان بو عەزیز، ئەمما دریغ،
وەک گرێ ی داموسکی، بێ ئەو، تەومەکەی زو هەڵوەشان
٩٤ دیدە نابینایە وەک یەعقوب لە هیجرانێ عەزیز
تۆی خودا صاحیب مەکان و تۆی خودایا لامەکان
٩٥ کەوکەبەی بەختی عەزیزم وا لە چاها بێنە دەر
شەعشەعەی ئەمری مونەووەر کا زەمین و ئاسمان
٩٦ چنگلی شەهبازی بازی بازیانیی باز ئەدی

فش هەلات کەهیا لەسەر بەیضەی طەمەع وەک ماکیان
٩٧ بۆ مەداری نانی عوشرەت، قەط مەدارێکی نەبو
ناشەکەی طەبعی بە ناوی کەیدی ڕۆمی هاتە دان
٩٨ بەختی سوتێ، سا لە ڕێ ی حەق، «حەق» حەقی لێ وەرگرێ
بەدئەمەک گیری ئەمەک بێ، وەک ئەوانی دا بەمان(١٠)

ئەم قەصیدەیە چەند بابەتێکی گرنگی تێ دا کۆکراوەتەوە. من لە لایەنی ئەدەبیی نادوێم. ئەوەی لێرەدا من مەبەستمە لایەنی مێژوویی و، ناوەڕۆکی سیاسی و کۆمەلایەتی هۆنراوەکەیە. لێرەدا چەند کۆشەیەکی ڕون ئەکەمەوە:

١. گلەیی لە ڕۆژگار

سالم سەرەتای قەصیدەکەی بە سکالا دەس پێ ئەکا. چەند جارێ وشەی: فەلەک، گەردون، ڕۆژگار، ئاسمان، دەهری دون.. دوبارە ئەکاتەوە. ئەوەی بە سەر کورد هاتوە ئەیەستێنێتەوە بە بڕیاری فەلەکەوە. پێ ئەچێ سالم باوەڕی بە «قەدەر» هەبوبێ.

٢. تەشکیلاتی داوودەزگای حکومەتی

دوای ئەمانی دەسەلاتی بابان و، هاتنی دەسەلاتی تورک، وەکو بەشێ لە سیاسەتی چەسپاندنی دەسەلاتی ناوەندیی تورک کاربەدەستانی داوودەزگای بابانیان لابردوە و، هی تازەیان لە جێ داناوە. هەرچەندە هەندێ لە مانە کورد بون، سالم دژی ڕاوەستاوە. بە گاڵتە پێ کردنەوە باسیان ئەکا. چونکە فەرمانبەری تورک و هاوکاری ئەوان بون.

٣. شەڕی نابەرامبەری کورد و تورک

سالم باسی ئەم شەڕە ئەکا وەکو شەڕێکی نەتەوایەتی کورد لە دژی دەسەلاتی تورکی داگیرکەر. بەلام بە داخەوە باسی نابەرامبەریی ئەم دو هێزە ئەکا لە چەک و ژمارەدا. شەڕی تەنبەتەنی ناوشار، لە ناو شارێکی بچوکی وەکو ئەوسای سلێمانی دا، لە نێوان تاقمێکی شۆڕشگێڕ و، هێزێکی گەورەی وەکو ئۆردوی عوسمانی دا. بێگومان هەر نابەرامبەر ئەبێ. سالم بە شانازیەوە باسی ئازایەتی سوارەی بابان ئەکا، بە ستایشەوە لە هەلمەتی شێرانەیان ئەدوێ.

٤. ستایشی قارەمانەکانی شەڕەکە

ئەم شەڕە دۆڕاو بوە. یاداشتێکی ماددی پالی بە سالمەوە نەناوە بۆ دانانی قەصیدەیەکی وەها. ئەوەی پالی پێوە ناوە هەستی نەتەوایەتی و، خۆشەویستی قارەمانەکانی شەڕەکە بوە. ئەگینا ستایشی عەزیز بەگی یاخی لە دەسەلاتی تورک و، ستایشی میری سورداش و پیاوەکانەی کە هەردو لە شەڕەکەدا کوژراون و، ستایشی قادربەگ کە بە دیلی کەوتۆتە دەس هێزی داگیرکەر ئەبێ چ قازانجێکی بە سالم گەیاند بێ جگە لە ڕق و سزای کاربەدەستانی عوسمانی.

سالم زۆری بە ئازایەتی عەزیز بەگ دا هەڵداوە، بەڵام بێگومان، سالم ئەگەر لە عەزیز بەگ ئازاتر نەبوبێ، ئازابەتی ئەم لەو کەمتر نەبوە. پێوانەی ئازایەتی تەنیا شەڕە تفەنگ نیە. ئازایەتی لە دەربڕینی هەڵوێستی سیاسی، فیکری، کۆمەلایەتی دا وەکو ئازایەتی مەیدانی جەنگ یا بگرە زیادترە. پیاوێک لەو رۆژگارە تاریکەدا، کە زوڵم و زۆرداری تورک گەیشتۆتە ئەوپەڕی، ستایشی قارەمانەکانی شۆڕش دژی دەسەلاتداران بکاو، بە ئاشکرا هێرش بباتە سەر تورک و، بە ناو جنێو بەو کوردانە بدا کە هاوکاری داگیرکەریان کردوە. ئەمە سەرەڕای دوژمنایەتی کاربەدەستانی حکومەت، دوژمنایەتی لە گەڵ زۆر پیاوی دەسەلاتدار و بنەماڵەی کاربەدەستی سلێمانی بۆ دروست کردوە.

٥. گاڵتە کردن بە «ئەصناف»

خاوەن پیشەو دوکانداری بازاڕ هەمیشە و، لە هەمو شوێنێ، ئاسایش و ئارامییان ئەوێ. دیارە نائارامی سیاسی و، ملمڵانێ ی ناجوامێرانەی نێوان میرەکانی بابان دانیشتوانی شاری سلێمانی و ناوچەکەی بە جۆرێکی وا زۆر بێزار و هەراسان کردوە، کە دەسەلاتی تورک گەیشتۆتە سلێمانی دوکاندار و پیشەکارەکان و، هەندێ لە ئاغاکان... هاوکاریان لە گەڵ دەسەلاتی تورک کردوە، بە تایبەتی بۆ پارێزگاری ئاسایشی شار لە دز و جەردە.

-١٢-

مژدەی گەڕانەوەی عەبدوللا پاشا:
هیوایەکی نەهاتە دی!

عەبدوللا پاشا دوایین حاکمی بابان بوە لە سلێمانی. پێش ئەوەی بە یەکجاری لێ بخرێ و دور بخرێتەوە بۆ ئەستەمۆڵ، ماوەیەک لە لایەن والی بەغداوە بە «قایقام» ی سلێمانی دانراوە. لە سەر ئەمە زۆر کەس پلاری لە عەبدوللا پاشا گرتوە و بە «موچەخۆری تورک» لە قەڵەمیان داوە.

دەوڵەتی عوسمانی لاواز بو بو. دەوڵەتانی ئەوروپی تا ئەهات نفوزیان زیادی ئەکرد و، تەماعیان ئەکردە کەلاکەکەی. لە شەڕەکان دا ئەدۆڕا و، رێککەوتنی فورس و گرانبەهایان بە سەر دا ئەسەپاند.

بابی عالی لە شەڕدا لە گەڵ دەوڵەتانی ئەوروپی، بە ناوی «جیهاد»ەوە هێزی عەشائیری ساز ئەدا و، ئەیناردن بۆ بەشداری شەڕ. لە شەڕی قرم (کریمە) دا روسیا بالادەس بو. تورک باری گلا بو. بابی عالی ئەترسا ئێران ئەم هەلە بقۆزێتەوە بۆ پەلاماردانی تورکیا. عەبدوللا پاشا ویستی کەڵک لەم هەلە وەربگرێ. بابی عالی رێگایان دا بگەڕێتەوە کوردستان «موجاهیدین» ی بابان کۆ بکاتەوە بۆ هاوبەشی لە شەڕی روسیادا، یان وەکو هەندێ سەرچاوەی تر ئەڵێن: بۆ پاراستنی سنوری عوسمانی لە دەسدرێژی ئێران.

بێ ئەچێ عەبدوڵڵا پاشا هەواڵی گەڕانەوەی خۆی گەیاندبێتە کوردستان. سالم دیارە ئاگاداری گەڕانەوەی بوە، ئەو شیعرەی بەم بۆنەیەوە، هۆنیوەتەوە. عەبدوڵڵا پاشا گەیشتە بەغداد. والی ی بەغداد، ڕەشید پاشای گوێزلگلی (عەینەک لە چاو) ڕێگای نەدا بگەڕێتەوە کوردستان، لە بەغداد گلی دایەوە. لەمەش دا ڕەشید پاشا دو شتی کرد بو بە بیانو:

یەکەمیان، گێڕانەوەی میرێکی بابان بۆ ناوچەکە وا ئەگەیەنێ دەسەڵاتی تورک لە بەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەکەدا سەرکەوتو نەبوە، بۆیە کابرای کوردیان هێناوەتەوە.

دوەمیان، مەترسی ئەوەی، لەو کاتە ناسکەدا کە دەوڵەتی عوسمانی تونشی کێشەیەکی گەورە بوە لەوانەیە ڕێگادان بە گەڕانەوەی میرێکی کورد بۆ ناوچەکە، ببێتە هاندەری گەورەکانی کورد ئەم هەلە بە دەرفەت بزانن، لە دەوڵەت هەڵبگەڕێنەوە و شۆڕش بەرپا بکەن.(١١)

والی، عەبدوڵڵا پاشای ڕەوانەی ئەستەموڵ کردەوە. نەیهێشت بگەڕێتەوە سەر «موڵکی مەوروثی بابان». هیوا گەورەکەی سالمیش نەهاتە دی. دیارە تا ئێستا ناهەتی دەربارەی ئەم پیاوە کراوە، پلاری قورس و توالجی سوکیان تێ گرتوە، ئەگینا کەسێکی کوردپەروەری وەکو سالم بەمجۆرە ستایشی نەئەکرد و، بە تانوبۆی دا نەئەهات.

١ تیروەش دیمە گوزەشت و عەهدی نیسان هاتەوە
بولبولی بێدڵ لە دەوری گوڵ بە ئەفغان هاتەوە.
٢ سەختگیریی کرد ئەگەر سەرما وەکو ئەفراسیاب
بادی نەوروزی بە میثلی پوری دەستان هاتەوە
٣ لەشکری گوڵ جوملە خەندانن دەڵێن سەرما شکا
تا سلێیمانی صەبا بۆ دیوی زستان هاتەوە
٤ باخە پەژموردەی خەزان و خوڕڕەمی ئەوقاتی حوت
ماهی نەوروزی بە عەکسی ماهی ئابان هاتەوە
٥ بای شەماڵ هێنایە جونبوش قامەتی سەروی سەهی
بۆ خیابانی چەمەن قومری بە ناڵان هاتەوە
٦ سارە دلدادەی شکۆفەی شاخساری تەرفی باخ
بێخود و ڕەققاص و سەرمەست و غەزەلخوان هاتەوە
٧ بۆ شکۆفەی طیفل واری یەکشەبەی شاخی درەخت
ڕەحمەتی ئیزدی لە گەڵ هەر قەطرە باران هاتەوە
٨ ڕوبەڕوی طیفلی نەباتاتی چەمەن موشتاق وار

دایەی ئەبری بەهاری ئەشک ڕێزان هاتەوە

٩ دەنگی سەد ڕەنگی کولنگ و قاز و سۆنە و بۆرچین
سازوەش هەرسو لە گوێ سەبزە و شەتاوان هاتەوە

١٠ سەبری گولشەن کەن لە چیهرەی گوڵ شەوی نۆردی بەهەشت
هەر طەرەف بۆ بەجلیسی بولبول چراغان هاتەوە

١١ سەبزە وەک مەخمەڵ لە هەرجا فەرشە بۆ صەحنی چەمەن
مەوسیمی عەیش و طەرەب بۆ مەی پەرستان هاتەوە

١٢ بۆ دەماغم عەهدی گوڵ ئەفسوردەگی سەردی نەما
تا لە گولشەن دا بە سەرما بۆیی ڕەیحان هاتەوە

١٣ پێ ی وتم دوێ شەو لە کونجی مبحنەتا واضیح سروش
وا چراغی دودمانی ئەهلی بابان هاتەوە

١٤ چیهرەیی مەقصەد هوەیدا بو لە هەرجا صوبح وار
مژدە ئەی یەعقوبی دڵ، یوسف بە کەنعان هاتەوە

١٥ ئاشکارا هەر طەرەف هودهود لە پەروازا دەڵێ:
ڕوبەڕوی مولکی سەبا تەختی سولەیمان هاتەوە

١٦ بەرق وەش بۆ مولکی مەوروثی لە قوسطەنطینەوە
حاکمی مەنفی بە ئەمری صەدر و سولطان هاتەوە

١٧ ئاصەفی ثانی موڕەخخەص بو بە ئەمری پادیشا
بۆ نیظامی مولکی بەینی ڕۆم و ئیران هاتەوە

١٨ من وتم: چۆن بو لە ئاغدنگز ئەجاتی؟ دڵ وتی:
شاه کەیخوسرەو بە جەیحونا بە ئیران هاتەوە

١٩ فیتنەخێزە ڕاهی قوسطەنطین بە میثلی هەفتخوان
ئەم بە هەر خوانێ وەکو ڕۆیین تەن ئاسان هاتەوە

٢٠ نۆکەرانی بێ ڕەمەق کرد خیسسەتی طەبعی مونیب
بۆ تەنی موردەی خەلاییق یەک بە یەک جان هاتەوە

٢١ شەهد و تەڵخە لوطف و قەهری بۆ قەراری نیک و بەد
شاه ئەحل ئاسا بە یادی نۆش و نیشان هاتەوە

٢٢ خۆش نوما شمشێری ئەو بو وەک هیلالی شامی عید
ماهی ئەو دەرکەوت و عیدی ڕۆژەداران هاتەوە

٢٣ بۆ قیصاصی موستەحەق و تەبض و بەسطی موددەعی
شێری مەردی گوردی پیل ئەفگەن لە مەیدان هاتەوە

٢٤ خۆشە ئەمجا بۆ تەڕەددود بازیان و شەهرەزور

عادیلی نادرووش بۆ جانی دوزدان هاتەوە

٢٥ بێن بە هەم با دەنگی گریەی مولحید و خەندەی مورید
بۆ نەمانی کفر و ظولمەت بەدری نیمان هاتەوە

٢٦ شەب نشینانی خەفەت با زەڕڕەناسا بێنە رەقص
وا لە بورجی دەولەتا خورشیدی ڕەخشان هاتەوە

٢٧ چونکە دیهقان نۆکەر و، بەگ چەرچیە و، ئاغا بەقاڵ،
بۆ نیظامی نۆکەر و بەقاڵ و دیهقان هاتەوە

٢٨ بچنە سەر صنعاتی ئەووەڵ کەفشدۆز و پینەچی
حاکمی مەرکەزشوناسی ئەهلی دیوان هاتەوە

٢٩ دیم لە بابانا ڕەعییەت ظاڵم و نۆکەر فەقیر
مونعەکیس بو تەضییە وا بابی فەقیران هاتەوە

٣٠ شەق وەشێن ئامادە بن بۆ کاسبی شوڕانشین
پشتی لەشکر، صەدری مەجلیس، میری میران هاتەوە

٣١ گریە کا تا دەنگی دەردێ با کەریم ئاغای ئەنێ
حاکمی مەعزول کردەی ئەو بە شادان هاتەوە

٣٢ تەپڵی بدڕێنێ، عەلەم ون کا، جەنابی کاک ئەمین
قابیلی بەیداخ و تەپڵ و لەشکر و سان هاتەوە

٣٣ خۆی بە پەت ئەمجا بتاسێنێ مودیری پەت لە مل
صاحیبی چەتر و لیوا و طەوق و فەرمان هاتەوە

٣٤ خرس خو کەهیای ماضی بو لە دەشتی شەهرەزور
پێ ی بڵێن: خۆی ڕاگرێ، وا شێری غەڕڕان هاتەوە!

٣٥ چونکە شێوەی زاغی بو سەرکاری کەهیا مورددەتێ
بۆ شکاری ئەو لە سەردا بازی تەڕلان هاتەوە

٣٦ سەنگەری عەهدی عەزیز بەگ کەلکی کەهیا ناگرێ
صاحیبی شمشێر و درع و خود و خەفتان هاتەوە

٣٧ ڕەنگە ئەمجا بێتە کاران سەرحەدی مولکی سنە
ڕم وەشێنی مەعرەکەی دەشتی مەریوان هاتەوە

٣٨ کەڕ و ئەڕ با کەم بکا والی بە فەوجی چێشکەڕێ
پشتبەندی لەشکری وەندات و جافان هاتەوە

٣٩ طایری دەولەت بیحەمدیللا بە ئەمری شەهرەزور
بوستەعید و خورڕەم و یازان و تازان هاتەوە

٤٠ کەوتە ناو کەففی کەرەم دوبارە خەرجی شەهرەزور

طالعی دەروێش و موفلیس بو، کە قانان هاتەوە
٤١ من بە شک دەموت نەجاتی کەی دەبێ پاشا لە ڕۆم؟
دڵ وتی: سالم یەقینت بێ بە قوربان هاتەوە
٤٢ ئەهلی دانش حاتەمی بەخشش بە ئەبجەد کەن حساب
با ئەڵێن: کانی کەرەم کەی بو بە باهان هاتەوە؟(١٢)

-١٣-

شیعرنامەکەی نالی و،
وەڵامنامەکەی سالم:

١ قوربانی تۆزی ڕێگەتم ئەی بادی خۆش مرور!
ئەی پەیکی شارەزا بە هەمو شاری شارەزور!
٢ ئەی لوطفەکەت خەبیی و هەواخواه و هەمدەمە!
وەی سروەکەت بەشارەتی سەرگوشەیی حوضور!
٣ ئەی هەم میزاجی ئەشکی تەڕ و گەرمی عاشقان:
طۆفانی دیدە و شەرەری قەلبی وەک تەنور!
٤ گاهێ دەبی بە ڕەوح و دەکەی باوەشێنی دڵ
گاهێ دەبی بە دەم دەدەمێنی دەمی غورور
٥ مەحوی قەبولی عاطر شەمیمتە
گەردی شیمال و گێژی جەنوب و کزەی دەبور
٦ سوتا ڕەواقی خانەیی صەبرم، دڵ و دەرون
ئەیماوە غەیری گۆشەیی ذیکرێکی یا صەبور
٧ هەم هەم عەنانی ئاهم و، هەم هەم ڕیکابی ئەشک
ڕەحمێ بدەم ئاه و ئەشکە بکە. هەستە بێ قصور
٨ وەک ئاهەکەم دەوان بە هەتا خاکی کوبی یار
وەک ئەشکەکەم ڕەوان بە هەتا ئاوی شیوەسور
٩ بەو ئاوە خۆت بشۆ لە کودوراتی سەرزەمین
شاد بێ بە وەصلی یەکدی: کە تۆزی طاهیر، ئەو طەهور
١٠ ئەمجا مەوەستە تا دەگەیە عەینی سەرچنار
ئاوێکە پڕ لە نار و چنار و گوڵ و چنور
١١ چەشمێکە میثلی خۆر کە لە صەد جێ، بە ڕۆشنی
ئەورانی، نوری صافە لە سەر بەردی وەک بلور

١٢ یا عەکسی ئاسمانە لە ئاوێنەدا کەوا
ئەستێرەکانی ڕاکشێن وەک شەهابی نور
١٣ یا چەشمەساری خاطری پڕ فەیضی عاریفە
یەنبوعی نورە دابڕژێنێ لە کێوی طور
١٤ دەم وت دوچاوی خۆمە ئەگەر بەکرەجۆیی ئەشک
ئەبوایە تیژ و بێ ئەمەر و گەرم و سوێر و سور
١٥ داخڵ ئەبێ بە عەنبەری سارایی خاک و خۆڵ
هەتا ئەکەی بە خاکی سوئەیمانی یا عوبور
١٦ یەعنی ڕیاضی ڕەوضە کە تێدا بە چەن دەمێ
موشکین ئەبن بە کاکۆڵی غیلمان و زوڵفی حور
١٧ خاکی میزاجی عەنبەر و، داری ڕەواجی عود،
بەردی خەراجی گەوهەر و، جۆباری عەینی نور
١٨ شامی هەمو ئەهار و، فوصولی هەمو بەهار،
تۆزی هەمو عەبیر و، بوخاری هەمو بوخور،
١٩ شارێکە عەدل و کەرمە، لە جێگێکە خۆش و نەرم،
بۆ دەفعی چاوەزارە دەڵێن شاری شارەزور
٢٠ ئەهلێکی وای هەیە کە هەمو ئەهلی دانشن
هەم ناظیمی عوقودن و، هەم ناطیری ئومور
٢١ سەیرێ بکە لە بەرد و لە داری مەحەللەکان
دەورێ بدە بە پرسش و تەفتیش و خوارووژور
٢٢ داخۆ دەرونی شەق ئەبووە پردی سەرشەقام؟
پیر و فوتادە تەن ئەبووە داری پیرمەسور؟
٢٣ ئێستەش بە بەرگ و بارە عەلەم دارە شێخ هەباس،
یا بێ ئەواوو بەرگە کەڕاوە بە شەخسی عور؟
٢٤ ئایا بە جەمع و دائیرەیە دەوری کانی با،
یاخو بووە بە تەفریقەیی شۆڕش و نشور؟
٢٥ سەیوان ئەظیری گونبەدی کەیوانە سەبز و صاف،
یاخو بووە بە دائیرەیی ئەنجومی تویور؟
٢٦ ئێستەش مەکانی ئاسکەیە کانیی ئاسکان،
یاخو بووە بە مەلعەبەیی گورگ و لورەلور؟
٢٧ ئێستەش سورووشکی عیشقی هەیە شێوی ئاردار،
یاخو بووە بە صوفیی وشکی لە حەق بە دور؟

٢٨ داخۆ دەرونی صافە، گوڕەی ماوە تانجەرۆ،
یاخو نەسیری خاکە بە لێڵی دەکا عوبور؟
٢٩ سەیرێکی خۆش لە چیمەنی ناو خانەقا بکە
ئایا ڕەبیعی ئاهووە، یا چایری ستور؟
٣٠ سەبزە لە دەوری گوڵ تەڕە وەک خەططی ڕوبی یار
یا بوشی وشک و زوورە وەکو ڕیشی کاکەسور؟
٣١ قەلبی مونەووەرە لە حەبیبانی نازەنین،
یا وەک سەقەر پڕە لە ڕەقیبانی لەندەهور؟
٣٢ دەس بەندیانە دێن و دەچن سەرو و ئارەوەن،
یا حەلقەیانە صوفیی مل خوار و مەندەبور؟
٣٣ مەیلێ بکە لە سەبزە درەختانی مەدرەسە:
ئەوراقیان موقەددیەیی شینە یا نە سور؟
٣٤ حەوزی پڕی کە ئانییی دیدەی منە لەوێ،
لێلاوی دانەهاتووە وەک سەیلی شیوەسور
٣٥ ئێستەش کەناری حەوشەکە جێ ی باز و کەوشەکە،
یاریی تیایە، یا بووەتە مەعرەضی نوفور؟
٣٦ چاوێ بخە لە سەبزەوو سێرابی دائیرە
جێ جیلوەگاهی چاوەکەمە نەرمە یا نە زور؟
٣٧ تو خوا فەضایی دەشتی ئەقینکان ئەمبستەکەش
مەحشەر میثالە یا بووەتە چۆڵی سەلم و تور؟
٣٨ واصیل بکە عەبیری سەلامم بە حوجرەکەم
چیی ماوە، چیی نەماوە، لە هەیوان و تاق و ژوور؟
٣٩ ئەو غاری یارە ئێستە پڕ ئەغیارە، یا نە خۆ
هەر غاری یارە، یا بووەتە غاری مار و مور؟
٤٠ زارم وەکو هیلال و، ئەحیفم وەکو خەیاڵ
ئایا دەکەومە زار و بە دڵدا دەکەم خوطور؟
٤١ لەم شەرحی دەردی غوربەتە، لەم سوزی هیجرەتە،
دڵ ڕەنگە بێ بە ئاو و بە چاوا بکا عوبور!
٤٢ ئایا مەقامی روخصەتە لەم بەینە بێمەوە،
یا مەصلەحەت تەوەققوفە تا بەومی ئەفخی صور؟
٤٣ حاڵی بکە بە خوفیە: کە ئەی یاری سەنگ دڵ
«نالی» لە شەوقی تویە دەنێرێ سەلامی دور(١٣)

وەڵامنامەکەی سالم:

١ جانم فیدایی سروەکەت ئەی بادەکەی سەحەر!
ئەی پەیکی موستەعید لە هەمو ڕاهی پڕ خەطەر!

٢ ئەی میروەحەی جەمالی مەهاسای دولبەران!
وەی شانەزەن بە کاکوڵی تورکانی سیم بەر!

٣ جارڕوکەشی مەنازیلی جانان لە خەڵوەتا!
فەڕڕاشی فەرشی بەهاران لە دەشت و دەر!

٤ مالش دەدەی بە دەم لە دەمی خوابی صوبحدەم
هەم زولفی قیرەگونەوو هەم چیهرەیی قەمەر

٥ باری بە سروەکەت بە شنەی، ئەنگەبینی گەز
گرتویە جونبوشت بە هەم ناغوشی نەیشکەر

٦ وەقتی طەوافی عاریضی دولبەر شنۆیی تۆ
لەغزش دەخا بە طوڕڕە لە سەر تا بە پێ کەمەر

٧ کەی دێتە خەندە غونچە، دەمی، بێ وەزیدەنت!
گەر تۆ نەبی درەختی چەمەن ناگرێ ثەمەر

٨ ئیحیاکونی جەمیعی نەباتاتی عالەمی
ڕەعنا گوشا لە تەربیەتی قامەتت شەجەر

٩ ئابی حەیات و ئاتەشی ئەفسوردەیە دەمت
تەحریکی تۆیە گڕ لە تەنورا کە دێتە دەر

١٠ میحنەت ئەوەندە زۆرە، دڵم هێندە تەنگ بووە،
دودی هەناسەکەی سەحەرم هەوری گرتە بەر

١١ هیممەت کە چاپوکانە بە ئیجرایی مەطلەبم
لەم سەر بڕۆ وەکو بەرید و، لەوێ بێ وەکو تەتەر

١٢ بۆ موڵکی شامە نامەیی من، سوپی نالی یە
هەر حەرفێ، ئەو لە وەضعی ویلایەت دەدا خەبەر

١٣ پرسیویە طاهیرەن لە ڕەفیقانی یەک جیهەت
ئەحواڵی ئەهلی شەهر و ڕەفیقانی سەر بە سەر

١٤ لەو سایەوە کە حاکمی بابان بە دەر کران
ئەیدیوە کەس لە چیهرەیی کەس جەوهەری هونەر

١٥ تا بو بە جایی مەطلەعی خورشیدی بەختی ڕۆم
سوتا گیاه و، تەشنەرو خوشیکیدە بو ثەمەر

١٦ ناكەن هەوايی هيچ كەباہن ذەليلی شەہر
بوريانە بەس لە ناری غەما ہارەيی جگەر
١٧ جوز گاہ گاهی ئاہ و ناڵە لە نەيامی ڕۆميان
نەمديوە وا ببێ لە عەدالەت لەبی بەشەر
١٨ سەيوان برە لە شەخصی ستەمديدە خواروژور
هەر قەبری پڕ غەمانە لە هەر لا دەكەم نەظەر
١٩ جێ ی تورکەکانی ڕۆمە دەر و ژوری خانەقا
غافڵ هەمو، لە جای موريدانی باخەبەر
٢٠ ئەو حەوضە پڕ دەبو كە وەكو چاوەكانی تۆ
تەلحيرە ئاوی وەك دڵی مەردای پڕ كەدەر
٢١ سونا دڵم بە حالەتی جۆباری سەرچەر
لێڵاوە چەشمەساری وەكو چاوی بێ بەصەر
٢٢ ئەو دەشتە جابی جاڕی ياراسی حرجرە بێ
يەكسەر مەقامی ڕۆمييە هەر وەك تەمی سەقەر
٢٣ زستانی نەوەڵيی بو دڕا بەرگی شێخ هەباس
ڕۆمی ئەوەندە شومە لە شەخصيش دەخەن خەبەر
٢٤ وەك پيری ساڵخوردە، حەمە، داری پيرمەسور
مەشغولی لەغزشە هەمەجا، پايی تا بە سەرا
٢٥ ئەو بەردەكانی ئاوی نرا قەصنی شەخصەكە
دايان بە شاخی دارەكەيا توركی بێ هونەر
٢٦ وەك چاوی بێ غەمانە هەمو شيری ئاودار
بەس موشكيلە لە چەشمەيی ئەو قەطرە بێتە دەر
٢٧ ئەوسا مەكانی ئاسكە بو كانی ئاسكان
نيستە لە دەنگ و ڕەنگی ڕۆمی پڕە لە كەر
٢٨ تا دوزدی وەقتی نيمەشەبێ توركی بێ نيظام
دوزدن هەمو لە خەرمەنی مونعيم وەكو شەرەر
٢٩ شارێكە پڕ لە ظوڵم و، مەكانێكە پڕ لە شين،
جايێكە پڕ لە شور و، وڵاتێكە پڕ لە شەڕ
٣٠ ئەمرۆ فەضايی بازيكەهی جايی ڕەهزەنە
لەو دەشتە دێ لە غەيبەوە ئاوازی ئەلحەذەر
٣١ سەربانی پڕ لە كمژدوم و، ديواری پڕ لە مار،
كوڵانی پڕ لە ڕەهزەن و، صەحرايی پڕ خەطەر

٣٢ دڵ ناهەڵێ بڵێم چییە سامانی حوجرەکەت
هەر تاری عەنکەبوتە حیجابی بیرون و دەر
٣٣ نانێ صەدا لە پەنجەرەکەی جوز فوغانی جوغد
غەیرەز شەقامی مور نییە شوێنێ بێ گوزەر
٣٤ تو خودا بڵێ بە حەضرەتی نالی: دەخیلی بم
بەم نەوعە قەت نەکا بە سولەیمانییا گوزەر
٣٥ «سالم» صیفەت لە بێ کەسییا با نەبێ هیلاک
من کردم ئەو نەکا لە غەما خوێنی خۆی هەدەر
٣٦ ئەم مولکە نەظمی نابێ بە بێ ضەبطی واریثێ
بێ ئەو بە قەصدی ئەم طەرەفە با نەکا سەفەر (١٤)

پەراوێزەکان

١. بابانی: ١٥٠ - ١٥٢.
٢. بۆژیان و شیعرەکانی سالم و کوردی بڕوانە:
دیوانی سالم، بڵاوکردنەوەی: کوردی - مەریوانی، بەغداد، ١٩٣٣
دیوانی سالم، بڵاوکردنەوەی: گیوی موکریانی، هەولێر، ١٩٧٢
علاءالدین سجادی: «مێژوی ئەدەبی کوردی»، بەغداد، ١٩٥٢، ل ٢٢٨ - ٢٤٦، ٢٩٦ - ٣٠٨
د. مارف خەزنەدار: «لە بابەت مێژوی ئەدەبی کوردی یەوە»، بەغداد، ١٩٨٤، ل ٢٠١ - ٢٠٢، ٢٠٤ - ٢٠٦، ٢٣٥ - ٢٥٢
دیوانی کوردی، بڵاوکردنەوەی: کوردی - مەریوانی، بەغداد، ١٩٣١
دیوانی کوردی، بڵاوکردنەوەی: گیوی موکریانی، هەولێر، ١٩٦١

٣. وشە گرانەکانی شیعرەکە:
٣ - ١. ئەلویداع: خواحافیز. جای جانان: جێگای گیانەکان، مەبەستی شوێنی خۆشەویستەکانە.
٣ - ٢. موستەعید: ئامادە. بیلادی رافیضی: وڵاتی رافضییەکان. مەبەستی ئێرانە کە دانیشتوانی لە سەر مەزهەبی شیعەن. لەو سەردەمەدا کە حکومەتەکانی ئێران و عوسمانی ناکۆکیی مەزهەبیی نێوان شیعە و سوننەیان تیژ کرد بو، بە شیعەیان وتوە رافیضی و، لە ڕیزی موسوڵمانان دا دایان نەناون.
٣ - ٣. شاهی خوبان: شای باشەکان یا جوانەکان.

٣ - ٤. هیجرەت: کۆچکردن، دورکەوتنەوە. تار: تاریک، ڕەش. میهری ڕەخشان: ڕۆژی روناک.
٣ - ٥. مەشریق: ڕۆژهەلات، مەبەستی ولاتی ئێرانە کە کەوتۆتە ڕۆژهەلاتی مولکی بابانەوە. ڕەی: تاران و بەشێکی ئێران بێ ی وتراوە ڕەی. نیوەبەیتی دوەم ئەکونجێ لە باتی قیبلەیی جان، قیبلەیی جیهان بێ..
٣ - ٦. ئەشکی دیدە: فرمێسکی چاو. گولنار: دارێکە لە باتی دارهەنار، بەر ناگرێ، بەلام گولێکی سوری گەورە و جوان ئەگرێ. ناری بوستان: هەناری باخ.
٣ - ٧. صیحەت: لەش ساغی. وەصل: بە یەک گەیشتنی دو خۆشەویست. هیجر: بە جێ هێشتن، دورکەوتنەوە. مەرەض: نەخۆشی.
٣ - ٨. واضیح: ئاشکرا. سونبول: گولێکی بۆنخۆشی جوانە.
٣ - ٩. زەخم: زام، برین. ئاب: ئاو. پەیکان: تیغێکی تیژە لە ئاسن دروست کراوە. کردویانە بە نوکی تیر و نیزەوە. تەشنە: تینو. موژگان: برژانگ، برژۆل.

٤. وشە گرانەکانی شیعرەکە:
٤ - ٢. فەرامۆش: پشت گوێ خستن، لە بیر خۆ بردنەوە. میثاق: پەیمان. عەهد: بەلێن.
٤ - ٣. خاطر: بیر، خەیال. خوڕڕەم: خۆش. حوسن: جوانیی. میثل: وەکو.
٤ - ٤. سەحەر: بەیانی زو. صەدا: دەنگدانەوە. ڕەعد: هەورەگرمە.
٤ - ٥. لاکین: بەلام. سەنگین: گران، قورس. سەماع: بیستن. داد: شکات، سکالا. داددار: شکاتکەر.
٤ - ٦. ئیما: ئیشارەت. وێل: ئاوارە، سەرگەردان.
٤ - ٧. جەور: زولم. کۆتا کە: بیبڕێنەرەوە. بێ خەبەر: یەکەمیان مەبەستی «بێ هۆش» و دوەمیان «بێ ئاگا» یە.

٥. وشە گرانەکانی شیعرەکە:
٥ - ١. کۆی یار: بەردەرگای مالی یار. مەشهەد: شوێنی کۆبونەوەی خەلک، شوێنی کوژران یا شەهید بون. مەدفەن: گۆڕ، شوێنی ناشتنی مردو.
٥ - ٢. تەی کردن: بڕینی ڕێگە. ئابلە: ئاولە. وادی فیراق: دۆلی لە یەک جیابونەوە.
٥ - ٣. مەطلەب: مەبەست. نای: نەی، شمشال. حالی: تێگەیشتن. نەحوا: ئاوەرۆک
٥ - ٤. نێش: پێوە دان. گەزینی مار. حەیە: مار. گەزیدە: مارانگاز، مار

پێوە داو. حەی: زیندو.

٥ - ٥. عەیشی وەصل: ژیانی خۆشیی بە یەک گەیشتن. ئەندوهی هیجر: خەمی دوری و لە یەک جیا بونەوە. مەوسیم: وەرز، کات. نوردی بەهەشت: دوەمین مانگی ساڵنامەی ئێرانیە، لە نێوان مانگەکانی فەروەردین و خورداد دایە، خۆشترین مانگی وەرزی بەهارە. دەی: دەهەمێن مانگی ساڵنامەی ئێرانیە. سەختترین مانگی وەرزی زستانە.

٥ - ٦. حوجەجەت: بەڵگە و بەیانوی سەلماندن. روخ: رو. صیدق: راستگۆیی. مایل: نارەزوکەر. سێب: سێو. بەی: بەهێ. لای شاعیرانی ئەو سەردەمە سێو نیشانەی رەنگسوری و، بەهێ نیشانەی رەنگزەردی بوە.

٥ - ٧. لەعل: بەردێکی بە نرخە لە خشڵ دا بە کاری ئەهێنن. دەمیان بۆ جوانی و رەنگی ئاڵ شوبهاندوە بە لەعل. دەور: مەبەستی ریزی دانیشتنی مەیخۆشەکانە کە ساقی بە ریز جامیان ئەداتێ. قیسمەت: بەش. جەم: جەمشید، یەکێ لە شاهە گەورەکانی ئێرانە جامێکی هەبوە وەکو ئاوێنە هەمو دنیای تێ دا دیوە.

٦. وشە گرانەکانی شیعرەکە:

٦ - ١. سینە: سنگ. سەخت: رەق. نەظەر: تەماشا کردن. جوز: جگە. لەختی جگەر: پارچەی جگەر.

٦ - ٢. روسەختی: روقایمی. تاب: تاو، توانا. غەمزە: نیگاکردن. بەعدەزین: دوای ئەمە. جەوشەن: زرێ، کراسێک بوە لە زریزەی ئاسن دروستکراوە کاتی شەر پۆشیویانە.

٦ - ٤. فەرد: یەک بەیت شیعر. عار: شورەیی. رشتە: ملوانکە، زنجیرە. خەرموهرە: موروەکەرانە، کوژەکە کەرانە. هەم سلک: لە ریزی یەک دا دانان. گوهەر: گەوهەر. وڵاخی بار هەڵگرتن لە بەر خۆشەویستی و بۆ رازاندنەوەی دەنکە مورویی گەورەیان ئەکرد بە سەر کەللەی دا.

٦ - ٥. لەب: لێو. بوسە: ماچ. مایە: سەرمایە. دەمی ئاخیر: کاتی د. اهەناسە، سەرەمەرگ. تەلەف: فەوتان و، لە ناوبردن. سەودا: مرعامەلەی بازرگانی.

٦ - ٦. پایان: کۆتایی، تەواو بون. مەحض: لێرەدا لە باتی سەرەرای بەکاری هێناوە. حاجب: پەردەدار، دەرگاوان. وەجەب: بست.

٦ - ٧. رەشک: حەسودی. نوطق: قسە کردن. هەجو: پێچەوانەی مەدح.

٦ - ٨. گوزەر: تێپەرین.

٧. شیعرەکانی حاجی لە چاپی هەولێری دیوانەکەی حاجی قادری کۆیی

وەرگیراوە و، شیعرەکانی سالم لە بەر دەستنووسێکی ماموستا ئەجمەدین مەلا نوسراوەتەوە و، شیعرە فارسیەکانی م. خالیدیش لە بەر چاپی تارانی دیوانەکەی م. خالیدا ڕاست کراوەتەوە.

وشە گرانەکانی شیعرەکە:

٧ - ١. کەیل: پر. جەمعی مەردومان: کۆمەڵانی خەڵک. کەنارگرتن: گۆشەگیری. پیرەمێرد لە سەر هەمان کێش و قافیە شیعرەکەی م. خالیدی کردوە بە کوردی. ئەم بەیتەی وەها وەرگێڕاوە:

ڕۆژی جەژنە من تەریک و بێ بەشی دیداری یار
خەڵکی خوڕڕەم، من بە خوڕڕەم ئار لە چاوم دێتە خوار

٧ - ٢. خولد: بەهەشت. مەردوم: خەڵک. سەقەر: دۆزەخ. طولی سەفەر: درێژەکێشانی سەفەر. حەضەر: ئاوەدانی. پیرەمێرد ئەم بەیتەی وەها وەرگێڕاوە:

دڵ سوتاو و جەرگبڕاو. کۆڵان بە کۆڵان دەربەدەر
کەس بە دەردی من نەچێ دورکەوتەیی یار و دیار

٧ - ٣. بێ قەرار: ئارام. ئیضطیراب: شڵەژان، پەشۆکان. ئەستون: کۆڵەکەی ڕاگرتنی ڕەشماڵ. بەکرەجۆ: گوند و چەمێکی نزیک سلێمانیە. سەرچنار: سەرچاوەی ئاو و سەیرانگایەکی نزیک سلێمانیە.

٧ - ٤. بێ نەوا: داماو. غوربەت: ئاوارەیی و دەربەدەری. ناتەوان: بێ توانا. کابول و غەزنەین و قەندەهار: ناوی شوێن و جێگان لە ئەفغانستان. پیرەمێرد ئەم بەیتەی وەها وەرگێڕاوە:

پێم بڵێ خالید ئەگەر تۆ شێت نەبی و، سەحرانەوەرد
تۆ لە کوێ و، غەزنەین و کابول، خاکی هیند و قەندەهار

٨. بۆ یەکەمین جار د. کەمال فواد، ئەم قەصیدەیەی لە ژمارە (٣٥) ی ١٢ی ئاغستۆسی ١٩٧١ی ڕۆژنامەی «ژین» ی سلێمانی دا بڵاو کردۆتەوە. سەرناوی شیعرەکە بە فارسی بەمجۆرەیە: «در وصف پریشانی نوکران بابان بعد از رفتن عبدالله پاشا بقسطنطین». گیوی موکریانی لە چاپی دوەمی «دیوانی سالم» دا جارێکی تر بڵاوی کردۆتەوە.

وشە گرانەکانی شیعرەکە:

٨ - ١. بەد: خراپ. خاص: هەڵبژاردە. بێیدادی: زوڵم و بێ عەدالەتی. سەراسیمە: سەرلێشێواو. هەراسان: بێزار و وەڕس.

٨ - ٢. جەوان: لاو. سەهی قەد: بەژن و باڵا ڕێک و ڕەوان. بەسکە: ئەوەندە. چیز: شت. بێچیزی: نەبونی، بێ شتی. خەم: چەماوە، کۆماوە. چەوگان: کۆچان.

٨ - ٣. پەریشان خاطر: پەشێواو بیر. جەمعیەت: کۆمەڵ. سیەبەخت:

بەختەوش. گیسوی خوبان: ئەگریجەی ئافرەتانی جوان، مەبەستی ڕەشییە، یان ئالۆسکانە بە هۆی باوە.

٨ - ٤. گەدا: سوالکەر. دەرگانە وا ناکەن: دەرگا ناکەنەوە. ئەڕراد: تاوڵەچی، لە یاری (ئەرد: تاوڵە) وە وەرگیراوە. خانەبەندان: خانە گرتن وەکو لە تاوڵەدا هەر یاریکەرێک هەوڵئەدا خانە لەوی تر بگرێ. مەبەستی داخستنی دەرگای ماڵە لە دەرۆزەکەر بە هۆی ئەبونییەوە.

٨ - ٥. سەخی ئەبع: ئەوانەی تەبیعەتیان بەخشندە و دەسبلاون. حاتەم: حاتەمی تەی یەکێکە لە بەخشندە بە ناوبانگەکانی عەرەب. ڕاه: ڕێگە. کۆی دونان: بەر دەرگای ماڵی کەسانی نزم و سوک. هەرسو: هەرلا. کاسەگەردان: کاسە گێڕان، هەژارەکان ئێواران کاسەیان گرتوە بە دەستەوە لە دەرگای ماڵانیان داوە خواردنیان بۆ تێ بکەن.

٨ - ٦. کەشمەکەش: کەشمەکێش، بگرەوبەردە. خودنارائی: خۆڕازاندنەوە. قەبا: کەوا. چاک: ئێخە. دامان: داوێن.

٨ - ٧. ئەمێستە: ئێستا. دوغ: دۆ. کەمۆڵە: کاسەیەکە لە دار تاشراوە تایبەتە بۆ تێکردنی دۆ. کەمۆڵە دۆ و، فنجان قاوەی تێ کراوە.

٨ - ٨. تورمە: جۆرێک بوە لە قوماشی بە نرخ. شەهد: شیرینی، هەنگوین. خانەبەردۆش: خانوەکەی بە کۆڵی خۆیەوەیەتی. عوریان: ڕوت.

٨ - ٩. جێ نشیمەن: شوێنی دانیشتن. جوملە: هەمو. غول: شتێکی ئەفسانەییە، وەکو دێو و درنج، لاشەیەکی گەورە و ترسناکی هەیە، لە چۆڵ و بیابان دا ئەژی.

٨ - ١٠. خەز: ئاوریشم. فیکر: بیر.

٨ - ١١. کۆستە و دەباشان: دو گوندی بچوک بون لە سەروی سلێمانی. گەللە: ڕانەمەڕ. چوماق دەر کەف: کوتەک بە دەستەوە. چوپان: شوان.

٨ - ١٢. موریدە: لایەنگری دڵسۆز، بە تایبەتی هی شێخی تەریقەت. عەهد: سەردەم. عەدلی ڕۆمی: دادپەروەری تورکی عوسمانی. حوجرەها: ژورەکان. تۆبەکار: ئەوەی تۆبەی کردوە.

٨ - ١٣. طاعەت: گوێڕایەڵی و سەر بۆ دانەواندن. جەبر: مەبەستی ئەرکی دینییە. عیللەت بە بێکاری: بە هۆی بێکارییەوە. قاری: ئەوەی قورئان ئەخوێنێ. حافظ: ئەوەی قورئانی لە بەر کردوە.

٨ - ١٤. طولی ڕۆزگاران: بە درێژایی ڕۆژگار. خادیم و مەخدوم: خزمەتکار و ئاغا. عومومەن: بە گشتی. ڕوزەدار: بەڕۆژو. ڕۆژوەوان.

٨ - ١٥. بێ دەوڵەت: هەژار، بێ سامان. ماڵ: دارایی. عوسرەت: دەستەنگی. گەه: دەمێک. حەماڵ: کۆڵهەڵگر. عەلاف: ئەوی دانەوێڵە ئەکرێ و ئەفرۆشێ.

٨ - ١٨. ئیلتیزام: جۆرێک بوە لە بە کرێگرتنی زەویوزار لە حکومەت. شورا: کۆبونەوە و پرس کردن بە یەکتری. سەحەر: بەیانی زو. قوت: خواردن.

٨ - ٢٠. ئیجارە: بە کرێگرتن. هەوشار: ناوچەیەکە لە سەقز.

٨ - ٢٢. کەوبازی: جۆرێکە لە سەرگەرمی کەو ڕاگرتن و شەڕە کەوی پێ ئەکەن. مەعزول: لێخراو. قارەمان، مێرولی، تیمار، باخان: چوار گوندن لە قەرەداغ.

٨ - ٢٧: بیم: ترس. تازیانە: قامچی. مەرد: پیاو.

٨ - ٢٨. شێراوژەن: شێرشکێن، ئەوەی شێر لە ئەرز ئەدا. ئازا. قەوی: بەهێز. پیل ئەفکەن: ئەوەی فیل لە ئەرز ئەدا. غەوواص: ئەو مەلەوانەی ئەچێتە ژێر دەریاوە بۆ دەرهێنانی مرواری. ئەبێ لە گەڵ وشەی «قەوواس: کەواندار» لێ ی تێکەلا و بوبێ. روبە: ڕێوی. گورێزان: لە ڕاکردن دان.

٨ - ٣١. قاصید: نێردراو، ئەوی نامە یا پەیام لە یەکێکەوە ئەبا بۆ یەکێکی تر. تەکلیف: داوا. رەهزەن: ڕێگر، جەردەی ڕێگەوبان. خود بە خود: خۆ بە خۆ.

٨ - ٣٤. دود: دوکەڵ. مەطبەخها: چێشتخانەکان. شام: شێو، نانی ئێوارە. جگەرها: جەرگەکان. بوریان: برژاو.

٨ - ٣٥. سو: لا. هەرجا: هەرجێ. میهمان: میوان.

٨ - ٣٧. ملوکان: لە (ملوک) شاهەکان.

٨ - ٣٨. لەب: لێو. خەندان: دەم بە پێکەنین. شادان: خۆشحاڵ.

٨ - ٣٩. گورگین، ڕوبینتەن، سامی ئەریمان: پاڵەوانی ئەفسانەکانی ئێرانن.

٨ - ٤٢. مەلەخ: کوللە. مەلەخ طەبع: تەبیعەتی وەکو کوللە وایە. دەغڵ: پەڵەی گەنم و جۆ. جاری گەنم: ئەو پارچە زەوییەی گەنمی تێ دا چێنراوە. داهۆڵ: شتێکە بە پەڕۆ لە شێوەی مرۆڤ دا دروست ئەکرێ بۆ ئەوەی مەل لێ ی بترسێ و لێ ی برەوێتەوە.

٨ - ٤٣. قرگە، قزلەر، قوزرخ: گوندن لە نزیک سلێمانی.

٨ - ٤٤. سوبوک عەقڵ: عەقڵ سوک، گەوج.

٨ - ٤٥: نوطفە: تۆوی مرۆڤ. حەیض (بە هەڵە «حیط» نوسرا بو): دەورەی خوێنی ئافرەت. ئەمە جنێوێکی زۆر قورسە، سالم بەوانەی داوە کە بە داگیرکردنی ئەوکاتەی سلێمانی لە لایەن تورکەوە «شاد و ئاسودە» بون.

٨ - ٤٦. بانی: دامەزرێنەر. کاسبهای شەهری: کاسبەکانی شار. ئەمر: کاروبار. فیتنە ئەنگێز: هەڵگیرسێنەری فیتنە.

٨ - ٤٧. هەم دەرد: هاودەرد. هەم عەیش: هاوژیان. مادەری بەڕە: دایکی بەرخ. یاری گورگ: دوستی گورگ.

۹. بابانی: ۱٦۹ - ۱۷۱؛ امین زکی، «تاریخ السلیمانیه»: ۷٤ - ۲۷۵؛ العزاوی: ۷/ ۹۱ - ۹۲؛ نوار، «تاریخ العراق»: ۱۲۰؛ حەفتەنامەی «ژین» ژ ۸۷۷ و ۸۹٤

ئەمین زەکی لە «تاریخی سلێمانی» دا لە باسی عەزیز بەگ دا ئەڵێ: لە شەڕێک دا لە گەڵ ئۆردوی تورک لە بانی مقان کوژراوە. بەڵام بەڵگە زۆرە کە ئەم هەواڵە ڕاست نیە.

ئەم بەڵگەنامەیە لە ئارشیفی کاک عەبدولڕەقیب یوسف وەرگیراوە. مامۆستا ئەحمەد خواجە مەتنە تورکیەکەی نوسیوەتەوە و کردویەتی بە کوردی. کاک کەمال ڕەئوف محەممەد دای ڕشتۆتەوە.

۱۰. ئەم شیعرە لە چاپی یەکەمی «دیوانی سالم» دا بڵاو نەکراوەتەوە. ڕەنگە ئەوسا لە بەر هۆی سیاسی و کۆمەڵایەتی فەرامۆشیان کردبێ. بەڵام لە بەر گرنگیی ناوەرۆکی سیاسیی ئەم شیعرە چەند جارێ بەشی زۆری یا هەندێکی لێ بڵاو کراوەتەوە:

- یەکەم جار گۆڤاری «گەلاوێژ» وەکو دیارییەک بۆ خوێندەوارەکانی لە نامیلکەیەکی جیاوازا بە بۆنەی تێپەڕینی ساڵی یەکەمی دەرچونیەوە بڵاوی کردۆتەوە.

- علاء الدین سجادی لە مێژوی ئەدەبی کوردی دا لە باسی سالم دا چەند بەیتێکی بە لێدوانەوە لێ هەڵبژاردوە.

- رفیق حلمی لە بەرگی دوەمی «شیعر و ئەدەبیاتی کوردی» دا لە باسی سالم دا ئەویش چەند بەیتێکی بە لێدوانەوە لێ هەڵبژاردوە.

- کۆتایی شەستەکان کە دەستمان کرد بە بڵاو کردنەوەی گۆڤاری «ڕزگاری» تکامان لە محەممەد مستەفا کوردی کرد شیعرەکەمان بۆ ساغ بکاتەوە و، مەعنای وشە قورسەکان و بەیتەکانمان بۆ لێک بداتەوە. مامۆستا کوردی، کوردینوسێکی کەم وێنەو شارەزاییەکی زۆری لە ئەدەبی کلاسیک دا هەبو. چەندی تەقەلامان دا تەواوی شیعرەکەمان دەس نەکەوت. ئەوەندی پەیدا کرا مامۆستا کوردی ساغی کردەوە بە زنجیرە بڵاو کرایەوە.

- گیوی موکریانی لە چاپی دوەمی دیوانی سالم دا ئەم چەند بەیتەی لە «ڕزگاری» دا بڵاو کرایەوە، خستۆتە دیوانەکەوە.

- بەشێکی زۆری ئەم شیعرە، بە بۆنەی تێپەڕینی ۲۰۰ ساڵەوە بە سەر دامەزراندنی سلێمانی دا، لە لایەن دەزگای ڕاگەیاندنی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستانەوە بڵاو کراوەتەوە.

- کاکەی فەلاح ڕەنجێکی زۆری داوە بو ساخکردنەوەی ئەم شیعرە و، لە گۆڤاری «کاروان» دا بە لێدوان و، لێکدانەوەی وشە گرانەکانیەوە، بڵاوی

کردۆتەوە. لە ناو تێکستە بڵاوکراوەکانی ئەم شیعرەدا ئەوەی ئەم لە هەمویان درێژترە، بەڵام کرەکەی چەند ناتەواوییەکی تێ دایە:
١. هەمو قەصیدەکەی دەس نەکەوتوە.
٢. هەندێ لە وشەکانی بۆ ساغ نەکراوەتەوە. یان لەو کەشکۆڵەدا کە ئەم لێ ی وەرگرتوە، بە هەڵە نوسراوەتەوە و ئەمیش بە هەڵە گواستویەتییەوە. یان بە دروستی بۆی نەخوێنراوەتەوە.
- جەمال بابان لە کتێبەکەی دا لە سەر سلێمانی بەشێکی ئەم شیعرەی بڵاو کردۆتەوە..
من دیارییەکەی کەلاوێژم نەدیوە. لێرەدا تێکڕای شیعرەکەم جارێکی تر نوسیوەتەوە پشت ئەستور بە دو دەستنوسی کۆن:
یەکەمیان، فۆتۆکۆپی ئەم قەصیدەیە کە لە دیوانێکی دەسنوس وەرگیراوە. د. کەمال فوئاد لە نامەخانەی پروسیادا دۆزیوێتییەوە. دیوانەکە سالی ١٢٧٨ / ١٨٦١ لە سەر داوای سالم بە خەتێکی خۆش نوسراوەتەوە. کۆتایی دیوانەکە بەمجۆرە هاتوە:
«بدرجه اتمام رسید در شب یک شنبه بیست و دوم شهر شعبان المعظم ١٢٧٨ حسب الخواهش مخدوم مکرم عبدالرحمن بیگ الکردی که الحق در فن شعرسازی سحربازی مینماید اللهم اغفر له ولکاتبه ولسائر جمیع المسلمین بحرمه محمد خاتم النبیین امین امین امین»
دوەمیان، فۆتۆکۆپی کەشکۆڵێکی دەسخەت کە سالی ١٢٨٧ / ١٨٧٠ لە «مەنزلی تۆزاخ تەپە» نوسراوەتەوە. ئەم کەشکۆڵە هی مەحمودی یارەویس بوە. مەحمودی یارەویس ئەدیب و شاعیر و دۆستێکی نزیک و خۆشەویستی مەولەوی بوە. کۆپییەکانی ئەم کەشکۆڵە بە باشی نەخوێنرایەوە.
سەرناوی قەصیدەکە لە دەسنوسی یەکەم دا بەمجۆرەیە:
«رزم عزیز بیگ بابان با اسماعیل پاشای رومی».
لە هی دوەم دا بەمجۆرە نوسراوە:
«ذکر محاربه میر جلیل الشأن عزیز بیگ بابان با طائفه رومی سنه ١٢٦٦ (١٨٤٩) و تسخیر ولایت بابان بدست رومی و اسمعیل پاشا».
بێ ئەچێ ئەم شیعرە چەند جارێ دەسکاری کرابێ و، ئالوگۆڕ لە هەندێ وشەو بەیتی دا کرابێ، «تسلسل» لە بابەتەکانی دا نەماوە. ڕەنگە سالم لە بەر هۆی سیاسی و کۆمەڵایەتی خۆی ئالوگۆڕی تێ دا کردبێ، چونکە لەم دیوانەش دا ئالۆزان بە شیعرەکەوە دیارە. هەندێ لەو بەیتانەی کاکەی فەلاح بڵاوی کردۆتەوە و، پێش ئەویش عەلائەدین سەجادی و ڕەفیق حیلمی لە سەریان نوسیوە لەم مەتنەدا نییە. جا یان سالم خۆی وازی لێ هێناون، بۆیە لەم دو دەسنوسە کۆنەدا نین، یا دوایی یەکێکی تر بۆی زیاد کردوە.

وشە گرانەکانی قەصیدەکە:

١٠ - ١. کەف زەنان: لەپی دەست بە یەک دا دان لە داخ و خەفەت دا. نەدامەت (ندامە): پەشیمانی، لە فارسی دا نەگبەتی و مەینەتی. تار: تاریک. صەفحەی جیهان: ڕوی دنیا.

١٠ - ٢. شارەزور، یا شەهرەزور: لە سەردەمی عوسمانی دا «ولایەتێک» بوە هەمو ناوچەکانی کەرکوک و سلێمانی و هەولێری گرتۆتەوە. ناوەندەکەی شاری کەرکوک بوە. ئێستا بەو دەشتە بە پیتە ئەڵێن کە لە عەربەتەوە دەس پێ ئەکا تا بناری کێوەکانی هەورامان ناوەندی بەڕێوەبردنی ئێستای سەید صادقە. کەمیە ڕەنگ: وەکو کەشتی. شکست: شکان. نەهەنگ: حوت. ئەو ماسیە گەورانەی لە دەریا زلەکان دا ئەژین و توانای وەرگەڕاندنی کەشتیان هەیە. کورد کە لە خوا ئەپاڕێتەوە داوای لێ ئەکا: «لە شەڕی شەیتان و، بەڵای ناگەهان و، فیتنەی ئاخر زەمان» بیپارێزی.

١٠ - ٣. کشت: کشتوکاڵ. تەنخوا: لەباتی. تەرزە کە بە سەر شینایی دا بباری، نیشانەی نەهاتە. چونکە کەڵا و گوڵ و بەری بە جۆرێ ئەکوتێ ئەو ساڵە ئیتر یا بەروبومی نابێ، یا زۆر کەم ئەبێ.

١٠ - ٤. چابوک: گورجوگۆڵ. ڕەنگی بەد ڕیتن: ڕەنگی خراپ ڕشتن، بە زمانی ئەمڕۆ: «داڕانانی پلان بۆ خراپە». وەلێ: بەڵام. قیران (من قرن یقرن): نزیک کەوتنەوە لە یەکتری. بە پێ ی تێگەیشتنی ئەستێرەوانەکانی کۆن، ئەستێرە گەڕۆکەکانی ناو بۆشایی ئاسمان جاروبار دوانیان یا زیادتر لە یەک نزیک ئەبنەوە، یا لەیەک ئەدەن، پێ ی ئەڵێن: «قران کواکب». ئەم لێکدانە هەندێ جار ئەبێتە مایەی هێنانی خۆشی و بەختیاری «سعد» و، هەندێ جار ئەبێتە هۆی کارەسات و نەگبەت «نحس». تیپەڕینی قیران: بەسەرچونی دەورانی نەگبەتی و ناخۆشی.

١٠ - ٥. صەید: ڕاو، نێچیر. صەییاد: ڕاوکەر. تیرقەد: بەژن و باڵای ڕێک هەڵچو وەکو تیر. تەرکیبی کەمان: چەماوە وەکو شێوەی کەوان.

١٠ - ٦. ضیمف: لاوازی. طالیع: بەخت. جاذیب (بە هەڵە «جازب» نوسرا بو): ڕاکێشەر. دەم: خوێن، یاخود زار. چیهرە: چارە، ڕوخسار. زەعفەران: گیایەکە بنجەکەی پیازە، لاسکەکەی پاش وشککردنەوە لە ناوی گەرم دا ئەتوێنرێتەوە ڕەنگێکی زەردی لێ پەیدا ئەبێ ئەکرێتە خواردنەوە، بە تایبەتی سەر برنج، بۆ زەردکردنی ڕەنگەکەی.

١٠ - ٧. نەوبەهار: کاتی گوڵکردنی داروردەخت. خەزان: کاتی وەرینی گەڵای دار، گەڵاڕێزان. صوبح: بەیانی. تەموز: مانگی حەوتەمی ساڵی زایینیە و، زۆر گەرمە. پرتەوی ماه: پرشنگی مانگ. چاک: لەتوبەت، یاخود باش. کەتان: گیایەکە لە لاسکەکەی قوماش و کاغەز و، لە تۆوەکەی ڕۆن و ڕەنگ دروست ئەکرێ. قوماشی لە کەتان دروستکراو زۆر بەرگە ناگرێ. زو ئەڕزێ و پارچە پارچە

نەبێ.

١٠ - ٨. خەرمەنها: خەرمانەکان. خەرمانی دانەوێڵە بەرهەمی ڕەنجی ساڵێکی جوتیار و خێزانەکەیەتی، کە ئاگری تێ کەوت، بە ماڵوێرانیەکی گەورە دادەنرێ. شەمعی دەوڵەت: مۆمی بەخت و خۆشی و دەسەڵات. هەر طەرەف: لە هەمو لایەکەوە. خامۆش کران: کوژێنرانەوە.

١٠ - ٩. حەلقە دەبن: لە دەوری یەک کۆبینەوە. بلا: با. ئاشوفتە بەخت: بەخت شێواو. تیرەرۆژ: ڕۆژڕەش. گێسوی دولبەران: ئەگریجەی ئافرەتانی دڵرفێن. نیشانەیە بۆ ڕەشیی، یان ئاڵۆزان و پەشێوانی قژی ئافرەت بە تایبەتی کە با لێ ی ئەدا.

١٠ - ١٠. کەوکەبە: ئەستێرەی گەورە. نیهان: ئاوا بون. شاردرانەوە

١٠ - ١١. صاعیقە: هەورەتریشقە. بەرق: بروسکە. ظولمەت: تاریکایی. شەرق و غەرب: خۆرهەلات و خۆرئاوا.

١٠ - ١٢. عیبرەت: پەند. وەضع: بارودۆخ. هەلومەرج. دەهر: زەمانە. زومرە: تاقم.

١٠ - ١٣. مونعیم: ئانبدە. لولە بو: پێچرایەوە. نواله: خۆراک، توێشو. ظەرف (بە هەڵە «ضرف» نوسرا بو): قاپ و قاچاغی نان خواردن. خوان: سفرەی نانخواردن.

١٠ - ١٤. ئەهلی وەظایف (بە هەڵە «وضایف» نوسرا بو): موچەخۆرانی داودەزگا حکومەتیەکان. عومومەن: بە گشتی. حەک: کوژانەوە.

١٠ - ١٥. عەرصە: مەیدان. چەرخە و، باڵەبان: دو مەلی ڕاوکەرن لە تیرەی هەڵۆ. جەولانگاه: فڕینگا. بوم: کوندە پەپو. بە پێ ی تێگەیشتنی کۆن کوندەپەپو بە مەلێکی شوم دائەنرێ چونکە حەزی لە چۆڵەوانیەو، هێلانە لە کەلاوەدا ئەکاو، لە سەر هەر ماڵ و ئاواییەک بخوێنێ ویران ئەبێ. زاغ: قەلە ڕەش، بە مەلێکی سوک و گەندەخۆر دائەنرێ. ئاشیانە: هێلانە.

سالم لێرەدا لە باتی «هێلانە» وشەی «لانە» ی بە کار هێناوە. لە زمانی فارسی دا ئەگونجێ «لانە» بۆ هێلانەی باڵداریش بەکار بهێنرێ. بەلام لە کوردی دا، لانە: بۆ شوێنی ئارامگرتنی درندەی کێوی وەکو شێر و پڵنگ... و، هێلانە: بۆ شوێنی ئارامگرتنی مەلی کێویی وەکو هەڵۆ، کۆتر، چۆلەکە... و، کولانە: بۆ مەلی مالیی وەکو مریشک... بەکار ئەهێنرێ.

١٠ - ١٦. میحنەت: مەینەت. ناخۆشبی. تاب: تاو، توانا. عەین: چاو، یاخود کانیی. مەردومان: خەڵک

١٠ - ١٧. زەبان: زمان. کوکو: مەلێکی بچوکە بە ناوی دەنگەکەیەوە کە ئەڵێن کوکو ناونراوە، تاقتاقکەرە. خانەدان: خێزان، بنەماڵە. عەنکەبوت: جاڵجاڵۆکە. خواجانشین: دو سەکۆی بچوکە لای ڕاست و چەپی دەرگای حەوش لە

دیوی دەرەوە لە دیوار ئەهێلرێتەوە بۆ دانیشتن. جوفتە جوڵەد: جوتە کوندەپەپو. دیدەبان: ئەو کەسەی لە جێگایەکی بەرزەوە چاودێری دەورپشتی شوێنەکە ئەکا، دیدەوان. خانوی جاران لە سەربانەکەی دا «هەورەبان» ی هەبوە بە پلیکانە بۆی سەرکەوتون لەوێوە سەیری دەوروبەریان کردوە.

۱۰ - ۱۸ موهر: مۆر. وا باوە کە سولەیمان پێغەمبەر مۆرێکی هەبوە هەر شتێکی داوا لێ کردوە بۆی جێ بەجێ کردوە، بەڵام دێوەکانی لێیان دزیوە. دون: نزم، سوک.

۱۰ - ۱۹. موشەخخەص: لێرەدا بە مەعنای بێگومان. دو: دوکەڵ. دوکەڵی گۆگرد زۆر بۆگەنە. عود: دارێکی بارێکی بۆنخۆشە، بۆ خۆشکردنی بۆنی مەجلیس و ماڵ ئەسوتێنرێ. بۆ: بۆن، یاخود بۆ ئەو. ئەغمەخوان: گۆرانیبێژ. مستۆ: کورتکراوەی مستەفایە، گۆرانیبێژێکی ناوداری ئەو سەردەمە بوە. مستەفا بەگی کوردی لە باسی گۆرانیبێژەکانی سلێمانی و، مەقامەکانی گۆرانی دا ئەڵێ:

مستۆ ئیبراهیمی و، ئەورەحمان نەوا و، فەتحی حەزین
مستەفا نایی و سێگا، یونس بلێ: دەشتی و حیجاز

۱۰ - ۲۰. عەزل و نەصب: لابردن و دانان لە سەر کار. کەهیا: بە کوێخاکانی والی ی بەغداد وتراوە. مەنصوب: دانراو. «ئەولا» بە (اوضا) نوسراوە. کاتی خۆی مەلا و خوێندەوارەکانی کورد پیتی «ضاد» یان بە لامی قەڵەو خوێندۆتەوە. بۆ نمونە وەکو لە سورەتی فاتیحەدا: «ولا الضالین..». ئەولا کورتکراوەی عەبدوڵلایە.

۱۰ - ۲۱. تەقسیمی مەنصەب: دابەشکردنی پلەو پایە. موقابیل شەئنی شەخص: شایستە بەو کەسە. سەراوزی کەوم: سەرپەرشتی داهاتی خوێڵێن و مەملەحە.

۱۰ - ۲۲. عالیجاه: پایەبەرز. حەکیم باشی: سەرۆکی پزیشکەکان. لە باتی «زل» نوسراوە «ذل» دور نیە ئەمە نیشانە بێ بۆ ئەوەی زمانی مەحمود ئاغای حەمامچی «پسک» بوبێ، یاخود مەبەستی «زەلالەت» بێ. بابەجان: سەرۆکی حەکیمەکانی سلێمانی بوە لە سەردەمەکانی سلێمان پاشا و ئەحمەد پاشای بابان دا. سلێمان پاشا بە گوێرەی «حوکم» ێک کە لە ۲۹ ی موحەررەمی ۱۲۸٤ (۱۸۳۲) دا دەری کردوە، گوندی «هزمەرە کوێر» ی لە نزیک سلێمانی بە خشیوە بە باباجان بۆ دابینکردنی گوزەران و پێویستییەکانی ژیانی.

۱۰ - ۲۳. کۆڵ: بار. دۆش: شان. خەرقە: پاڵتۆیەکی زبر و پینە کراو بوە دەروێشە هەژارەکان لە بەریان کردوە. تاج: جۆرە کڵاوێک بوە دەروێشەکان وەکو نیشانەی دەسهەڵگرتن لە دنیا لە سەریان کردوە. کەشکۆڵ: دەفرێک بوە دەروێشەکان بە زریزە بە ملیان دا هەڵیانواسیوە سواڵیان تێ دا کۆکردۆتەوە. شاری خامۆشان: شاری بێدەنگەکان، مەبەست گۆڕستانی مردوەکانە. لەم بەیتەدا وشەی ناو کەوانەکە

ساخ نەکرایەوە.

۱۰ - ۲٤. ئەسکەمل: کورسی. مەحوی ئەڵێ:

ئەڵەک هەرگا کەسێکی هەڵبڕی وەعدەی هیلاکەتیە

کە مل بۆ گەینە پەت بێ، پێ لە کورسی و ئەسکەمل چی بکا؟

ئاغالەر: ئاغاکان. مەجلیسی شورا: ئەنجومەنی ڕاوێژ و پرس. ئەمیستە: ئێستا. خاص: تایبەتی. ئەصناف (صنف): خاوەن پیشە و دوکاندارەکانی ناوبازاڕ.

۱۰ - ۲۵. تەدبیر: تەگبیر، دانانی ڕێوشوێن. هەستە: باج و سەرانە. داروغە: بەرپرسی پارێزگاری ئاسایش. حاجی ئەحان یا حاجی حان: کەرەکێکی سلێمانی بوە.

۱۰ - ۲٦. مەئموری ئەبتی نفوس: کاربەدەستی سەرژمێری. شاگیلی باجی دوکان: کاربەدەستی کۆکردنەوەی باجی دوکانەکانی ناوشار.

۱۰ - ۲۷. مەصرەف: ناوی ئەو بنەماڵەیە بوە کە لە سەردەمی دەسەڵاتی بابان داکاربەدەستی کاروباری دارایی بوە. حاسیب: موحاسیب، ژمێریار. خاصەجات: موڵک و زەویوزار. مالوان: گوندە، هەروەها جۆگەیەکە لە شارەزوور ئەرژێتە چەمی تانجەرۆ.

۱۰ - ۲۸. خولبار: خورماڵ، ئێستا ناحیەیەکی قەزای هەڵەبجەیە. دەڵێن: جۆگەیەکە لە شارەزوور لە چەمی زەڵم هەڵئەگیرێ. ئومور: کاروبار. دۆم: هۆزێکی پیشەکار و دەسڕەنگین بون. بێژنگ و تەنەزی کەو و کڵاشیان دروست کردوە. پەندێکی باوی کوردی ئەڵێ: «دۆم بێ و کڵاش بۆ خۆی بکا». لەو سەردەمەدا پیشەکاری بە چاوی سوک سەیری کراوە.

۱۰ - ۲۹. مەشوەرنجو: خەریکی پرس و ڕاوێژە. سەرکاتیب: سەرۆکی نوسەرەکانی، یان سرکاتب: نوسەری کاروباری نهێنی. چیا سەوز: گوندێکە لە ناوچەی ئالجەلەر. شوان: ناوی عەشیرەت و، ناوچەیەکە لە نزیک کەرکوک.

۱۰ - ۳۰. مشتە: پارچە ئاسنێکە سەری پان و دەسکەکەی پڕ بە دەستە تەختەی پەرۆ و چەرمی بنی کڵاشی پێ ئەکوتنەوە. «مشتەی ناو هەمانەکە» پەندێکی باوی کوردیە. کشتەک: دەزویەکە بنی کڵاشی پێ قایم ئەکرێ. هەروەها تەزبیح و ملوانکەی پێ ئەهۆنرێتەوە. دەرزی: ئامرازی درونە. گورز: گورزێکی ئەستورە سەرێکی بە خڕی گرێ دراوە. کەمەند: گوریسێکی تایبە لە شەڕدا بۆ گرتنی دوژمن گرتریانەتە مل و کەمەری. بۆ گرتنی وڵاخیش بە کار هێنراوە. سینان: ڕم.

مشتە، کشتەک، دەرزی: کەرستەی دروستکردنی کڵاش بون.

گورز، کەمەند، سینان: کەرەستەی شەڕ بون.

۱۰ - ۳۱. کەزمەچی: حەسحەس، پاسەوانی شەو. کویەکو: کەرەک بە کەرەک. تەشنە: تینو. جان: گیان. حسێنی کۆڵ: کۆڵ، ئەگوترێ مەبەستی ئەوەبێ دەستێکی سەقەت بوە، یان حسەینی کۆڵ: حسەبێ کە کوتالی بە کۆڵ گێڕاوە بۆ

فرزشتن. جاران ئەم پیشەیە هەبوە.

١٠ - ٣٢. قەیچی: مقەست. زەرگ: شیشێکی ئاسنینی نوکتیژە. نیوگەز و زەرع: دو ئامرازی پێوانە بون لە باتی مەتر و یاردە. ذەرع: بە ئەندازەی درێژیی باڵی زەلام بوە. پەندێکی باوی کوردی ئەڵێ: «گەزی چی و جاوی چی؟». ئەخ: دەزو. ئەسپەر: سوپەر، قەڵغان. جەوشەن: زرێ، سەربەرگێک بوە لە زریزەی ئاسن دروست کراوە کاتی شەڕ بۆ پاراستنی لەش لە تیر و شیری دوژمن لە بەر کراوە. بەن: ئەو داوەی لە خوری ئەرم دروست ئەکرێ لە دەزو ئەستورترە. ئەردەوان: پەیژە.

قەیچی، دەرزی، نیوگەز، زەرع، ئەخ، وتو، پەت و، بەن: ئەمانە کەرەستەی کوتاڵ فرزشتن و بەرگدرون بون.

شیر، تیر، زەرگ، ڕم، کەمەند، جەوشەن و، ئەردەوان: ئەمانە کەرەستەی شەڕ بون.

١٠ - ٣٣. غەڵبە غەڵب: هەراوهوریای قەرەباڵغی. چوارباخ: گەڕەکێکی سلێمانیە. دەڵلاک: ئەوانەی لە حەمام دا زەلامیان شێلاوە. سەحەرگە: پێش بەیانی، سپیدەدەم.

١٠ - ٣٤. سەتڵ: دەفرێکی قوڵە ئاوی تێ ئەکرێ. سەرج: زین. سینی: دەفرێکی پەلە شتی لە سەر دائەنرێ. تەپڵ: جۆرە تەپڵێکی بچوک بوە کراوە بە قەڵبوزی زینی ئەسپ دا لە کاتی شەڕدا بۆ هاندانی شەڕکەرەکان لێ دراوە. قاپقاپ: پێڵاوێکە ژێرەکەی تەختەیە لە گەرماو لە پێ کراوە. لزنگ: بەشتەماڵ. گزلک: چەقۆێ بچوک، قەڵەمبڕ. تۆیز: تێڵایەکی دار یا ئاسن بوە سەرەکەی تۆزێکی خڕی بزماڕڕێژی پێوە بوە. گازی ددان: گازی هەڵکێشانی ددان.

سەتڵ، سینی، قاپقاپ، لزنگ، گزلک، گاز: ئەمانە کەرەستەی کارکەرانی ناو گەرماو بوە.

سەرج، تەپڵ، ئەسپ، جەوشەن، شیر و تۆیز: ئەمانە کەرەستەی شەڕ بون.

١٠ - ٣٥. موسەللەح: چەکدار. یەل: شێر، ئازا، پاڵەوان. ئەجاڕ: دارتاش. کەمینگاه: جێگای بۆسە نانەوە. گوزەر: تێپەڕین، یاخود ئەو ڕیزە دوکانەی جۆرە پیشەیەکی تێ دا کۆبۆتەوە، بازاڕ چەند گوزەری تێ دا بوە، وەکو: گوزەری ئاسنگەرەکان، گوزەری کەوشدروەکان. شێری بەندی: شێری گیراو.

١٠ - ٣٦. ناخج: جۆرێکە لە نێزەی نوکتیژ. کەمان: کەوانی تیر هاویشتن. دەشنە: نێزەیەکی بچوکە سەرەکەی دوفاق بوە لە شەڕدا گرتویانەتە دوژمن. دەهرە: نێزەیەکە سەرەکەی وەکو داس چەماوەتەوە. ئەسکەنە: ئامرازێکە بۆ کونکردنی دار. تیشە: تەشوێ. مشار: ئامرازی بڕینەوەی دار و تەختە. لیسک: تیفتێکی کەوانەییە نار کەوچک و کاسەی پێ هەڵئەکۆڵرێ. مەنگەنە: ئامرازی لە قالبدانی تەختە بە تایبەتی دوای کەتیرە لێدان. کەوان: دارێکی کەوانەدارە چەرمێکی درێژی بە ...ەوە داری پێ کون ئەکرێ.

ناخج، تیر، کەمان، زەرگ، دەشنە و دەهرە: ئەمانە کەرەستەی شەڕ بون.
ئەسکەنە، تێشە، مشار، لێسک، مەنگەنە و کەوان: ئەمانە کەرەستەی دارتاشی بون.

۱۰ - ۳۷. پاس: پارێزگاری، بە زۆری بۆ سەگ بەکار ئەهێنرێ. دەکە: سەکۆ.

سالم بە شیعرێکی درێژ هەجوی «میرزا سلێمانی زیندرو» ی کردوە. لە سەرەتاکەی دا ئەڵێ:

میرزا وەرە لێم لادە دەستی من و دامانت
ئەیەن مەبە لێم ئەک بێم یەک دەفعە بە مەیدانت
تۆ قاز و ئەمن شاهێن، مەفڕێنە بە دەورم دا،
ئەک حەملە بەرم، گیر کەم چنگێ لە چیقەڵدانت!
بە هەجوەکەدا وا دەرئەکەوێ میرزا سلێمان شاعیر بوە.

۱۰ - ۳۸. هەمانە: لە پێستی مەڕی خۆشە کراو درست کراوە. لە باتی جانتای ئێستا کەلوپەلی تێ خراوە. زوبین: نێزە. درەفش: درەوش، سوژنێکی نوکتیژی دەسک دار بوە بۆ کونکردنی چەرم. پێشینان وتویانە: «مست لە درەوشە نەگەڕێتەوە». هەسان: بەردێکی ڕەق و لوسە تیغی پێ تیژ ئەکرێ.

۱۰ - ۳۹. مونیس: هاودەم. ئەدب ئاموز: مامۆستا، ئەدیب. بز: بزن. ئەدیم: هاودەم. تیمار و کچان: دو گوندن لە ناوچەی قەرەداخ.

۱۰ - ٤۰. باش خەیاط: سەرۆکی بەرگدروەکان. ئەلە: کورتکراوەی عەلی. کۆیان: جلی ئێستر و گوێدرێژ. دەرزیباشی: سەرۆکی بەرگدروەکان. قاطر: ئێستر. قاطرچی: کاروانچی. خەران: کەران.

۱۰ - ٤۱. ئێلی غەوارە: بەو هۆزانە وتراوە کە جاف نەبون و، خۆیان هاویشتۆتە پەنای جاف. کالفرۆشی، چنگنی، چوچانی: ۳ تیرەن تا ئێستاش لە نزیک سلێمانی ماون. تەلان: گوندێکە لە ناوچەی سورداش.

۱۰ - ٤۲. عەزم: بڕیار. فەرضەن: گریمان. کاک ئەحمەد: حاجی کاک ئەحمەدی شێخ کوڕی شێخ مارفی نۆدێ یە. زانایەکی گەورەی زانستە دینییەکان بوە. لە سەردەمی خۆی دا لای خەڵک زۆر گەورە و پایەبەرز و پیرۆز بوە. تا ئێستەش سوێند بە گۆڕەکەی ئەخۆن و، «گوڵلەبەند» ەکەی بە ناو بانگە. سالم مەبەستی ئەوەیە، ڕێگەوبانەکان ئەوەندە ئاارام و ئانەمینن، ئەگەر کاک ئەحمەدی شێخ بەو هەمو ڕێز و پیرۆزییەوە بەو ناوچەیە دا تێ بپەڕێ تا ئەگاتە گەڕەکی کانێسکانی ناو شاری سلێمانی ۳ جار ڕوتی ئەکەنەوە. کانیی ئاسکان: ئەوسا دەشتاییەکی تەخت و سەرچاوەیەکی ئاو بوە، ئێستا گەڕەکێکی سلێمانیە.

۱۰ - ٤۳. ئەجیبانی ولایەت: خانەدانەکانی وڵات. ئافەت: وەبا، ئەخۆشیی کوشندە. ئانەجیب: ناڕەسەن. جامەی شەهری: کراسی شاری.

سەحرانشین: دانیشتوانی لادێ.
١٠ - ٤٤. ئەبتی طوغرا: لە سەر کاغەزی ڕەسمیی عوسمانی نوسرا.
ماوەت: ناحیەیەکە لە قەزای شارباژێڕ. قەشان: گوندێکە لە ماوەت.
١٠ - ٤٥. لوطف: لوتف، دەربڕینی خۆشەویستی. نیک و بەد: چاک و
خراپ. نێبری: سابرێن، تەگە. ضابط (بە هەڵە «ظابط» نوسرا بو): ئەفسەر،
ڕێکخەر. نەهر: چەم. موان: گوندە و، جۆگەیەکە لە شارەزور.
١٠ - ٤٦. تەسخیری مەمالیک: داگیرکردنی وڵاتان.
١٠ - ٤٧. وەرنە: وە ئەگەر نا.
١٠ - ٤٨. حەملە: هێرش. مودەعی: دوژمن. لەغزش: خزان، خلیسکان.
ڕیکاب: ئاوزەنگی. عەنان: جڵەو.
١٠ - ٤٩. بێشە: دارستانی چڕ، شوێنی ژیانی شێر. ظاهیر: ئاشکرا.
خاطر: بیر. دەستوبرد: چابوکیی.
١٠ - ٥٠: جەفاجو: ئەوەی بە دوی جەفادا ئەگەڕێ. قەدەم: هەنگاو. پەلە:
پەلەپیتکەی تفەنگ. بوسی: ماچی کرد.
١٠ - ٥١. ئیختیراع: داهێنان. مەشق جو: ئەوی بە دوای مەشق کردن دا
ئەگەڕێ. شوغال: چەقەڵ. یەکەتاز: سواری بێ هاوتا. دونبال: دوا، لە دونبالی: بە
دوابەوە. شێری ژیان: شێری تورەی ڕتهەستاو.
١٠ - ٥٢. بیم: ترس. جانفەرسا: گیانکێش. کەوبار: بەچکەی کەو.
جیهەت: لا.
١٠ - ٥٣. شوعلە: بریسکە. ماهیچە (ڕاستەکەی: ماهچە): نیشانەیە بۆ
خواریی دەمی تیغ کە وەکو مانگی یەکشەوە چەمیوەتەوە. تیغی بورەهنە: تیغی
ڕوت. قولنگ: مەلێکی ڕەوەندە لە تیرەی قاز، لە قاز گەورەتر و باڵای بەرزترە، لە
کەناری ئاو دا ئەژی، مل و قاچی درێژە، بە چرا بە شەوارە ئەکەوێ و، ڕاوی ئەکەن.
شەوارە یەکێکە لە شێوە کۆنەکانی ڕاوی کورد. بە شەو، بە تایبەتی شەوانی باران،
چرایان هەڵگیرساندوە لە کەناری چەم و ئاو شەخەڵ و زەبەنگی چڕدا. ئەو مەلانەی
تەڕیی باران کەنەفتی کردون و، ئەیانەوێ ئارام بگرن، کە ڕوناکی چراکە لە چاوی
دان، ئەکەونە باڵە فرەو خۆیان ئاشکرا ئەکەن. بەڵام ناتوانن خۆیان دەرباز بکەن،
چونکە ڕوناکی چراکە بە شەوارەیان ئەخاو، ئەگیرێن.
١٠ - ٥٤. تۆپی تابش: فوتبۆڵ. ئاقار: ئاست. شللیک: دەسرێژ، تەقاندنی
بە کۆمەڵی هەمو ئەو گوللانەی لە تۆپ و تفەنگ دایە. سینەکەمان: کەمانچە،
ئامرازی مۆسیقایە.
١٠ - ٥٥. غیماری مەعرەکە: گەرمەی پێکدادان. لە مەتنەکەدا «قماری
معرکە» نوسراوە، ڕەنگە سالم لە وشەی «قمار» مەبەستی «غمار» بێ و، بە هەڵە
وەکو هەندێ وشەی عەرەبی نوسیوە ئەم وشە عەرەبیەشی نوسی بێ. فارسی

ڕەمەکی زۆر قاف بە غەین (تلفظ) ئەکەن. جەلای جەوهەر: بریقانەوەی جەوهەری تیغ. خوێنی موددەعی: خوێنی دوژمن. قان: خوێن.

١٠ - ٥٦. شوری مەخفی: کۆبونەوەی نهێنی. ئەی: قامیش، شمشاڵ. ڕاز: نهێنی.

١٠ - ٥٧. نیسم: ناو. قابیض: گیانکێش، دەرهێنەری گیان. حەرب: شەڕ. چەپەر: تەتەر، ئەوەی نامە لە نێوان شوێنەکان دا ئەگوێزێتەوە. ئەجەل: مەرگ.

١٠ - ٥٨. تا: توێ. پیرەهەن: کراس. مەمات: مردن. نیظام: ئەو سەربازانە بون کە لە سەر شێوەی نوێ بۆ کاروباری جەنگیی ڕێک خرا بون. ئەحمەد پاشا لە سلێمانی چوار تابوری لەم هێزە دروست کردوە. بالەبان: جۆرە ئامرازێکی مۆسیقا بوە لە کاتی ئامادەکردنی لەشکر و شەڕدا لێ دراوە.

١٠ - ٥٩. تەحقیقە: بێگومانە. قەومی نوح: لە بەر گومڕایی خوا غەزەبی لێ گرتن و لە تۆفان دا خنکان و لە ناو چون. جەننەت: بەهەشت. شوبهە: گومان.

١٠ - ٦٠. بەچەگورگ ئاسا: وەکو بەچکەی گورگ. کۆز: شوێنی ڕاگرتنی کارو بەرخ. پێشینان وتویانە: «کۆزی کارگەل بێیە، ئینجا تەپوچک داپگرە». گورگ دڕندەیەکە کە ئەکەوێتە ناو مەڕ جگە لەوەی ئەیخوات. چەندی بتوانێ ملی مەڕ ئەشکێنێ. ئەگەر بکەوێتە ناو کۆزی بەرخ و کار هەمویان ئەکوژێ.

١٠ - ٦١. فەرق: تەوقی سەر. فەخر: شانازی. میرئالا: پلەیەکی سەربازیی نۆزدوی عوسمانی بوە، میرلیوا. بەهرام: ناوی یەکێ لە بورجەکانی ئاسمانە. ئەسەد: ناوی یەکێ لە بورجەکانی ئاسمانە. قەعر: ناخ، بن. چاهی غەم: چاڵی غەم، بیری غەم.

١٠ - ٦٢. باز: دیسان. بازی تەوار: بازی مێ کە ئاسراوە بە چابوکسی و ئازایی. نۆکەران: لەم سەردەمەدا نۆکەر بە موچەخۆر و چەکدارە ڕەسمیەکانی میرەکانی دەزگای بابان وتراوە، ئێستا بە مانای خزمەکار بە کار ئەهێنرێ. دەوردان: گەمارۆدان.

١٠ - ٦٣. گورچکی گا: مەبەستی ئەوەیە پێچ و پەنا، یا فروفێڵی زۆری تیایە. سوس: چەند مەعنایەکی هەیە: مارمێلکە، بەرازی ئاوی، مۆرانە، لێرەدا ڕەنگە مەبەستی مۆرانە بێ. جوملە: هەمو. خودرو: هیچ تەربیەت و تەعلیمێکی دا نەدراوە.

١٠ - ٦٤. ڕیکاب ئەندەر ڕیکاب: ئاوزەنگی بە تەنیشت یا لە دوای ئاوزەنگی. عەنان ئەندەر عەنان: جڵەو بە تەنیشت یا لە دوای جڵەو. لە کاتی هێرش دا کە سوارە شەڕکەرەکان ئاوزەنگی بە تەنیشت ئاوزەنگیەوە و، جڵەو لە ڕیزی جڵەوی یەکتری دا بۆ پێشەوە ئەڕۆن.

١٠ - ٦٥. بەبر: بەور، بەوری بەیان، دڕندەیەکە لە تیرەی پڵنگ. غەضەنفەر (بە هەڵە «غظنفر» نوسرا بو): شێر. کوچە: کۆڵان. سوقاق: کۆڵان.

مەحەللە: گەڕەک، یا شوێن. جان مستان. گیانستێن.

١٠ - ٦٦. صەحرای مەحشەر: ئەو دەشتاییەی لە ڕۆژی «قیامەت» دا هەمو خەڵکی تێ دا «حەشر» و «نەشر» ئەکرێ. پیر مەسور: کورتکراوەی «پیرمەنصور» ە، گەڕەکێکی سلێمانییە بە ناوی ئەم چاکەوە ناو نراوە.

١٠ - ٦٧. پەیک: نامەبەر. ئەقدیر: چارەنوس. سەقا: ئاوکێش. ڕاویە (من روی بروی): مەشکە یا کوندەی پڕ لە ئاوی خواردنەوە کە ئەدرێ بە کۆڵ دا. دوش: شان، کۆڵ. ئاوی ئەلماس: کینایەیە بۆ تیژیی تیغی سەربڕین. تیز: تیژ. ڕِشتە: ڕشتە. حەلق: گەرو.

١٠ - ٦٨. غەیرەز: جگە لە. شەرەنگ: زەهر، شتی زۆرتاڵ، گوژاڵک. بێخود: لە خۆچو. خەموشی: کپی و بێدەنگی.

١٠ - ٦٩. جاڕوب: گەسک. پێکراو: ئەنگێوراو. پەهلەوان: پاڵەوان. پالەوان (پالوانە): مەلی ئەبابیل، مەلێکی پچوکی ڕەش و سپیە هەمیشە لە فڕین دایە قاچەکانی کورتە کە بکەوێتە سەر ئەرز ناتوانێ هەستێتەوە.

١٠ - ٧٠. سەن سەن: تۆ تۆ. گستێل ئولان: وەرە کورە. ئەمانە وشەی تێحوڕینی کاتی شەڕن بە تورکی.

١٠ - ٧١. قەهرناک: دڵ پڕ لە قین. سەربورەهنە: سەرڕوت. ئاتەش ئەفشان: ئاگرپژێن. حەملەوەر: پەلاماردەر. جەنگجو: ئازا، دلێر. هەرسو: لە هەمو لایەکەوە.

١٠ - ٧٢. غەوا: گومڕا، مەبەستی گوللەی وێڵە. لە هەندێ ڕۆنوسی بڵاوکراوەدا لە باتی غەوا، دەعوا و تەقە نوسراوە.

١٠ - ٧٣. مەحاق: ئاوابونی مانگ. جیلوەگەر: دەرکەوتو

١٠ - ٧٤. لاغیر: لەڕ. حەسرەتا: بە داخەوە، مخابن. ئەختەر: ئەستێرە. موظەفەر: سەرکەوتو.

١٠ - ٧٥. ئەگونجێ لە باتی «ماڵ» «یاڵ» بخوێنرێتەوە کە بە مانای بەرزایی و گردە.

١٠ - ٧٦. بلوک: یەکەیەکی سەربازیی ئۆردوی تورک بوە وەکو «سریە». سونگی: نێزە. دەوران: سوڕان، خولانەوە. سونگی دەوران: ئەبێ تاکتیکێکی جەنگیی پەلاماردان بوبێ. فیرقە: تیپی لەشکر.

١٠ - ٧٧. چەرخی حەفتەمین: ئاسمانی حەوتەم. حین: کات، دەم. فوغان: گریان.

١٠ - ٧٨. غەیری: جگە لە. لەب تەشنەکان: لێو تینوەکان. کوشتەگان: کوژراوەکان. شەهیدی کەربەلا: مەبەستی ئیمام حسێنی کوڕی ئیمام عەلی و یارەکانیتی کە لە دەشتی کەربەلادا کوژراون و، بە تینویەتی گیانیان دەرچو.

١٠ - ٧٩. ئەفیر: هاوار. لامەکان: جیهانی ئولوهیەت. صەدا:

دەنگدانەوە. ئەلئەمان: داوای «ئەمان».

۱ - ۸۱. بای موخالیف: بای پێچەوانە. قسەیەکی عەرەبی ئەڵێ: «تهب الرياح بما لا تشتهي السفن» واتە: با بە ئارەزوی کەشتی ناوەزێ. دودەمان: خێزان، بنەماڵە، هۆز، نەژاد.

۱ - ۸۲. ڕۆژی قەتڵ: ئەو ڕۆژەی ئیمام حسێن و یارەکانی تێ دا کوژراوە. «واحسێن»: هاوارێکە شیعەکان لە عاشوورادا ئەیڵێن. ئەدای قەضیبە: حێبەحێ کردنی مەسەلەکە، مەبەستی گێڕانی شینی کوژراوەکانە. نیلگون: شین، ڕەنگی نیلی کە لە بەرسەدا ئەپۆشرێ.

۱ - ۸۳. یادگاری حاکمان: مەبەستی کوڕ و نەوەی میرەکانی بابانە. جانشینی سیلسیلە: جێنشینی زنجیرەی بنەماڵەی بابان. نامورواد: بە ئامانج نەگەیشتو. نەورەس: تازەپێگەیشتو. مەقصەد نەدیو: بە هیوا نەگەیشتو.

۱ - ۸٤. کەیخوسرەو سێهەمین پادشای زنجیرەی کەیانی و، کوڕی سیاوەش، هێشتا لە سکی دایکی دا بو کە ئەفراسیاب باوکی کوشت. کەیخوسرەو کە لە دایک بو، بە فەرمانی ئەفراسیاب، بۆ ئەوەی ئاگای لە هەواڵی باووباپیرانی نەمێنێ دور خرایەوە بۆ کێوە دورەکان و ئینجا بۆ قەڵایەکی قایم. گیوی کوڕی گودەرز دۆزیەوەوەو، ئەو و دایکی هێنایەوە بۆ ئێران. کەیخوسرەو و فەریبورز لە سەر جێنشینی بو بە ناکۆکییان. پاڵەوانەکانی ئێران وا پێکهاتن کە هەر کامێکیان قەڵای بەهمەن بگرێ، ئەو بە شایستەی پادشایی دابنرێ. کەیخوسرەو «قەڵای بەهمەن» لە گەڵ بۆ قەڵاکەی گرت. بۆ وەرگرتنەوەی تۆڵەی خوێنی باوکی چوە سەر ئەفراسیاب و، کوشتی. ئەمە یەکێکە لە ئەفسانەکانی شانامە.

«خوێنی سیاوەش» بۆ لە بیرنەچونەوەی خولیای تۆڵەسەندنەوە و، درێژەکێشانی دوژمنایەتی و، ڕژانی خوێنی زۆر، لە زمانی کوردی دا بوە بە پەند.

ڕۆستەمی ثانی: ڕۆستەمی دوهەم. موددەعیی تورانیان: دوژمنی تورانییان. بە گوێرەی ئەفسانەکانی شانامە دوژمنایەتییەکی خوێناوی دور و درێژ لە نێوان ئێران و توران دا بوە.

۱ - ۸٥. قادری قودرەت نوما: مەبەستی یەزدانە. قودرەت: توانایی. قادری ئێمە: مەبەستی قادر بەگی کوڕی سلێمان پاشایە کە لەو شەڕەدا بە دیل گیراوە. موسەلسیل: مەبەستی بە زنجیرکراوی.

۱ - ۸٦. وەرنە: وەگەرنا، ئەگینا. مەقهور: تێشکاو، خەمگین.

۱ - ۸۷. ئەهلی لەشکر: مەبەستی جەنگاوەرانی لەشکرەکەی عەزیز بەگە. پای ڕیکاب: پێ ی ناو ناوزەنگی. سوبوک دەست: دەست سوک. بۆ ئەوەی وڵاخ ناو بەدرێ پێ لە ناوزەنگی دا تیرس و گیر نەکرێ و، جڵەوی بۆ شل نەکرێ.

۱ - ۸۸. کوزیلک: کۆز. جێگای مۆڵ دانی کارژۆڵە و بەرخۆلە.

۱ - ۸۹. سێتر: تێر. غەنی: دەوڵەمەند. قاتیل: بکوژ. ئەو: مەبەستی

سەکە «لە لاک تێبڕ» بوە. ئەمیان: مەبەستی عەسکەرە «لە تالانکردنی ماڵ عەمی» بوە. ئەم: مەبەستی لە «دڵ» ی خۆیەتی «لە غەمی تیغی قاتلان دا هاتۆتە جۆش».

۱۰ - ۹۰. مەیل: ئارەزو. ئیقدام: دەس پێشکەری. بیدعەت: شتی تازە داهێنراو. گردی گولان: گردێکە لای ڕۆژهەلاتی سلێمانی. ئێستا بە گردی مامەیارە بە ناوبانگە. پیرەمێردیش لەوێ نێژراوە.

۱۰ - ۹۱. گەر محەللی گریە بو: ئەگەرجی شوێنی گریان بو. بورە ماتان: ئەمە ناوی یەکێ لە ژنە ناسراوەکانی هۆزی دژم بوێ کە ئەحمەد ئاغای بە شێوەی دژمەکان ڕزگار کردوە.

۱۰ - ۹۲. عەزیزی میصر و حالەتی کەنعانیان: ئیشارەتە بە چیرۆکی یوسفی کوڕی یەعقوب کە لە قورئان دا باس کراوە. کەنعانییان: قەومەکەی یەعقوبی باوکی یوسف بوێ. میصر وڵاتێکی دەولەمەند بوە، بەڵام حەوت ساڵ لە سەر یەک باران نەباری و کەنعانییەکان توشی قاتوقڕی هاتن، عەزیزی میصر، کە یوسف بو، فریایان کەوت لە برسێتی ڕزگاری کردن. سالم لێرەدا عەزیز بەگی بابان ئەشوبهێنێ بە عەزیزی میصر. خەرابە: وێرانە.

۱۰ - ۹۳. داموسک: موی کلکی وڵاخ. گرێ ی داموسک زو ئەکرێتەوە.

۱۰ - ۹٤. دیدە: چاو. نابینا: کوێر. یەعقوب: باوکی یوسف. عەزیز: یوسف. یەعقوب کە بیستی یوسفی کوڕی نەماوە کوێرایی داهات، بەڵام کە کراسەکەیان بۆ برد و بۆنی یوسفی بە سەردا هات، بینایی کەڕایەوە چاوەکانی. صاحب مکان: خاوەنی جێگا. لامکان: جێگا نادیار، جیهانی ئولوهییەت.

۱۰ - ۹٥. چاە: بیر، چاڵ. شەعشەعە: پرشنگ، درەوشانەوە. مونەووەر: ڕوناک.

۱۰ - ۹٦. چنگاڵ: چنگ و نینۆکی باز. شاهباز: شاباز. باز: هی یەکەمیان، مەلێکی ڕاوکەری گۆشتخۆرە و، هی دوەمیان، دێیان. بازیان: ناوچەیەکە کەوتۆتە ڕۆژئاوای سلێمانی لە سەر ڕێگەی کەرکوک. فش هەلات: کز کەوت. کەهیا: کوێخا. بەیضەی طەمەع: هێلکەی تەماع. ماکیان: مریشک.

سالم لەم بەیتە و لە بەیتی ٦٢ دا باسی کابرایەک ئەکا بە ناوی کەهیا کە هەوکاری لە گەڵ داگیرکەر کردوە. لەو قەصیدەیەش دا کە بە بۆنەی گەڕانەوەی عەبدوللا پاشاوە دایناوە لە بەیتەکانی ۳٤ و ۳٥ و ۳٦ دا دیسان باسی ئەکا. ڕیچ لە گەشتەکەی دا بۆ سلێمانی دەربارەی کەهیا ئەڵێ: «ئەحمەد کەهیا کە دوای مردنی عەلی پاشای والی ی بەغداد هەلات بو، هات بوە سلێمانی و بە هۆی زرنگیی خۆیەوە، ئەو ماوە زۆرە لە سلێمانی ماوەتەوە. ئێستە وەکو یەکێ لە ئاغا یان یەکێ لە خانەدانەکانی کوردە و، چەندان گوندی دەولەمەندیشی لە لایەن میری ئێستای سلێمانی و پێشوەوە دراوەتێ، لە بەر ئەوە ئێستە ئەگەر چاکترین پایە و پلەیشی بدەنێ، ئارەزوی بەغداد ناکات. وا دیارە ئەم حالەی ئێستای زۆر بە دڵ بێ». ڕەنگە

سالم مەبەستی ئەم کەهیایە بێ، کە سەرەڕای ئەو هەموو چاکەیەی لە گەڵی کراوە، کەچی سپڵەیی و «بەدنمەکی» کردوە بەرامبەر میرەکانی بابان.

۱۰ - ۹۷. مەدار: هەڵسوڕاندن، گێڕان، خولگە. عوشرەت (عشرە): ئەگونجێ «عوشرەت» خۆش رابواردن بێ. یان «عەشرەت» بێ بە مەعنای عەشیرەت، هۆز. طەبع: تەبیعەتی مرۆڤ. کەید: فڕوفێڵ. واتە بۆ هەڵسوڕاندنی نانی رابواردنی خۆی، یان بۆ هەڵسوڕاندنی نانی عەشیرەتەکەی، لە هیچ خولگەیەک دا نەئەمایەوە و نەیگۆڕی. نیشانەیە بۆ هەلپەرستی.

۱۰ - ۹۸. نمەک: خوێ. بەد نمەک: سپڵە و بێ وەفا. بەختی سوتێ: بەدبەخت و چارەڕەش بێ. «حەق» حەقی لێ وەرگرێ: «حەق» مەبەستی خوایە، خوا هەقی لێ بسێنێ و تۆڵەی لێ بکاتەوە. «بەدنمەک گیری نمەک بێ» یا «بەد نەککیری نمەک بێ»: ئەمانە دوعای شەڕن.

۱۱. نوار، «تاریخ العراق»: ۱۲۰

۱۲. د. کەمال فوئاد، ئەم قەصیدەیەی دۆزیوەتەوە و، بۆ یەکەمین جار دوای ساغکردنەوە و لێکدانەوەی وشە گرانەکانی، لە گۆڤاری «چریکەی کوردستان - لەندەن» دا بڵاوی کردۆتەوە. سەرناوی قەصیدەکە لە دەستنوسێکیان دا نوسراوە: «در ذکر امدن بندگان عبدالله پاشای بابان از دربار همیون بسوی عراق و روم و نظم سرحدات بین روم و ایران از گفتەی سالم» واتە: لە باسی هاتنەوەی بەندەگان عەبدوڵڵا پاشای بابان لە دەرباری هومایون بەرەو عیراق و روم و رێکخستنەوەی سنورەکانی رۆم و ئێران لە وتەی سالم، لەوی کەیان دا نوسراوە: «تهنیەی مرخص شدن عبدالله پاشای بابان از قسطنطین و امدنش بعراق بغداد» واتە: پیرۆزبایی رێگە پێ درانی عەبدوڵڵا پاشای بابان و گەڕانەوەی بۆ عیراقی بەغداد.

وشە گرانەکانی شیعرەکە:

۱۲ - ۱. تیرەوش: وەک تیر. دیمە گوزەشت: تێ ئەپەڕم. عەهدی نیسان: دەمی بەهار و خۆشیی. بێ دڵ: دڵتەنگ، مات. ئەفغان: هاوار و شین و گریان. ڕەنگە: «بە ئەفغان هاتەوە» راست بێ نەک «با فیغان هاتەوە».

۱۲ - ۲. سەختگیریی کرد: سەختی نواند. ئەفراسیاب: پاشای دەیەمی پێشدادیان (بە پێ ی شاهنامەی فیردەوسی). باد: با، هەوا. پور: کوڕ. دەستان: نازناوی زاڵ، باوکی رۆستەم. پوری دەستان: کوڕی زاڵ (رۆستەم).

۱۲ - ۳. خەندان: دەم بە پێکەنین. صەبا: هەوای خۆش.

۱۲ - ٤. پەژموردە: ژاکاو، سیس. ئەوقاتی حوت: دوا مانگی زستان (۲/۲۱ - ۳/۲۰). ماه: مانگ. ئابان: مانگی هەشتەم بە پێ ی سالنامەی ئێرانی (۲۲/۱۰ - ۲۱/۱۱). خەزان: پایز.

۱۲ - ٥. جنبش: جوڵە. قامەت: باڵا. سەروی سەهی: سەروی ڕاست و ڕێک. خیابان: ڕاستە ڕێگەی ناو باخ و گوڵزار. چەمەن: چیمەن.
۱۲ - ٦. سار: بەرگی سەوزی خونچە. دڵدادە: عاشق. شکۆفە: خونچە. شاخسار: لق و پۆپی زۆر و چڕ. طەرەفی باغ: کەناری باخ. ڕەققاص: سەماکەر، بە هەڵبەزکێ و سەماوە. سەرمەست: سەرخۆش. غەزەلخوان: غەزەل خوێن، گۆرانی چڕین.
۱۲ - ۷. طیفل وار: وەک منداڵ. یەکشەبە: یەکشەموە. شاخە: چڵی درەخت. ئیزەد: یەزدان، خوا.
۱۲ - ۸. موشتاق وار: بە پەرۆشەوە. دایە: دایەن. ئەبر: هەور. ئەشکڕێزان: فرمێسک ڕێژ.
۱۲ - ۹. سۆنە و بۆرچین: دو جۆرە مراوین. سازوەش: وەک ساز. هەرسو: لە هەر لاوە.
۱۲ - ۱۰. نوردی بەهەشت: مانگی دوەم بە پێی ی ساڵنامەی ئێرانی (۲۱/٤ - ۲۰/٥)، گەرمەی بەهار.
۱۲ - ۱۱. مەخمەڵ: قەیفە (قەدیفە: جۆرە کوتاڵێکە). لە هەر جا: لە هەر لاوە. صەحنی چەمەن: شوێنی چەمەن. دەماغ: لوت. عەهدی گوڵ ئەفسوردەگی: دەمی سیس بونی گوڵ.
۱۲ - ۱۳: سروش: فریشتەی هەواڵ هێنەر (جوبرائیل). چراغ: چرا.
۱۲ - ۱٤. هوەیدا: دیار، ئاشکرا. صوبح وار: وەک دەمی بەیان.
۱۲ - ۱٥. هودهود: پەپو سلێمانە. پەرواز: فڕین. موڵکی سەبا: دەوڵەتی سەبەء (سبأ). سولەیمان: مەبەست لە سولەیمان پێغەمبەرە وەک لە قورئان دا باسی هاتوە.
۱۲ - ۱٦. بەرق وەش: وەک برو سکە. قوسطەنطین: ئەستەمول. صەدر: مەبەستی «صەدری ئەعظەم»: سەرەک وەزیرانی عوسمانییە. سولطان: سوڵتانی عوسمانی.
۱۲ - ۱۷. ئاصەف: وەزیری دەستە راستی پێغەمبەر سولەیمان (بە راوێژکەری زیرەک و زانا ئەوترێ). موروەخخەص بو: بەرەڵڵا بو، ڕێگە پێ دراو.
۱۲ - ۱۸. ئاقدنگز: دەریای سپی ناوەراست. جەیحون: ڕوبارێکە ئەکەوێتە ئاسیای روسییەوە، بەشێکی سنوری ڕوسیا و ئەفغانستان پێک ئەهێنێ. پێشی ئەوترێت ئامو دەریا.
۱۲ - ۱۹. فیتنەخێز: بە ئاشوب، بە گوبەند. هەفتخوان: یەکێکە لە داستانەکانی شاهنامە کە بریتیە لە بەسەرهاتەکانی ڕۆستەم لە ڕێگەی مازندەران. کاتی چونی بۆ ڕزگار کردنی کەیکاوس لە بەندی، ڕۆستەم لە ڕێگە توشی حەوت شەڕ بوە کە بە سەر یەکەوە بە هەفتخوانی ڕۆستەم ناسراوە. ڕویین تەن: لەش

ئاسنین، بە یەکێک ئەوترێت کە شیر و تیر کاری تێ نەکات. ئازناوی ڕۆستەمە.

١٢ - ٢٠. بێ رەمەق: بێ ئان. خیسـسـەت (خسـە): نزمی. مونیب: بێ بار، پەشیمان. خەلائیق: خەلکی.

«منیب» ناوی یەکێ لە کاربەدەستانی ئەوسای عوسمانی بوە.

١٢ - ٢١. شەهد: شیـرین. تەلخ: تاڵ. لوطف و قەهر: ئەرمی و توندی، میهرەبانی و تورەبون. ئەحل ئاسا: وەک هەنگ. نۆش و نیشان: نۆشین و پێوەدان.

١٢ - ٢٢. خۆش ئەما: وێنە جوان. هیلالی شامی عید: مانگی یەکشەوەی ئێوارەی جەژن. ماهی ئەو: مانگی نوێ.

١٢ - ٢٣. قیصاص: سزادان. قەبض و بەسط: گرتن و بەردان. گورد: دلێر، پالەوان.

١٢ - ٢٤. تەڕەددود: سەردان. نادروەش: وەک نادر. دوزد: دز.

١٢ - ٢٥. بێن بە هەم: بێن بە یەک دا، تێکەڵاو بێن. گریە: گریان. خەندە: پێکەنین.

١٢ - ٢٦. شـەب نشـیـانی خـەفـەت: ئەوانەی شـەو بە خـەفـەتەوە ڕۆژ ئەکەنەوە. زەڕڕە ئاسـا: وەک زەڕڕە، وەکو گەرد و تەپوتۆز. خورشیدی ڕەخشان: ڕۆژی ڕوناک.

١٢ - ٢٧. دیهقان: جوتیاری خاوەن زەوی.

١٢ - ٢٨. کەفـشـدوز: کـەوشـدرو. مـەرکـەزشـوناس: شـارەزای کـاروباری دەوڵەت. ئەهلی دیوان: شـایەنی دانیشـتن لە بارەگـای دەوڵەتی دا. لێوەشـاوەی ئەو شوێنە.

١٢ - ٢٩. ڕەعییەت: دانیشتوانی میرنشینی بابان بە گشتی.

١٢ - ٣٠. شەق وەشـێن: جـاران هـەر بنەمـاڵـەیەکی دەسـەڵاتدار و خـاوەن موڵک چەند کەسـێکیان هەبوە بە ناوی شەق وەشێنەوە بۆ گرتن و لێدانی ئەوانەی سـەرکێشـیـیـان کردون. شورانشین: ئەوانەی لە ئەنجومەنی پرس و ڕاوێژدا دانیشـتون. صەدر: سەروک.

١٢ - ٣١. کەڕیم ئاغـای ئەنێ، کـاکـەمین، مودیری پەت لە مل، کەهـیـای مـاضی و، کـەسـانی تر کـە لە شـیـعرەکـەدا ناویان هاتوە، ئەوانەن کـە لە گـەڵ هێـزی داگیرکەران هاوکار بون.

١٢ - ٣٢. سـان: پیشـان دان و نواندنی سوپا (استعراض).

١٢ - ٣٣. لیـوا: ئاڵا. طەوق و فـەرمـان: تەوق و ئەڵقەی فـەرمـانڕەوایی کـە لە لایەن دەوڵەتەوە، بە فەرمانی سوڵتان بەخشراوە و، کراوەتە مل.

١٢ - ٣٤. خرس: ورچ.

١٢ - ٣٥. زاغ: قەلەڕەش. سـەرکاری کەهیا: وەکیلی کەهیا. شکار: ڕاو. بازی تەرلان: جۆرە بازێکە لە ڕاودا زۆر چابوک و ئازایە.

١٢ - ٣٦. عەزیزبەگ: عەزیز بەگی بابان. دەرع: زرێ، قەڵغان. خود: کڵاوی ئاسنین کە لە کاتی جەنگ دا لە سەر کراوە. خەفتان: جۆرە بەرگێکی تایبەتی بوە لە ژێر ئەسبابی جەنگەوە لە بەر کراوە.

١٢ - ٣٧. کاران: لێدان و بە یەک دا هاتن، شەڕ و جەنگ. سەرحەد: سنور. مولکی سنە: ولایەتی ئەردەڵان کە پایتەختەکەی سنە بوە.

١٢ - ٣٨. کەڕ و فەڕ: لێدان و هەڵاتن، پەلامار و کشانەوە. چێش کەرۆ: چی بکەم. ئەم وشەیە هەورامییە بۆ گاڵتە پێ کردن بە کار هێنراوە. نیشانەیە بۆ ئەوەی سەربازەکانی ئەوجێکی هێزەکەی والی ی ئەردەڵان هەورامی بون.

١٢ - ٣٩: طایری دەوڵەت: مەلی بەخت و ئیقبال. لە ئەفسانەی کۆن دا ئەڵێن «هوما» بە سەر هەر کەسێک دا فڕی بێ، بوە بە فەرمانڕەوای وڵات، یان «باز» بە سەر هەرکەسێکەوە نیشت بێتەوە، بوە بە شا. بازان: پایەداران، دەسەڵاتداران. تازان: بە تاو، بە پرتاو.

١٢ - ٤٠. کەفنفە: تای تەرازو. کەرەم: بەخشندەیی. خەرجی شەهرەزور: دەسکەوتی دەوڵەت لە خەرج و باجی شارەزور.

١٢ - ٤١. قانان: خان. نازناوی پاشاکانی «مەغول» بوە.

١٢ - ٤٢. یەقینت بێ: دڵنیا بە، گومانت نەبێ.

١٢ - ٤٣. ئەهلی دانش: زاناکان. حاتەمی بەخشش: حاتەمی بەخشین.

١٣. دیوانی نالی: ١٧٤ - ١٩٧.

ئەم دو قەصیدەیە بە ناوبانگن و زۆرجار بڵاو کراونەتەوە.

- لە زۆری دیوانە دەسنوسەکانی هەردو شاعیردا نوسراون.

- بو یەکەمین جار پیرەمێرد لە گۆڤاری «ژین» ی ئەستەمۆڵ دا بڵاوی کردونەتەوە و، وەریگێڕاون بۆ تورکی.

- لە چاپی یەکەمی دیوانەکانیان دا هەیە.

- گۆڤاری «گەلاوێژ» یش بڵاوی کردونەتەوە.

- لە سەرەتای شەستەکان دا، غەفور ڕەشید دارا، هەردو قەصیدەی لە ژمارەکانی ساڵی دوەمی گۆڤاری «ڕۆژی نوێ» دا بڵاو کردەوە و، وشە گرانەکانی لێک دایەوە.

- عەلائەدین سەجادی لە «مێژوی ئەدەبی کوردی» دا نوسی بوی: نالی ئەم شیعرانەی ساڵی ١٨٢٤ داناوە، کاتێ هێشتا ئەمارەتی بابان ما بو. چەند کەسێ لە نوسەرانی کورد ئەمەیان بە ڕاست ئەزانی بو، سەجادی بۆ سەلماندنی بۆچونەکەی خۆی هەردو قەصیدەی دوای ساخکردنەوە و لێکدانەوەی وشە گرانەکانی، بە لێکۆڵینەوەیەکی ترەوە، لە نامیلکەیەک دا بڵاو کردۆتەوە. بۆچونە کۆنەکانی خۆی دوبارە کردۆتەوە. سورە لە سەر ئەوەی ئەم شیعرانە هی دوای ڕوخانی ئەمارەتی بابان

نین. بەڵگەکانی لاوازن بایی سەلماندنی بۆچونەکانی نابن. فاتیحی مەلا کەریم لە پێشەکی «دیوانی نالی» دا ئەم هەڵە مێژوویی و ئەدەبییەی ڕاست کردۆتەوە و، بە شێوەیەکی زانستی سەلماندویەتی کە شیعرەکان دوای تێکچونی داوودەزگای بابان نوسراون.

وشە گرانەکانی شیعرەکە:

١٣ - ١. مرور: تێپەڕین. خۆش مرور: خێرا.

١٣ - ٢. خەفی: نهێنی. بەشارەت: مژدە. گۆشە: سوچ.

١٣ - ٣. هەم میزاج: هاوسروشت.

١٣ - ٤. کـاهن: جـارێک. ڕەوح: فـستێنکیی. دەم - یەکـدەم -: دەمـەی ناسنکەر. موشەدەمە.

١٣ - ٥. عـاطر شـەمیم. بۆن خۆش. شـیـمال: بای شـەمـاڵ. جەنوب: بای گەرمی باشور. دەبور: ڕەشەبا.

١٣ - ٦. ڕەواق: هەیوان. خانە: خانو.

١٣ - ٧. هەم عەنان: هاو جڵەو. هەم ڕیکاب: هاورکێف. دەرناوزەنگی.

١٣ - ٨. دەوان: ئەوەی بە ڕاکردن بڕوا. ڕەوان: جاری. شیوەسور: شێوێکە لە نزیک چەمچەماڵەوە.

١٣ - ٩. کودورات: تۆز و خۆڵ. طاهیر: پاک. طهور: پاک کەرەوە.

١٣ - ١٠. عەین: کانی.

١٣ - ١١. چەشمێکە: کانییەکە. ئەوران: هەڵقولان.

١٣ - ١٣. چەشمەسار: سەرچاوە. عاریف: خواناس. یەنبوع: کانی. کێوی طور: ئەو کێوەی خوا قسەی لە گەڵ حەزرەتی موسا تێ دا کرد و، نوری خۆی تێ دا پیشان دا.

١٣ - ١٤.

١٣ - ١٥. سارا: صەحرا، دەشت. خاک و خۆڵ: گوندێکە لە نزیک چەمی تانجەرۆ. جێ ی لە دایک بونی نالییە.

١٣ - ١٦. ریاض (کۆی روضە): باخ، بەهەشت. موشکین: بۆن خۆش وەک کەسێ موشکی لە باخەڵ دا بێ. کاکۆڵ: قژی درێژی پشت سەر. غیلمان (کۆی غلام): کوڕی تازە پێگەیشتو.

١٣ - ١٧. میزاج: تێکەڵ. سروشت. جۆبار: جۆگە.

١٣ - ١٨. شام: ئێوارە. ئەهار: ڕۆژ. فصول (کۆی فصل): وەرزەکانی ساڵ. بوخار: هەڵم.

١٢ - ٢٠. دانش: زانین. ناظم: هۆنەرەوە. عوقود (کۆی عقد): ملوانکە.

١٣ - ٢١. مەحەللە: گەڕەک. دەور: خول. پرسش: پرسیار.

١٣ - ٢٢. سەرشەقام: گەڕەکێکی سلێمانییە. کاتی خۆی کاروانی بەغدادی

بێ دا تێ پەڕیوە.

١٣ - ٢٣. بە بەرگ و بار: بۆشتە و پەرداخ. عەلەم دار: داری ئاڵا و بەرز پیا هەڵواسراو، یا مرۆڤی ئاڵا هەڵگر. شێخ عەباس: ئارامگای پیاوچاکێ بوە، داری گەورەی لە سەر بوە، چەند جۆلانەی لە سەر هەڵخراوە. ئێستا گەڕەکێکی سلێمانیە.

١٣ - ٢٤. کانی با: سەیرانگایەک بوە لە ڕۆژهەڵاتی سلێمانی و، گڵکۆی پیاوچاکێکی لێ بوە خەڵک بۆ چاک بونەوە لە نەخۆشی باداری چونەتە سەری. شۆڕش: هەرا و هوریا. نوشور: ڕۆژی قیامەت کە هەمو زیندوان ئەمرن.

١٣ - ٢٥. سەیوان: گردێکە لە ڕۆژهەڵاتی سلێمانی دا، ئێستا گۆڕستانە. کەیوان: ئەستێرەی زوحەل. ئەنجوم (کۆی نجم): ئەستێرە.

١٣ - ٢٦. مەلعەبە: گاڵتەجار.

١٣ - ٢٧. شیوی ئاودار: شیوێکە لە ڕۆژئاوای سەروی سلێمانی.

١٣ - ٢٨. تانجەرۆ: چەمێکە بە خواروی سلێمانی دا ئەڕوا بۆ شارەزور لە دراوان ئەڕژێتە سیروانەوە.

١٣ - ٢٩. خانەقا: مەبەستی ئەو مزگەوتەیە کە مەحمود پاشای بابان بۆ مەولانا خالیدی نەقشبەندی دروست کرد. ڕەبیع: بەهار، گژوگیای بەهار. ئاهو: ئاسک. چایر: بەهاربەند، تەویلە. ستور: چوارپێ.

١٣ - ٣٠. زوور: زبر.

١٣ - ٣١. قـەلب: دڵ، دەرون، ناوەوە. مـــونەووەر: نورانی، ڕوناک. لەندەهور: چوارشانە و کەڵەگەت، مەبەست لە کەسانی وایە ئەوەندە زەبەللاح بن خەڵک لێیان بترسێ.

١٣ - ٣٢. دەست بەند: دەستی یەک گرتن. نارەوەن: درەختێکی بەرز و گەورەی لق و پۆپ چڕی گەڵا وردە، لە حەوشی زۆر لە تەکیە و خانەقاکان دا هەیە بۆ سێبەر، بەری نیە. حەلقە: کۆبونەوەی سۆفییەکان بۆ یادی خوا و پیرانی تەریقەت و بیر کردنەوە لە مەرگ و قەبر و قیامەت، لە گەڵ بەکار هێنانی وردە بەردی گوێ چەم دا لە جیاتی تەزبیح. مەندەبور: بەدبەخت.

١٣ - ٣٣. ئەوراق (کۆی ورق): گەڵا. موقەددیمە: لای پێشەوە، سەرەتا.

١٣ - ٣٤. نائیب: جێ نشین. سەیل: لافاو.

١٣ - ٣٥. کەنار: قەراخ. باز و کەوشەک: وەرزشی بازدان، یەکباز و سێباز.

١٣ - ٣٦. سیراب: تێراو، بەو چیمەنە ئەڵێن کە ئاوی زۆری درا بێ بۆ ئەوەی هەمیشە گەش و تێراو بێ. دانیرە: بازنە، دەورووبەر. جیلوەگام: جێگای دەرکەوتن و ورشەدانەوە.

١٣ - ٣٧. دەشتی فەتیکان: تەختاییەک بوە لە سەر کارێز فەتیکان یاریان

تێ دا کردوە.

۱۳ - ۳۸. واصیل بکە: بیگەیەنە.

۱۳ - ۳۹. غار: ئەشکەوت. ئەغیار: بێگانە. مور: مێروله.

۱۳ - ٤٠. زار: لاواز. هیلال: مانگی یەکشەوە. ئەحیف: لەر. خەیاڵ: خەیاڵ کردنەوە. خوطور: تێپەڕین.

۱۳ - ٤١.

۱۳ - ٤٢. ڕوخصەت: ڕێگەدان. تەوەققوف: وەستان، چاوەڕوانی. یەوم: ڕۆژ. ئەفخ: فو کردن. صور: شاخێکە لە ڕۆژی قیامەت دا ئیسرافیلی فریشتەی مراندن و ژیاندنەوە دو جار فوی پێ دا ئەکا. بە فوی یەکەم هەمو زیندوان ئەمرێتن و، بە فوی دوهەم هەمو مردوان زیندو ئەکاتەوە.

۱۳ - ٤٣. خوفیە: نهێنی. سەنگ دڵ: دڵ ڕەق وەکو بەرد.

۱٤. دیوانی نالی: ۱۹۹ - ۲۰۱.

وشە گرانەکانی شعرەکە:

۱٤ - ۱. جانم فیدای: گیانم بە قوربانی. سروە: شنە بای فێنک. بادەکەی سەحەر: بای بەیانی. پەیکی موستەعید: نامەبەری ئامادە. ڕاهی پڕ خەطەر: ڕێگەی پڕ مەترسی.

۱٤ - ۲. مێروەحە: باوەشێن. جەمالی مەه ئاسا: جوانیی وەکو مانگ. دولبەر: دڵڕفێن، یار. شانەزەن: شانەکەر. کاکۆڵ: تۆی بەردراوەی پشتی سەر. سیم: زیو.

۱٤ - ۳. جارۆکەش: گەسکدەر. مەنازیل (کۆی مەنزیل): ماڵ، شوێنی حەوانەوەی کاروان. جانان: گیانەکان، خۆشەویستەکان. خەلوەت: شوێنی تەنیایی، کۆشەگیریی سۆفییەکان. فەڕراش: ڕاخەری فەرش، خزمەتچی.

۱٤ - ٤. ماڵش: مشتومال. دەمی خوابی صوبحدەم: کاتی نوستنی بەیانیان. قیرگۆنە: ڕەنگی ڕەشی وەکو قیر. چیهرەی قەمەر: ڕوی مانگ.

۱٤ - ٥. باری: جارێک، کەرەتێک. شنە: شنەی با. ئەنگەبینی گەز: هەنگوین یا دۆشاوی گەزۆ. جونبوش: جموجوڵ، جۆش و خرۆش. ئالەوش: باوەش. ئەی شەکەر: جۆرێکە لە قامیش شەکری لێ دەرئەهێنرێ.

۱٤ - ٦. وەقت: کات. طەواف: گەڕان و خولانەوە بە دەوری شتێک دا. عاریض: ڕوخسار. شنۆ: شنە. لەغزش: لەرینەوە، خلیسکان. طوڕڕە: نیمزای سولتانەکان، لێرەدا مەبەستی لولی ئەگریجەیە. کەمەر: ناوقەد.

۱٤ - ۷. وەزیدەن: وزان، هەڵکردنی با. ئەمەر: بەری درەخت.

۱٤ - ۸. ئیحیا کون: زیندوکەرەوە. جەمیع: هەمو، گشت. ئەباتات (کۆی ئەبات): ڕوەک، گژوگیا. ڕەعنا: جوانیی بەژن. گوشا: کرانەوە. تەربییەت: پەروەردە

کردن. قامەت: بەژن و باڵا. شەجەر: درەخت. ئەم نیوە بەیتە ڕەنگە لە نوسینەوەدا تێک چوبێ و بەمجۆرە بوبێ: «ڕەعنا کوشا لە تەربییەتت، قامەتی شەجەر».

١٤ - ٩. ئابی حەیات: ئاوی ژیان، ئەو ئاوەی خدری زیندە خواردویەتیەوە و، تا هەتایە نامرێ و، هەر کەس لێ ی بخواتەوە تا هەتایە نەمرێ. ئاتەشی ئەفسوردە: ئاگری ئاڵۆزاو. تەحریک: بزواندن، هان دان.

١٤ - ١١. هیممەت: توانا نواندن. ئیجرای مەطلەبم: جێبەجێ کردنی داواکەم. بەرید: پۆستە. ئەتەر: ئەوەی نامە لە بەینی شوێنێک و شوێنێکی کەدا ئەهێنێ و ئەبا.

١٤ - ١٢. مولکی شام: وڵاتی سوریا کە ناوەندەکەی دیمەشقە، ئەو سەردەمە ویلایەتێکی عوسمانی بوە، سوی ئالیە: بۆ لای ئالیە. وەضعی ویلایەت: هەلومەرجی وڵات. خەبەر: دەنگوباس و هەواڵ.

١٤ - ١٣. ظاهیرەن: بە ڕواڵەت. جیهەت: لا. ئەهلی شەهر: خەڵکی شار. سەر بە سەر: یەک بە یەک.

١٤ - ١٥. جا: شوێن. مەطلەعی خورشید: دەرکەوتنی ڕۆژ. خوشکیدە: وشک.

١٤ - ١٦. هەوا: ئارەزو. ذەلیل: کەساس. بوریان: برژاو. ئار: ئاگر. پارە: پارچە.

١٤ - ١٧ حوز: جگە لە. گاه گاه: جار جار. ئەییام (کۆی یوم): ڕۆژان، ڕۆژگار. وا بوێ: بکرێتەوە.

١٤ - ١٨. شەخص: کەس، کەڵکۆزی پیاوچاک. ستەمدیدە: زۆر لێ کراو. قەبر: گۆڕ. نەظەر: تەماشا.

١٤ - ١٩. غافڵ: بێ ئاگا. موریدان: لایەنگرانی تەریقەت. باخەبەر: ئاگادار.

١٤ - ٢٠. حەوض: ئەستێل، مەبەستی حەوزی ناوی خانەقایە. تەغییر: گۆڕان. کەدەر: خەم، ناوی لێڵ و قوڕاو.

١٤ - ٢١. جۆبار: جۆگەی ئاو. چەشمەسار: سەرچاوە. بەصەر: چاو، مەبەستی بینایییە.

١٤ - ٢٢. یارانی حوجرە: دۆست و هاوڕێکان کە لە ژوری فەقێکان دا کۆ ئەبونەوە. مەقام: جێگا. تەهی سەقەر: ناخی دۆزەخ.

١٤ - ٢٣. ئەووەڵین: یەکەمین، سەرەتا. بەرگ: جل و بەرگی مرۆڤ، گەڵای درەخت.

١٤ - ٢٤. ساڵخوردە: بە ساڵ دا چو. خەم: چەماوە، کۆماوە. مەشغوڵ: خەریک. هەمە جا: هەمو جێیەک. پا: پێ.

١٤ - ٢٥. قسن: ئەو کۆمەڵە بەردەی کە لە دەوری کەڵکۆزی پیاوچاکان

دانەنرێ. شاخی دار (راستەکەی شاخەیە): لقی دار.

١٤ - ٢٦. چاوی بێ لەمان: مەبەستی ئەوەیە چونکە خەم و خەفەتیان نیە، چاویان وشکە و فرمێسکی لێ نایەت. موشکیل: گران. زەحمەت. چەشمە: سەرچاوە، کانی. قەطرە: دڵۆپە.

١٤ - ٢٧.

١٤ - ٢٨. نیمە شەب: نیوەشەو. بێ نیظام: نارێکوپێک، بێ سەر و بەر. خەرمەن: خەرمان. مونعیم: بەخشندە، ئانبدە. شەرەر: پریشکی ئاگر.

١٤ - ٢٩. شین: شیوەن و گریان. شور: ئاژاوە.

١٤ - ٣٠. فەضا: بۆشایی، چۆڵیی. بازیگەھ: یاریگە. غەیب: پەنهانی، نادیار. الحذر: وریابە، بترسە.

١٤ - ٣١: کمژدوم: دوپشک. صەحرا: بیابان، مەبەستی دەشتە.

١٤ - ٣٢. ساماني حوجرەکەت: کەلوپەلی ناو ژوورەکەی نالی لە خانەقاکەی م. خالیدا. تاری عەنکەبوت: تەونی جاڵجاڵۆکە. حیجابی بیرون و دەر: پەردەی بەینی دەرەوە ناوەوەی ژوورەکە.

١٤ - ٣٣. صەدا: دەنگدانەوە، زایەڵە. فوغانی جوغد: ناڵەی کوندە پەپو. شەقامی مور: ڕێچکەی میروله.

١٤ - ٣٤. حەضرەت: گەورەی بەڕێز. بەم نەوعە: بەم جۆرە. قەط: هەرگیز.

١٤ - ٣٥. سالم صیفەت: وەکو سالم. هەدەر: فیرو.

١٤ - ٣٦. ئەم مولکە: مەبەستی وڵاتی بابانە. نەظم: ئاسایش و ڕێکوپێکی. ضەبط: ڕاگرتن. واریث: میراتگر. مەبەستی کەڕانەوەی دەسەلاتی یەکێ لە ڕۆڵەکانی بنەماڵەی بابانە. قەصد: نیاز. ئەم طەرەفە: ئەم لایە، سلێمانی و مولکی بابان.

پاشکۆی یەکەم

١. ڕێککەوتننامە

١. ١. پێکهاتنی ڕوسی- عوسمانی (١١ ی حوزەیرانی ١٧٢٤)

پێشەکی: لە بەر ئەوەی مەحمود ئەصفەهانی داگیر کردوە، شای هاویشتۆتە زیندانەوە، گیروگرفتی گەورە لە ئێران ڕوی داوە، تورکیا ناچار بوە هێزێ بنێرێ بۆ دەس بە سەراگرتنی ئەو شارانەی گرتنیانی بە پێویست ئەزانێ. قەیسەر، دۆستی بابی عالی، دەربەند و باکۆ و چەند شارێکی گرتوە. ئەو مەسەلەی سپاردنی ئەم شارانە و ولایەتەکانی گەیلان و مازندەران و ئوستراباذی بە پێ ی ڕێککەوتنێ لە گەڵ طەهماسب تەئمین کردوە. قەیسەر و پاپ ڕێوشوێنێکیان داناوە کە یارمەتی طەهماسب بدرێ، وە ئەو تا دڵنیا ئەبێ لە وەی کە طەهماسب، ئەو شارانەی تورکیا داوایان ئەکا بەو دەوڵەتە ئەسپێرێ. لە تەقەلا باشەکانی خۆی درێغی ناکا.

مارکی دوبێناک لە لایەن ڕوسیا و تورکیاوە بۆ کاری ناوبژی هەڵبژێردراوە.

ماددەی یەکەم: سنوری ڕوسیا و تورکیا ئەبێ لەو شوێنەوە دەس پێ بکا بە ماوەی ٢٢ سەعات سوارەڕێ لە دەربەندەوە بۆ ناوەوەی وشکایی. سنورەکە ئەبێ لەو کێلەوە کە لەم شوێنە دا دائەنرێ تا کێلێکی تر کە ئەکەوێتە سێ- یەکی ڕێگەی شەماخی بۆ دەریای خەزەر درێژ ئەبێتەوە. لە شوێنی دوەمەوە ئەبێ هێڵێکی ڕاست تا دواوانی ڕوبارەکانی کورا و ئاراس بکێشرێ. ڕوسیا وتورکیا، هەردوکیان لە نزیکایی ئەم شوێنەی دواییانەوە مافی دروستکردنی قەلایان هەیە، بەلام جێگەکانیان ئەبێ ٣ مەنزڵ لە سنورەوە دور بێ. کارێ سپێردراوانی هەردو لایەنی پەیمانکار، لە گەڵ کار پێ سپێردراوێکی کە ئیمپراتۆری فەرانسە دای ئەنێ ئەرکی دیاری کردنی سنور هەڵ ئەگرن. هەردو لای پەیمانکار ئەتوانن لە ناوچەکانی خۆیان دا قایمکاری بکەن و بنکەی لێ دابمەزرێنن، بەلام نابێ ئەم قایمکاریانە ماوەی ٣ سەعات سوارەڕێ لە سنور نزیکتر بێ.

ماددەی دوەم: شەماخی کە ئەبێ بارەگای خان یا حاکمێکی سەر بە شیروان بێ، بە هی تورکیا ئەناسرێ، بەلام نابێ قایمکاری لێ بکرێ یا بنکەی تورکی لێ دابنرێ. لە کاتی ڕودانی ئاژاوەدا ئەشێ سپای تورکی بۆ بنێردرێ.

مادەی سێیەم: سنوری تورکیا و ئێران ئەبێ لە شوێنی تەواو بونی سنوری

ڕوسیا و تورکیا، واته له دواوانی ڕوبارەکانی کورا و ناراسەوە دەس پێ بکا. ئەبێ لەم شوێنەوە هێڵێ تا شوێنێکی تر کە ماوەی ١ سەعات سوارەڕێ کەوتۆتە ڕۆژئاوای شاری ئەردەبیلەوە بکێشرێ، هەمو ئەو ئەرزانەی ئەکەونە ڕۆژئاوای ئەم هێڵەوە، ئەکەونە ژێر دەسەڵاتی تورکیاوە. لەم شوێنەوە کە دوراییەکەی تا ڕۆژئاوای ئەردەبیل ١ سەعات سوارەڕێ یە، ئەبێ هێڵێکی ڕاست بۆ هەمەدان و لەوێشەوە بۆ کرماشان بکێشرێ.

ماددەی چوارەم: قەیسەر بە پێ ی ئەو ڕێککەوتنەی لە گەڵ طەهماسب کردویەتی بەڵێن ئەدا تا دڵنیا ئەبێ لە سپاردنی هەمو شارەکانی، کە لە ماددەی سێیەم دا ناوبراون، بە بابی عالی، تەقەلای باش ئەدا. بەڵام ئەگەر طەهماسب ئەچوە ژێر باری جێبەجێ کردنی ئەو ڕێککەوتنەوە، ڕوسیا و تورکیا هەردو بە جوتە بۆ گرتنی هەمو ئەو ئەرزانەی کە هی ئەوانە پێکەوە هەنگاو ئەنێن. دو دەوڵەتی گورین، پاشماوەی ئێران دوای ئەوەی ئاسایشی تێ گەڕایەوە، بە کەسێکی ئێرانی ئەسپێرن، کە زۆرتر شایستەیی فەرمانڕەوایی هەبێ. ئەو کەسە خاوەنی سەڵتەنەتی تەواو ئەبێ و سەربەخۆ ئەبێ.

ماددەی پێنجەم: ئەگەر طەهماسب، لە ئەنجامی ناوبڕی قەیسەردا، بە ئارەزوی خۆی ئەو شارانەی لە مادەی سێیەم دا ناو براون بە تورکیا بسپێرێ، تورکیاش ئەو بە شای ئێران ئەناسێ و، هەمو جورە یاریدەیەکی ئەکا. قەیسەر بە پێ ی ڕێککەوتنەکەی خۆی لە گەڵ طەهماسب، یاریدەی کاریگەری ئەکا و هەمو گفتەکانی خۆی بەرامبەر ئەو جێبەجێ ئەکات،تا ئەو بە عینوانی وارسی قانونی بتوانێ ئیمپراتوریی ئێران و ئەصفەهان لە دەستی مەحمودی داگیرکەر ڕزگار بکا. ئەگەر مەحمود، لەم بارەدا، هێرش بباتە سەر تورکیا، ڕوسیاش ئەکەوێتە کار بۆ یارمەتی دانی تا ئەو لە ئێران دەر بکرێ. تورکیا و ڕوسیا بە پێ ی ئەم پێکهاتنە بۆ دانانی طەهماسب لە سەر تەختی ئێران پێکەوە هەنگاو ئەنێن.

ماددەی شەشەم: ئەگەر طەهماسب لە سپاردنی ئەو شارانەی تورکیا داوایان ئەکات خۆی بوارد، ئەو وڵاتە و ڕوسیا لە پێشەوە ئەکەونە گرتنی بەشەکانی خۆیان، وە کاتێ لەو وڵاتەدا ئارامی و ئاسایشیان دامەزران، فەرمانڕەواییەکەی بە کەسێکی ئێرانی ئەسپێرن، کە بە تەواوی سەربەخۆ بێ. ئەو کەسەیش لە لایەن دو دەوڵەتی ناوبراوەوە لە سەر تەخت دائەنرێ و، گوێ نادرێتە هیچ نوێنەرێکی مەحمود و، هیچ جورە پێکهاتنێکی لە گەڵ ناکرێ.

ئەبێ ئەم ڕێککەوتنە بە بێ هیچ لێ دەرچونێ پێڕەوی بکرێ بۆ ئەوەی ئاشتی هەمیشەیی دابین بکرێ و، بەم جورە ئەو شارانەی دراون بە تورکیا و ڕوسیا بە یەکجاری و تا هەتایە لە دەستی ئەوان دا بمێننەوە و، ئێرانی لە نوێ دامەزرێنراو، بەهێز ببێ.

سوڵتان ئەم پێکهاتنە، پاش ئەوەی لە لایەن قەیسەرەوە پەسند کرا، ئەویش

پەسندی نەکا.
(سەرچاوە: لکهارت: ٢٦٩ - ٢٧٠)

١. ٢. پەیماننامەی زەهاو

بسم الله الرحمن الرحیم
لا حول ولا قوه الا بالله

لە پاشان: لەبەر ئەوەی بە مەشیئەتی جەنابی ذوالعرش المجید و ئیرادەی حەضرەتی فعالی مایرید، ئینتیظامی ئەسبابی عالەم و رتق و فتقی ئوموری بەنی ئادەم، بەند و بەبەستراوە بە تەوافوق و ئولفەتی سولتانەکانی ڕوی زەمین و خاقانەکانی هیدایەت قەرینەوە، کە مەظهەری ئایەتی کەریمەی «الذین جاهدوا» و میصداقی «والموفون بعهدهم اذا عاهدوا»ن.

لە ژێر باڵی حیمایەتی ئەوان دا مەمالیکی ئیسلامیە لە شەڕوشۆڕ مەئمون و مەسالیکی موئمینین بە کەماڵی ئەمن و سەلامەت مەرهونە، بە تایبەتی بە مەدلولی «انا جعلناک خلیفه فی الارض» پلەی بەرزی سەڵطەنەتی کوبرا و پایەی بڵندی خەلافەتی عولیای ئێمەی مونتەهالئامالی ئاتی هەمو طەبقەکان فەرموە.

بە خۆشیی خزمەت کردنی حرمین الشریفین «شرفها الله تعالی» ذاتی قودسی صیفاتی ئێمەی شەرەف و عیزەت و، بە موتابەعەتی سونەتی سونیەی حەضرەتی رسول الثقلین «صلی الله تعالی علیه و سلم» دایرەی دەوڵەت و سەڵطەنەتی ئێمەی فراوان و بەرین کردوە، دەرونی صەفا مەشحونی ئێمەی بە ئەنواری موحیبەتی ئال و ئەصحاب موحەللا و موصەصەفا و پێرەوی ڕێ ی پر تۆفیقی ئەوانی کردۆتە هۆی ڕزگاری ڕۆژی جەزا،

ئێمەی بە ئەحوای «فاحکم بین الناس بالعدل» مالیکی مەمالیکی عەدڵ و داد و بە ئەمری لازمولئیمتیثالی «جاهدوا فی الله حق جهاده» سالیکی مەسالیکی غەزا و جیهاد فەرموە و،

ئەحوای شەریفی «ان تنصرو الله ینصرکم» بەردەوام لە بیری ئێمە دایە و بزوتن بە بن ی لوطفی خوداوەندی هەمیشە کار و پیشەی ئێمە بوە،

شمشێری ظەفەرتەرینی ئێمەی بۆ دەفعی کافران و موشریکان کردۆتە دیواری ئاسنین و لە دەوری سنوری مەمالیکی موسلیمین دا کردۆتە قەڵای پتەو،

ڕۆژانی دەوڵەتی روزئەفزونی ئێمەی ئەبات و دەوام و، سیلسیلەی سەڵطەنەتی هومایونی ئێمەی ئەبەدولدەهر ئیستیقرار و ئیستیحکام دا «جل مالا یعد نعمانه، قدمت ذاته و اسمانه»

پاش پێشکەش کردنی تەسلیماتی وافیات و ئەتحافی دەعەواتی صافیات بە حضوری - موصافات ظوهوری عالی حەضرەت، مەعالی مەنقەبەت، سامی

روتبەت، گیرامی مەنزیلەت، مەسنەد نشینی ئیقلیمی ئێران، حامی فارس و مازندەران، فەرماندەی موڵکی عەجەم - شاه صفی - دام منظورا بعنایت ربه الوفی، انها، مسالمت انتها - کە:

نامەی خلت خیتامەی ئێوەی بە هۆی عەینولئەعیان موحەممەد قولی - رزقت سلامتە - کەیشتە عەتەبەی عەلییەی گەردون ویقار و سدەی سونیەی عالەم مەداری ئێمە، خولاصەی فەحوای بەلاغەت ئیحتیوای ئەو ئایەتی ئولفەت عینوان «و جعل بینکم مودة» ی تەفسیر و بەیان کریمەی کەرامەت نیشانی «والقیت علیک محبة» ی تەقریر و عەیان کردوە، لە بەر ئەوەی بە سیراطی موستەقیمی موصافات موەتەدی و بە شیمەی کەریمەی تودەدما موقتەدی و طالیبی صولح و صەلاح و راغیبی فەوز و فەلاح بوی، عومدەتولخەواص وەلموقەڕڕەبین صاروخان - زید رشدە - تان بە وەکیلی خۆتان نارد بو لە گەڵ - دەستوری ئەکرەم، موشیری ئەفخەم، نیظامولعالیم، ناظیمو مەناظیمولئومەم - موصطەفا پاشا - ادام الله اجلالە - کە وەزیری ئەعظەمی جەلیلولمیقداری ئێمە و سەردار و سپاسالاری ڕۆژهەڵاتە، لە زەهاو یەکتریان بینی و، لە بارەی ڕێکخستنی کاروباری صولح و عهودی جێبەجێ کردنی کێشەکانی سنور دوان و، بڕیاریان دا:

لە سنوری لای بەغداد و ئازربایجان دو شوێن بە ناوی جەصان و بەدرە هی ئێمە بن، قەصەبەی مەندەلی تا دەرەتەنگ، کە سەرمیل بە سنوری دیاری کراوە، لە گەڵ دەشتەکانی بۆ ئێمە بن، شاخەکەی نزیکی بۆ ئەولا بن، میلباشی بۆتە سنور. دەرەتەنگ و دەرنە هی ئێمەن.

هۆزەکانی ضیادین و هارونی لە ئێلی جاف هی ئەعلا حەضرەتی هومایونی ئێمەن و، پیرە و زەردویی یش بۆ لاکەی تر ماوەتەوە.

قەڵای زنجیر کە بە لوتکەی شاخەوەیە ویران بکرێ، ئەو گوندانەش کەوتونەتە ڕۆژئاوای قەڵای ویرانکراوی ناوبراو بۆ ئێمە ئەمێننەوە و ئەو گوندانەش نەکەونە ڕۆژهەڵاتی بۆ ئەولا ئەبن.

لە نزیکی شارەزور ئەو کێوەی کەوتۆتە ئەولای قەڵای زەڵم هەرشوێنێکی بروانێ بە سەر قەڵای ناوبراودا لە لایەنی هومایونی ئێمەوە زەوت کراوە. قەڵای هەورامان لە گەڵ گوندەکانی دەوروبەری بۆ لایەنەکەی تر، گەردنەی چەقان دانراوە بە سنوری شارەزور. قزلجە و دەوروبەری هی ئێمەن و مەریوان و دەوروبەری هی لایەنەکەی تر.

هەردولا بڕیاریان داوە قەڵای قوتور و ماکۆ لە سەر سنوری وان و، قەڵای مغازبرد لە لای قارس کاول بکەن.

لەبەرئەوەی لەو نامەیەدا ڕەزامەندی خۆتان بە قەبول و قەراری باس کراو، بەو جۆرەی ڕون کراوەتەوە، ڕاگەیاند بو وە بەڵێنت دابو لێرە بە دواوە ئەم مەراسیمی موعاهەدە و موصافاتە ڕیعایەت و مواسات و موالاتی لازم حیانەت بکەی و، بە

ئیمانی خۆت وەفا نەکەیت و لە کەسر و حەلەفی خۆت لا نەدەیت. وە داوات کرد بۆ کە ھەڵگەی مۆرکراوی کەیشتوی ئێوە، لە لایەنی ھومایونی ئێمەوە قوبوڵ بکرێ، حا لە بەر ئەوەی «الجاز الوعد من دلائل المجد» لە پێناوی ئاسایشی خەلایق و عیباد و ئارامی مەمالیک و بیلاددا، ئەم صولحی موقەڕڕەر و صەلاح شمولە قوبوڵ کرا بەو مەرجەی طائیفەی قزلباش دەس ھەڵبگرن لەو مەحاڵ و شوێن و دەشت و ئەررانەی کە بە بەشێکی مەمالیک و بیلادێ ئەژمێردرێ کە لە ناو سنوری دیاریکراوی ئەعلا حەضرەتی ئێمە دان و لە ژێر سایەی عەدالەتی پایە بەرزی ئێمە دان. بە پێ ی «الشی ، اذا ثبت ثبت بلوازمه» ئەو ئەرزانە ئیستر چ ئاوەدان بن یا جۆلەوانی لە گەڵ تەوابیع و لەواحیقی دا لە دەستی تەصەڕڕوفی موەککیلانی بارەگای بەرز و موتەعەھیدانی دەرگای بڵندی ئێمە دان.

سەرەڕای ئەوانەش کە ناوبران، ئەبێ ئەوان دەستدرێژی نەکەنە سەر قیلاع و بیقاع و ئەواحی و صەحاری و بەراری و تیلال و جیبالێ کە لە ناو سنوری ئاخسقە، قارس، وان، شارەزور، بەغداد، بەصرا دان.

بە پێ ی شەرتە موعتەبەرە صەریحەکانی ئەو پەیماننامانەی لە زەمانی سەعادەت ئیفتیرانی ئەجدادی عیظامی ئێمە دا - انار الله تعالی براهینهم - بۆ ئەسلافی ئێوە ئێردراوە، وە بە مەدلولی قسەی: «الدین النصیحه» ئەسافیل و ئەدانی کە لە ژێر دەستی حکومەتی ئێوە دان ئەبێ ڕێگە نەدرێن، دەمدرێژی بکەنە سەر شێخێن ذوالنورین و ھاوسەری پاکیزەی رسول الثقلین و گشت ئەصحابی ھەڵبژاردە و ئیمامە موجتەھیدەکان - رضوان الله تعالی علیهم اجمعین - حاشا، دیسان حاشا، ڕێگەی دەمدرێژی نەدرێ و، لێیان قەدەغە بکرێ و، بە ھیچ جۆرێ ڕێ نەدرێن بۆ ئەوەی ئەم صولحە موقەڕڕەرە، الی انتهاء القرون، ثابیت و بەرقەرار بمێنێ.

مادەم لە لایەن ئێوەوە پێچەوانەی عەھد و میثاق جوڵانی ناشایستە ڕو نەدا، لە تەرینولشەرەفی پادشاھانەی ئێمەشەوە، بە شێوەی باسکراو، شروط و قیود بەو جۆرەی نوسراون پێڕەوی ئەکرێ. پەلاماری ڕەعییەت و مەملەکەتی ئێوە نادرێ. لە بەرامبەر ئەو پەلێننامەیەی ناردراوی ئێوەدا، ئەم نامە ھومایونیە بڕ لە ڕاستگۆییە نوسرا، کە دوژمنایەتی لە ناوا نەمێنێ و، لە جاران زیاتر ڕیعایەتی مەراسیمی ئولفەت موافەقەت بکرێ.

سەفیری مەئموری شەرەفی ماچکردنی بیساطی عیززەت ئینبیساطی شاھانەی ئێمە موفتەخیر بو، دوای ئەوەی ئادابی ڕیسالەتی - کما هو حقه - بە جێ ھێنا، بە ئیجازەی شاھانەی ئێمە ڕێگە درا بگەڕێتەوە لاتان، ھاوڕێ لە گەڵ ئیفتیخارولئەماجید وەلئەکاریم موحەممەد، دامە مەجدوھو، کە لە خزمەتگوزارانی دەرگا و مەئموری تەبلیغی نامەی ھومایونی ئێمەیە، ڕەوانە کران.

صەلاح ئەندێشانی دین و دەوڵەت ھەردەم مەظھەری ئیحسانی ملکی

مەنتنان بن، برب العباد و بالنبي واله الاماجد.
لە سەرەتای مانگی شەووالی سالی هەزارو چل و نۆی هیجری (کانونی دوەمی ١٦٣٩) دا نوسرا.
(سەرچاوە: مشیر الدولە: ٧٤ - ٨١)

١. ٣. ڕێککەوتننامەی کردان

لە نێوان نادر شاە و سوڵتان مەحمود خانی یەکەم
بە هۆی:
وەکیلی ئێران حەسەن عەلی خان
ڕاسپێردراوی عوسمانی والی ی بەغداد ئەحمەد پاشا
لە مانگی شەعبانی ١١٥٩ک (١٧٤٦ز) دا بەستراوە
پێشەکی: دیاریکردنی سنوری هەردو مەملەکەت.
فەسڵی یەکەم: دەربارەی حاجییان.
فەسڵی دوەم: دانانی نوێنەرانی هەردو دەوڵەت لە دەرباری یەکتری دا.
فەسڵی سێیەم: دیلەکانی هەردو دەوڵەت.
فەسڵی پاشکۆ: دەربارەی سنوری هەردو مەملەکەت و هەندێ مەرج لە بارەی دین. چەن مەرجێ دەربارەی زائیران و ڕەعیەتەکانی ئێران لە عوسمانی دا - دانەوەی هەڵاتوان.
بنچینە ـ ئەو ڕێککەوتنەی لە سەردەمی سوڵتان موورداخانی چوارەم دا لە نێوان هەردو دەوڵەت دا کراوە پێڕەوی ئەکرێ و، ئەو سنورانەی لە ڕێککەوتنی گۆرین دا دیاری کراون بێ هیچ دەسکاری و گۆڕینێ وەکو خۆیان ئەمێنن.
مەرج ـ لێرە بە دواوە ئەبێ فیتنە خەوتو بێت و تیغی دوژمنایەتی لە کێلان دا بێ، ئەوەی شایەنی شانی هەردولا و چاکە و خێری هەردو دەوڵەت بێ، لە هەمو بوارێک دا جێبەجێ بکرێ و، هەردولا خۆیان لەو کارانە بپارێزن کە ئەبنە هۆی ناخۆشی و، پێچەوانەی تەبایی و هۆگرین.
فەسڵی یەکەم: حاجیانی ئێرانی کە لە ڕێ ی بەغداد و شامەوە ئەچن بۆ بیت الله الحرام، ئەو والی و حاکم و ئەمیر حەجانەی لە سەر ڕێگایان دان، ئەبێ ئەوانە بە ئەمینی و سەلامەتی لە شوێنێکەوە بگەیەننە شوێنێکی تر، صیانەتی حاڵ و ڕیعایەتی ئەحوالیان بە لازم بزانن.
فەسڵی دوەم: بۆ بەهێز کردنی دۆستایەتی و زیاد کردنی یەکێتی لە نێوانی هەردو دەوڵەت دا، هەر سێ ساڵ ئەبێ یەکێک لە لایەن دەوڵەتی ئێرانەوە، لە عوسمانی و یەکێک لە لایەنی عوسمانیەوە لە ئێران بێ. مەسرەفی ئەوانەش لە

سەر هەردولا بێ.

فەسلی سێیەم: دیلەکانی هەردولا بەربدرێن، کڕین و فرۆشتنیان ڕەوانیە، هەر کەسێکیان ویستی بگەڕێتەوە وڵاتی خۆی ڕێگەی لێ نەگیرێ.

فەسلی پاشکۆ: ئەو سنورەی لە سەردەمی سولتان موراد خان دا دیاری کراوە جێبەجێ بکرێ.

دەسەلاتدارانی سنورەکان کارێک نەکەن پێچەوانەی دۆستیی هەردولا بێ.

سەرەڕای ئەمانە، لەبەرئەوەی خەلکی ئێران وازیان هێناوە لەو ئەحواڵە ناشایستەیەی، لە سەردەمی صەفەویەت دا، دایان هێنا بو، وە لە ئوصولی عەقائیدا چونەتە سەر ڕێگەی ئەهلی سوننەت، بۆیە خولەفای راشیدین بە خەیری مەرضی ئەبێ یاد بکەن و. لێرە بە دواوە لە گەڵ خەلکی ئێران کە هاتوچۆی کەعبەی موکەڕرەمە و مەدینەی مونەووەرە و سەرانسەری وڵاتانی ئیسلام ئەکەن، ئەبێ هەمان ڕەفتاریان لە گەڵ بکرێ کە لە گەڵ حاجییان و زائیرانی ڕۆم و وڵاتانی ئیسلامی تر ئەکرێ، وە بە ناوی دوروومە یا بە ناوێکی ترەوە کە خیلافی شەرع و قانون بێ هیچیان لێ ئەسێنرێ.

هەروەها ئەو زائیرانەی ئەچن بۆ عەتەباتی عالیات، مادەم مالوتیجارەیان پێ ئەبێ حاکم و موباشیرانی بەغداد داوای باجیان لێ ئەکەن و، هەر کەسێ مالوتیجارەی پێ بو بە پێ ی قاعیدە و عادەتی دێرینە گومرگ بدا و لەوە زیاتری لێ داوا ئەکرێ. لەولاش لە گەڵ تاجیر و ئەهالی ڕۆم بە هەمان شێوە ڕەفتار بکرێ.

لە دوای تاریخی ئەم پەیماننامەیەوە ئەگەر لە خەلکی ئێران بۆ ڕۆم و لە خەلکی ڕۆم بۆ ئێران هەلاتن دالدە ئەدرێن و، ئەگەر داوا کرانەوە بدرێنەوە دەست وەکیلەکانی هەردولا.

سەرچاوە: نوائی: «نادر..» ٢٧٣ - ٢٨٣)

١. ٤. عەهدنامەی یەکەمی ئەرزڕۆم

مەبەست لە نوسینی ئەم نامە ناوازەیە ئەوەیە لەم چەند ساڵەدا بە هۆی ڕودانی هەندێ عەواریضەوە لە نێوان هەردو دەولەتی بەرزی ئیسلام دا پێوەندییەکانی صولح و صەفوەت و ضەوابیطی دۆستی و ئولفەتی دێرین گۆڕا بە نیقار و خصومەت و بو بە هۆی جەنگ و کدورەت. بە موقتەضای جیهەتی جامیعەی ئیسلام و ڕازی ئەبونی هەردولا بە ڕژانی خوێن و ڕودانی ئەو جۆرە قەوماو و غەوغایە، هەردو دەولەتی گەورە ئارەزو و موافەقەتیان دەربڕیوە بۆ گێرانەوەی ئاشتی و مەوەددەت و نوێ کردنەوەی دۆستی و مەحەبەت.

بە پێ ی فەرمانی هومایونی «ئەعلاحەضرەت، کەیهان حیشمەت، مولک بەخش، مولک گیر، ئارایشی تاج و سەریر، خدێوی زەمین و زەمان، جەمالی

ئیسلام و موسلیمین، جەلالی دنیا ودین، غیاثی حەق ویەقین، قارەمانی ئاو و گڵ، سێبەری خوای ڕاکێشراو بە سەر هەردو ئەرز دا، حافظی حەوزەی موسلمانی، باسطی بیساطی جیهانبانی، داوەری جەمشید جاه، سولەیمان دەستگاه، ئەنجوم سپا ئیسلام پەنا، زیەنت بەخشی تەختی کەیان، مەلیکی ملوکی جیهان، تاج بەخشی کامەران، شاهنشاهی مەمالیکی ئێران، خاقان کوڕی خاقان، غازی: فەتحعەلی شا، خلد الله ملکه و اقباله، وە حوکمی مەئموریەتنامەی (ڕەفیعەی غوڕەی غەڕای دەولەت و شەهریاری، دەوحەی عولیای شەوکەت و جیهانداری، مالیکی ڕیقاب، گەردون جەناب، کەیوان هیمەت، بەرجیس فیطنەت، مولک فەزای، مولک ستای، ڕوکنی ڕەکین جەلال، غوصنی ڕەطیب ئیقبال، شازادەی ئازادە، وەلیعەهدی دەولەتی عەلیەی ئێران عباس میرزا، عز نصره، ئەم عەبدە مەملوک و چاکیرە جان ئەثارەی بە وەکالەتنامە موباهی و، مەخصوص کردوە.

لە لایەن دەولەتی بەرزی عوسمانیشەوە، ئامە و فەرمانی، ئەعلا حەضرەت، کەیوان مەنزیلەت، خوری فەلەکی شەهریاری، مانگی ئاسۆی تاجداری، پادشاهی ئیسلام پەنا، سولتانی هەردو ئەرز و هەردو، خادیمی حەرەمەینی شەریفەین، خاوەن شەوکەت وشەهامەت، سولتانی کوڕی سولتان، غازی: مەحمود خان، ابد الله ملکه و اقباله، ئامە بە جەنابی «عیزەت ئیصاب، ئەبالەت ئینتیساب، جەلالەت ئیکتیساب، تەواوکەری ئوموری جمهور بە بیری تیژ، تەختکەری قەواعیدی ئومور بە ڕەئی ڕاست، صەدری ئەسبەقی ئەکرەم، والی ی ولایەتی ئەرزەنەی ڕۆم، سەرعەسکەری لای ڕۆژهەڵات. موحەممەد ئەمین ڕەئوف پاشا، دامە مەجدوهو، عەطا و عینایەت کراوە.

ئەم عەبدە مەملوکە لە شاری ناوبراو لە گەڵ سەرعەسکەری ناوبراو، پاش ئاڵوگۆڕی وەکالەتنامە پیرۆزەکانیان بۆ ئەنجومەنی کفتوگۆ پێک هاتن، موصالەحەی پیرۆز بەم ئایینە تەرتیب و تەعیین کرا.

بنچینە ـ بەپەیمانی ئاشتی کە لە ١١٥٩دا بەستراوە، دەربارەی سنورەکانی کۆن و، مەرجەکانی پێشو سەبارەت بە حاجیان و بازرگانان و گێڕانەوەی ڕاکردوان و بەردانی دیلەکان و دانیشتنی کەسێکی دیاریکراو لە دەربارەکانی هەردو دەولەت دا بە تەواوی هەموی وەکو خۆیان ماون و کاریگەر و نرخدارن و بە هیچ کلۆجێ خەلەلی تێ نەکەوتوە و، لە نێوان هەردو دەولەتی بلندا مەرجەکانی دۆستایەتی و پێویستییەکانی تەبایی و خۆشەویستی هەمیشە ئەبێ کاری پێ بکرێ.

مەرج ـ شمشێری ئاژاوە و دوژمنایەتی لە کێلان دا ئەبێ. لە نێوان هەردو دەولەتی بەرزدا کارێ کە ببێتە هۆی ناخۆشی و ساردی و، پێچەوانەی ئاشتی و ئاسایش بێ ڕو نەدات و.

ئەو شوێنانەی لە ناو سنوری کۆنی دەولەتی عوسمانی دا بون و لە کاتی جەنگ و بەر لەوە، کەوتونەتە دەس دەولەتی مەزنی ئێران، لەوانە قەڵا و زەوی و

ئەزا و ئەحصەبە و گوند، لە ڕۆژی ئیمزا کردنی ئەم ڕێککەوتننامە خێرەوە تا شەست ڕۆژی تر، بە تەواوی ئەدرێنەوە دەوڵەتی عوسمانی.

بۆ ڕێز لێنانی ئەم ڕێکەوتنە خێرە گیراوەکانی هەردو لا، بێ ونکردن و شاردنەوە بەر بدرێن و، پێویستییەکانی ڕێگەیان وەکو خواردەمەنی و شتی تر بۆ دابین بکرێ و، بگەیەنرێنەوە سەر سنورەکانی هەردو دەوڵەت.

ماددەی یەکەم: هەر دو دەوڵەتی بەرز ئەبێ دەس وەرنەدەنە کاروباری ناوخۆی یەکترییەوە. لێرە بە دواوە خو تێهەڵقورتان لە لای بەغدادو کوردستانەوە نەشیاوە، لەوانە مەڵبەندەکانی سەر بە سنجەقەکانی کوردستان، بە هیچ بەهانە و لە هیچ ڕویەکەوە دەوڵەتی بەرزی ئێران نابێ ڕێ بە خو تێهەڵقورتان و، دەسدرێژی و، پەلامار و، دالدەی موتەصەڕیفەکانی پێشو و لەمەودوایان بدات.

لەو شوێنانەدا ناوبراون، لە بابەت ڕەسمیی ئاسایی گەرمیان و کوێستان و، هەر دەعوایەکی تر، بۆ ئەوەی نەبێتە هۆی ناخۆشی نێوان هەردو دەوڵەت، ئەبێ لە لایەن ئەمیر و وەلیعەهدی دەوڵەتی ئێران و وەزیری بەغدادەوە بە لا دا بخرێ.

ماددەی دوەم: لەبەرئەوەی ئەم مەسەلەیە لە مەرجە دێرینەکانە کە ڕەفتار لە گەڵ ئەهالی ئێران، ئەوانەی هاتوچۆی کەعبەی موکەڕڕەمە و مەدینەی مونەووەرە و گشت وڵاتانی ئیسلامی ئەکەن وەکو حاجی و زائیر و گشت ئەهالی وڵاتانی ئیسلامی ڕەفتار بکرێ و، بە ناوی دورومە یا بە ناوێکی ترەوە کە خیلافی قانونی شەرعی بێ شتێ داوا نەکرێ. هەروەها لە زائیرانی عەتەباتی عالییات مادەم کەلوپەلی فرۆشتەنیان پێ نەبێ داوای باج نەکرێ و، ئەگەر شتی فرۆشتەنییان پێ بێ مافی گومرگی بە پێ ی قاعیدەی کارپێکراو وەربگیرێ وە شتی زیاتر داوا نەکرێ و، لە لایەن ئێرانیشەوە، هەمان ڕەفتار لە گەڵ بازرگانان و ئەهالی عوسمانی بکرێ.

لەبەرئەوە لێرە بەدواوە لە لایەن وەزیرانی گەورە و، میری حاجی و میری میرانی بەڕێز و، هەمو ضابطان و حاکمانی عوسمانی بۆ جێبەجێ کردنی ئەم مەرجە کۆنە دەرهەقی حاجیان و بازرگانانی ئێران نوسراوە ئەبێ دیققەت و ڕیعایەت بکرێ لە شامی شەریفەوە تا حەرەمەینی موحتەرەمەین و لەوێوە بۆ شامی شەریف.

لە لایەن ئەمین صوڕڕە (پرپاسکەدار: بەرپرسی کاروباری دارایی) ی هومایونییەوە چاودێری بکرێ کە پێنجەوانەی مەرجەکان هیچیان لێ وەرنەگیرێ و، پشتیوانی ناوبراوان بکرێ و، ئەگەرلە ناو ئەوانەدا ناکۆکی ڕوی دا لە ژێر چاودێری امین صرەی هومایون و بە ناوبژی باوەڕ پێکراوێکی ئەوان لێ ی بکۆڵرێتەوە و، ژنانی حەرەمی شاهنشاە و حەرەمەکانی شازادە مەزنەکان و هەمو گەورەکانی دەوڵەتی ئێران کە ئەچن بۆ حەجی شەریف و عەتەباتی عالیات بە پێ ی مەرتەبەی خۆیان حورمەت و ڕێزیان لێ بگیرێ.

هەروەها دەربارەی مافی گومرگی بازرگانانی ئێران بە هەمان بڕیار ڕەفتار

بکرێ کە لە گەڵ بازرگانەکانی ئیسلامی تەبەعەی عوسمانی ڕەفتار ئەکرێ و، لە کەلوپەلی بازرگانی ئەوانە تەنیا یەکجار ٤ قروش لە ١٠٠ قروش گومرگ وەربگیرێ، بە پێچەوانەی وەسڵێ کە پێ یان ئەدرێ و مادەم کەلوپەلی بازرگانی نەچوتە دەستێکی تر لە جێگەیەکی تر سەرلەنوێ حوقوقی گومرگی داوا نەکرێ و، بازرگانەکانی ئێران کە چوبوقی شیراز - جۆرێکە لە تەختە - بۆ دارولسەعادە - مەبەستی ئیسلامبوڵە - ئەهێنن، کڕین و فرۆشتنی پاوان نەکرێ، بە هەر کەسێک کە بیانەوێ بیفرۆشن. وە لە گەڵ بازرگان و ئەهالی هەردو دەوڵەت کە بۆ مەملەکەتی یەکتری هاتوچۆ ئەکەن، بە پێ ی پێویستیەکانی جامیعەی ئیسلامییە ڕەفتاری دۆستانە بکرێ و لە هەمو زەرەر و ئازارێ پارێزراو بن.

ماددەی سێیەم: ئەوەی لە ئێلەکانی جەبدەرانلو و سبکی کە هەردو دەوڵەت لە سەری ناکۆک بون، وە ئەمڕۆ لە خاکی دەوڵەتی عوسمانی دا دانیشتون، مادەم لە لای ئەوانن، ئەگەر دەستدرێژییان کردە سەر وڵاتی ئێران و زەرەریان دا، سنورداران ئەبێ لە ڕێ پێ نەدان و تەمێ کردنیان دا دیققەت بکەن. وە ئەگەر دەستبان هەڵنەگرت لە دەستدرێژی و زیانیی و کاربەدەستانی سنور ڕێگەیان لێ نەگرتن، ئەبێ دەوڵەتی بەرزی عوسمانی واز لە دالدەدانیان بهێنێ.

وە ئەگەر ئەوانە بە ئارەزو و ویستی خۆیان بگەڕێنەوە بۆ ئێران، دەوڵەتی عوسمانی دالدەیان نەدا و ڕێگەیان لێ نەگرێ، پاش ئەوەی کە گەڕانەوە بۆ ناو دەوڵەتی بەهەیبەی ئێران و، دوایی بێنەوە بۆ ناو خاکی عوسمانی بە هیچ جۆر نابێ دالدە بدرێن و، وەربگیرێن.

لە حاڵەتێک دا کە ئەوانە بگەڕێنەوە ناو ئێران و ئەو کاتە لە سنوری دەوڵەتی عوسمانی تەجاوز بکەن، زیان بگەیەنن، سنوردارانی دەوڵەتی بەهەیبەی ئێران لە ڕێ گرتن و دەستدرێژییان دیققەت ئەنوێنن.

ماددەی چوارەم: بە پێ ی مەرجەکانی دێرین، نابێ هەڵاتوانی یەکتری دالدە بدرێن و لەوانە عەشایەر و ئێلات، هەر کەسێکیان دوای ئەمە، لە دەوڵەتی بەرزی عوسمانییەوە بۆ دەوڵەتی گەورەی ئێران و، لە دەوڵەتی بەهەیبەی ئێرانەوە بۆ دەوڵەتی بەرزی عوسمانی بڕۆن، ئەبێ ئەو تێپەڕیوانە دالدە نەدرێن.

ماددەی پێنجەم: ئەو کەلوپەلی بازرگانییانەی ئێران کە لە دارولسەلطەنە و کشت ولایەتەکانی دەوڵەتی بەرزی عوسمانی دا، بە ئاگاداری شەرع و دەفتەر، هەڵگیراوی گل دراوەتەوە، لە ڕۆژی ئەم بەڵگەیەوە تا ماوەی شەست ڕۆژ، لە هەر جێیەک بێ، بە پێ ی ئەو دەفتەرە نوسراوانە و، بە ئاگاداری شەرع و باوەڕپێکراوی دەوڵەتی ئێران، بە خاوەنەکانی بدرێتەوە، جگە لە کەلوپەلی هەڵگیراو، ئەوەی لە کاتێ ڕودانی دوژمنایەتی دا لە حاجیان و بازرگانان و خەڵکی تری ئێران کە لە وڵاتی عوسمانی دا بون، لە لایەن هەندێ وەزیر و کاربەدەستەوە بە زۆر سەندراوە، پاش ئیفادە و ئیظهاری دەوڵەتی گەورەی ئێران و فەرمانی لە دەوڵەتی بەرزی

عوسمانیەوە بە عوزەی وەکیلی ئەوان لە هەر جێیەک، دەربچن، پاش ئیسباتی شەرعی، وەربگیرێتەوە و بدرێتەوە.

ماددەی شەشەم: لە مەمالیکی دەوڵەتی بەرزی عوسمانی دا لە خەڵکی وڵاتانی هەردولا کە ئەمرن، ئەگەر واریث و وەصی شەرعیان نەبو، مەئمورانی بەیتولمال، بە ئاگاداری شەرع دەفتەری کەلوپەلی کابرای مردو بگیرێ و، لە سجللی شەرعی دا تەسجیل بکرێ و، هەمو ئەو کەلوپەلە وەکو خۆی لە جێگەیەکی ئەمین، تا ماوەی ساڵێک هەڵ بگیرێ تا واریث و وەکیلی شەرعی مردوەکە دێ، بە پێ ی تەسجیلی سجللە شەرعییەکە کەلەپورەکانی بدرێتێ و، ڕسومی ئاسایی و کرێ ی شوێنی هەڵگرتنی ئەو شتانە، لە ماوەی باسکراودا سوتا یا لە ناو چو داوای نەکرێ.

ئەگەر لە ماوەی باسکراودا واریث و وەصی نەگەیشتن، مەئمورەکانی بەیتولمال کەلوپەلی هەڵگیراو بە ئاگاداری باوەڕپێکراوی دەوڵەتی بەرزی ئێران نەفرۆشن، نرخەکەی هەڵنەگرێ.

ماددەی حەوتەم: بە پێ ی مەرجەکانی پێشو، بۆ پشتیوانی لە دۆستایەتی و خۆشەویستی، هەر ٣ ساڵ یەک کەس (هەریەکەی لە دەوڵەتێکەوە) لە هەردولای بەرز جێگیر ئەبێ، وە لە هاوڵاتیانی هەردو دەوڵەتەوە، کە لە کاتی جەنگ دا بۆ هەردولا چون، بەرامبەر بەوان، بۆ ڕێز لێنانی ئەم پێکهاتنە خێرە، سزا نەدرێ.

دوایی: ئەوەی لە بنچینە و مەرجەکان و ماددەکانی سەرودا باس کران، بەو پێ یەی نوسراوە کە بە گفتوگۆ لە سەری پێک هاتون، لە هەردولاوە قوبوڵ کراوە، دەربارەی ئیدیعای کەلوپەلی تالانی و شتی فەوتاو و دابینکردنی خەرجی جەنگ هەردولا «ئەوەی ڕۆیی ڕۆیی: مضی ما مضی» یان لە سەر وتوە و چاوپۆشییان لێ کردوە. وە لە لایەنی هەردو دەوڵەتەوە بە پێ ی عادەت تەصدیقنامەکانیان بگۆڕنەوە و بە هۆی سەفیری وەسەط لە ڕۆژی ئەم بەڵگەیەوە تا ماوەی شەست ڕۆژ لە سەر سنوری هەردو دەوڵەت یەکتری ئەبینن و، ئەنێردرێ بۆ ئاستانەی هەردولا.

بەم پێ یە بەستن و نوێ کردنەوەی ئەم موصالەحە خەیرییە لە ڕۆژی بەستنییەوە پێڕەویکراو و کاریگەر ئەبێ و لە هەمو لایەکەوە ئاگری ناخۆشی و دوژمنایەتی نامێنێ، هیچ لایەکیان دۆخ و جوڵانێ بە شیاو نەزانن کە پێچەوانەی دۆستی و پێچەوانەی ئەم مەرج و بەڵێنانە بێ.

وە لە لایەن وەکیلی موشار ئیلەیهی سەبارەت بە ڕێپێدانی تەواوی لە لایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە لە ڕۆژی یەکشەممەی ١٩هەمی مانگی ذیلقەعیدەی شەریفەی ساڵی ١٢٣٨ (٢٨ یَ تەمموزی ١٨٢٣ز) دا بەڵگەی ئەم موصالەحەیە مۆر و ئیمزا کرا.

لەم لایەنەشەوە ئەم عەهدی مەملوکی دەوڵەتی بەرزی ئێرانە بە پێ ی ڕێپێدانی تەواوی خۆی بنچینە و مەرج و ماددەکانی گۆڕینێ وەکو باس کراوە قوبوڵ

کرد و، ئەم بەڵگەیە نوسراو لە گەڵ وەکیلی دەسەڵانداری مشار الیه دا ئاڵوگۆڕ کرا.
بالخیر والسعاده والیمن والبرکه والحمد لله اولا واخرا وظاهرا وباطنا.
(سەرچاوە:. مشیر الدوله: ١٨ - ٢٢)

١. ٥. موعاهەدەنامەی دووەمی ئەرزڕۆم

ماددەی یەکەم: هەردو دەوڵەتی موسوڵمان بە پەسەندکردنی ئەم پێکهاتنە، چاوبوشی لە هەمو داوا مالیەکانی خۆیان ئەکەن کە لە یەکتریان هەبو، بەڵام ئەم ڕێککەوتنە، ئەو مەرجانەی لە مادەی چوارەم دا بو بە لاداخستنی کێشەکان دیاریکراوە، ناگۆڕێ.

ماددەی دوەم: دەوڵەتی ئێران بەڵێن ئەدا کە دەس لە هەمو ئەرزە دەشتاییەکانی ولایەتی زەهاو، واتە ئەرزەکانی لای ڕۆژئاوای بۆ دەوڵەتی عوسمانی هەڵ بگرێ، دەوڵەتی عوسمانیش بەڵێن ئەدا دەس لە لای ڕۆژهەڵاتی ویلایەتی زەهاو، واتە هەمو ئەرزە شاخاویەکانی ئەو، لە گەڵ دەرەی کرند بۆ دەوڵەتی عوسمانی هەڵ بگرێ.

دەوڵەتی ئێران بە توندی بەڵێن ئەدا کە واز لە هەمو خواستەکانی خۆی بەرامبەر شار و ویلایەتی سلێمانی بهێنێ و، هیچ کاتێ دەس وەرنەداتە مافی خاوەنێتی دەوڵەتی عوسمانی کە لە ویلایەتی ناوبراودا هەیەتی.

دەوڵەتی عوسمانیش، بە توندی بەڵێن ئەدا کە شار و بەندەری موحەممەرە و جزیرەی ئەلخضر و لەنگەرگا و ئەرزەکانی لێواری ڕۆژهەڵاتی، واتە لای چەپی شەطولعەرەب کە بە دەس ئێلە ناسراوەکانی ئێرانەوەیە، بە موڵکایەتی لە دەس دەوڵەتی ئێران دابێ. سەرەڕای ئەوەش، مافی ئەوەی ئەبێ کەشتی ی ئێرانی بە ئازادی تەواو لەو شوێنەوە کە ئەڕژێتە دەریاوە تا شوێنی یەکانگیری سنوری هەردولا لە ڕوباری ناوبراودا هاتوچۆ بکا.

ماددەی سێیەم: هەردولای پەیمان بەستو، بەڵێن ئەدەن کە بەم پێکهاتنەی ئێستا، هەمو خواستەکانی پێشویان ئەو ئەرزانەی دەستیان لێ هەڵگرتوە، بە بێ دواکەوتن لە هەردولاوە موهەندیس و مەئمور دیاری ئەکرێن، بۆ ئەوەی بە پێ ی مادەی پێشو، سنوری نێوان هەردو دەوڵەت دیاری بکەن.

ماددەی چوارەم: هەردولا موافقن لە سەر هەڵبژاردنی دەسبەجێی نوێنەرانی خۆیان بۆ لێکۆڵینەوە و بە لاداخستنی عادلانەی ئەو زەرەرانەی کە هەریەک لەم دولایە، لە زەمانی قبولی پێشنیاری دۆستانەوە، کە لە ڕێگەی دو هێزی زلی ناوبراوەوە، تۆمار کراون و لە مانگی جیمادی یەکەمی ١٢٦١دا ، ئاگادار کراون. هەروەها لێکۆڵینەوە و بە لاداخستنی هەمو ئەو کێشانەی پەیوەندیان بە دانی قەرزی لەوەڕگای ئەو سالانەی دوا کەوتون.

ماددەی پێنجەم: دەوڵەتی عوسمانی گفت ئەدا شازادە پەنادراوەکانی ئێران لە بورسە دابنیشن و، ڕێگەیان ئەدا ئەو شارە بە جێ بهێڵن یا پەیوەندی نهێنی لە گەڵ ئێران ببەستن. هەردو دەوڵەتی مەزن بەڵێن ئەدەن بە یەکتری، بە پێ ی پێکهاتنی پێشوی ئەرزڕۆم، گشت پەنابەرەکانی تر بدەنەوە دەس یەکتری.
ماددەی شەشەم: بازرگانانی ئێرانی ڕەسمی گومرگی کەلوپەلی بازرگانی خۆیان بە پێ ی نرخی (ڕۆژ) بە پارە یا بە شت بە جۆرێ کە لە ماددەی شەشەمی پەیماننامەی ئەرزڕۆمی ١٢٣٨دا لە بارەی بازرگانییەوە نوسراوە، ئەدەن. لەوەی لە ماددەی ناوبراودا دیاری کراوە نابێ زیاتریان داوا لێ بکرێ.
ماددەی حەوتەم: دەوڵەتی عوسمانی گفت ئەدا، وەکو لە پەیماننامەی پێشودا لە سەری ڕێک کەوتون، ئیمتیازاتێک کە پێویست بێ بدا بە زائیرانی ئێرانی تا بتوانن بە هێمنی تەواوەوە بێ ئەوەی توشی هیچ جۆرە نازارێ بێن زیارەتی پیرۆزگاکانی ناو قەڵەمڕەوی دەوڵەتی عوسمانی کە ئەبەوێ پەیوەندی دۆستانە و یەکێتی لە نێوان هەردو دەوڵەتی موسوڵمان و هاوولاتیەکانیان دا بەهێزو پتەو بێ، بەڵێن ئەدا باشترین ڕێوشوێن دابنێ بۆ ئەوەی زائیرانی ئێرانی لە هەمو ئیمتیازاتێ کە لە ناو مەمالیکی عوسمانی دا هەیانە ئەوانیش بەهرەمەند بن و، ئەبێ بپارێزرێن لە هەمو جۆرە زوڵم و دەسدرێژی و سوکایەتیەک چ لە کاروباری بازرگانی و چ لە کاروباری تردا.
سەرەڕای ئەوانەش دەوڵەتی عوسمانی گفت ئەدا بالیوزی هەڵبژێردراوی دەوڵەتی ئێران لە شارەکانی ئەڵەمڕەوێ عوسمانی دا، جگە لە مەککەی موکەڕڕەمە و مەدینەی مونەووەرە، لەو شوێنانەدا کە بونی ئەوان پێویستە. هۆی قازانجی بازرگانی یا بۆ پاراستنی بازرگانان و هاوولاتیانی ئێران بە ڕەسمی بناسن و، هەمو ئەو ئیمتیازە شەخسیانەی بە کونسوڵی دەوڵەتانی دۆستی تر دراون، ئەبێ بەوانیش بدرێ.
دەوڵەتی ئێرانیش لە لای خۆیەوە بەڵێن ئەدا لە بەرامبەر ئەمەدا هەمان ڕەفتار بکا. لە بارەی ئەو کونسوڵانەوە کە دەوڵەتی عوسمانی، لەو شوێنانەی ئێران، بە هەڵسەنگاندنی ئێران پێویستن. هەروەها بەرامبەر بازرگانانی عوسمانی و گشت هاوولاتیانی - کە سەردانی ئێران ئەکەن.
ماددەی هەشتەم: هەردو دەوڵەتی مەزنی موسوڵمان بەڵێن بە یەکتری ئەدەن، بۆ ڕێ گرتن لە دزی و پێشگیری لە جەردەیی کە لە لایەن هۆز و کەسانی دانیشتوی سنورەکانەوە ئەکرێ، ڕێوشوێنی پێویست دابنێن و جێبەجێ ی بکەن، وە بۆ ئەم مەبەستە کەسانی نیزامی لە شوێنانی موناسب دابنێن.
سەرەڕای ئەوەش بەڵێن ئەدەن، بەرامبەر هەمو جۆرە کارێکی دەسدرێژیکەرانە وەکو تالان، چەپاو، کوشتن کە لە سنورەکانیان دا بقەومێ، ئیقداماتی جیددی بکەن.

سەبارەت بەو ئێلاتەی کە جێگای ناکۆکیین و، دیار نیە لە ژێر دەسەلاتی کام دەوڵەت دان، هەردو دەوڵەتی مەزن یەک جار بۆ هەمیشە ئازادی تەواوی هەڵبژاردنی شوێنی دانیشتنیان بە خۆیان نەدا، تا لێرە بە دواوە هەمیشە لەوێ دا بژین. ئەو ئێلاتەی تابیعییەت یان دیار نیە، ناچار ئەکرێن کە بگەڕێنەوە قەڵەمڕەوی ئەو دەوڵەتەی کە سەر بەو بون.

ماددەی نۆیەم: هەمو بەندەکانی پێکهاتنەکانی پێشو، بە تایبەتی پێکهاتنی ١٢٣٨ (١٨٢٣) ی ئەرزڕۆم کە لەم پێکهاتنەدا دەستکاری نەکراوە، یا هەڵنەوەشێنراوەتەوە لێرەدا سەرلەنوێ تەواوی هێزی جێبەجێ کرانی ئاوەرۆکەکەی دوبارە ئەکرێتەوە، وەکو ئەوەی وشە بە وشە لەم پێکهاتنەدا گونجێنرا بێ.

هەردو دەوڵەتی مەزن پێکهاتن لە سەر ئەوەی پاش گۆڕینەوەی ئەم رێککەوتنە، هەردوکیان قبوڵ و ئیمزای بکەن و، لە ماوەی دو مانگ دا یا کەمتر، بەڵگە پەسەندکراوەکانی بدەن بە یەکتری.

١٦ جیمادی یەکەمی ١٢٦٣ (١ ی نیسانی ١٨٤٧ز)

ئیمزا: ئەنوەر ئەفەندی   میرزا تەقی خان

(سەرچاوە: مشیر الدولە: ٤٣ - ٤٧)

پاشکۆی دووەم

٢. بەیت و چیرۆک

٢. ١. بەیتی:

کاکەمیر و کاکەشێخ

کاکەمیر و کاکەشێخ ئاغای مەرگەییان بون. مەیتەریان بۆ وەلاغی خۆیان قەت نەدەگرت، دەبو ژنی ڕەعیەتان بێ تەویلەی بماڵێ، ئەسپان ئاو بدا، کا و جۆیان بداتێ. ئەگەر حەلاس دەبو بچێتەوە، دەیانگرت، دەرکەیان لێ دەگرت، دەیان کا و دەیان ناردەوە. ژن و کچیان هیچ نەیەشت. هەیدەر گۆزان پیاوێکی ڕەشید بو، خەڵقی دێیەکەی پاکی وەخڕ کردەوە، پاکی قورعانی خوارد، گوتیان: «دەبێ قسەمان یەک بێ، سبحەینێ دەبێ بانگ نیشتنیان بکەین بۆ ماڵە هەیدەر گۆزانێ، ئەسلی نەهارێ»

کاکە میر و کاکە شێخ، دوازدە برا بون، بانگ نیشتنیان کردن، هەر برایەکیان دە نێوانی دو کرمانج دا، دانا. نانیان هێنا، دایان نا، گوتیان: «بیسمیللا».
دەستێکیش گوتی: «یا ئەڵڵا». هەر کەس جیرانی خۆی گرت، سەری هەر دوازدان لە مەجلیسیان برین، خوێن بە سەر نانی دا ڕژا، ڕایان کێشا ماڵە کاکە میر و کاکە شێخان، کچی وانیان فەساد کرد، بە تۆڵەی خۆیان، عیوەزیان کردەوە، هەیدەر گۆزان هەمو مەخلوقەکەی هەڵگرت، پاکی بردە سەر خەمێ، پاکی دە خەمێ نا، پاکی دە قوڕێ نان، ڕۆیین بۆ ئەستەمبوڵێ بۆ شکایەتی سوڵتانێ.

بای ئەستێ دەڵێ بە بای بەغدانێ:
«خوشکێ دڵم بە غلوورە، چەندی بە غلوورە!
تەماشای ئێشختەرخانەی کاکان بکە، دە بەر بوو و بەروانم کەوتوە جل و هەوسار و توورە
لە دیوەخانێ کاکان هەڵگیراوە هەژدە مونەکا و دوازدە مافوورە
ئەو ڕۆژانە خوشکی کاکان سەر بە قوڕیان ئەگەر لە سەر ماڵی کاکی مەیان هەڵگرت کەوڵ و قاتوم و سەمبوورە
ئەوێ ڕۆژێ مل بە کوێتێ بای، ئەگەر لە داری جەنگەی لەشکر، لە دوی کاکێ مە دەبو جەمبوورە بە جەمبوورە

ئێستا بێ ساحێب بوم، حدودی بێ نیشانە، بێ سەلا بوێ خانمی دە ڕو سورە چەندم کوت: کاکە مەچۆ ماڵە هەیدەرێ، پیاوێکی غەیان، لە دۆستایەتی بە دورە
خەلقی مەرگە! ئەمن چبکەم چبکرێنم؟
بۆ خۆم دەعوایەک بکەم، یا بە سوڵتانی رابکەیێنم؟
ئەمن خوێنی دوازدە برای خۆم لە کێ بستێنم!»
یای بەعدان دەڵێ:
«یای ئەستییە!
خوشکێ ئەو هەلا و هەرایەت بۆ چیە؟
جارێ بچین، جەنازەیان بێنینەوە، لە ماڵە هەیدەر گێڕانێ، تەسلیمیان بکەین بە کلییە
ئەو دەمێ مەسلەحەتی لێ دەکەین بزانین تەگبیرمان چیە؟»
چەندی نۆکەر و پێشخزمەتە ڕاوەستاوە
ئەوی ڕەعییەت بێ لە وڵاتی مەرگێ دا نەماوە.
چونە ماڵە هەیدەر گێڕانێ، جەنازەی برایان هەڵدەگرت و، دەیان هێناوە
بانگ لە سەر بانگیان لێ داوە
دەڵێ: «هیچ کەس وای لێ نەقەوماوە!
لە دوازدە برا یەک نەماوە
پاکی کفن و دفن کراوە
پاکی چو دە خاکێ نراوە
مەخلوق بۆ ماڵێ گەڕاوە.
یای ئەستێ دەڵێ:
«خوشکێ یای بەعدانێ!
خەبەرێکم دەبیست، یەکەم دە دینە
غولوێک لە دەرکی ماڵە بابێ مەیە، نازانم ئەو غولوە نە شاییە و نە شینە!
کێ بو لە کارەکەرێ گوار زێڕینە
لەو لایەڕا دەچو بە گوشادی و بە پێکەنینە
لەو لاڕا دەهاتەوە بە گریان و ڕو بچڕینە
دەڵێ: خاتونینە!
وەرن هەمو وێکڕا بکرینە!
ئەو غولوە لە دەرکێ ماڵە بابمان بو، شایی بو، لێیان بو بە شینە
لە دیوەخانی کاکانیان هەڵگرتن ئافتاوە و مەسینە
لە ئێختەرخانی کاکی مەیان دەرهێنا جوانولەی دە ئەوزینە
خاتونیان پیل دەگرت و دەریان دەهێنا

سواری جوانولەیان دەکردن بە قەرەپۆشی دە شینە
بە مردن و تالانیش قایل نەبون ژنیان بە نیخسیر بردینە
جا مە تەگبیری چلۆن بکەین، خەبەری بدەین بە سولتانی نەمینە؟»
یای بەغدان دەڵێ:
خوشکێ چەندم کوت: کاکە مەچۆ بەری مەرگێ بە میوانی!
مەچۆ ماڵە هەیدەری دەگەڵ کوڕانی
فێڵی وانم گەلێک زۆرترن لە فێڵ و فەرەجی شەیتانی
قەت بوە، لە کنە خۆت، پیاوەتی بکەی، بدەیەوە نانی
قەت واش دەبێ، بێ ڕەحمی و بێ ئیمانی
سەری دوازدە برایان ببڕی لە سەر سفرەی دە نانی!
خولا بکا مەرگەییان ببینم هەر وەهایان بە سەری
ڕسقێنی وانم بچێتە سەر پشتی ماکەری
سەد باری ڕەحمەتان بێ لە کوڕی میری دەگەڵ میرە دسکەرێ
بە تۆڵەی ئاغای خۆی هەژدەی دانە بەر خەنجەری
هەژدەی دە دیشی داویتنە بەری
لە زەبری دەستان و لە خوێنی جگەری
ئەوا لکەی شل دەبو لە خەنجەری
ئەحلەت لە بابی ئەو وەستایە بێ لە پاش کوڕە میرە دسکەرێ
ئەگەر سێ بزماران ئەدا لە کۆزی خەنجەرێ
ئەگەر خەنجەر بزماری ببێ، لە دەسکی نایەتە دەرێ
هەی ڕۆ، برالە ڕۆ!
ئەو جێ ی کاکە میر و کاکە شێخ لێیان دەکرد شەقێن و شەڕە گۆ
ئێستا مەرگەیی گوخۆرباب دەیکەنە برنجار و پەمۆ
کەس نیە جوتەی دە ئاغایان، جوتەی ناسکە سواران، هەڵگرێ و بیانباتەوە
مرقبرەی کن بابێ خۆ»
«ڕەحمان» خۆش بێ، «ساحیب» ڕەحمەت لە تۆ.

سەرچاوە: ئۆسکارمان: «تحفەی مظفریە»، ساخکردنەوە و هێنانەوەی بۆ سەر ڕێنوسی کوردی: هێمن، لە بلاوکراوەکانی کۆڕی زانیاری کورد، بەغداد ١٩٧١، ل ٦٨٥ - ٦٨٩.

*

٢. ٢. دو چیرۆکی لاوچاکی:

ئەز خولامی چاوی دە کلۆلێتم!
خانی قەیغان

نوسینی: تۆفیق وەهبی

دو چیرۆکی لاوچاکی

چەند ڕۆژێ لەمەوپێش نوێنەری سلێمانی ئەحمەد ئاغای حەماغا بۆ دیدەنی هاتبوە لام، لە کاتی یەک دوادنا وتەمان هاتە سەر «قەلای ویسو ئاسکە». ویرانەی قەلایەکی کۆن هەیە لە ناو دەربەندی پژدەرا لە بەری چەپی ڕوباری زێ ی خوارو، واتە لە بەری دێ ی «سەرسیان»، پێ ی ئەلێن «قەلای ویسو ئاسکە». من بە منالی چیرۆکی «ویسو ئاسکە» م بیستبو، لە ئاغام پرسی کە ئەم چیرۆکە ئەزانێ یا نە؟ دیار بو ئاغا شتێکی وای لێ نەئەزانی. بەلام لە گەڵ ئەوەدا کە وتەی دامێ کە بۆم بپرسێ، خۆی چیرۆکێکی تری بۆ گێڕامەوە کە دراوەتە پاڵ حاکمێکی بەبە. ئەحمەد ئاغا گێڕایەوە:

«لەشکری حاکمی بەبە، پیر بوداغی قەیغان لە گەڵ لەشکری دوژمندا لێکیان ئەدا. پیر بوداغ لە دورەوە ئەبینێ کە نۆکەرێکی لاوچاکی زۆر مەردانە شەڕ ئەکا، هەر شمشێرە ئەیوەشێنێ و هەر کەلەی دوژمنەو ئەکەوێ، پیر بوداغ خۆی ئەگەیێنێتە ئەلایەوە، ئەبینێ کە هەرچەندە شیر دائەوەشێنێ، ئەچریکێنێ:

– ئەز خولامی چاوی دە کلۆلێتم!

پیر بوداغ هیچ دەنگ ناکا، بەلام نۆکەرەکە کە ئەختێ لا ئەکاتەوە، پیر بوداغ ئەبینێ، دائەچلەکێ و، دەس بەجێ ئەچریکێنێ:

– ئەز خولامی خانی قەیغانم!

شیرەکەی لە دەس ئەکەوێتە خوارەوە.

خان پێ ی ئەلێ:

– شیرەکەت هەلگرەوە، ئەوا کلۆلم تەلاق دا و دام بە تۆ.

شەڕەکە بە پیرۆزی ی پیر بوداغ ئەبڕێتەوە.. ئەگەڕێنەوە مالەوە. خان نۆکەرەکە بانگ ئەکا و پێ ی ئەلێ:

– وەکو پێم وتی: کلۆلم داوە بە تۆ و بیبە، بەلام ئیتر نابێ تۆ نۆکەری من بی، بۆ من شەرمەساری یە. ئەبێ ببیتە گاوان، وە ژنەکەت هەمو ئێوارەیەک بێتە بەر مالی ئێمە و، بانگ بکا:

– مالی خانێ، ماڵ ئاوا، نانی گاوانێ!

لاوچاک کلۆڵ ئەباتە مالی خۆی و، لە سەر فەرموەی خان ئەبێ بە گاوان.

کلۆڵ ژنێکی زۆر جوان بو. ناوبانگی جوانیی ئەو لە هەمو ولاتی بەبان و سۆران و موکریان دا بلاو بوبوەوە، گشت کەسێ سەر سوڕما بو کە چۆن پیر بوداغ

دەس لە ژنێکی وا ناسک و نازدار هەڵ نەگرێ. کەس بڕوای بەوە نەنەکرد کە پیر
بوداغ هەتا سەر کنۆڵی لە بیر بچێتەوە و دڵی بڕوایی بدا کە هی کەسێکی تر بێ.
ئەم قەومەوە، هەر کەسە بە چەشنێکی لێک ئەدایەوە.

ڕۆژێک ئاگا ئەدەن بە گاوان کە خان خواستی کوشتنی ئەوی هەیە. لاوچاک
لە ترسانا کلۆڵ هەڵ ئەگرێ و ئەچێ لە «کۆی ڕەبەنان» دا خۆیان ئەشارنەوە. پیر
بوداغ کە ئەبینێ دیار نین، پیاو ئەنێرێ لە شوێنیان بگەڕێن. ئەیان دۆزنەوە و ئەیان
هێننەوە. پیر بوداغ لاوچاک بانگ ئەکا، پێ ی ئەڵێ:

– خواگرتو، لە بەرچی ترسایت و هەڵ هاتی؟ من لە پاداشتی ئەو نازاییەدا
کە کردت، بە خۆشیی خۆم کلۆڵم دابتێ، جارێکی تر چۆن لێت ئەسێنمەوە؟ دڵنیابە،
کلۆڵ هەر بۆ تۆ، وەکو پێم وتی، گاوانی خۆت بکە و لە گەڵ کلۆڵا پێکەوە بژین.»

چیرۆکەکەی ئەحمەد ئاغا لێرەدا بڕایەوە. لە ئاغام پرسی کە «قەیغان» کێ
بوە، وتی کە، «قەیغان دایکی پیر بوداغ بوە» ئینجا چیرۆکە بە ناوبانگەکەی
«فەقێ ئەحمەد و قەیغان»م هاتەوە بیر. ئەم چیرۆکە میستەر ڕیچیش ۱۲۳ ساڵ
لەمەوپێش، لە ٤ ی تەشرینی یەکەمی ۱۸۲۰ دا لە سلێمانی لە پیاوێکی پیری
دارشمانەیی بیستوە و، لە نامە زۆر بە بەهاکەی دا کە ناوی «گێڕانەوەی
دانیشتویەک لە کوردستانا» یە نوسیویەتیەوە، من کە لە ئەحمەد ئاغا حوێ بومەوە،
نامەکەی میستەر ڕیچم دوبارە خوێندەوە و ئارەزوی کەسێتی «قەیغان» دای گرتم.
ئەوانەی لەم شوێنەدا پەیم پێ بردون، وا بزانم کەڵکێکی بچوکیان هەیە بۆ دیرێک.
بەڵام لە پێش ئەوەدا کە ئەو سەرنجانەمتان بخەمە پێش چاو، وای بە باش ئەزانم کە
چیرۆکەکەی «فەقێ ئەحمەد و قەیغان» تان لە نامەکەی میستەر ڕیچەوە بۆ
وەربگێڕم. گێڕانەوەکەی میستەر ڕیچ لە ئێستکی ئەو گێڕپارەی ئەمڕۆ لە ناو ئێمەدا
بڵاوە، بە بەهاترە، چونکە ۱۲۳ ساڵ لەمەوپێش لە پیرێکی دارشمانەیی بیستوە.

میستەر ڕیچ لە سلێمانی، لە سەردەمی مەحمود پاشای ئەوڕەحمان پاشای
بەبەدا، لە ناو قەومای ڕۆژی ٤ ی تەشرینی یەکەمی ۱۸۲۰ دا، ئەمەی تۆمار
کردوە:

«ئەمڕۆ پیاوێ لە دارشمانەوە گەیشتە ئێرە. هۆمەر ئاغا کە ئەزانێ من بە
پەرۆشم بۆ شتی سەمەرە (عەجایەب)، دەس بەجێ چو بۆ چاو پێ کەوتنی. لە گەڵ
ئەوەدا کە بەڵێنی دا کە سبەینێ ئەی هێنێ بۆم، ئەم... پەیوەندە بە بنچینەی
خانەوادەی بەبەوە، مرۆڤی ئێستای ئەو دێ یە (دێ ی دارشمانە) گشتیان لەو
خانەوادەیەن و، فیزێکی تایبەتی ئەدەن بە خۆیان. هەندێ لەوان جار جار سەر لە
سلێمانی ئەدەن. ئەوڕەحمان پاشای گەورە ئامۆزا کوێستانیەکانی خۆی بەڕێز ئەگرت
و، هەرچەند ئەهاتن، بە هەندێ دیاریەوە ئەی ناردنەوە کە شیاوی بار و پێویستیان
بێ. ئەوان لە بەردەم ئەوڕەحمان پاشا دا سەربەستیەکی گەورە، تا تەنانەت
بەرزێتیشیان ئەنواند، بە بۆنەی ئەوەوە کە بەڵێ گەورەترن، یەکێ لەوانە کە بە

هەچەهەچەی کـەرێکەوە نەهات بۆ سلێمانی، ڕاست نەچو بۆ لای پاشا، لە بەر دەمیـا دانەنیشت پێش ئەوە کە بێ ی بڵێن: دانیشـە، قەندەیەکی کۆنی چڵکنی دەرنەهێنا، تێ ی نەکرد، دای نەگیرساند، چەند قومێکی لێ نەکێشا و ڕوی نەکردە پاشا:

- «نێ، ئامۆزا، چۆنی؟»

لێرەوە میستەر ڕیچ وا لە سەری ئەڕوا:

«ها بێ یەوە سەر چیرۆکەکەی من:

دو برا بون لە دارشمانە، فەقێ ئەحمەد و خدر. ئەمانە لە دژمنایەتیی بڵباسەکان کە مرۆڤی هەرە توانای پژدەر بون، زۆر لە ئازاردا بون. فەقێ ئەحمەد کە پیاوێکی زۆر ئازا و بە خۆناز بو، دێ یەکەی خۆی بە جێ هێشت و، سوێندی خوارد کە هەرگیز نەگەڕێتەوە ئەوێ تاکو لە یارێکا نەبێ کە بتوانێ تۆڵەی خۆی بسێنێ. لێ ی دا، چو بۆ ئەستەموڵ و، لەوێ چوە کەڵکی تورکەوە. وا ڕێ کەوت کە سوڵتان لەو دەمەدا لە جەنگ دا بو لە گەڵ فەرەنگ دا (خزمەکە وتی، لە گەڵ ئینگلیزدا). لەو ڕۆژانەدا شەڕ بە تاکە پاڵەوان ئەکرا. پاڵەوانێک لە لەشکری فەرەنگەوە هاتەوە پێشەوە و، پێنج ڕۆژ بو لە سەر یەک پاڵەوانی تورکی لە ناو ئەبرد. فەقێ ئەحمەد خوایشتی کرد کە خۆی بۆ ئەم دژمنە ناودارە دەربچێ. لە سەر ئەمە سوڵتان ناردی بە شوێنیا، لە پاش ئەوە کە لێ ی پرسی کە کێ یە و کوێندەریە و لە دیمەن و دیداری خوشنود بو، هێشتی کە خوایشتەکەی بهێنێتە جێ. لە پێش هەمو شتێکا ئەسپێکی باشی دایە و پڕ چەکی کرد. فەقێ ئەحمەد چوە مەیدانەوە بۆ فەرەنگە ئازاکە و، دای بە زەوی دا. خەریک بو سەری بڕێ، بەڵام بە واق وڕی بەوە دی کە دژمنە بەزیوەکەی کەنیشکێکە کە لێ ی ئەپاڕێتەوە، سەری ئەبڕێ، ئەبێ بە ژنی. فەقێ ئەحمەد کەنیشکەکەی بە پیرۆزی هێنایەوە لەشکرگای تورکەکان. لە سەر ئەمە سوڵتان لێ ی پرسی کە چی پاداشتێکی ئەوێ، ئەو فەرمانێکی ویست بۆ ئەوەی ببێ بە «بەگ» و دێ ی دارشمانە و زەویەکانی ئەوێ ی بێ ببەخشرێ بۆ پشتاوپشت، دەس بەجێ فەرمانەکەی بۆ نوسرا. لێرەدا فەقێ ئەحمەد شەرم، یان ئەزانیی کردوە، ئەگەر هەمو کوردستانی بویستایە، ئەی درایە. فەقێ ئەحمەد بەم دەسکەوتە زۆر خوشنود و، بە پیرۆزی گەڕایەوە وڵاتی خۆی لە گەڵ ژنە تازەکەی دا. لەم ژنە دو کوڕی بو، «سلێمان بەبە» و «بوداغ کەیخان»، ناوی کەنیە ئینگلیزەکە «کەیخان» بو. فەقێ ئەحمەد ئیتر لە گەڵ بڵباسەکانا کەوتە شەڕوشۆڕەوە و، گەلێ بەیدەسی کردن. ڕۆژێ لە ڕۆژان کە خۆی لە ماڵ نەبو، چوار سەد پێنج سەد سوارێ لە بڵباسەکان دایان بە سەریانا بۆ تاڵان. کەیخان بە تەنیا لێیان ڕاپەڕی، گەلێکی لێ کوشتن و هەڵی بڕین. کەیخان لە پاش ئەوە ئینجا مرۆڤی دارشمانەی کۆ کردەوە و، بێ ی وتن:

- ئەی مرۆڤی دارشمانە. ئەقێ ئەحمەد گیانی منی بەخشی لە کاتێکا کە لە ژێر چنگیا بوم. من هەر ئەوەم ئەویست و چاوەڕوانی ئەوە بوم کـە ئەو چاکیـەی

بدەمەوە، وا ئەمڕۆ دامەوە. ئێستا هەرچیەکتان چاو پێ کەوت، بۆ فەقێ ئەحمەدی بگێڕنەوە و، پێ ی بڵێن کەوا من ڕۆیشتم بۆ جێ یەک کە هەرگیز چاوی بە من ناکەوێتەوە و، پێ یشی بڵێن کە نامەوێ شوێنم بکەوێ، چونکە بێ سود ئەبێ و، نازاریشی ئەدەم کە، خوا ئەی زانێ، بە خوایشتی خۆم نامەوێ ببمە هۆی ئەوە.

سەری ئەسپەکەی وەرگێڕا و، لە پاش چەند دەقیقەیەک لە چاو ون بو.

فەقێ ئەحمەد کە گەڕایەوە، لەم قەوماوە سەری سوڕ ما و، بە لە دەس چونی کەیفانی خۆشەویست زۆر خەفەتبار بو، خۆی پێ ڕانەگیرا، بڕیاری دا، شوێنی بکەوێ بە پێچەوانەی ئەهێشتنەکەی ئەو.

لە دۆڵی «خدران» دا کە لە پژدەرە (وەها) توشی بو و، تکای لێ کرد کە بگەڕێتەوە. کەیفان وتی:

- ناکرێ، تۆ موسوڵمانی، من فەرەنگم، ئەچمەوە وڵاتی باوکم، بە دروداا نزیکم مەکەوە، ئەگەنا نازارت ئەدەم.

فەقێ ئەحمەدی شەیدا دەسی هەڵ ئەگرت لە پاڕانەوە، کەیفان نێزەکەی هەڵ بڕی و کردی بە ناو شانیا. فەقێ ئەحمەد کەوت و کەیفان دایە چوار ناڵە، بەڵام هێشتا دور نەکەوت بوەوە، بیری کردەوە کە پاداشتێکی بێ فەری دابوەوە بەرامبەر بەو بەخشینەی ئەو لە کاتێکا کە گیانی لە ژێر چنگیا بو، ئەو هەرچەندە موسوڵمانیش بو، لە گەڵ ئەمەشا باوکی منالەکانی بو. لە سەر ئەمە نەرم بوەوە و گەڕایەوە، دی کە هێشتا هەناسەی تیایە، مەرهەمێکی بە کاری نایە سەر برینەکەی بۆ ئەوە کە ترکزەی (خطر) لێ دور بخاتەوە هەتا فریای بێ ئەگا کە زۆر دور ئەبو. ئینجا بە جێ ی هێشتەوە.

فەقێ ئەحمەدی دڵداری سوتاو و مێرد، هەر کە برینەکەی سارێژ بو، بێ ئەوە کە شەرمەسار بێ لەو کردەوە ڕەقە کە لە دەس ئەوی دی بو، لە سەر بڕیارەکەی خۆی ڕۆی، دیسانەوە شوێنی کەوتەوە. هەتا گەیشتە فەرەنگستان. لەوێ ڕۆژئاوایەک گەیشتە شارێکی گەورە، دەنگی شاییەکی بەر گوێ کەوت. مۆزیقەیان لێ ئەدا، شارەکە چراخان کرا بو و، هەمو پێویستیەکی شایی ڕێک خرا بو.

فەقێ ئەحمەد کە ئەی ئەزانی چی بکا، یان لە کوێ شەو رابوێرێ، بڕیاری دا کە خۆی بدا بە دەم هەڵکەوتەوە و، لە هەر کوێ یە ئەسپەکەی بوەستێ، لەوێ بمێنێتەوە. بەم چەشنە جڵەوی بۆ ئەسپەکەی شل کرد و، ئەسپەکەش لە بەر دەرگای ماڵی پیرەژنێکا وەستا. پیرەژن لە پێشا هەندێ دژواریی پیشان دا، بەڵام دوایی بەرەوایی دا کە بیکا بە میوانی. فەقێ ئەحمەد بۆنەی ئەم شایی و زەماوەندەی لە پیرەژن پرسی. پیرەژن تێ ی گەیاند کە کەنی ی قەراڵ چو بۆ شەڕی موسوڵمانەکان، ئەمە چەند ساڵێکە شوێنی ئەبو، ئەوەتا ئێستا گەڕاوەتەوە و، لە ئامۆزاکەی مارە ئەکەن. فەقێ ئەحمەد تکای کرد کە پیرەژن کارێکی وەها بکا کە خۆی بتوانێ بچێتە ئەم شاییە بۆ سەیر کردن. پیرەژن دوایی بەرەوا بو، بەڵام بە گرەوی کە ئەو بەرگی

ژنان بپۆشێ. ئەفەندی ئەحمەد چو بۆ شاییەکە و، لەوێ خۆی کوتایە جێ یەکەوە کە ئامادە بێ لە ئوخشە ژوانی کەیفانی جوان و دەسگیرانەکەیدا. بانو هاتە بەرەوە، زاوای دڵڕەق لە پڕێکا شەپازلەیەکی کێشا بە بن گوێ ی دا و پێ ی وت:

- تۆ دیل بوی لە ناو موسوڵمانەکانا. تۆ نابڕوت تکێنراوە، هێشتا ئەوێری لە بەرچاوما خۆت دەرخەی!

بوکێ لە داخانا بە زمانی کوردی کە چاکی ئەزانی هاواری کرد:

- ئەفەندی ئەحمەد، خۆزگە لێرە بویتایە!

کەسەی هاوار بۆ براو دەسبەجێ پڕی دا بە ناوا. زاوای سەربڕی و بوکێ ی ڕفاند بۆ ئەستەموڵ. لە ئەستەموڵ سوڵتان سەرباری ئەوەی پێشەوە هی تریشی پێ بەخشی.

ئەفەندی ئەحمەد و ژنە ئێستا خوایشتکارەکەی پێکەوە گەڕانەوە پژدەر، لەوێ پێکەوە هەتا سەر بەختیارانە ژیان. ئەفەندی ئەحمەد لە پێش مردنیا هەمو هەرێمی پژدەر و مەرگە و ماوەتی خستبوە ژێر دەس. لە پاش ئەو کوڕی گەورەی، سلێمان بەبە چوە جێ ی. سلێمان بەبە کە باپیرە گەورەی میرەکانی ئێستای سلێمانیە، ئەو پارچانەی تری کوردستانی داگیر کرد کە لە ژێر دەسیانایە. کوڕی دوەم بوداغ کەیفان بێ فرزەند مرد.»

میستەر ڕیچ لە ژێر ئەم چیرۆکەدا وا ئەنوسێ:

«پاشا لەوە پێش هەندێ پارچەی ئەم چیرۆکەی بە تێکەڵ و پێکەڵی بۆ گێڕا بومەوە، وە بە چونەوە ئەسەر ئەوروپایەتی، لە کەیفانەوە، ئەی نازی، وە ئەی وت کە ئەشێ خزمی من بێ، بەڵام قەرماوەکەی ئەدایە پاڵ باپیری سلێمان بەبە. بانوەکانی خانەوادەش هەر ئەو چیرۆکەیان بۆ میسز ڕیچ گێڕاوەتەوە.

لەم چیرۆکەدا، کە هەمو وشەکانی چیرۆک بێژەکەم بە کار هێناوە و، هیچم لێ پتر نەکردوە و نەم گۆڕیوە، گەلێ کسانێ لاوچاکی هەیە کە ڕۆژهەڵاتیەکان بە تەواوی بێگانەن لێ ی. هیچ نەبێ لەم ڕۆژانەدا. قەرماوەکان بە تەواوی بێگانەن بە شێواز و سروشتی هەڵ بەستیان و، وا دیارە کە لە هەندێ قەرماوی ڕاستەتینەوە هەڵ گیرا بێ سەر بە سەردەمێک بێ زۆر کۆنتر لەو سەردەمەی چیرۆک بێژ نیشانی کرد. ئەشێ کە ئەمە بچێتەوە سەر هەندێ چیرۆکی لاوچاکی سەردەمی مرۆفی چەلیپا، دەمی سەلاحەدین کە سوڵتانێکی کورد بو و، لەوێوە گێڕەرەکە وەرگێرانی لە لایەن چیرۆک بێژی ئەزانی کوردەوە کە بە سروشت ئای داتە پاڵ هیچ سوڵتانێ بێجگە لە سوڵتانی ئەستەموڵ و ئەیەوێ بیکا بە چیرۆکێکی سەمەرە بۆ باپیرانی ڕاستەوخۆی سلێمان بەبەی قارەمانی خۆشەویستیان کە ژیانەکەی چاک دیارە و، سازکارە بۆ وەرگرتنی تێ ناخنراوێکی وەها. ئەتوانم لەم چەشنە گەلێ وێنەی تێکەڵ و پێکەڵی دیریک و سەردەم پیشان بدەم کە گێڕەرەوەکانی ڕۆژهەڵات ئەی کەن.»

*

گشت نەتەوەیەک ئەم چەشنە گێڕانەوە، لاوچاکیانە و جوامێریانەیان هەیە، پێیانەوە ئەنازن، لە بیریان دەر ناکەن، خستویانەتە سەر کاغەز. من ئەوا هۆی ژیانم دا بە چیرۆکەکەی «لاوچاک و کلۆڵ» یش، خستمە سەر کاغەز. بەڵام بە پێویستم زانی کە خاتری زانستیش بگرم، وە ئەوەندەی لێرەدا ئەکرێ، بە تەرازوی دیریک و زانیار هەڵیان کێشم. ئەم دەس لێ دانەی من نابێ لە بەهای ئەم چیرۆکانە و هاوچەشنەکانی کەم بکاتەوە، ئەمانە پێوە نازراوی ئەتەوەیمانن. ئەبێ ئەم سەربوردانە قەوما بن، بەڵام وەکو میستەر ریچ ئەڵێ، دێریک ر سەردەمەکانیان تێکەڵ و پێکەڵ کرا بن.

*

تۆفیق وەهبی درێژە بە باسەکە ئەدا و، لە سەر بنچینەی لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانیی ناوەکانی «بوداق» و «قەیغان» ی ناو ئەم دو چیرۆکە، هەوڵی دۆزینەوەی سەردەمەکانیان ئەدا. لە بەر ئەوەی لە سنوری ئەم پاشکۆیە بە دەر بون، ئەم نوسیەوە.

سەرچاوە: تۆفیق وەهبی: «ئەز خولامی چاری دە کلۆڵیم - خانی قەیغان»، دەنگی گێتی تازە، ساڵی ۱، بەرگی ۵، شوباتی ۱۹٤٤.

*

۲. ۳. چیرۆکی:

دوانزە سوارەی مەریوان

نوسینی: پیرەمێرد

مناڵ بوم هەرچەند بەیتی دوانزە سوارەیان بۆ ئەکردم، بەو منالیە خۆم بە پاڵەوانێک دەزانی، کە داراغا ئەی گوت: «کوڕگەل فیدای هەڵمەتی شێرانەتان بم، رۆژێکەو ئەمرن، روی خاکەکەتان سپی کەن!» منیش بە خەیاڵ لنکم ئەداین، نێچکار کە ئەیان خوێندەوە:

جوامێر ئاغای ڕەنگینە   پڵنگی چنگ بە خوێنە

من ئەوەندەی تر شەیدای ئەبوم، ئینجا زۆر ئاواتەخواز بوم کە بۆم هەڵکەوێ ئەم دوانزە سوارە بنوسمەوە، بەڵام هیچ بەڵگە و بناغەیەکم دەست نەکەوت. منیش راست و رەوان باوکم چۆن لە باپیرمی بیستوە و، منیش چۆن لە باوکم بیستوە، را نوسیمەوە، ئەمەش ڕاستیەکەیەتی..

نوف شاعیرەکانی پێشین!

پیرەمێرد

هونەری سەلیم بەگ لە دیوانی شاهـ غازی دا

شار قەلاچوالانە. ئەحمەد پاشای گەورە کە مەشهورە بە: «شاهی غازی ئەحمەدی لەشکرشکێن» حوکمرانە. دەور دەوری شہر و قەلغانە. سوارەی بەبە بە راستی مەردی مەیدانە.

ئێواران لە کەنار چەمی قەلاچوالان دیوان دەگێردرێ. پیاوماقول و نۆکەر و ئاغالەر و چەکمەرەق کۆمەڵ کۆمەڵ لەو گوێ ئاوە دادەنیشن. تێ ئەفکرن وا پیاوێکێ بە شکۆ و سیما، ڕیشێکی تەنک و سپی، ڕوخسارێکی ئەسمەر، بە وێ دا دێ و لۆزەندەرێکی کەلەکەتی چوارشانە لە پشتیەوە، تازە خەتی داوە، چاوی وەک ئەستێرەی سیوەیل ئەدرەوشێتەوە. کە دەگەنە داوێنی دیوان بە شەرمەوە ئەپرسن: «پادشا لە کوێ یە؟ سەلیم بەگی مامی لە کوێ یە؟» کە ئەحمەد پاشای پیشان ئەدەن، لە دوورەوە کرنوشێکی بەندەکی ئەکێشن. ئەوسا ئەحمەد بەگ ئەپرسێ: «ئەوە کێ یە؟»

خۆی دێتە زوبان ئەڵێ: «شاهم من مەلا هەمزەی ئەوغانیم، ئەمەش بەندەزادەت: ئەکرەمە، سەودای دلاوەریی و جەنگجۆیی لە کەللەدایە، لە کابول و زابولەوە ناوبانگی زەبروزەنگی سەلیم بەگی بیستوە و، بەڵێنی بە دڵی خۆی داوە ئەگەر سەلیم بەگ بتوانێ شیرەکەی هەڵ سوڕێنێ و، دای وەشێنێ، وا نۆکەری سەلیم بەگ ئەکات»

ئەحمەد پاشا کە سەرنج ئەدا ئەم کوڕە ئەڕە دێوێکە و شیرەکەشی نیوە مشاکێکە.. ئەڵێ: «پەنا بە خوا! ئا بزانن سەلیم بەگی مامم لە کوێ یە، بانگی بکەن، بڵێن میوانی هاتوە»

ئینجا ئەحمەد پاشا ڕو ئەکاتە مەلا هەمزە و، زۆری لێ ئەکا، ئەڵێ: «دانیشە!»، ئەویش بە زۆر بە چوکا دێ و دائەنیشێ. بەلام ئەکرەم بە پێوە ڕادەوەستێ. لە پاش ئەختێ سەلیم بەگ دێت. پاشا پێ ی ئەڵێ: «میوانت هاتوە!» ئەویش دەستی مەلا هەمزە ماچ ئەکا و، دەست ئەکاتە ملی ئەکرەم. لەم کاتەدا لە شیرەکەی ئەکرەم ورد ئەبێتەوە، زۆر جوانی دێتە پێش چاو. دەستور ئەخوازێ کە سەیری بکا، لە کالانی دەردەکێشێ، بەم شان و بەو شانا هەڵی ئەسوڕێنێ، لە پاشا هەڵی ئەدا بە ئاسمانا.

ئینجا کە ئەحمەد پاشا بینی کە ئەو شیرەی دلاوەرێکی ئەوغانی پێوەی دەنازێ و، ئەی وت کەس ناتوانێ شیری من ڕاوەشێنێ، سەلیم بەگ هەر لە خۆیەوە لە تەدی هەڵ کێشا و وەک فرفرۆکە یاری پێ کرد، کە ئەحمەد پاشا ئەمەی دێ وەک گوڵ گەشایەوە، ئەکرەمیش زۆر بە خۆشی و دڵخۆشییەوە، کە توشی ئاغای خۆی هاتوە، دەستی سەلیم بەگی ماچ کرد. سەلیم بەگیش ڕوی کردە پادشا و وتی: «ئەمانە ئیتر میوانی منن، بەلکو ئەکرەم دەستە برای منە، ئەیان بەمە لای خۆم». پاشا وتی: «زۆر باشە».

پاش ئەم هەیتوهوتە، کوێخای بەکراوا و، کوێخای خورماڵ کە گولعەنبەرە، دادیان لە زۆریی بەراز کرد کە هیچیان بۆ نەهێشتونەوە و، کشتوکاڵیان نەماوە و، هەمو ساڵێک پاشا خۆی کە بۆ ڕاو تەشریفی هێناوەتە شارەزور، ڕاوە بەرازی کردوە، بەوە بەرازمان لە کۆڵ کەوتوە، بەڵام ئەمساڵ کە تەشریفی نەهاتوە، بەراز ئەمان خۆن! پاشاش فەرموی: «کوا شیروەشێنەکان؟ هونەر ئەمە نیە لە بەر دەمی ئێمەدا شیر هەڵ سوڕێنن، هونەر ئەوەیە ئەو شیرە بۆ پارێزگاری دێهاتەکان بوەشێنن».
سەلیم بەگ دەسبەجێ تێ گەیشت کەوا پاشا لە گەڵ ئەوێتێ، وتی: «ترانج پیشەی پادشاهان نیە و، لە بەراز ترسانیش پیشەی ئێمە نیە!».
سەلیم بەگ ڕو ئەکاتە کوێخا و ئەڵێ: «ئامادە بە تۆ لە پیشەوە بڕۆ، سبەی ئێوارە خوا یار بێ لای تو میوانین».
بەو توندیەوە لە دیوان هەڵ دەستێ و ئەچێتە ماڵی خۆی و، ئەکرەمیش بە دوایەوە، خزیان دو کەس و ئەنێرن: جوامێر ئاغای ڕەنگینە و، ئاغاڵ ئاغای سیوەیلی و، زەینەڵ بەگی مەسرەف و، مەحمود بەگی قەدیمی باش چاوەش و، داراغای میرەدێ و، فەرامورزی زەنگەنە و، سوار ئاغای بلباس و، مەمەند ئاغای میراودەلی و، شاپور ئاغای بەختیاری و، زوڵاڵ ئاغای مەرگەبی و، میران بەگی وەلەد بەگی و، چەلەبی قەدیمی هەمەوەند کە چەلەبی باوکی شەریفی بە ناوەوە ناو نرا بو، ئەمانە هەمو کۆ ئەکاتەوە، هەمو ئەبنە دوازدە سوار و، پێیان ئەڵێ: «بەیانی زو بە فێنکی سوار بێن لێرەوە لە دۆڵی کەلالەوە بە سەر ئاوی سوبحان ئاغا دا لە بنەی سەییدصادقەوە ڕاوی لێ دابەستین، ئەو سەرچاوەی قوماشە نێجگار بەرازی زۆرە، لە وێوە دەست پێ دەکەین، بە سەر تەپەکەل و هوشیارا ئەیان ڕەوێنین بۆ خوار بەکراوا!».
لە سەر ئەمە هەمو بڕیار ئەدەن و، هەر کەسە ڕو دەکاتە ماڵی خۆی، لێ ی دەنوێ.

ڕاوە بەرازی دوانزە سوارە لە شارەزور

بەیانی پێش بانگ ئەکرەم کە لە دیوەخانی سەلیم بەگ دا نوستبو و، ئەو شەوە، لە خۆشی ئەمە کە لە تەک سەلیم بەگ دا دەچێ بۆ ڕاوە بەراز، خەوی لێ نەکەوتبو. دێتە دەرێ بۆ ئەوەی بزانێ شەو چ وەختە. ئەبینێ وا کۆ و تەرازو لە سەر گردی دار گوێزەکەوە گوێیان کێشاوە و، مەلاش خۆی لێ ئامادە کردوە سەلا بکا.

ئەکرەم دێت دەرگا بکاتەوە کە بچێ بۆ مزگەوت، سەلیم بەگ خەبەری ئەبێتەوە، ئەپرسێ: «ئەوە کێ بو دەرگای کردەوە؟». ئەڵێن: «میوانەکە بو». ئیتر سەلیم بەگیش ناخەوێتەوە و، دێتە دەرێ، بانگی مەیتەر ئەکا ئەڵێ: «ئەسپەکەی خۆمم بۆ زین بکەن و ئەسپە ڕێشانیش، کە زۆر هێمنە، بۆ ئەکرەمی ئامادە بکەن ئەوەکو زۆر سواریی نەکردبێ، با سواری ڕێشان بێ! ئەو پیاوە پیرەش هەتا من

دێمەوە خزمەت و چاودێرییەکی باشی بکەن!»

سەلیم بەگ ئەچێ دەسنوێژ ئەشوا تا لە نوێژ دەبنەوە ئەکرەمیش دێتەوە و، دە سوارەکەی کەش بە سواری لە بەر دەرگا ئەوەستن. هەمو ناوی خوای لێ ئەهێنن و سوار ئەبن.

سەلیم بە هەر لایەک دا چوبێ تەپڵی تایبەتی خۆی بوە، بەڵام....

....

لە سەر ئەو بڕیارە حۆیان کرد دەکەنەوە بۆ ڕەو.

ئەو بەیانیە ئەسپ بۆ شا زین ئەکەن کە بڕۆن ڕەوی بۆ بکەن. مەیتەر ئەسپ لە تەویلە دێنێتە دەرەوە. ئەسپ دەست ئەکا بە چەبۆکان و نەڕە نەڕ، مەیتەر قینی هەڵ دەستێ لە بەر خۆیەوە دەڵێ: «شێرە شێری چیتە، وا دەزانی بۆ مەیدانداری سوارت ئەبن؟ ئەم خەڵکانە ڕاو دەکەن».

ئەو دەمە ئەحمەد پاشا با ئەم تواجەی ئەدا بە گوێ دا. بانگ ئەکا مەیتەر ئەسپ بێنە ڕەو نیەا پێ ئەنێتە ئاوزەنگی، ڕو ئەکاتە سوپا و، بە دەنگی بەرز ئەڵێ: «مرۆن مودنە لنگ بزاوتن چیە؟ تا ئەم سەرە سەر بێ پشت ناکاتە دوشمن... یا عەلی دەی سوار بن مەریوانە، ڕۆژی مەیدانە!»

ئەعرەتەی دلاوەران ئاوزەنگی لێ ئەدا و، ڕو ئەکاتە باسکە درێژی قەیاسە، ئەبینێ وا دەستە سوارێک دیارن، سوار لە پێشەوە زرێ و کلاوزرێ و دەستوقوچاغ و چوار ئاوێنەیان ئەدرەوشێتەوە.

مامەند مبراودەلی و سوار ئاغای بلباس لە پێشەوە، لاوکی شەڕی قایغانی دەڵێن و، سەلیم بەگ شێری حەمایل کردوە و، دەستی چەپی بە حلەوەوە و، دەستی ڕاستی لە سەر کەمەربەندی قەبزەنوشتەیی بە تەهەورێکەوە چاوی بڕیوەتە تاریدەر دەیەوێ بە زەهری چاو ئەو کێوە هەڵکەنێ و، بدا بە سەر دوشمنا. جوامێر ئاغای ڕەنگینە کە دەڵێن پڵنگی جنگ بە خوێنە، قلپانی تێ کردوە، دوکەڵی قەندەی وەک باتە سمێڵی لەم لاو ئەولای سەریەوە با دەیشەکێنێتەوە.

پاشا کە ئەمەی دەبینێ، ئەڵێ: «شەرت بێ مەسنەر حەڵات بکەم، ئەگەر ئێستا من ڕام بکردایە، ئەمانە وا ڕویان کردوتە لەشکری دوشمن و، گەڕانەوە، ئەبوایە من چیم بکردایە؟!»

ئینجا ئەحمەد پاشا بە هێواشی ئەگەڕێتەوە دواوە و، بانگ ئەکا تەپڵی شادی لێ بدەن. ئەم عەزم و ڕەزمە لەم دەستە سوارەدا دەبینم، فەتح و سەرکەوتنە.

ئەقارەچی دەست ئەکەن بە گرم و هوڕی تەپڵ، ئاوازەی تەپڵی شادی بەو فێنکیی بەیانیە ئەیدا لە شاخی کەتو، دەنگی ئەدایەوە. کە سەلیم بەگ گوێ ی لە دەنگی ئەم تەپڵە ئەبێ و، ئەیناسێ تەپڵی ئەحمەد پاشایە و نقامی فەتحە، ئەگەڕێتەوە بە خۆی و یازدە سوارەی هاوڕێیەوە لە سەر ڕێ دا ئەوەستن. کە دەبینێ بە ڕاست وا ئەحمەد پاشای برازایەتی سەری سوڕ ئەمێنێ، لە خۆشیانا هیچ قێن و

کرژیەکی نامێنێ. کە پاشا ئەگاتە ڕاستییان هەموو گەردن کەچی بۆ ئەکەن. پاشا ئەڵێ: «هەر وەک پێشکەوتن پاخوا هەمیشە هەر پێشکەوتوو بن، دە بڕۆن ئێوە پێشدارن! ئێمە خۆ خەیە و پارەکامان لە گەڵ نیە. هەموو سەڵتە سوارەبن و بۆ ئێوارە دەبێ یەک سەڵەف بکەینە مەریوان. شەو قەڵای مێردانە، بڕۆن لە پەنای یەزدانا بن!»

سەلیم بەگ ئەم قوماندەیە وەرئەگرێ، تاوزەنگی پیا دێنێ، هەموو ئەبکەن بە تۆز و تێ ئەپەڕن.

دەمی ڕۆژئاوا، نزیک بە ئۆردوی ئێران، لە ئەدبوێ بۆسە دەخەون. نزیک بە بانگی ئێواران سوپای بەرودوای پاشایی سەرەتایان دەرئەکەوێ. ئارامگا بۆ پاشا ڕێک ئەخەن. کە پاشا دادەبەزێ و، کەمێ ماندوی ئەحەسێتەوە، ئەفەرموێ: «بە سەلیم بڵێن ئەمشەو میوانی ئەوین، نان و ئالیکی ئۆردوو پەیدا کا!» سەلیم بەگیش ئەڵێ: «بە چاوان، بەڵام ئێستا لە خاکی ئێرانین، ڕاهوڕەسمی ئێرانیش ئەمەیە شەو سەعات سێ نان ئەخۆن. ئێمەش لە سەعات سێ دا هەموو فەرموودەیەک بە جێ دەهێنین»

سەلیم بانگ ئەکاتە ئەکرەم و، ئەڕوانێ ئەکرەم دیار نیە. خەبەر ئەزانن کە نیو سەعات لەوە پێش بە پیادەیی ڕۆیوە تاکو هەندێ بەدکۆ بڵێن خۆی شاردۆتەوە. سەلیم بەگ تێ دەگا کە بە تەنیا چوە کە چەند و چوون و ڕێوشوێنی دوشمن تاقی بکاتەوە، سا چەند دەقیقەیەکی پێ دەچێ ئەکرەم ئەگەڕێتەوە. سەلیم بەگ لێ ی ئەپرسێ: «لە کوێ بوی؟» ئەکرەم ئەڵێ: «خۆم چوم دەوران دەوری ئۆردوی ئێران گەڕام، هیچ بە خەیاڵیانا نایە کە دوشمن بوێرێ ڕویان تێ بکا. بێ پاکانە هەموو لە ئاهەنگ و بەزمان»

ئینجا سەلیم بەگ ئەڵێ: «برادەر من و تۆ ئەوەڵ ناوەڵیمانە. چی لەم لەشکرە دەڵێ ی و، چی بکەین؟» ئەکرەم دەڵێ: «پاشا لە قەیاسە نوکتەیەکی فەرموو: شەو قەڵای مێردیە، من وا بە چاک ئەزانم تا سەر لە ئێوارەیە و، شێرزەی نان و ئالیکن، شتێکیان پێ بکەین. کە کەوتنە نیوەشەو ئەکەونە ئاگاداری. ئێمە دوازدە و ئەوان دوازدە هەزار بکەوینە ڕوناکی و بمان بینن لێمان ناترسن، تا شەوە و ئێستە شێرزەن پەنا بەخوا با تێیان هەڵکەین!»

سەلیم بەگ ئەمە پەسند ئەکا و، هیچ ڕاناوەستێ ئەنێرن لە ئەقارەخانە دوانزە تەپڵ ئەهێنن، بە قەڵپوزی زین دا داینەبەستن و، سوار ئەبن و، ڕو ئەکەنە لەشکری ئێران. ئەختێ لە ئارامگای خۆیان دور ئەکەونەوە، کانی و ئاوێکیان دێتە ڕێ، ئەکرەم ئەڵێ: با دابەزین دەسنوێژێکی پاک بشوێن و، نوێژێک بۆ خوا بکەین و بپاڕێینەوە» هەموو دائەبەزن و نوێژ ئەکەن و لە خوا ئەپاڕێنەوە و، سوار ئەبنەوە، ئینجا ئەکرەم ڕو ئەکاتە سەلیم بەگ و ئەڵێ: «قوربان! لە شەڕدا پیشەی تۆ چونە؟ شێر لە چ جێگایەکی دوشمن ئەدەیت؟» سەلیم بەگ ئەڵێ: «من تا ئێستە شێرم لە

سەری دوژمن داوە، بەڵام بۆچی ئەپرسیت؟» ئەکرەم دەڵێ: «ئەمەوێ کردار و کوشتارمان دیار بێ، کەوا بێ من لە سەر شانی چەپ ئەدەم تا کوشتاری هەردولامان دەرکەوێت»

دوای ئەمە دابەش ئەبن بە سەر دوانزە قۆڵا و لە دوانزە لاوە گرمەی تەپڵ و نەعرەی مەردان و بانگی ئامان ئامان تێکەڵ ئەبێ.

شەڕ دەستی پێ کرد

با جارێ ئەوان لەم هەرا و هوریایەدا بهێڵینەوە، خۆمان بگەڕێنینەوە سەر ئەو سەردەمە کە ئەکرەم بە پارێز لە پێوشوێنی ئۆردوی ئێران گەڕا بو. ئەشارەزای ئەو مەڵبەندە بو. لە گەڵ ئەوەشا کە نزیک بە قەڵای مەریوان کەوت بونەوە. جوامێر ئاغای ڕەنگێنە بە سەلیم بەگی وت بو: «ئێمە کە دەگەینە قەڵا، ئەبێ لە شوێنێکەوە بڕۆین وەک ئێمە، تا ئەوان ئەگەنە مەریوان پێمان ئەزانن. ئێمەش ئەبێ لە نزیکەوە بڕۆین تا دەچینە بن دەستیان بەمان بینن. جارێ قەڵاکە خۆی سەختە، بەری لای ئێمەش گۆلی زرێبار گرتویەتی، ئەم گۆلە ڕێ ی ئێمەی بەستوە، ئەگەر بێت و پشت بە خوا ئەوان بشکێنین ڕێ ی ڕاکردنی ئەوانیشی تەنگ کردوە». سەیری زات و ئازایەتی مەردان بکەن بە دوانزە کەسەوە چاویان لە شکاندنی دوژمن بوە. وتی: «بۆ ئێمە یەک ڕێ پەنا هەیە ئەویش (گوڵان) ە. گوڵان ڕێگەیەکە وەکو گوڵانی (زرێباب) ە تا ئەگەیتە بەر قەڵا ئاتا بینێ، کە گەیشتینە داوێنی زرێبار لە (یەنگیجە) وە بە سەر (سێو) دا لەو تونکە تونکەی بەر گوڵان دا بۆسە بخۆین. پشتی گوڵان شاخێکە هیچ باوەڕ مەکە کە ئەوان ئەیان گرت بێ، لەو کێوە لەشکریان دامەزراندبێ. زۆر ستەمە ئێمە بتوانین تێ بەڕین، ئەبێ هەمو لایەکمان و، پاشایش کە گەیشتە بەرەوە بێ دەنگ و بێ سەنگ، کە هەستمان ئەکەن مۆڵە بخۆین تا شەو بە سەردا دێ، ئەوسا بەندە و ئەکرەم و، چوار سواری تر یەک دو سەعات لە پێش شەبەیخون دا دەوری زرێبار بدەینەوە. یەکێکمان لە (دزلاش) و (تەی) ەوە، دوهەم لە (بەیزە) وە، سێهەم لە (موسەک) ەوە، چوارەم لە (داسێران) ەوە ئامادە بن تا من و ئەکرەم دەگەینە پشتی کێوەکە و پشتیان لێ ئەگرین، ئەوسا کە دەنگی تەپڵی ئێمەتان بیست و، نەعرەی ئەکرەمتان هاتە گوێ، خۆت لە پێشەوە بە تاو بە ڕێ ی گوڵان دا لە ناوجەرگی دوژمنەوە هەر شەشتان هەڵمەت بەرن بدەن بە سەریانا، ئەو لەشکرە زۆرەیە کە ناردویانەتە سەر کێوەکە بڕ ئەبن، کە ئەم هەرایە ببیەن ئایەنە خوارەوە».

سەلیم بەگ ئەم ڕا و دەستورەی زۆر لا پەسەند بو، هێچگار کە سەلیم بەگی بە مەرد دانا بو بۆ خەتەری هەڵبژارد بو، پێ ی خۆش بو.

ئەمە دەستوریان بوە کە بەم ڕەنگە دامەزران و، ئەکرەم و جوامێر ئاغا گەیشتنە شوێنی ئەبەرد، جوامێر ئاغا دەنگی زۆر خۆش بو، موناجاتێکی بە دەنگی بەرز خوێند، ئەکرەم جۆشی سەند و، ڕاست بوەوە سەر ئاوزەنگی، کە

نەعرەیەکی کێشا بە جاریێ دار و بەرد و شاخ و کێو دەنگی دایەوە. خورپە کەوتە دڵی ئوردوەوە، ئێمە وەک ئێران نالێین: (زهرە شکاف شدند)، بەڵام زۆر داچڵەکین و پەشۆکان و، هاتن بە یەک دا و، ئەو شوێنەی کە ئەکرەم و جوامێر ئاغا کەیشت بوێ لە سەلیم بەگەوە تیرهاوێژێ دور بون. سەلیم بەگ بە سەر سواریەوە ئامادە بو، گوێ ی بۆ ئەم ئەعرەی مەردانەیە گرت بو، کە دەنگی ئەکرەمی هاتە گوێ، هێنایە هیرا و هەڵمەت و، لە خۆشیانا ئەویش ئەعرەتەیەکی لێ دا. هەردو سەدا بەرامبەر بە یەک دەنگیان دایەوە و مژدەی سەرکەوتنیان گەیاندە گوێ ی ئەحمەد پاشا.. ئینجا سەلیم بەگ دای لە تەپڵ و کردی بە گەردش، هەرچەند ئاوزەنگی بە ئەسپەڕەشی سێ تەنگەدا ئەهێنا، کژڕەی ئەسپ و تەقەی ناڵی پۆڵای، بەردی ئەو شاخە ئاگری لێ دەبڕەوە. پاشاش کە ئەمەی بیست و بینێ، دەسبەجێ بانگی کردە ئەقارەخانە و کەڕەنا بێنە گرمە و، خۆشی سوار بو تا ڕوانی لە پێش دەمیەوە کەسی ئەدی، بروسکەی چەخماخەی ناڵی وڵاخی سوارانی لە ناوجەرگی سوپای دوشمن دا دی، ڕوی کردە ئاسمان و پاڕایەوە، وتی: «خوایە! شەڕی لایەلایە و، ئەوان بە سەرمانا هاتون، دەسگیری داماوان تۆی». خەریک بو بە شوێنیانا بچێ، نایب و پیاوماقولەکان ئەیان هێشت. هاتە سەر گردەکە گوێ ی گرت، هەر لە کاتی ئانانەوە بە دەوری ئوردوی ئێرانا گرمەی تەپڵی ئەقارەخانەی خۆی و، ئەعرەی دوانزە سوارەی دێ، لاوکی شەڕی قایغانی دیسان هاتە گوێ، بانگی کردە سوجادەچی باشی، بەرماڵی بۆ هێنا، دابەزی، سەری نایە سوجدەوە تا قەندەکێشێکی چاک سەری هەڵ ئەبڕی، کە سەری بەرز کردەوە بانگی کردە باش چاوەش و داراغا کە دەنگی لەشکر بدەن ڕێ ی ڕاکردنی ئوردوی ئێران بگرن، شکان و خراپیش شکان، بە شپرزەیی ئازانن ڕو بکەنە کوێ. باش چاوش (سوپەهسالار) ی ئەو دەورە خالید بەگی میرەدێ بو، قەدارەی باش چاوش لە گەڵ شمشێری سەلیم بەگ دا هاوشانی دەکرد و مەشهور بو، جارێک لای وارماوا پەکانەیەکی بەلەسە دەبێ، خالید بەگ هەڵ ئەکوتێتە سەر پەکانە و قەدارەیەک ئەدا لە گازەرەی پشتی، لە ژێر زگیەوە دێتە دەرێ.

ئەو قەدارەیەی هەڵکێشا، کەوتە بەر لەشکر، بانگی کرد: «کوڕینە! شەوێکە و ئەمشەو، لەو ڕۆژەوە کە خوا ئەم خاکەی ئافەریدە کردوە تا ئیمڕۆ شەڕێکی تری وای تیا ئەکراوە، سەرەتای سروشتی کرد هێشتا ئازایەکی تری وای ئەنوسراوە، صەلاحەددین بە ئوردو سوپاوە ئینجا سەرکەوتنێکی وای بۆ ڕێ کەوتوە، ئێمە دوانزە سوارمان ئەم ئوردوەی پێچایەوە. هەرچەندە تا ئەم قەندەکێشە بەشی ئێمەی تێ ئەخستوە، بەڵام وا ئۆرەی چاک کەوتە بەر ئێمە، فیدای دەست و شمشێر و شان و باهوی دڵێرتان بم، بە خوا ئەزانم زۆر کفتی ڕێگەن و بەک سەلەف و سەرەڕەو لە قەلاچوالاندوە ئیمڕۆ کەیشتونەتە ئێرە و ماندو و برسێن، بەڵام غیرەت ئەمانە لە بیر ئەهاتەوە. شەیپورچی! دەی فیدای کەڕەناکەت بم، پێش کەوە، پێشکەوە! کوڕگەل وا

ڕژیم دوام کەون!»
ئەمەی وت و ئاوزەنگی پیا هێنا، ئینجا غورلغورلەی تەپڵ و گوڕەی ئەقارە تێکەڵ بە (سەر دەرکە و ماڵ بسپارە) بو، بە ڕاستی سوارەی بەبە ئەو شەوە کارێکیان کرد ئێستاش بە داستان ئەیگێڕنەوە.
جەنگەی جەنگ
جارێ لە باش چاوەش و سوپا گەڕێن، شوێن سەلیم بەگ و پێنج سوارەکەی ڕەفیقیان کەوین، یەکسەر لە بەینی کوڵان و کێوەکەوە ڕژانە ناو سوپای ئێرانەوە، هەرچی پیاوێ کار.. ئێران بو لەو توڕەیەوە بو.
سەلیم بەگ وای زانی کە تێ ی هەڵکردن ورە بەرنەدەن و، ئەشکێن، بەڵام وا نەبو، جارێ ئەو ڕاستە لەشکرە وەک قولا.. ماسی سەر یەک نیشت بو، بارەگا و تەرارگایان بە ئاسانی بە جێ نەئەهێشت، ئەیانزانی ئەگەر ڕابکەن خراپتریان بە سەرا دێت. ڕاستی بە لێ بوردوانە شەڕێکی نازانەیان کرد، بەڵام ... سەلیم بەگ لەوانە نەبو بگەڕێتەوە. ئاغای زەنگنە کە نوکتەچی و بێ خەم بو، کردیە گاڵتە وتی:
«هەرایە، کوڕگەل تاریکەشەوە،
مەنجەڵی پڵاو وا لە پێشەوە!»
سەلیم بەگ بێ ئیختیار پێ کەنی و، وتی:
«هەرایە کوڕگەل، پاڵەوانینە!
ڕێ پاکەوەکەن، ئەوجەوانینە!
وا هەڵمەتیان برد، یاران بە دستە،
شاخ و کێو لە ژێر پێ یانا پەستە!»
لە گەڵ ئەمەش دا دوشمن سەغڵەتی کرد بون و، ڕێ ی لێ بەست بون، چاریان ئەما کەوتنە ڕابەلە و بە شمشێر پاکزیان ئەدا، سەلیم بەگ کە لە پێش دا بە بێ لێکدانەوە دوشمنی بە سوک زانی بو، بێ پەروا هەڵی کوتایە ناویان، لە سێ جێوە بریندار بوبو، سەرشانی چەپی ولاڕانی، برینەکانیان کەم بو، بەڵام قوڵی ڕاستی گوپاڵێکی توهمەتەنی بەر کەوتبو، تا دەهات سارد ئەبوەوە، سا خراو ڕاستان سوکە سواری وەک شەهێن کە بکەوێتە ناو قاز و قولنگەوە، لە بەرامبەریەوە دەرکەوت. بە دولادا سوار و پیادە تەرنینی لە خوێنی خۆی و، دوژمنا سور بوە، چریکەیەکی شەهێنیی کرد. بریندارێی و ماندویەتی و خەفەتباری سەلیم بەگ ئەما، تومەز ئەمە جوامێر ئاغای ڕەنگینە بو کە لە گەڵ ئەکرەما لەو سەرەوە دەست ئەکەن بە دڕ دانی و، تێ ئەفکرێت ئەکرەم هەر هەوڵی ئەوەیەتی لە جێ دا بکوژێ و، کوشتاری دیار بێ.
خۆ ئەم شەڕەش شەڕی شڵەژاندن و لەشکر شکاندنە، وەستان کەڵک ناگرێ، بانگ ئەکا: «ئەکرەم بەس بکوژە سەلیم بەگ لە تەهلوکەدایە!»

ئەکرەم گوێ ی ناداتێ، ناچار خۆی تیپی لەشکر ئەدرێ، ئەوە بو کەیپە سەلیم بەگ، بەلام ئەویش زۆر بریندار بو.

(ئەگێڕنەوە کە دوشمن شکا و، جوامێر ئاغا هات بە سواریەوە کەمێ بحەسێتەوە، قەندەیەکی بۆ تێ ئەکەن کە بە سەر سواریەوە بیکێشێ، ئەفەس لە قەندەکە ئەدا و، دوکەڵ لە برینیەوە دێتە دەرێ)

ئینجا کە جوامێر ئاغا تێپەڕی و ئەکرەم مایەوە، کەمێ هۆشی هاتەوە بەر خۆی، ئەویش دوا بە دوای جوامێر ئاغا تاوی دا، گەیشتە بەرەوە، زۆربەی سوپای ئێران وجەرگەی لەشکریان بە جارێ ورە بەر ئەدەن، ئەڵێن لە دواوە کەسمان ئەماوە، کە ئەم سوارانە گەیشتنە یەک ناچار ئەوانیش ڕو دەکەنە قوتەکەی سەر کێوەکە و، خەیمە و خەرگا و، بارەگا و نان و خوانی پوخت و تەمیز بە جێ دێڵن.

جوامێر ئاغا بە سەلیم بەگ ئەڵێ:

«سەلیم! من تۆم خستە ئەم دەریای لەشکرەوە، زۆر پەشیمانم، بەلام بە کەسی ترما ڕانەدی هەتا بە خۆشما، تو خوا ڕاستم پێ بڵێ برینەکانت چۆنن؟ ئەترسم زۆر بریندار بی، ئاخ ئەوجوانی و ئازایەتی غرور دێنێ، تۆ ئەدەبوایە هێند بێ پەروا بی و، دوشمن بە سوکی ببینی، سوێندم بە خوا مەردیی و دلاوەرییەکم لەم ئۆردوەدا دی خەنیمی هەر دوانزە سوارەکە بون، بەلام ئەم شەبەیخونەیان بە بیرا ئەهات بو، کەس ئەی بیستوە شەبەیخون سەر لە ئێوارە، ڕاستیەکەیشی ئەمەیە ئێمە لێ بوردو بوین، سوێندەکەی کە لە سەر دەستی میری سور خواردمان، ئێمەی شێت کرد بۆ سەر ئۆردوی ئێران دەچوین، خەیاڵەکەمان عەینی موبالەغەی ئێرانیان بو، تو خوا لێکی بدەنەوە: دوانزە سوار و دوانزە هەزار کەس؟ ئەمە شیعری شانامە ئەبێ چیە؟

«پیاو کە نزیک بە مەرگ بوەوە دڵی پاک ئەبێ. لە خوا ئەپاڕێمەوە: سەلیم ئەکوژێ، جوامێری لە بەر گەرێ، چونکە من تۆم لە تەهلوکەدا ئەدی و، ئەویش من هێنامە پێشی تو، سەلیم سێ تەنگەیەکی تر ناپێتەوە، بەلام جوامێر زۆرە.

«تو خوا سەلیم چی بە برازا... کەت بڵێم؟ ئەگەر ئەکەوتایەتە سەر سەودای ڕەو و، بە ڕێکوپێکی بهاتایەتە مەیدان، ئێمە بۆچ توشی ئەم تەهلوکەیە ئەهاتین و، بۆچی شێتانە خۆمان ئەخستە ناو دەمی ئەهەنگەوە؟ ئەڵێن جەسارەت لە شێتەوە پەیدا ئەبێ، ئەمرۆ ئەگەر پاشا بە سیاسەت نیدارەی لە گەڵ ڕۆم و عەجەم دا بکردایە، بۆچی هەر ڕۆژە لە لایەکیانەوە لەشکرمان دەهاتە سەر؟

«هێشتا برینی شەڕی وەزیری بەغدادمان سارێژ ئەبوە، وا ئەمجارەش لەشم بوە بە بێژنگ، خوا بکا سەلیم سەلیم بێ!»

سەلیم بەگ ئەڵێ: «جوامێرا کاکە جوامێرا هێزی ئەژنۆ و هاناوی جەرگم ئەوە تۆ نیت کە ئەوە بڵێ ی لە شەڕ دابێ، بوارەی ئەوەم نیە زۆر بدوێم، بەلام تا دەمرم بەندەگی ئەحمەدی برازام دەکەم کە ئێمەی هێنایە سەر ئەر قینەی بە دوانزە

سوار رومان کردە دوانزە هەزار کەس. ئەمە داستانێکە ناوی کوردستان زیندو ئەکاتەوە، ئەگەر ڕاستت ئەوێ ئێمە ئەمەمان بۆ ناموس و پارێزگاری خاکەکەمان کردوە، ئەگەر بشمرین لە دڵی میللەتا ئەژین»
«ئەم خاکە کە سروشتمان لەوە و، دایکی ئێمەیەو نیشتمانمانە فیداکاریەکی بۆ نەکەین، کەڵکی چیمان پێوەیە؟»
«جارێ با هەواڵێکی پاشا و لەشکر بزانین، ئایا باشچاوش بە خۆی و تەدارەیەوە ڕوی کردۆتە کوێ؟.. بۆنی پڵاوی سەدری دێتە لوت، تۆ بڵێی ئەیان ڕشت بێ، چونکە بەڵێنمان بە پاشا داوە لە سەر نان و خوانی ئێران میوانمان بێ»
«ئەگەر ڕاستت دەوێ من لە سەر ئەم برینداریە و ماندویەتیە دا، ئەگەر ئەو نان و چێشتەم لە دەست بچێ دەستم هیچ ناگرێ، دڵنیام کە پاشا ساغە و ئاگای لە شکستی لەشکری ئێران هەیە و، باشچاوشی بە لەشکرەوە خستۆتە شوێن شکستە. تۆ خوا با منیش سەری لە ئاشپەزخانە بدەم، دڵم ئۆقرە ناگرێ»
جوامێر ئاغا پێکەنی، وتی: «ناحەقسان نیە ئەم خەڵکە بێت ئەڵێن چڵێسە، بەڵام بە بەختت ...... بابە هەڵسە برۆ بە لای خۆت و ئەوسێتەوە، من ناتوانم، ئەچم بە پێ و شوێنی پاشاوە. وەک تۆ دڵت بۆ سەدری ئاسرەوێ، من جەرگم بۆ سەدری کوردستان ئارام ناگرێ»
ئینجا لێک جیا بونەوە، سەلیم بەگ بۆ چێشتخانە و، جوامێر ئاغا بۆ ڕەتی لەشکری پاشای. ئێمەش با دوی سەلیم بەگ بکەوین.
لە شوێنێکی پەنادا ۳ خێوەتی گەورەی چوار ئەستونی هەڵ دراوە.
شکستی دوشمن و گەڕانەوە
سەلیم بەگ کە زانی نان و خوان لە جێ ی خۆی ماوە و، ئەڕژاوە، ئینجا خۆی لە ڕاستی خۆی تەریق بوەوە و، وتی: «یاران پاشا کەوا میوانە، دیار نیە، لەشکر تێک چراوە. جوامێر بە برینداری کەوتە پێوشوێنی لەشکر، من لە شوێنی ئەوس بە کاسە و کەوچکەوە دەگەڕێم. دەست بە جێ گەڕایەوە و، هەر لە خۆیەوە دای لە تەپڵ، زۆری پێ نەچو ئەکرەم پەیدا بو.
سەلیم بەگ پرسی: «ها ئەکرەم چیە؟»
«ئاغام! ئەنگانەی چاک ئەم دەمەیە، هەرچەند لەشکر شکاوە و باش چاوش سەر شکستە نیشتوە، بەڵام ئەوانەی لە پێش باش چاوش و لەشکری ئێکەوەن کە من هێشتا زۆریەی لەشکر لە (دامێران و ئەستێران) ماوەتەوە، ئەمانە ئەگەر بێت و بجوڵێن، سوارەی ئێمە دەکەونە ناوەڕاستی دو لەشکرەوە، کە بزانن کەمین و بانگرنە ناوەوە، هەمو ڕەنجمان بێهودە ئەڕوا، ئێستا من شارەزا نیم و، تیپی خۆشمان لێک بڕاوین، ئەگەر سێ چوار سواری ترمان هەڵبژاردایەتەوە بە گوڕ و هەرای تەپڵ بەرمان لە دەستەی دوایی لەشکری ئێران کە لە کێو بونەوە و، دوا بە دوای شکستەی خۆیان ئەڕۆن بکرتایە و، بمان خستنایە ڕەتی ڕێ ی (موسەک)، ئەم

ترسەمان نە دەما، بەلام من و تۆ چی بکەین؟»
سەلیم بەگ وتی: «ڕاست نەکەی، با جارێ هەردوکمان لە تەپڵ بدەین و، ڕو بکەینە پێش شکستەی دوایی»
ئەکرەم هەرچەند ئەمەی بە شێتی زانی، بەلام ناچار سەرپێچی نەکرد، هێشتا دور نەڕۆیشت بون تیپە سوارێکی هەڵبژاردەی قوجاغ بێ دەنگ و بێ سەنگ لە دوایانەوە دەکشا، نزیک کەوتنەوە، سەلیم بەگ گەڕایەوە و تێ ی خوڕین، کە لێیان ورد بوەوە، ڕاوەستا تا پاشا گەیشتە بەرەوە، بانگی کرد: «مامە تۆی؟ ماوی؟»
سەلیم بەگ چاوی بە جارێ ڕون بوەوە و، وتی: «بەڵێ ساغم قوربان! جارێ شوێنم کەوە!»
پاشایش نەیپرسی بۆ کوێ. کە گەیشتنێ، ئیتر خوا بۆی ڕێک خستن، دوای لەشکری ئێرانیان لێک پچڕاند تا پشت مروسەک. ئینجا لە سەریان نەڕۆیین، گەڕانەوە شوێنی لەشکرگا، لە ڕێگا زولاڵ ئاغا پەیدا بو، پاشا ناردی بە شوێنی باش چاوەشا کە بگەڕێتەوە ئیتر لە سەریان نەڕوا و، فەرمویشی تەپڵی بازگەشت لێ دەن، خۆشیان هاتنە ناو خەیمە و بارەگای بە جێ ماوەوە، دابەزین.
پاشا لە باتی ئەمەی ڕو خۆش و شادمان بێ، دڵتەنگ و مات و مەلول دانیشت بو، لە گەڵ سوارێ دەردەکەوت، دڵی ڕادەچەنی و هەواڵی جوامێر ئاغای دەپرسی، ڕوی کردە سەلیم بەگ وتی: «مامە تۆ جوامێر ئاغات چۆن دی؟ دەترسم خواندکردە جوامێرمان لە دەس بچێ؟ بە خوا سوێند ئەخۆم جوامێر بە هەمو لەشکر و کەسوکارمی ناگۆڕمەوە»
سەلیم بەگ بە کاڵتەوە وتی: «سا بە خوا پاشا شوکر برینەکانی لەوانەیە کە نەژی، تۆ ئەتەوێ ئەکوژرێین و، بە مەرگی خۆمان بمرین! بە خوا ئێمە ئەمانەوێ لەم ئەبەردەدا بمرین تا لە دڵی میللەت و تاریخا بژین» کۆتایی

پیرەمێرد: «دوانزە سوارەی مەریوان»، سلێمانی ۱۹۳۵. چاپی دوەم، سلێمانی ۱۹۵۹. بە داخەوە لاپەڕەیەکی چیرۆکەکە و، چەند وشەیەکی لاپەڕەیەکی تری لە کۆپیەکەدا دەرنەچو بو.
لێرەدا هەندێ سەرنجی مێژویی
۱. لۆنگریک ڕوداوی دوانزە سوارەی مەریوان ئەگێڕێتەوە بۆ سەر دەمی سلێمان بەبە کە تا ساڵی ۱۱۱۰ / ۱۶۹۸ حوکمرانی کردوە، بەلام پیرەمێرد لێرەدا ئەیگێڕێتەوە بۆ سەر دەمی ئەحمەد پاشای کوڕی خالید پاشا کە تا ساڵی ۱۱۹۲ / ۱۷۷۸ حوکمرانی کردوە. دیارە ماوەیەکی درێژ لە نێوان ئەم دو میرەدا هەیە و، یەکەمیان باپیرە گەورەی هەمو میرەکانی بابانە.
۲. سەلیم بەگ، کە لە چیرۆکەکەدا بە سەلیم سێ تەنگە ناوی هاتوە، کوڕی مەحمود پاشا بوە. مەحمود پاشای باوکی سەلیم و، ئەحمەد پاشا برا بون. بەم پێ یە

سەلیم بەگ برازای ئەحمەد پاشا بوە نەک مامی.

سەلیم بۆیە پێ یان وتوە سێ تەنگە، چونکە لە کاتی شەڕدا، بۆ ئەوەی نەگلێ، سێ تەنگەی لە ئەسپەکەی بەستوە.

٣. سەلیم بەگ سالی ١٢٢١ / ١٨٠٦ لە شەڕی زرێبـاردا کـوژراوە، ئەوڕەحمان پاشای برای سەلیم بەگ سەرکردایەتی شەڕەکەی کردوە، لەشکری وەزیری بەغداد بە سەرکردایەتی سلێمان کەهیە شکا و، سلێمان بە دیل گیرا. مەولانا خالید «سوگواری» بۆ سەلیم بەگ نوسیوە.

*

٢. ٤. موناجات:

بەیتی خالید پاشا

فەرمودەی: شێخ صادق

بسم الله الرحمن الرحیم
یا حەی بە نامت، یا حەی، کەرەم بێ پایان و پەی
رۆژیدەیی کوللی شەی، یا ڕەبی بدەی شیفای
ڕەبی جیهان ئافەرین، صاحیبی چەرخی بەرین
ڕەبی سەما و زەمین، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا صەبور و، یا سەتتار، بە ئەنبیای دە ئازدار
صەد و بیست و چوار هەزار، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە دانیاری ئەکبەر، بە دانیاری ئەصغەر
بە زەکەریا پێغەمبەر، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە یەعقوبی کەنعانی، بە یوسفی زیندانی
بە (سبعە المثانی)، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە خالیقی لە زۆرە، بە ئاسمانی پڕ نورە
ئەیکوژی «پاشای سورە»، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە کەعبەیی موعەظەم، بە یەحیای موکەڕەم
بە عیسای بنی مریەم، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا ڕەئوف و، یا ڕەحیم، یا سەمیع و، یا عەلیم
یا قائیم و، یا دائیم، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا رفیع الدرجات، یا کافی المهمات
یا دافع البلیات، یا ڕەبی بدەی شیفای

به حەقی شیت و، ئیدریس، بە نوح و سام و، جەرجیس
بە طوللاهانی تەدریس، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە حەقی لەوح و قەلەم، بە حەقی نوری ئادەم
بە ئابی چاهی زەمزەم، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە ئیسحاق و ئیبراهیم، بە حەقی موسای کەلیم
کوستاخی طوری عەظیم، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا واحید و یا ئەحەد، یا ڕەببی فەردی صەمەد
بە میعراجی موحەممەد، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە حەقی (حمله العرش)، بە لەوح و کورسی و فەرش
بە صادیقانی بن عەش، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە ئیبراهیمی ئازەر، بە ئیسماعیل پێغەمبەر
(قره العین) ی ئاجەر، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە داودی نەغمەخوان، بە خاتەمی سولەێان
حاکمی کوللی جیهان، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە ئەرض و سەماواتەت، بە عەرش و ئەنبیاتەت .
هەم نیل و هەم فوراتەت، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە (رسول الثقلین)، بە حەسەن و بە حوسەین
بە حەقی قابە قەوسەین، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە خضر و بە ئەلیاس، بە حەمزە و بە عەبباس
بە سولتان سەعدی وەقاص، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە صاحیبانی مەزهەب، بە (رجب المرجب)
بە ئەو شای عالی نەسەب، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا سوبحان و یا سولتان، یا ڕەب (امان الامان)
بە شەعبان و ڕەمەضان، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە حەقی شەمس و قەمەر، بە خورشیدی مونەووەر
بە حەبیبانت یەکسەر، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە غازی ی شێر بە کەف، لە حەربیان دەگرن صەف
بە ئاجەتی (اصحاب الکهف)، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە ئەحمەدی مەدەنی، بە خاصانی یەمەنی
هەم بە وەیسولقەرەنی، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە شێخی (صائم الدهر)، بە سەلسەبیل و کەوثەر
بە فەضلی خۆت یا داوەر، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە سولطان عەبدولقادر، بە زاهیدانی شاکیر
بە عابیدانی ذاکیر، یا ڕەبی بدەی شیفای

بە ناجەتی هەر چوار کیتاب، دوعام بکەی موستەجاب
پادشای عالی جەناب، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا صەبور و یا سوبحان، یا عەظیم و لامەکان
«خالید بنی سولەیمان»، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە شێخ شەقیقی بەلخی، بە شێخ مەعروفی کەرخی
یا ڕەب، نەدەی چ تەلخی، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە حەسەنی بەصرایی، بە مەردی دە غەزایی
قەبوڵ کەی یا ئیلاهی، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە شێخ ئەحمەدی جامی، بە بایەزیدی بوسطامی
بە سیڕڕی شێخ نیظامی، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە شێخ سەعدی شیرازی، بە یارانی حیجازی
بە شاه مەحمودی غازی، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا دائیم و، یا موبین، (یا غیاث المستغیثین)
پادشای صاحیب تەمکین، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا جەببار و یا جەلال، یا ئاگاهی کوللی حال
خالید پاشای پڕ کەمال، یا ڕەبی بدەی شیفای
بە ناڵەی دەروێشان، بە ئاهی یاهوکێشان
تو دڵ نەکەی پەرێشان، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا غەفار و، یا غەفور، بێ ناز نەکەی شارەزوور
خالید پاشای صاحیب نوور، یا ڕەبی بدەی شیفای
مەقصودم هەن لە دەرگات، قاضی یی کوللی حاجات
نەفەندیم بدەی نەجات، یا ڕەبی بدەی شیفای
شیفات بە دەست دەوانە، کارت بە دەست ئاسانە
مەوقوف نەکەی تۆشخانە، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا کەریمی کارساز، یا خالیقی بێ نیاز
شازادان نەکەی بێ ناز، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا لەطیف و، یا خەبیر، بێ وەکیل و، بێ وەزیر
بێ ناز نەکەی قوڵە میر، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا خالیقی چارەگەر، بەشقی سەییدی سەروەر
بێ ناز نەکەی ئاغالەر، یا ڕەبی بدەی شیفای
یارەبا بەشقی حەبیبان، بە ئەسراری نەجیبان
لە بۆ بابی غەریبان، یا ڕەبی بدەی شیفای
نۆکەر گرد بوون تەمامە، دوعایان کرد بە عامە
خزمەت لە مە حەرامە، یا ڕەبی بدەی شیفای

نۆکەر گرد بون بە یەکجار، بۆ وان ئەفغان و هاوار
بۆ خالید پاشای نازدار، یا ڕەبی بدەی شیفای
پاشای گرفتاری کردیا، لە دیوانی نوریبا
صەلای طەلەب کردیا، لە دیوانی بۆ لەشکر، یا ڕەبی بدەی شیفای
مەلام بێننە سەرینێ، دەست بکا بە یاسینێ
من دەچمە ژێر زەمینێ، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا ئەللاهـ و، یا صەبور، یا پادشاهی غەفور
بێ ناز نەکەی شارەزور، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا ئەللاهـ و، یا سوبحان، یا سەخی بی و، یا دەییان
خالید بێ سولەیمان، یا ڕەبی بدەی شیفای
خالید پاشا بە حوکمات، ئەوی خۆش کر بو ولات
ئەنجار موهلەتی بدات، یا ڕەبی بدەی شیفای
شیفای بدەی یا جەلیل، تەعیین نەکەی عیزرائیل
پاشا نەبێتن زەلیل، یا ڕەبی بدەی شیفای
یا خالیقی ئولمینەن، چون ئەز هاتیم لە وەطەن
دەستم برا لە مەسکەن، یا ڕەبی بدەی شیفای
چون ئەز کەوتمە مولکی غەریب، شیفای بدەی عەن قەریب
بە تەختی پادشای نەجیب، یا ڕەبی بدەی شیفای
صاحیبی چەرخ و ئەفلاک، خالید پاشای خۆش ئیدراک
بکەی دلی ئەرەحناک، یا ڕەبی بدەی شیفای
«صادق» بەندەی کەمترین، (یا ارحم الراحمین)
یا ڕەبی بدەی شیفای
سەرچاوە: محەمەد عەلی قەرەداخی.
کەمال ڕەوف محەمەد لە بەر دەستنوسێکی تر چەند چوارینەی دوایی خستۆتە سەر.

*

۲. ۵. بەیتی:

ئەورەحمان پاشای بابان

دانانی: عەلی بەردەشانی

خالەقا هەر ئەتۆم قادری. ڕەبیا هەر ئەتۆم قادری، بێ خواردن و خەوف و فکری. تۆم ئەرز و ئاسمان ڕاگری!

تۆم ئەرز و ئاسمان ڕاگر. داتنا بەهەشت و ئاگر. چەند ئاسمان و چەند هەور، چەند باران و چەند بەفر، چەند تیپ و سوپا و لەشکر. پاشای هەشت هەزار عالەم، وەڵلا بێ شک زیاتر، ئەمنیش یەکێک بوم لەوان، خۆم بێ لە هەموان کەمتر، سەجدەی شوکرێتم لە سەر بێ، نەتخولقاندم بە کافر. تۆی ئەووەڵ و تۆی ئاخر، هەرچی تۆ پێت بێ ئەمر، ئەش بێ تۆ دەیکەی حازر.

تاق و، تەنیا تەن: سوبحانی. تۆفیقدەری موستەعانی. خالق و حاکمی هەموانی. چاک و خراپ خۆت دەیزانی. ئەزم «عەلی بەردەشانی»، لەنگم ئەکەی لە زوبانی، بەیتی دەڵێم بە ڕەوانیی: مەحی پاشای کوردستانی.

عامیان پاشا، کامیان باشە! شایەد «ڕۆمی» ن، «قزلباش» ە؟ هەرچەند جاری شیری کێشا، عالەم دەهاتنە تەماشا. مەردە عەبدوڕڕەحمان پاشا.

پاشای بەبان! جیهانگیری، ڕەنگ «ڕۆستەمی زاڵ» ی پیری:

«ڕانابوێرم بە فەقیری، ناکەم خزمەتی وەزیری، نانی دەستێنم بە شیری

«بە شیر ئەبێ قەت پێک نایە. سوێندم خواردوە بە وەڵلایە. ناچمە سەفەری لەحسایە. یاغی دەبم لە بەغدایە

«یاغی دەبم ئینشائەڵلا، تەوەکول و تەعالەڵلا، ئافەرین و بارەکەڵلا، هەی کوڕە بەبەینە هەڵلا!»

بەبە هاتن بە لێشت. دەستیان لە بەغدایە شوشت. حەمەد بەگی کزیان کوشت.

کوشتنی ویم بە چ قەرار بو! سەدی وەک ویم خزمەتکار بو.

خزمەتکار دەیهاتنە کن، خۆشهاتی دەستەوکەردن، ساتێک دانیشە ساکێن، ئەتۆش یەکێکی وەک من، کەونە کزیی دین دوژمن!

دەگەڵ تۆمە کەونە کزیی! حەزم کرد هاتی، ئەڕزیی.

حەزم کرد بە میری سۆران، بێ کەسی دوژمنی زۆران، دو زوبانی وەکو کزران، دەخۆی جێنگای موچەخۆران، بە ئەقڵ هاتوی بۆ نۆران، ئەوجار لێ ی دەن بە ساتۆران!

ساتۆر دەهان، ڕەنگ شمشێری، دەست و باهو و حەملەی شێری، یاڵلا پاشا کویم رابدێری، وا دەڵێ شیعری شاعیری: «فورسەت هاتوە قەت نەیبوێری! مەرد هەر خۆی ڕە خودای دەسپێری»

هەر خودایە ساحێب سوڕە!

هەر ئەڵلایە ساحێب سوڕە!

وە مستیان کەوت بە بێ جرە، پشتیان شکا، زکیان درا، لە هەردوک ئۆردوان بو بە چرە.

بو بە چرە و سەلاوات، قولە قول و هاتە هات، هەی دەستی بێ دەسەلات، هەر خێوەت بون بێ قەلات، کزیی گیران، کێ هەلات؟

لە بەر کوێیی دە بەدبەخت، خەلاس ناکەن ڕوحی سەخت، ئەسپ و ئێستر، ڕەشمە و ڕەخت، کەلەپوور و ماڵی تەخت، پاکیان گرت، تەخت بە تەخت.

ئەو دەگەڕا بە سەرداڕەوە، بە ئەتباع و بە سوارەوە، بە قەتار و ئەهارەوە، بە کزج و کزچبارەوە، پاشای بەخشین بە بارەوە

هەرچی دای پێ ی بۆخەنی، پاشا سوار بو بۆ مەوتەنی، هات گەییە تەرەحەسەنی، مەتاڵ لە گوێ ی کەرگەدەنی، ئەسەح باغییە، پێ دەکەنی!

لە پێکەنینی سەرداری، خەبەر درا هەر چوار کەناری، لە شارێک هەتا سەد شاری، هەڵگیرا ڕێ ی ڕێبواری، ڕۆژی ڕووناک، شەوی تاری، خوێن لە زامی سووری باری

خوێن باری لە زامی سووری، هەر لە نێزیک هەتا دووری، ناکرێ بەحسی کەلەپووری!

کەلەپوور و کەیف و زەوق،گەرمێنیم دین بە بێ شەوق، ماڵی زۆریان لێ بوە تەوق، ئەدەمان ساحێب مەترەق، جوان و پیر و چرچ و ڕەق، شەرابخۆری دە ئەحمەق

شەرابخۆری جوان و پیر، ونیان کردن ڕمب و شیر، شاری خورماتو و بەشیر، ئیلچی ڕۆیین بێ تەخسیر

ئیلچی ڕۆیین بەرەو خوارە، گوتیان: «وەزیرم هاوارە! وڵاتت لێ بوە قەهارە، ئەو بەردیان لە کن خەیارە»

وەزیر لەوێ بو قەهارە، بانگی کردن خزمەتکارە، هەرچی غەیان بێ هەر خوارە، ئەوجار لەپێ دەس، موم قەدارە، هێواش دەبوەوە دوبارە

دوبارە بوە هێواش، با بێینە سەر قسەی دە خۆش، پیاو عەیامن بێنە پێش بێنە پێشێ سەر بە تەل، سوارچاکی دە مرشەککەل، ئەو مەشوەرەی بکەن حەل

حەل بێ نالای ئەسرەتێ، یا خودای ئەووەل و ئاخیرەتێ، خالیند پاشان بۆ بخلەتێ، دای دەنێین بە حاکمی دەولەتێ، ئەو لێ ی دەبێن فرسەتێ

فورسەت فورسەت بۆی وە نوسا، خالیند پاشا بە ناموسە، بڕۆ بیگرە لێ ی مەترسە، ئەمن بێم یان بۆ خۆی بەسە؟

بۆ خۆی هێنێم زیاتر، نە بۆ خۆی بێ، نە لەشکر، خالیند پاشای موکابیر، ئەوڕەحمان پاشای نادر، لە بۆی دەگرم بە دەسگر،

«بە دەسگیر لە بۆی دەنێرم، لە چراخێ ی لە بۆ دەژمێرم، تا بەغدایەی بێ دەسپێرم، لە کۆڕی خۆمێ هەڵناوێرم، ئەوە کەولی بۆ دەنێرم، دادەی بزانم چ دەکا شێرم؟»

شێران بێ خۆش دەبو دڵ، مژدەی دەولەت بو حاسڵ، کۆیە و هەولێر و موسڵ، دزەییم دین داخ لە دڵ، سەلیم بەگ سەر قەرەوڵ.

حەیفە سەلیم بەگ بمرێ! بەڕ بە سەرن، مل بە زرێ، مەردچاکان مەتحیان

دەکری، مەردی فەتحی قەت نامری، تەواو بو کومەگ و کری، پاشا نەبی هیچ ناکری!

پاشای وای فەرمو بە ڕاست، خەیالی کرد نەزم و قەست، سوار بون، ڕمبیان دان بە دەست، سوارچاکان یاسەولیان بەست.

یاسەولیان بەست شیری نەر، ئەسب حدودی گەردن تەر، ڕەشمە و ڕەخت و زەنگولە و زەر، عەرز و عاسمان دەبو کەر، پاشا سوار بو بەرەو شەر

پاشا خودا دای نەسرەت، ئەی بێ عەیبی پڕ سیفەت، ڕە تۆم ناکەوێ غەیبەت، کەس وەک تۆ نەبوە، نابێ قەت، بەیداغداران حەفتێ و حەوت، ڕوحی شیرین حازری مەوت، دنیا بو بە تیر و نەوت، ئەوەها بو چاومان پێ کەوت!

چاومان پێ کەوت و بەس، کە زاب گیران بێ حەبەس، لێ ی بە تڕ چو هەزار کەس

هەزار کەس لێ ی بو بە قڕ، لە زێ یەی دابو بێ بڕ، نوقوم بون وەک کولەکەی خڕ.

نوقوم بون، چون بە هیلاک، کیژ و کوڕ و باب و داک

باب و داک دە گەڵ مندالی، بون بە حەشری عەمری خالی، شار بە حێ ما بە بەتالی، هوجومیان برد چونە بالی، حەولی ئالتون و ڕیالی، وە خڕیان کرد بە جەوالی، هەڵیان دەگرت بە حەمبالی، وە خڕیان کرد بۆ سەد سالی، بەختی فەقیر و ڕەجالی

بەختی فەقیری ناپوت، بەیان بە تورکیان دەکوت.

بە تورکیان دەدا خەبەر، ئەژنە و ئەزناف و مەیتەر، کێ لە زافەی چونە دەر؟ بو حەشری ئەوبەر ئەوبەر، جافان ملیان دابوە بەر، دنیا بۆ کەس نەچوە سەر

باقی دنیا کەس نەیبرد، ئەو ئەورەحمان پاشای کورد، بە خۆ و بە لەشکری خورد، پاشا بو، سەهوی دەکرد، هەتا بەغدایەی نەبردا

بەغدا زەمینی ئەو هەردا، شکستەی هات بە سەردا، زرێ ی داودیان لە بەردا، ئێمەش دەبێن بەو دەردە.

وەزیر لە کنی ئەما زات، ئێمەش بەو دەردەی دەبات، بێ پاشای، سێ جار هەلات، کە زانی پاشا نەهات، لێ ی کردن قونکرە و تەلات.

قونکرە دە گەڵ ڕوکەردان، هەرهەوەی فۆتە زەردان، مەیدانە! حەملەی مەردان مەیدانە! حەملەی مەشور، ئاقیبەت گەیە حزور، تۆپیان ئاور دان لە دور، لەشکر دەشکا خوار و ژور، بە جێ ی هێشتێ کەلەپور، ئیستیتامی پردی سور

ئینتیقامی شا و میران، وا نابێ فیلی وەزیران، چەند کەسی کوشتێ بە شیران شیران نەیکردن قوتار، پیاوی کوژم و پیر و جوار، سەری دانان بە قەتار

سەری دانا بون بە خشت، فەقیری هەمبان لە پشت، چەند کەسی ئوفتادەی کوشت

ئوفتادە و ڕوتی بێ خێر، ڕوت و ڕەجاڵ و ناودێر، چەند کەسی کوشتن جوت
ئەو دەکوژێ ناوەجاڵمان. پاک هەڵاتن، چون بۆ شاخان. کوانێ ماخوێ
تۆناغمان؟ حەیف بێ میر و بێ تۆناغمان!
حەیفە بۆ میری ڕەڕەندە. ڕوی ویم چەندە تاڵ و توندە. مەردان مەعبینیە
چەندە؟ ژواغمان سالێ ئاپندە!
ئەو سالەکەش ڕادەبرێ، ئەگەر ئەوڕەحمان پاشا ئەمرێ، بە بێ شەڕ سە
ناگرێ، دەیگرد خانی کابرێ، بە شیری خۆی دای دەگرێ، تا ئەتباعی لێ وەردەگرێ
دای دەگرت ئەوساڵ زستانێ، سوێندی خواردوە بە قورئانێ، دامەزرێ
خانەدانێ، خەیالمە بجمە تارانێ، سوارچاکی دەدان لە سانێ
لە سانی دەدان مەردی قورچاغ. تەوەککول و قسەی ساغ. هەر دەڕۆم ئاگر
ئۆتراغ. هاژوای تۆناغ بە تۆناغ
دەیهاژوا بە شەو و ڕۆژ، بە تیز ڕۆیین، چون بە تیز. حیفزن بکەی با حافیزا
حیفزن بکەی هەمو جاران، پێغەمبەر و هەر چوار یاران. ئاگادار بێ لەواز
سواران
ئێگادار بون لە شای، چ بو، چ ڕەنگ دەستی شای؟ دە گەڵ ئیکلامێ
کێشای. ئیکلامی کێشا لە شای
شا بزورکە لە بونیات، دەیبزاوت و، دەیناخافت، ئاوڕەحمان پاشا دەهات:
«پاشای بەهان بە خێر هات، ئێران خۆشترە یان وڵات؟»
ئەوڕەحمان پاشا، دە عەقڵ دا دەڵێ ی ژیرە، دە قسان دا زۆر مودبیرە: «ئەگەر
ئەزم، ئەگەر میرە، بۆیەم مەوتەن بە پیرە، خەڵکی دوژمن دەڵێن: گیرە!»
کە شا وای زانی خەبەر، سوێندی خوارد بە پێغەمبەر: «برای خزمی، ئەی
برادەرا ها ئەفغان و، ها تەجەر. ها قزشەن و، ها عەسکەر. ئەو جێ ی دەڵێ ی
بیجوە سەرا
«بیجوە سەر دە گەڵ ئالایە»
شا دەڵێ: «پێم بکە بەقایە! پیاوی دەنێرمە ڕجایە، خزمەت وەزیری
بەغدایە»
پیاو هاتەوە بە موتڵەق، کەییە کن شای دەقاوەدەق: «شاما بۆت بکەم قسەی
هەق، وەزیرە وەک بەردێ ڕەق، ئەو غەیانی موستەهەق، لە سەر زینی ئەکەی شەق،
بەغدایەی بێ ئەکەی لەق، ڕجایەت ناگرێ بە هەق!»
ڕجای ئەکرت، شا پێ ی زانی، لە دڵی دەبوە بارگرانی، شا هەستا بوە سەر
چۆکانی، هەردوک دەستی دان لە ڕانی: «مەگەر پاک بیرێننەوە ئێرانی، پاشا دە گەڵ
سەلیم خانی، دەینێرمەوە کوردستانی!
«لە کوردستان با بخێوێ، ئێران و توران ئەشێوێ، لە بەغدایە سەر ببڕێوێ،
لێوی دابنێ لە سەر لێوێ، ئەرمێ دەکەم هەر وەک مێوێ، دەری داوێنم لەوێ ئێوێ

«دەری دەکەم بە عەجەمان، بە هەوشار و مرقەددەمان» ڕاهی دەبون، چ قسە نەمان، ئەوڕەحمان پاشا خوش بێ، مەکێشە خەمان!

ڕاهی بو دەگەڵ یاوەران، دەگەڵ ئەفغان و قەجەران، میری میران، قران قران، بون بە سەری سەر عەسکەران، سوێندی خوارد بە پێغەمبەران: «بو شای دەنێرمەوە سەران!»

سرکە سرکە بە زارەوە: پاشای سور هاتە خوارەوە. بە ئەتباع و بە سوارەوە، بە خو و بە چەند هەزارەوە.

هەزار هەزار بو شورەت. عەجەم هەروەک قاژو کەوت. پاشا فەرموی: «عەشیرەت! هەر خومانین بە مننەت. ئێمە چاکترین: ئێک و سەت. حەیفە ببین بەر غەیبەت!

«غەیبەتمان خەڵک دەیرانی». هات کەییە کەڵکێ کارانی. غەزریوە دەگرێ دیوانی.

هەر لە وێ دیوان دەکرا. پاشای بەبان پڕ فکرە. بانگی کردن کوڕ و برا: «مردن لەو حاڵەی چاترە. خو دەربەندتان لە فکرە!

«لێم مەکەن بە ڕوژی دەربەندی، قونو لێ نابوم دەکەندی، بە سەرو هێنام روزەردی، زور هەڵاتن بە نامەردی»

هەڵاتن بە بێ تەخسیر. حازری وەختێن هەمو میر.

«ئەی ڕوستەمی زالی پیرا

جەهەندەم بێ و، زەمهەریر، عەرز ئاگر و، ئاسمان تیر، خوێ تێ داوێن دەستەوشیر. دەربەندمان ناچێ لە بیر! بە جارێ دەربەندن گوڕە. هەرچی هەڵێ زولف شوڕە!

«هەرچی هەڵێ زولفدار بێ، چارشێو لە سەر، پەرچەم دیار بێ. لە ڕیزی یار و نەیار دیار بێ. هەروەک کوندەی دارەودار بێ. قاسیدی هات و هاوار بێ!»

قاسیدێک هات بە هەڕەمە: «خالیند پاشا ئەت بێ غەمە! قوشەنێکی بێ زەمزەمە. پاک کرتکرتە و عەجەمە.. هەزاریان بو یەکێ کەمە!»

دابەش کرا یەک بە هەزار. لە نێو ڕزمیان بو بە هاوار.

بو بە هاوار و غولو. زاقەزاق و قرە قو. فارسە جلفە و عەبدە هو. تەتەر وەک تەیران دەچو. حاکمی زەهاوێ ون بو. حەوت حاکمان شیریان دەسو. داغدارن لە سەری توا

لێ ی داغدارن حەفت و هەشتن. لە دێکەڵەی پێ کەیشتن. شارەزوری رادەماشتن.

دەبەر دەچون شارەزوری. کەیا پاشا گوتیە میری: «دەستو هکاتە دەستی سوری، هیچ کەس لێ ی نەدا بە شیری، سەرو ئەتباعی لێ وەرهگیری، بە دیاری بێ بو وەزیری!

«وەزیر لازمیە، پێ ی دەوێ. خواردنی نیە دەگەڵ خەوێ. لە بۆی بەر دەدەین سەر ڕەوێ. دڵی عاوە، دەسمان ناکەوێ. خەیاڵ مەکەن بڕوا لەوێ. غەمزە ڕە مێردان ناکەوێ. کێوێ گەردون نابێ نەوێ. شێر لە بەر ناسکان نارەوێ»

هەمو شێرن بەلەک ڕەش. تێکەڵ بون، جۆش و خرۆش. پاشا فەرموی: «دەچمە پێش.

«خۆم دەچمە پێش لە بەر لۆمان. قشڵە و شاری هەروەک چۆمان. دور و نێزیک هەروەک دۆمان. دیارە عەجەم ناکا بزمان. دەست و باسک و ڕمبی خۆمان!»

لە دەست و ڕمبی سەرداری، پاشای گوتیە خەزنەداری: «لە بۆم هەردو دیار نەدیاری، لە بۆ ڕۆژی تەنگ و تاری، جێگای تۆم بە سەد سواری، تۆم برای باڵولی نازداری!»

برای باڵولی نامدار، لەوێ ی دانا بو سەردار. داینا بو لە دیار نەدیار. لەشکری وانم هاتە خوار. یەقین پترە سەد هەزار. نەوان خەڵەتن لە پار.

پار کرا شەرە کاوڕ. بانگە بانگ و گورە گوڕ. ناپەسەند و جرەجڕ. لێک هاڵان وەک قرەقر.

لێک هاڵان هەروەک قرقران. مزدەی جواب هات، گەیپە کوران. وە خۆ کەوتن، قسە بڕان. با بیکێشن تەنگی سم خڕان. خودا بە کێهەمان دەکا قران؟ سەرمان دەبڕن لە لا خران؟

سەرمان دەبڕن بە دەبجون. تاریکستان، ڕۆژی ڕون. خودا نێکە و لەشکر دون، هەردوک لایان بەرەو ڕون، داخوا چ دەکاتن گەردون؟

گەردان گەردونی لە سەر. نایات و نیبنولحەجەر. پاکیان دەخوێندن لە بەر. نەڵلا، نەڵلاهونەکبەر.

نەڵلا نەڵلا کەمالی بو. تەوەکول و نیقبالی بو. هەردو تۆڵی هەڵمالی بو. وەک ڕۆستەمی لە زالی بو.

هەر ڕۆستەم بو مەپرسە! تیفە و، دەبانە و، قەوسە! چی ڕوی تێ بکا حەپەسا. مەردچاکان هیمەت کێشا. نامەردان قوڕلە پسا. هەڵمەیە فارسە جلفە!

فارس چاوت بێ کوێر. زەینی دابوە زاتی زۆر. هەڵێ نەکێشا ساتور. دە تەنیشتی کرت وەک تالوڕ. دوڵکێشی کرد وەک بوڕ بوڕ.

دوڵکێشی کرد بە خەبەرم. هارێکی بێ دەفتەرم. سەلیم بەگ بێ چاوی سەرم سەلیم بەگ بو میری میران، پەسەندی شا و وەزیران. چەند کەسی کوشتێ بە شیران، ڕو وەرناگێڕێ لە تیران

ڕو وەرناگێڕێ هەر قەت. چابوکسواری بە هەیبەت. چ سوارێک و چ سێ سەت، هەموی کردن کەت و لەت. هاتە گەیپە هەوی ناخرەت. جوابی بە پاشەوە هات: «نەی هاوارا میرن نەنگوت. پاشا سەرت سەلامەت!»

پاشا بزێ هەڵکێشا ناخ. حەیف بۆ مەردی قوچاخ. پەڕی کەوتن وەک

بەبداخ. بێ نازی کردن چراخ. چۆڵی کردن قەرەداخ. دۆست و دوژمن دەڵێن: ئاخ!
تورک و عەرەب و عەجەم، پاکیان، بۆیان کێشا خەم
بوە غەم لە عامی هەندەران. وەک وەزیران لە بۆ قران. ئەی پشتی باب و بدەران. ئەی خۆشەویستی قەجەران! هێزش لە هەمو سەنگەران. ئومێدی هەمو نۆکەران!
قەڵغان بو لە سەر دەکرا. ئێستا لە هەمو راستان شەرە.
ویستا شەرە لە مەیدانێ. سلێمان پاشا مەردی یەکانێ. وەک داو: لە سەر سندانێ. وا چابوکە لە لێدانێ.
چابوک بە زەبری قینەوە. سوار بە زرێ و بە زینەوە. سەری دەبرد بە برینەوە.
هەروا لێ ی دا و، رژیی و بردی. ماشەڵڵا لە دەستوبردی، موغاهیر بوی وا زۆ مردی؟
موغاهیر بو لە بۆ تۆ، ئەو خالیندی برای تۆ، برینی هێنا بون دو، لە دوای شکستەی وە چو.
لە دوای چو، مەردی مەیدانێ. هەردوکیان بەبەی جەنگرانێ.
جەنگرانینە بەبەی، چونە تەبەعەی پاشای هەی. لێن رازی بێ یەک بە دەی.
لێن رازی بێ کەیفی خۆش بێ. بێ دەوەینیان رویان رەش بێ.
رورەشان رامەکرن ئەو چەلە. قوەتیان هەروەک رێوی شەلە. یانە کێخوا بێ یا لەلە.
یا لەلەی منداڵ لە بەر بێ. یان گەرۆڵی کاروانی کەر بێ. یا تۆزی ئاشێ ی لە سەر بێ. حەیفە بلحی وا نۆکەر بێ.
بلحی بلحان لە مەعدەنێ. خۆشێرەوەن لە قۆشەنێ. وەک رێوی دەچنە دەوەنێ. حیزی وا نانی مەدەنێ.
نان قابیلە بە شێر ئەنگێوان. لە بەر حەملەی سەر بزێوان. شەری پالەوان و دێوان. سواری کەرگەدەنێ بە نوێژی شێوان. روح هات، گەییە سەر لێوان.
روح گەیینە سەر ئەنگوستێ. سوار لە سواری راناوەستێ. مۆڵەت نیە یەک بە بستێ. شەقەی وەک سەهۆڵ دەبەستێ. هەروەکو پوشو و بەردەستێ، لەو جورەی ناور هەڵ دەستێ.
ئاگری کورەی وا بە تاوە. مەردی بە ناوبانگ و ناوە. ماخۆزی تەنبورە و قەتلاوە. نە لوتیان دیار بو، نە چاوە. لێکیان دەدان لە ناکاوە. زرێ ی داودی دەبون جاوە. بە تیغی دە تازە ساوە.
تیغی دە جگەربڕ سێن: شام و، دەبان و، قەزوێن. حەملەی شێری شێرشکێن. تێکەڵی کرد مێشک و خوێن.
مێشک و خوێن دەبو تێکەڵی. سواری لە رەنگ ئیمام عەلی. ماخۆزی سوری تۆچە تەلی.

غەنیمی ویم هەزار هەنگ. چەندی کوشتن وەک نەرژەنگ. خەنیمان دەکا بێ دەنگ.

لێ ی دەکوشتن حەفت و هەشت. لە زاتی شێرانی چەشت. لێت موبارەک بێ سەردەشت.

موبارەک بێ میری تازە. بێ ئەحمەد پاشای برازا. هاتنی ویم بێ خۆف و لەرزە. هەروەک کێو و ئەلامەرزە. ڕمبی دەبو سەوزە. دیوادەر دەبو دو گەزە.

دو گەز دەبو هاتە دەرێ. ئەگەر ناوری بێتە دەرێ.

.. عەولا بەگ هەمو جاران. سوارێک زێدەتر لە سواران. مەگەر سوار بو لە بۆ هناران. میسلی وەسمان پاشای جاران. گەبیە تیپی فزتەداران. دوی فرێ دان، گەبیە چواران. لێیان کردە ناگرباران.

ناور و دەرمان و باروت. دوازدە گوللەی پارچەم جوت. کەوتنە سەر باخەڵی ڕوت. زەخم نەبو بەڵا سوت. پاشا دیار بو میر نەبزوت. دە وێ دا نەسپی نەنگوت.

نەسپی نەنگوت، کەوتە هەردی. چی پێ نەما ڕۆبوە بەردی. بۆی هەڵکێشا نامی سەردی. جوبرانیل بە تۆم نەسپارد. قەت مەردان نەکەی ڕوزەرد.

مەردی لە هەمو جێیان. مەرد شەڕی کرد بە پێیان. لە تیپی ساحێب زرێیان. دوی فرێ دان گەبیە سێیان. شاهیدیان بۆ دا پێیان. شێر شەڕی کرد بە پێیان.

شەڕی شێرشکێنی نەڕ،
سواری چابوک و دەس تەڕ،
بە پێیانی دەکرد شەڕ. «تەواو»

*

هەندێ سەرنجی پێویست لەم بەیتە:

١. وەکو لە بەیتەکەدا وتراوە و، هەمو سەرچاوەکانیش پشتی ئەگرن، بێژەری «بەیتی ئەوڕەحمان پاشا»، عەلی بەردەشانی بە. زۆر بەیتی تر و چیرۆک و قسەی ئەستەقی بە پاڵ ئەدرێ. بێگومان عەلی پیاوێکی هەڵکەوتو بوە. حاجی قادری کۆیی لە ستایشی دا ئەڵێ:

دو «عەلی» ن، شاعیرن وەکو حەسسان
«بەردەشان» و «حەریر» ە مەسکەنیان

بەردەشان گوندێکە لە بناری شاخی ئاسۆس. عەلی هاوزەمانی ئەوڕەحمان پاشا بوە. بەڵام شتێکی ئەوتۆ دەربارەی ژیانی نازانرێ و، پێ ناچێ شیعر و بەیتەکانیشی لە سەردەمی خۆی دا نوسرا بێتەوە، بەڵکو لە بەر کراون و، دەماودەم لە دیوەخان و کۆڕی دانیشتن دا وتراون.

٢. ٣ مەتنی نوسراوەی ئەم بەیتە لە بەر دەس دایە: مەتنی نوسکارمان لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا لە دەمی ڕەحمان بەکری ساباڵاخی بیستوە، مەتنی حوزنی موکریانی لە سییەکان دا کە باسی نەکردوە لە کێ ی وەرگرتوە، مەتنی محەمەد

تۆفیق وردی کە لە سەرەتای شەستەکان دا لە دەمی حەمەد ئەمینی کوردی ئێرانی وەرگرتوە.

مەتنەکەی ئۆسکارمان لە هەمویان کورتترە و، مەتنەکەی وردی لە هەمویان درێژتر و کۆکترە.

٣. هەر ٣ مەتنەکە ناتەواون، ڕوداوەکان بە پچڕ پچڕی و، هەندێکیان بە شێواوی و، بێ «تسلسل» ی مێژویی ئەگێڕێتەوە. لە گێڕانەوەی دەماودەم دا لێ ی کەم و زیاد کراوە و، هەندێ لە ناو و ڕوداوەکانی بەر ئالوگۆڕ و، هەندێ لە وشەکانی بەر دەسکاری کەوتون.

٤. هیچ کام لەو ٣ کەسەی ئەم مەتنانەیان کۆ کردۆتەوە، لێکۆلینەوەی بەراوردییان لە گەڵ مەتنەکانی تر و، لێکۆلینەوەی مێژویی و زمانەوانییان لە سەر نەکردوە. مەتنەکەیان بە سادەیی بە کەموکوڕییەکانیەوە نوسیوەتەوە.

٥. کاک کەمال ڕەئوف هەر ٣ مەتنی کۆ کردۆتەوە. وشە ئاناشناکانی لێک داوەتەوە و، پەراوێزی مێژویی بۆ نوسیوە.

ئەم مەتنە بە دەسکارییەکی کەمی هەندێ وشەوە لەو وەرگیراوە.

ئۆسکارمان: ٧٦٠ - ٧٦٧. حوزنی موکریانی: گۆڤاری «روناکی»، ژ ٨، ساڵی ١، ٣ ی نیسانی ١٩٣١. محمد توفیق ووردی: «بەیتی ئەوڕەحمان پاشای بەبە»، بەغداد ١٩٦١. ل ١١ - ٥٦.

*

٢. ٦. ٢. چیرۆکی:

مامە یارە

نوسینی: م. ج

لە ڕۆژهەڵاتی سلێمانیەوە نزیک بە شار گردێکی قوتی ڕوت و ئاوی هەیە کە بە تەنیا و ئەختێ دور لە گردەکانی تر، وەک پاڵەوانێکی بە فیز و هێز، لوتی بە چەشنێ بەرز کردۆتەوە بۆ ئاسمان کە هەر وەکو بیەوێت بەو ئزمی خۆیەوە شان لە شانی کوێرەکاژاو و پیرەمەگرون بدات.

ئەم گردە بەفیزە، گلەییەکی ئەگەر لە بەختی خۆی هەبێ ئەویش لە لا ەن ناوەکەیەوەیە. هەتا نزیکی ٣٧ ساڵ لەمەوپێش پێیان ئەگوت «گردی گرلان»، بەڵام لەو ساڵانەدا خوا بە ئاواتی خۆی گەیاند و، بە ناوێک شاد بو کە هەرچۆنێ بێ‌وەی بنازێ بۆی ڕەوایە لەوساوە پێ ی ئەڵێن «گردی مامەیارە».

پیر مامە یارە کە ئێستا لە تەپڵەسەری ئەو گردەوە سەیری کردەوەکانمان ئەکا، بە لای زۆر لە لاوەکانی ئەمڕۆوە بۆتە کەسێکی دێرین، ڕەنگە هەندێکتان هەر باسیشتان نەبیستبێ چونکە ژیانی ئەمیش و هی هەمو گەورەیەکی کەمان ون بوە. بەڵام من بەختیارانە بە چاو پێ کەوتنی شاد بوم. پیاوێکی باریکەڵەی کەڵەگەت بو. دو چاوی تیژ و ڕویەکی چرچی هەبو. بە ڕیش چەرمگی و سمێڵی بەرقرتێنراویەوە دیمەنێکی سەیری هەبو. ڕوخۆش و ڕەند بو. لە جلوبەرگا ئەنتیکەخانەیەکی گیاندار بو. لە چراخان و ڕۆژانی هەینی دا زرێ و کڵاوزەری ئەپۆشی. جوتێ قەرەبینای زلی بە پشتیا شۆڕ ئەکردەوە. دو دەمانچەی ئەکرد بە بەریا. شیرێکی ئەبەست بە پشتیەوە. ڕمێکی درێژی ئەگرت بە دەستیەوە و بەو چەشنە لە پێش موتەصەڕیف و کاربەدەستان و خەڵکەوە ئەڕۆیشت.

مامە یارە بە تایبەتی خۆشەویستی هەمو منداڵێک بو و، هەمو منداڵێکیش لای ئەو خۆشەویست بو. لە شەوی چراخان دا ئەو ئەهاتایەو دەمانچەیەکی ئەتەقانایە زەماوەن دەستی پێ ئەئەکرد. لە بەرئەوە منداڵان بە چوار چاو چاوەڕوانی هاتنی دەبون و هەر کە پریشکی باروت لە لولەی دەمانچەی ئەوەوە ئێستر ئاگربازی دەست پێ ئەکرا. لە بیرم دێت هەر وەختێ ئێمە: منداڵان، کە پێ ی ئەگەیشتین بە چنگ شەکری بە سەرا داپەش ئەکردین و، هەمیشە هەردو گیرفانی پڕ بو لەم چەشنە شتانە. چاک لە بیرم دێ دەستیشی ئەهێنا بە سەرمانا و ئەیوت: «منداڵینە! هیوام هەر بە ئێوەیە» ئەوساکە، لە سیرەی منداڵیمانا، ئێمە مامە یارەمان تەنیا لەبەر شارنابێن و بەرگی ئەنتیکە و چەرەی خۆش، خۆش ئەویست بەڵام کە گەورە بوین و تێ گەیشتین ئەم پیرە جوامێرەمان لە لا خۆشەویستتر و گەورەتر بو.

پیر مامە یارە ناوی یارئەحمەد کوڕی خدر بەگی هۆمەر ئاغای خەڵکی دێ ی وەنئەرێنە بو کە لای شاربازێڕە. هۆمەرئاغای باپیری یەکێک بو لە دوانزە سوارەی مەریوان. زۆر خۆشەویست بو لای ئەورەحمان پاشای بەبە. ئەوەندە خۆشەویست بوە لە لای کە پاشا ئەو شیرەی لە تاران فەتح عەلی شا پێشکەشی کرد بو داپویە. وەکو تێگەیشتوین یارئەحمەد لە ساڵی ١٨٠٤ دا لە وەنئەرێنە لە دایک بوە. کە پێ ئەگا لە سەر ڕێوشوێنی باووباپیری ئەبێ بە نۆکەری پاشای بەبە. لە ١٨٤٠ دا لە لەشکری بەبە دائەنرێ بە ئەفسەری تۆپچی و هەتا شەڕەکەی کۆیە لەم فرمانەدا ئەمێنێتەوە.

لە ١٨٤٧ دا میانی ئەحمەدپاشای بەبە و دەوڵەتی عوسمانی تێک ئەچێ.. دەوڵەتی عوسمانی لە ژێر فەرمانی سەردار نەجیب پاشادا لەشکرێک ئەڕازێنێتەوە و ئەینێرێ بۆ سەر ئەحمەد پاشا. ئەحمەد پاشایش لەشکری لە ڕۆژئاوای کۆیە بەرامبەر بە یەک ئەوەستێ. کات مانگی گوڵان ئەبێ. بارەگای ئەحمەد پاشا لە لای کردی ڕیزەتو هەڵ ئەدا. لەشکری کورد ئەوەندە ورەیان بە هێز بوە کە لە شکانی تورکەکان هەمو دڵنیا بون.

بەڵام داخی بە جەرگم بەختی ڕەشی کورد لێرەشا نەی هێنا بو. ئێوارەی پێنجشەمو کە دوایی مانگ ئەبێ سەرباز و موچەخۆر داوای موچە ئەکەن. یەکێ لە وەزیرەکان بە پاشا ئەڵێ: «تولە هەتا برسی بێت چاکتر ڕاو ئەکا» پاشا ئەمەی بە گوێ دا ئەچێ و ئەو ڕۆژە موچە نادات. ئەم قسەیە بە گوێ ی لەشکرەکە ئەکەوێتەوە. لە سەرێکەوە وەرنەگرتنی موچە و لە سەرێکی ترەوە بڵاوبونەوەی قسەیەکی وا سوک و، جگە لە مانەیش چاوەڕوانی هەندێ، کە گۆیا، شەڕکردن لە گەڵ لەشکری خەلیفە پێچەوانەی دین و بڕوایە، بون بە مایەی سەرپێچی لەشکر و، لە ئەنجاما هەمو قسە ئەکەن بە یەک کە ئەو شەوە بڵاوەی لێ بکەن و، تەقەی تفەنگێک ئەکەن بە نیشانەی بڵاوە کردن. بریار ئاغای پێنباشی شەوێ بە مەی زانی، زو ڕایکرد بۆ چادری پاشا کە خەبەری بداتێ. هەر لەو کاتەدا تەقەی تفەنگێک دێت دەستبەجێ لەشکر دەست ئەکا بە بڵاوە کردن. ئەحمەد پاشای بەدبەخت کە ئەمە ئەبینێ سوار ... و لە گەڵ چەند نۆکەرێکا سەری خۆی هەڵئەگرێ. بەم ڕەنگە دوا حوکمداری بەبە لە وڵاتی ماد و ناری دەرئەچێ.

لەشکری تورک لەم بڵاوەیە ئاگادار ئابن. بۆ سبەینێ دێنە پێشەوە بۆ شەڕ. بەڵام هیچ بەرامبەرێک نابینن و تێ ئەگەن کە کەسیان لە بەرامبەر نەماوە ئیتر بە سەربەستی پێش ئەکەون. بەڵام کوتوپڕ تۆپخانەی ئەحمەد پاشا دەس ئەکا بە گوللە باراندن بە سەریانا. ئەیان پەشۆکێنێ. سەرداری تورک تێ ئەگا کە لە هەندێ تۆپچی بەولاوە کەسی تر نەماوە فەرمان ئەدا کە بیان گرن. لەشکرەکە چواردەوری یارئەحمەدی تۆپچی داو بە دیل گرتیان. ئەحیب پاشا ئەم ئازاییە کە یارە نواند بوی زۆری پێ خۆش ئەبێت. بانگی ئەکاتە لای خۆی و ئەم گفتوگۆیەیان ئەبێ:

ئەجیب پاشا: لەشکری پاشاکەتان هەمو بڵاوەی کرد تۆ بۆچی بە تەنیا بەرامبەریت کرد؟

یارە: من فەرمانبەرم تۆپخانە بە من سپێردراوە. فەرمانی شەڕم پێ درا بو. کاری خۆم بە جێ هێنا.

ئەجیب پاشا: فەرماندەرەکەت سەری خۆی هەڵگرت تۆ بۆچی دەستت لە شەڕ هەڵنەگرت؟

یارە: وەکو وتم فەرمانی شەڕم وەرگرتبو. بەڵام لە پاش ئەوە فەرمانی شەڕ نەکردنم وەرنەگرت.

لە سەر ئەم قسە لاوچاکانەیە ئەجیب پاشا پتر مامە یارەی ئەچێ بە دڵا و ئەڵێ: بۆ ئەم لاوچاکیەت ئەمەوێت پاداشتێکت بدەمەوە چیت ئەوێ بڵێ؟

مامە یارە: خوا پاشای خۆم بهێڵێ هیچم ناوێ.

ئەجیب پاشا: پاشای خۆت ئەما ڕۆیشت، ئیتر وڵاتەکەتان کەوتە ژێردەستی دەوڵەتی عوسمانیەوە دڵخوازت چیە بڵێ؟

مامە یارە: لە پاش ئەمە ژیانم ناوێ تا ماڵی دنیام بوێت.

نەجیب پاشا بە چاوێکی ئافەرینکاری و دۆستییەوە پیا ڕوانی و گوتی:
باشە.
بەڵام هەر ئەو ڕۆژە ئەجیب پاشا پێ ی زانی کە پارە دێ یەکی بە بەرات بە دەستەوەیە. فەرمانی بەراتەکەی بۆ تازە کردەوە. دێ یەکە ناوی کانی دڕکەی سەگان بو کە ئێستا بە دەست ئەحمەد ئاغای گوسالەی خزمێوەبەتی.
ئەوی ئێستە لەو گۆڕە تاریک و تەنیایەی گردی گوڵان دا ئەحەسێتەوە و گردەکە بە ناویەوە ناو نراوە. ئەم میللەتپەروەرە گەورەیەیە کە ٣٧ ساڵە بە داخەوە چاوەڕوانی جەژنی کورد ئەکات.
١. ڕەند: قسە خۆش و گورجوگول
٢. شارناین: تتویج
٣. وا بە ناوبانگە ئەم تفەنگە کەس ئەیتەقانوە. ئەو شەوە ڕەشەبا بوە. تفەنگێک بە کۆڵەکەی خێوەتێکا هەڵ واسراوە. کەوتۆتە خوارەوە و تەقیوە ئەمیش دیسانەوە کوڵتۆلی کورد، چونکە ئەشیا کە پاشا بیزانیایە بتوانێ بەربەستی تەکبیرەکەیانی بکردایە بەوە بەسەر دوژمنا سەرکەوتنایە.
«دیاری لاوان»، بەغداد، ١٩٣٢. ڕەنگە نوسەرەکەی «مەحمود جەودەت» بێ.

پاشکۆی سێیەم

٣. لیستی بەڵگە

١. نامەی شا سوڵتان حسێنی صەفەوی بۆ سوڵتان مستەفا خانی عوسمانی
بابەت: دەستدرێژیی سلێمان بەبە بۆ سەر ناوچەکانی سنووری ئێران و، داوای سەرکوتکردنی
ساڵ: ئەنوسراوە بە مەزەننە ١١٠٩ک
سەرچاوە: نوائی، «اسناد ومکاتبات..»، ص ١٢٧ - ١٣٠.

٢. نامەی شا سوڵتان حسێنی صەفەوی بۆ سوڵتان مستەفا خانی عوسمانی
بابەت: سەرکوتکردنی سلێمان بەبە
ساڵ: ١١١١ک
سەرچاوە: نوائی، «اسناد ومکاتبات..»، ص ١٢٢ - ١٢٦.

٣. نامەی فەتح عەلی شا بۆ عەلی پاشای والی ی بەغداد
بابەت: دانانەوەی ئەوڕەحمان پاشا بە حاکمی بابان
ساڵ: ١٢٢٠ / ١٨٠٥
سەرچاوە: نصیری - ١/٥١.

٤. نامەی فەتح عەلی شا بۆ والی ی بەغداد
بابەت: گێڕانەوەی ئەوڕەحمان پاشا بۆ حاکمیەتی بابان
ساڵ: ١٢٢١ / ١٨٠٦
سەرچاوە: نصیری - ١/٥٥.

٥. نامەی میرزا شەفیع، صەدری ئەعظەمی ئێران، بۆ صەدری ئەعظەمی عوسمانی
بابەت: شەڕی زرێبار و، دەستدرێژیی لەشکری والی ی بەغداد بۆ سەر قەڵەمڕەوی ئێران
ساڵ: ١٢٢١ / ١٨٠٦

سەرچاوە: نصیری - ١/٥٧.

٦. فەرمانی فەتح عەلی شا بۆ عەبباس میرزا
بابەت: شەڕ ڕاگرتن و، ئازاد کردنی سلێمان کەهیا
سال: ١٢٢١ / ١٨٠٦
سەرچاوە: نصیری - ١/٦١.

٧. نامەی محەممەد حسێن خان بۆ عەبباس میرزا
بابەت: ئەوڕەحمان پاشا و، پەلاماردانی بەغداد بۆ لابردنی والی و، دانانی والی نوێ
سال: ١٢٢٥ / ١٨١٠
سەرچاوە: نصیری - ١/١١٩.

٨. نامەی محەممەد صادق خان بۆ میرزا محەممەد شەفیع، صەدری ئەعظەمی ئێران
بابەت: ڕەفتاری توندوتیژی ئەوڕەحمان پاشا لە گەڵ کاربەدەستانی بەغداد
سال: ١٢٢٥ / ١٨١٠
سەرچاوە: نصیری - ١/٢١٤.

٩. نامەی محەممەد عەلی میرزا بۆ خورشید پاشا، صەدری ئەعظەمی عوسمانی
بابەت: جەلالەددین و، مەسەلەی بابان و مەحمود پاشا
سال: ١٢٢٨ / ١٨١٣
سەرچاوە: نصیری - ١/١٦٤ - ١٦٥.

١٠. نامەی محەممەد حسێن خان بۆ ئەحمەد چەلەبی
بابەت: تالانکردنی ئێرانییەکان و، باسی ئەوڕەحمان پاشای کۆچکردو
سال: ١٢٢٩ / ١٨١٤
سەرچاوە: نصیری - ١/١٨٥.

١١. نامەی محەممەد عەلی میرزا بۆ سلێمان ئەفەندی، بالیۆزی عوسمانی
بابەت: بارمتەی بابانی لای ئێران
سال: ١٢٣٥ / ١٨١٩
سەرچاوە: نصیری - ١/٢٣٧.

١٢ ـ مەی محەممەد عەلی میرزا بۆ ئەحمەد پاشای والی ی موسڵ

بابەت: زەمی داود پاشا و، تاوانبار کردنی کیهانی ئەوزەحمەت پاشا بە ئاژاوە گێڕان لە نێوان هەردو دەوڵەت دا
ساڵ: ١٢٣٧ / ١٨٢١
سەرچاوە: نصیری - ١/٢٥٣.

١٣. نامەی عەبباس میرزا بۆ لۆرد ستراتفۆرد کانینگ، ئیلچی ئینگلیز لای بابی عالی
بابەت: ڕونکردنەوەی هۆکانی ناکۆکی ئێران و عوسمانی و دەربڕینی ئامادەیی بۆ ئاشتبونەوە.
ساڵ: ١٢٣٨ / ١٨٢٢
سەرچاوە: میرزا صالح - ١/٢٤٦ - ٢٤٧.

١٤. نامەی قائیم مەقام بۆ جۆرج ولک، ئیلچی ئینگلیز لای دەرباری قاجار
بابەت: مەرجەکانی ئێران بۆ پێکهاتن لە گەڵ عوسمانی
ساڵ: ١٢٣٨ / ١٨٢٢
سەرچاوە: میرزا صالح - ١/٢٤٨ - ٢٥١.

١٥. نامەی قائیم مەقام بۆ سەرعەسکەری ئەرزڕۆم
بابەت: هۆی درێژە کێشانی جەنگی ئێران و عوسمانی و، ئامادەیی ئێران بۆ ئاشتی
ساڵ: ١٢٣٨ / ١٨٢٢
سەرچاوە: میرزا صالح - ١/٢٥٢ - ٢٥٤.

١٦. نامەی قائیم مەقام بۆ جۆرج ولک
بابەت: مەرجەکانی ئێران بۆ ئاشتی
ساڵ: ١٢٣٨ / ١٨٢٢
سەرچاوە: میرزا صالح - ١/٢٦١.

١٧. فەرمانی فەتح عەلی شا بۆ عەبباس میرزا
بابەت: دەستکاری ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزڕۆم سەبارەت بە ئێلی بابان
ساڵ: ١٢٣٩ / ١٨٢٣
سەرچاوە: نصیری - ٢/٤٢؛ گزیدە اسناد سیاسی - ١/١٤٣.

١٨. نامەی عەبباس میرزا بۆ محەممەد ئەمین ڕەئوف پاشا، والی ی ئەرزڕۆم
بابەت: داوای دەستکاری ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزڕۆم سەبارەت بە ئێلی بابان

ساڵ: ۱۲۳۹ / ۱۸۲۳
سەرچاوە: نصیری - ۲/۴۹.

۱۹. نامەی عەبباس میرزا بۆ محەممەد ئەمین ڕەئوف پاشا، والی ی ئەرزڕۆم
بابەت: داوای دەستکاری ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزڕۆم سەبارەت بە ئێلی بابان
ساڵ: ۱۲۳۹ / ۱۸۲۳
سەرچاوە: نصیری - ۲/۵۱.

۲۰. نامەی محەممەد حسێن خان سەرداری ئێرەوان بۆ محەممەد ئەمین ڕەئوف پاشا، والی ی ئەرزڕۆم
بابەت: داوای دەستکاری ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزڕۆم سەبارەت بە ئێلی بابان
ساڵ: ۱۲۳۹ / ۱۸۲۳
سەرچاوە: نصیری - ۲/۵۲.

۲۱. نامەی محەممەد حسێن خان سەرداری ئێرەوان بۆ حسێن پاشا، موحافیظی قارس
بابەت: داوای دەستکاری ڕێککەوتننامەی یەکەمی ئەرزڕۆم سەبارەت بە ئێلی بابان
ساڵ: ۱۲۳۹ / ۱۸۲۳
سەرچاوە: نصیری - ۲/۵٤ - ۵۵.

۲۲. فەرمانی عەبباس میرزا بۆ مەحمود پاشای بابان
بابەت: داوای سوارەی بابان بۆ بەشداری لە شەڕی ڕوس دا
ساڵ: ۱۲٤۲ / ۱۸۲٦
سەرچاوە: نصیری - ۲/۸٦.

۲۳. فەرمانی عەبباس میرزا بۆ مەحمود پاشای بابان
بابەت: ڕاگەیاندنی ڕێککەوتنی ئاشتی ڕوسی - ئێرانی
ساڵ: ۱۲٤۳ / ۱۸۲۷
سەرچاوە: نصیری - ۲/۹٦.

۲٤. نامەی میرزا ئاقاسی بۆ صەدری ئەعظەمی عوسمانی
بابەت: کاروباری سنور، عەشایەر، بازرگانی، شکات لە میری ڕەواندز، داوای لابردنی ئەحمەد پاشای بابان

ساڵ: ١٢٥٧ / ١٨٤١
سەرچاوە: گزیدە اسناد سیاسی، ١/ ٢٦٥.

٢٥. نامەی میرزا ئاقاسی بۆ صارم ئەفەندی سەفیری عوسمانی
بابەت: شکات لە میری رەواندز، کە دەستدرێژی کردۆتە سەر ئەرزی ئێران و، شکات لە عەلی رەزا پاشای والی ی بەغداد چونکە رێگای لێ ناگرێ
ساڵ: ١٢٥٨ / ١٨٤١
سەرچاوە: نصیری - ٢/١٩٧.

٢٦. فەرمانی محەمەد شا بۆ میرزا تەقی خان (ئەمیر کەبیر)
بابەت: دەسەڵات دان بە میرزا تەقی خان بۆ گفتوگۆ، سلێمانی بە موڵکی خۆی نەزانێ
ساڵ: ١٢٦٢ / ١٨٤٦
سەرچاوە: نصیری - ٢/٢١٣.

٢٧. نامەی وەزیری موختاری ئینگلیز بۆ وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران
بابەت: شەڕی والی ی ئەردەڵان و قایمقامی سلێمانی
ساڵ: ١٢٦٢ / ١٨٤٦
سەرچاوە: گزیدە اسناد سیاسی، ١/ ٥٤٥.

٢٨. نامەی ئەوڕەحمان پاشای بابان بۆ محەمەد عەلی میرزا
بابەت: ئاگادار کردنی لە وەرگرتنی بیورلدی و خەلعەتی والی ی ئەرزڕۆم و گلدانەوەی نێردراوەکە.
ساڵ: نەنوسراوە بە مەزەننە ١٢٢٢ک / ١٨٠٧
سەرچاوە: نصیری - ١/ ٢١٠.

٢٩. نامەی مەحمود پاشای بابان بۆ سوڵتانی عوسمانی
بابەت: دەربڕینی سوپاس و ستایش سەبارەت بە ناردنی فەرمان و خەلعەت و بڕینەوەی بابان و کۆیە و هەریر
ساڵ: ١٢٣٠ / ١٨١٤
سەرچاوە: نصیری - ٢/٢٠٣.

٣٠ نامەی مەحمود پاشای بابان بۆ سەیید مەحمود ئەفەندی، موفتی ی کەرکوک
بابەت: گەیشتنی لەشکری ئێران

ساڵ: ۱۲۳۰ / ۱۸۱۵
سەرچاوە: نصیری - ۲/۲۰۵.

۳۱. نامەی مەحمود پاشای بابان بۆ گەورەکانی کەرکوک
بابەت: دەرکردنی عەبدوڵڵا پاشا لە کەرکوک
ساڵ: ۱۲۳۱ / ۱۸۱۵
سەرچاوە: نصیری - ۲/۲۰۶.

۳۲. نامەی مەحمود پاشا بۆ داود پاشا، والی ی بەغداد
بابەت: داوای لێبووردن
ساڵ: ۱۲٤۰ / ۱۸۲٤
سەرچاوە: نصیری - ۲/٦٦.

۳۳. نامەی مەحمود پاشای بابان بۆ سەیید مەحمود ئەفەندی، موفتی کەرکوک
بابەت: ڕێککەوتنی ڕوس و ئێران
ساڵ: ۱۲٤۳ /۱۸۲۷
سەرچاوە: نصیری - ۲/۹۸.

۳٤. نامەی عەبدوڵڵا بەگی موتەصەڕڕیفی سلێمانی بۆ والی ی ئەرزڕۆم
بابەت: هێرشی لەشکری ئەردەڵان بۆ سەر بابان و تێکشکاندنی
ساڵ: ۱۲٥۸ / ۱۸٤۲
سەرچاوە: نصیری - ۲/۱۸٤-۱۸٦.

بیبلیۆگرافی

به‌ زمانی عەرەبی

امین زکی، محمد: «تاریخ السلیمانیه وانحائها»، ترجمه: محمد جمیل بندی الروژبیانی، شرکه الطباعه والنشر المحدوده، (بغداد ١٩٥١)

البصری، عثمان بن سند الوائلی: «مطالع السعود»، تحقیق: الدکتور عماد عبدالسلام رووف و سهیله عبدالمجید القیسی، (الموصل ١٩٩١).

---: «اصفی الموارد فی سلسال احوال الامام خالد»، المطبعه العلمیه، (مصر ١٣١٠ هـ)

الخال، محمد: «الشیخ معروف النودهی البرزنجی»، (بغداد ١٩٦١)

---: «البیتوشی»، (بغداد ١٩٥٨)

الراوی، د. جابر: «الحدود الدولیه ومشکله الحدود العراقیه الایرانیه»، (بغداد ١٩٧٣)

العزاوی، عباس: «تاریخ العراق بین احتلالین»، ٨ جلد، (بغداد)، طبعه ثانیه، الشریف الرضی، (قم ١٤١٠)

العمری، یاسین: «غرائب الاثر فی حوادث ربع القرن الثالث عشر»، نشره: محمد صدیق الجلیلی، (الموصل ١٩٤٠)

فائق بک، سلیمان: «المالک الکولەمەن فی بغداد»، نقله من الترکیه: محمد نجیب ارمناوی، (بغداد ١٩٦١)

فریزر، جیمس بیلی: «رحله فریزر الی بغداد»، (بغداد ١٩٦٤)

القزلجی، محمد: «التعریف بمساجد السلیمانیه ومدارسها الدینیه»، (بغداد ١٩٣٨)

الکرکوکلی، الشیخ رسول: «دوحه الوزراء فی تاریخ وقائع بغداد الزوراء»، نقله من الترکیه: موسی کاظم نورس، (بیروت بت)، طبعه ثانیه، مشورات الشریف الرضی، (قم ١٤١٣)

لونکریک، ستیفن همسلی: «اربعه قرون من تاریخ العراق الحدیث»،

ترجمه: جعفر الخياط، (بغداد ١٩٦٨)
المدرس، عبدالكريم محمد: «علماونا في خدمه العلم والدين»، عنى بنشره: محمد علي القرهداغي، دار الحريه للطباعه والنشر، (بغداد ١٩٨٣)
الموصلي، السيد فتح الله القادري: «ملحمه الموصل»، تحقيق سعيد الديوهچي، (بغداد ١٩٦٥)
الموكرياني، حسين حزني: «موجز تاريخ امراء سوران»، ترجمه: محمد الملا عبدالكريم، (بغداد ١٩٦٧)
نظمي زاده، مرتضى افندي: «گلشن خلفا»، نقله من التركيه: موسى كاظم نورس، (النجف الاشرف ١٩٧١)
نيبور: «رحله نيبور الى العراق»، ترجمه: الدكتور محمود حسين الامين، (بغداد ١٩٦٥)
نوار، الدكتور عبدالعزيز سليمان: «داود باشا والي بغداد»، (القاهره ١٩٦٧)
---: «تاريخ العراق الحديث»، (القاهره ١٩٦٨)

به زمانی فارسی
ادموندز، سیسیل جی: «کردها، ترک ها، عرب ها»، ترجمه: ابراهيم يونسى، انتشارات روزبهان، (تهران ١٣٦٧ ش)
اديب الشعرا، ميرزا رشيد: «تاريخ افشار»، به اهتمام: محمود راميان و پرويز شهريار افشار، (تبريز ١٣٤٦ ش)
بابانى، عبدالقادر ابن رستم: «تاريخ و جغرافياى كردستان، موسوم به: سير الاكراد»، به اهتمام: محمد رئوف توكلى، (تهران ١٣٦٦ هـ ش)
بدليسى، امير شرفخان: «شرفنامه، تاريخ مفصل كردستان»، به اهتمام: محمد عباسى، (تهران ١٣٤٣ هـ ش).
پارسا دوست، د. منوچهر: «ريشه‌هاى تاريخى اختلافات جنگ عراق و ايران»، شركت سهامى انتشار، (١٣٦٧ هـ ش)
پورگشتال، هامر: «تاريخ امپراطورى عثمانى»، ترجمه: ميرزا زكى على آبادى، به اهتمام: جمشيد كيان فر، ٥ جلد، (تهران ١٣٦٧ - ١٣٦٩ هـ ش)
دنبلى، عبدالرزاق: «ماثر سلطانيه»، باهتمام: غلام حسين صدرى افشار،

(تهران ۱۳۹۲ هـ ش)

فخرالکتاب، میرزا شکرالله سنندجی: «تحفه ناصری در تاریخ و جغرافیای کردستان»، باهتمام د. حشمت الله طبیبی، انتشارات امیر کبیر، (تهران ۱۳٦٦ هـ ش)

گلستانه، ابو الحسن بن محمد امین: «مجمل التواریخ»، بسعی و اهتمام مدرس رضوی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم، (تهران ۲۵۳٦)

لکهارت، لارنس: «انقراض سلسله صفویه»، ترجمه: مصطفی قلی عماد، انتشارات مروارید، (تهران ۱۳٦٤ هـ ش)

مردوخ کردستانی، شیخ محمد: «تاریخ مردوخ»، چاپخانه ارتش، (تهران بت)

معتمدی، دکتر مهیندخت: «مولانا خالد نقشبندی و پیروان طریقت او»، انتشارات پاژنگ، (تهران ۱۳٦۸)

محمد معین: «فرهنگ فارسی»

مستوره، ماه شرف خانم: «تاریخ اردلان»، به اهتمام: ناصر آزادپور، چاپخانه‌ی بهرامی، سنندج ۱۳٤۳ هـ ش.

مشیر الدوله، میرزا سید جعفر مهندس باشی: «رساله تحقیقات سرحدیه»، به اهتمام محمد مشیری، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، (تهران ۱۳٤۸ ش)

مهدوی، عبدالرضا هوشنگ: «تاریخ روابط خارجی ایران»، انتشارات امیر کبیر، (تهران ۱۳٦٤ هـ ش)

مهدی خان: «تاریخ جهانگشای نادری»، (تهران ۱۳۱۱ ش)

میرزا صالح، غلامحسین: «اسناد رسمی در روابط سیاسی ایران و روسی و عثمانی»، نشر تاریخ ایران، ۲ جلد، (تهران ۱۳٦٥ ش)

نامی اصفهانی، میرزا محمد صادق موسوی: «تاریخ گیتی کشا در تاریخ زندیه»، با مقدمه‌ی: سعید نفیسی، (تهران ۱۳٦٦ هـ ش)

نفیسی، سعید: «تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر»، ۲ جلد، انتشارات بنیاد، (تهران ۱۳٦٦ ش)

نصیری، د. محمد رضا: «اسناد سیاسی دوره‌ی قاجاریه»، ٤ جلد، انتشارات کیهان، (تهران ۱۳٦٦ - ۱۳٦۸ هـ ش)

نوائی، دکتر عبدالحسین: «اسناد و مکاتبات سیاسی ایران از سال ۱۱۰۵- ۱۱۳۵ هجری - قمری» ، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی. (تهران ۱۳۶۳ هـ ش)
---: «نادر شاه و بازماندگانش» ، انتشارات زرین، (تهران ۱۳۶۸ ش)
واحد نشر اسناد: «گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی دوره قاجاریه» ، ۶ جلد. دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وابسته به وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران. (تهران ۱۳۶۹ ش)
ورهرام، دکتر غلامرضا : «تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند» انتشارات معین، (تهران ۱۳۶۶ هـ ش).
وقائع نگار کردستانی، علی اکبر: «حدیقه‌ی ناصری در جغرافیا و تاریخ کردستان» ، به اهتمام: محمد رئوف توکلی، (تهران ۱۳٦٤ هـ ش)

به زمانی کوردی

ابن الحاج، مەلا محەمەد حاجی حەسەن: «مەهدی نامە» ، لێکۆڵینەوە و پێشکەش کردنی: محەمەد عەلی قەرەداخی، بەغداد، ۱۹۷۵.
نوسکارمان: «تحفەی مظفریە» ، هێنانەوەین بۆ سەر رێنوسی کوردی: هێمن موکریانی، چاپکردنەوەی سەیدیان
امین زکی، محمد: «خولاصەیێکی تاریخی کوردو کوردستان» ، بەرگی ۱ و ۲ و ۳ لە یەک بەرگ دا، چاپکردنەوەی سەیدیان
---: «تاریخی سلیمانی و ولاتی» ، (بغداد ۱۹۳۹)
ریچ، کلودیوس جیمس: «گەشتی ریچ بو کوردستان ۱۸۲۰» ، وەرگێرانی لە عەرەبیەوە: محەمەد حەمە باقی، (تەوریز ۱۹۹۲)
خال، شێخ محمدی: «فەرهەنگی خال»
سجادی، علاءالدین: «مێژوی ئەدەبی کوردی» ، چاپخانەی مەعارف، (بەغداد ۱۹۵۲)
---: «دو چامەکەی نالی و سالم» ، چاپخانەی مەعارف. (بەغداد ۱۹۷۳)
موکریانی، سید حسین حزنی: «تاریخی حکمدارانی بابان» ، چاپخانەی

زاری کرمانجی، (رەواندز ١٩٣١)
سیوچی، مەلا محەمەد. «تذکرە العوام یا بەیتی ئەوەل و ئاخر»، لێکۆڵینەوەی محەمەد عەلی قەرەداغی، (سلێمانی ١٩٧٩).

دیوانی شیعر

رەنجووری، مەلا عومەر: «دیوانی رەنجووری»، لێکۆڵینەوەی: محەمەد عەلی قەرەداغی، (بەغداد ١٩٨٣)
سالم، ئەورەحمان بەگی ساحێبقران: «دیوانی سالم»، بلاو کردنەوەی: گیوی موکریانی، چاپخانەی کوردستان، (هەولێر ١٩٧٢)
کوردی، مستەفا بەگی ساحێبقران: «دیوانی کوردی»، بلاوکردنەوەی: گیوی موکریانی، چاپخانەی کوردستان، (هەولێر ١٩٦١)
نالی، مەلا خدری ئەحمەدی شاوەیسی میکایەلی: «دیوانی نالی»، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی: مەلا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم. چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، (بەغداد ١٩٧٦)

گۆڤار و رۆژنامە

بەردەشانی، عەلی: «عەلی بەردەشانی: بەیت»، ژین، ژ ٨٩٢ ی ١١/٦؛ ژ ٨٩٥ ی ١١/٢٧؛ ژ ٨٧٩ ی کانونی ١٩٤٧/١، سلێمانی.
پیرەمێرد: «یا رۆحی مەولانا خالید: بۆ ئیبراهیم پاشا»، ژین، ژ ٨٤٢، ١٩٤٦/١٠/١٠، سلێمانی.
---: «وتار - سەرزەنشت»، ژین، ژ ٨٨٧، ١٩٤٧/٩/١٨، سلێمانی.
---: «وتار - دوایی حوکمدارانی بابان»، ژین، ژ ٨٩٤، ١٩٤٧/١١/٢٠، سلێمانی.
---: «وتار - ئەندازە»، ژین، ژ ٩٣٦، ١٩٤٨/٩/٢٣، سلێمانی.
الخال، محمد: «مخطوطات مکتبە الخال»، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ب١، ژ٢، ١٩٧٣، بەغداد، ل ٦٣٧ - ٦٩٠.
خورشید، فواد حمە: «مدینە السلیمانیە: دراسە جغرافیتها التاریخیە»، کاروان، ژ ٥٤، نیسانی ١٩٨٧، هەولێر، ل ١٥٠ - ١٥٩.
رەسول، د. عیزەدین مستەفا: «عەلی بەردەشانی - ژیان و بەرهەمەکانی»، گۆڤاری کولیجی ئەدەبیات، ژ ١٦، زانستگای بەغداد، ١٩٧٣.

ڕۆژبەیانی، جەمیل بەندی: ڕۆژی نوێ، س ١، ژ ٤، مارتی ١٩٦٠، سلێمانی.
هاوکاری، ژ ١٢٠٨، ١٩٨٨/١١/٢٨، بەغداد.
ڕۆژی نوێ: «تۆمار: بەرە کاغەزێ لە بارەی بابان و کۆچی ئەورەحمان پاشاوە»، ڕۆژی نوێ، س ٢، ژ ١، مارتی ١٩٦١.
السلفی، عبدالمجید: «الشیخ العلامه محمد بن حسن الالانی الکردی و منظومه المحاسن الغرر»، کاروان، ژ ٣٦، ئەیلولی ١٩٨٥، هەولێر، ل ١٥٠ - ١٥١.
فوئاد، د. کەمال: «لە شیعرە بڵاو نەکراوەکانی سالم»، چریکەی کوردستان، لەندەن.
فیضی، امین: «بابان کوردلرندن قابلیت حربیە»، ژین، س ١، ع ٢٣، ٣٣٥ ی رومی/ ١٩١٩ز، ئەستەمول.
---: «بابان کوردلرندن قابلیت صناعیه و علمیەلری»، ژین، س ١، ع ٢٥، ٣٣٥ رومی/ ١٩١٩ز، ئەستەمول.
قرەداخی، محمد علی: «الشیخ عبدالله الخربانی من خلال مخطوطات مکتبته»، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ب ٢، ژ ٢، ١٩٧٤، بەغداد، ل ٢٦٢ - ٢٦٦.
کۆڕی زانیاری کورد: «پاراستنی پاشماوەی کۆنمان لە کاری کوردا»، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ب ١، ژ ١، ١٩٧٢، بەغداد، ل ٢٨٣ - ٢٨٤.
م. ج. (مەحمود جەودەت): «مامە یارە»، دیاری لاوان، ١٩٣٤، بەغداد، ل ٢٦ - ٧٣.
محمد، محمود احمد: «وثیقه تاریخیه نادره: حلقه مفقوده من تاریخ شهرزور او مذکرات علماء الدین البلباسیین...»، کاروان، ژ ٣٦، ئەیلولی ١٩٨٥، هەولێر، ل ١٣٨ - ١٥٠.
---: «شاعر بابانی...»، کاروان، ژ ٥٠، تشرینی دووەمی ١٩٨٦، هەولێر، ل ١٥٠ - ١٥٩.
ملا کریم، محمد: «عود علی بدء فی الرسائل البابانیه»، کاروان، ژ ١٩، شوباتی ١٩٨٤، هەولێر، ل ١٤٣ - ١٤٨.
«عەقیدەی مەولانا خالیدی نەقشبەندی»، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، ب

٨، ١٩٨١، بەغداد، ل ١٩٩ - ٢٢٣.

وهبی، توفیق: «ئەز خولامی چاوی دە کلسۆلتم - خانی قەیفان»، دەنگی گیتی ی تازە، س ١، ب ٥، شوباتی ١٩٤٤، بەغداد، ل ٣ - ٨.

یاملکی، عبدالعزیز: «کرد تاریخندن بابان خاندانی»، ژین، س ١، ع ٩ و ١١ و ١٣ و ١٥ و ١٨، ١٨، ٣٣٥ ی رومی/ ١٩١٨ - ١٩١٩ز، ئەستەمول.

یوسف، عبدالرقیب: «بەشێک لە ژیان و بەرهەمی زانا و شاعیری کورد مەلا عومەری رەنجووری شالەبەگی»، رۆشنبیری نوێ، ژ ١٠٧، ئەیلولی ١٩٨٥، بەغداد، ل ١٤٥ - ١٧٩.

The Emirate Of Baban Between The Grindstones Of Turks And Persians

Noshirwan Mustafa Emin

1998